
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi, 40, 1-466, Sarajevo, 2011.

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan,
Ann Arbor, USA

Amir Duranović (sekretar), Filozofski fakultet, Sarajevo

Hannes Grandits, Humboldt Universität CU Berlin, Philosophische Fakultät,
Deutschland

Mustafa Imamović, Pravni fakultet, Sarajevo

Tomislav Išek, Sarajevo

Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Republika Srbija

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Esad Kurtović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Zdenko Radelić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Behija Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim priložima odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku
Ministarstva obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo
Ministarstva obrazovanja i nauke FBiH, Mostar i
Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo,

SADRŽAJ

Riječ redakcije.....7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Salmedin Mesihović, *Ime ilirskog naroda Dezitijata* 11
2. Esad Kurtović, *Iz historije Kreševa u srednjem vijeku (Radoje Kristić zvani Kozoje)*..... 23
3. Faruk Taslidža, *Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII vijeka*..... 55
4. Živko M. Andrijašević, *Politika crnogorske države prema nepravoslavnim podanicima poslije 1878. godine* 77
5. Mitsutoshi Inaba, *The Human Concept in fin-de-siècle Bosnia and Herzegovina. A comparison between Ljudevit Dvorniković and Neo-scholastics* 97
6. Vera Katz, *O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1945.* 135
7. Husnija Kamberović, *Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine 1945. godine*..... 157
8. Denis Bećirović, *Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1961. godine*..... 171
9. Mesud Šadinlija, *Sudije ili historičari? O značaju proučavanja vojne historije na primjeru jedne presude Suda Bosne i Hercegovine*..... 195

PRILOZI

1. Павле Драгичевић, *Поводом једне поморске непогоде. Неколико детаља из приватног живота и о дипломатским активностима војводе Сандаља Хранића* 213
2. Edin Radušić, *Abdul-Hamid u Bosni* 221

3. Mustafa Hasani, *Stavovi Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije o političkom angažmanu njenih službenika* 231
4. Tomislav Išek, *Izrada Napretkove Povijesti Bosne i Hercegovine* 245
5. Ljubomir Berberović, *Genetička istraživanja u Bosni i Hercegovini – kratak pregled razvoja*..... 259

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Siniša Lajnert, *Omladinske pruge Brčko-Banovići i Šamac-Sarajevo u arhivskim fondovima Hrvatskog državnog arhiva* 273
2. Amir Duranović, *Vjesnici proljeća. Reakcije u Bosni i Hercegovini na objavljivanje Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Predloga za razmišljanje* 305

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Josip Vrbošić, *Tretman aneksionog i ustavnog statusa Bosne i Hercegovine u osječkom uglednom dnevniku Narodna obrana*..... 331
2. Enes S. Omerović, *Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava*..... 339

PRIKAZI

1. Esad Kurtović, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku. Ulaganje novca na dobit*. Beograd: Istorijski institut, 2010, 171, ćir. (Salih Jalimam) 365
2. Desanka Kovačević-Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV-XV vijek*. Beograd: SANU, Posebna izdanja knj. DCLXVIII, Odjeljenje istorijskih nauka knj. 29, 2010, 312, ćir. (Elmedina Kapidžija) 367
3. Stiven Ransiman, *Srednjovekovni maniheizam. Studija o hrišćanskoj dualističkoj jeresi*. Čačak – Beograd: 2008, 202 (Salih Jalimam) 371
4. Jacques Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: Jesenski i Turk 2009, 320 (Adis Zilić)..... 372
5. Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXXII, 2010, 236 (Sedad Bešlija) 375
6. Неделько Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*. Београд: Историјски институт, Посебна издања, књ. 57, 2009, 155 (Nedžad Novalić) 377

-
7. Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878-1914*. Oxford: Oxford University Press, 2007, 346
(Dženan Dautović) **381**
 8. *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini, knj. 1 (1929 – 1931) i knj. 2 (1932 -1935)*.
Edicija: Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja
iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), n. s. I (X)
(ur. dr. Andrej Rodinis). Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2009. i 2010,
486 + 754 (Budimir Miličić) **386**
 9. Sandra Biletić, Amira Hujdur (prir.), *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracionih
logora u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: 2010, 331 (Sanja Gladanac)..... **392**
 10. Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija
građanske hrabrosti (1941)*. Sarajevo: Autorovo izdanje, 2010, 467
(Sabina Veladžić) **395**
 11. Boško Zuckerman, *Psihologija Holokausta. Protužidovska propaganda u NDH
i Srbiji (1941-1945)*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj,
2011, 373 (Eli Tauber) **397**
 12. Kosta Nikolić, Srđan Cvetković i Đoko Tripković (prir.), *Bela knjiga – 1984:
obračun sa „kulturnom kontrarevolucijom“ u SFRJ*. Beograd: JP Službeni
glasnik i Institut za savremenu istoriju, 2010, 290 (Muhamed Nametak) **400**
 13. Admir Mulaosmanović, *Bihačka krajina 1971-1991. Utjecaj politike i političkih
elita na privredni razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, 159 (Aida Ličina)..... **402**
 14. Karl Kaser, *Patriarchy after Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the
Balkans, 1500-2000*. Studies on South East Europe (ed. Karl Kaser), Wien:
LIT Verlag, 2008, 322 (Amir Duranović) **405**
 15. Bahrudin Bijedić, *Operacija „Leteći zmaj“: progon jugoslovenskog diplomate na
osnovu lažne optužbe*. Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2010, 399
(Dženita Sarač Rujanac)..... **408**
 16. Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken
in Jugoslawien (1947–1970)*. Balkanologische Veröffentlichungen Osteuropa
Institut der Freien Universität Berlin, hg. Von Holm Sundhausen, Bd. 49,
Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010 (Sara Bernasconi)..... **411**
 17. František Šistek, *Naša braća na jugu (Češke predstave o Crnoj Gori
i Crnogorcima 1830-2006)*. Cetinje-Podgorica: Matica crnogorska, 2009, 304
(Mensur Ramulj) **415**
 18. Amir Kliko, Fikret Ćuskić, *17. Viteška krajiška brdska brigada ARBiH*. Ključ
– Sarajevo: Udruženje 17. VKBBR- Institut za istoriju, 2010, 320
(Edin Omerčić)..... **418**
-

19. *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 366 (Dženan Dautović)..... **422**
20. *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009.* (ur. Dževad Juzbašić), Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, knjiga CXXXI, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 39, 2010, 239 (Vesna Mušeta Aščerić)..... **426**
21. *Godišnjak*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 2010, Knjiga 39, 262 (Amra Šaćić) **428**
22. *Disidentstvo u suvremenoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, 439 (Vera Katz)..... **433**
23. *Zbornik Nikše Stančića*. (ur. Iskra Iveljić) Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF press, 2011, 388 (Edin Omerčić) **437**
24. *Okrugli sto Ilijas Hadžibegović - čovjek, naučnik, pedagog*. Sarajevo: 27. april 2011. Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Institut za istoriju u Sarajevu (Aida Ličina)..... **439**
25. *Dani Instituta za istoriju u Sarajevu*. Sarajevo: NUBBiH, 17-18. decembar 2010. (Elmedina Kapidžija) **442**
26. *Međunarodna naučna konferencija Lasting Socio-Political Impacts of the Balkan Wars*. USA, Salt Lake City, The University of Utah, 5-8. maj 2011 (Amir Duranović)..... **447**
27. *Međunarodna naučna konferencija Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*. Konjic-Mostar, 23-24. juni 2011 (Amir Duranović)..... **450**

IN MEMORIAM

1. *Odlazak dobrog profesora. O prof. dr. Ibrahimu Karabegoviću* **457**

Indeks autora **463**

Upute saradnicima..... **465**

RIJEČ REDAKCIJE

Kada smo već bili završili ovaj broj *Priloga*, radosni što naučnoj javnosti možemo ponuditi jubilarnu, četrdesetu knjigu našeg časopisa, suočili smo se sa tužnom činjenicom: iznenada je umro dugogodišnji direktor Instituta za istoriju i urednik našeg časopisa – prof. dr. Ibrahim Karabegović. To nas je nagnalo da razmišljamo o eventualnoj promjeni koncepcije već pripremljenog broja, ali smo se ipak odlučili zadržati, na sjednicama Redakcije već dogovorenu strukturu časopisa, te na kraju samo objaviti *In memoriam*, s obzirom da je Institut već pokrenuo akciju objavljivanja posebne *Spomenice* u čast profesora Ibrahima Karabegovića.

Ovaj broj časopisa, zbog činjenice da se radi o četrdesetom broju, ima karakter jubilarnog izdanja. U vrijeme kad se brojni časopisi u Bosni i Hercegovini gase zbog nedostatka finansijske podrške ili nedostatka kvalitetnih tekstova, četrdeseti broj časopisa *Prilozi* doista doživljavamo kao pravi jubilej. Od prvog broja, koji se pojavio 1965, do ovog jubilarnog naš časopis je prošao težak put bez značajnijih padova, a traganje za historijskom istinom bio je ključni kriterij koga su se pridržavale sve dosadašnje redakcije, čak i onda kada su neki prilozi bili više odraz vremena u kojemu su pisani nego vjerna slika prošlosti. *Prilozi* su dijelili sudbinu svoga izdavača, Instituta za istoriju. Bili su kreatori historiografije u Bosni i Hercegovini, ali i vjerno ogledalo te historiografije. Od dominirajućih priloga o historiji radničkog i narodno-oslobodilačkog pokreta *Prilozi* su izrasli u jedan od vodećih historiografskih časopisa u jugoistočnoj Evropi. U svakom slučaju, *Prilozi* su u evropskim okvirima najrepresentativniji i najpoznatiji historijski časopis iz Bosne i Hercegovine.

Svjesni odgovornosti očuvanja digniteta i već postignute naučne razine, u ovom broju smo načinili neke izmjene u strukturi časopisa kako bismo pozitivna iskustva iz historije *Priloga* povezali sa modernim strujanjima u historiografiji ne samo Bosne i Hercegovine nego i susjednih zemalja. Otvorenost za saradnju, širina zahvaćenih tema i spremnost za otvoreni dijalog, što su bila obilježja dosadašnjih *Priloga*, nastojali smo sačuvati i u ovom broju. Zbog toga ne treba čuditi da u ovom broju objavljujemo radove historičara iz Japana, Crne Gore, te historičara iz svih dijelova Bosne i Hercegovine. Širina tema se vidi iz činjenice da su ovdje rasprave ili prilozi u kojima tretiraju stara razdoblja naše historije (o imenu ilirskog naroda Dezitijata), ali i rasprava koja na primjeru jedne presude Suda Bosne i Hercegovine govo-

ri o značaju proučavanja najnovije vojne historije. Tu su i članci i prilozi u kojima se raspravlja o Kreševu u srednjem vijeku, a objavljujemo i prilog sa manje poznatim detaljima iz diplomatske aktivnosti Sandalja Hranića. Također, objavljujemo i priloge o trgovini u Hercegovačkom sandžaku početkom 17. stoljeća, sudbini Abdul-Hamida, jednog Afganca koji je boravio u Bosni u drugoj polovici 19. stoljeća, raspravu o politici crnogorske države prema nepravoslavnim podanicima poslije 1878. godine, prilog o stavovima Islamske zajednice o političkoj djelatnosti vjerskih službenika u razdoblju između dva svjetska rata, te o objavljivanju Napretkove *Povijesti* u vrijeme Drugog svjetskog rata, kao i pregled razvoja genetičkih istraživanja u Bosni i Hercegovini. Rasprava o položaju žena u Bosni i Hercegovini sredinom 20. stoljeća otvara nove istraživačke prostore u našoj historiografiji, kao i rasprave o oduzimanju imovine Islamske zajednice poslije Drugog svjetskog rata, odnosno o usporedbi Ljudovita Dvornikovića i neoskolastičara. Ovim brojem časopisa otvaramo i pitanje pojedinih smrtnih presuda izricanih neposredno nakon Drugog svjetskog rata, uvjereni da ćemo ne samo u narednim brojevima našeg časopisa nego općenito u našoj historiografiji o tome imati znatno više priloga u budućnosti.

U ovom broju zadržali smo već ranije utemeljene rubrike, pa i u rubrici *Historijska građa* objavljujemo dokumente o omladinskim prugama Brčko – Banovići i Šamac – Sarajevo, koji se čuvaju u arhivskim fondovima Hrvatskog državnog arhiva, te dokumente koji pokazuju kakve su bile reakcije u Bosni i Hercegovini na objavljivanje *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* i *Predloga za razmišljanje* 1967. godine.

U rubrici *Izlaganja* sa naučnih skupova objavljujemo jedan rad o tretmanu aneksijskog i ustavnog statusa Bosne i Hercegovine u osječkom uglednom dnevniku *Narodna obrana*, te rad o kaznenopravnoj zaštiti države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskih ustava.

Na kraju, u rubrici *Prikazi* objavljujemo 27 prikaza knjiga, časopisa ili naučnih skupova za koje smatramo da mogu biti korisne informacije historiografiji u Bosni i Hercegovini, ali i informacije koje se iz historiografije u Bosni i Hercegovini šale u svijet.

Nadamo se da će ovaj broj časopisa *Prilozi* pomoći daljem razvoju historiografije u Bosni i Hercegovini, ali i poslati vjerodostojnu sliku onoga što je naša historiografija do sada postigla ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 939.8 (398) "1/05"
Izvorni naučni rad

IME ILIRSKOG NARODA DEZITIJATA

Salmedin Mesihović
Filozofski fakultet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Rad „Ime ilirskog naroda Dezitijata“ posvećen je etimološkom izučavanju imena dezitijatskog naroda. Imena ilirskih naroda (Delmati, Taulanti, Dardanci) danas se povezuju s određenim riječima iz albanskog jezika. Ovakva etimološka istraživanja pokazuju totemska porijekla imena ilirskih naroda. Dezitijatsko ime bi se tako moglo povezati s albanskim izrazom „dash“ u značenju „ovan“. Vrlo je moguće da je ovan bio totemska životinja dezitijatskog naroda. Na lokalitetu Kamenjača kod Breze pronađen je i kulturni objekt na kojem se nalazi glava ovna.

Ključne riječi: ime, Dezitijati, Iliri, Kamenjača.

Abstract: The paper “The name of the Illyrian people Daesitiates” is dedicated to the etymological study of the name of Daesitiates. The names of the Illyrian people (Delmats, Taulants, Dardances) is now associated with specific words in the Albanian language. This etymological research shows totemic origin of the name of the Illyrian people. Name of Daesitiates would also be linked with the Albanian term “dash” to mean “ram”, it is very possible that the ram was the totemic animal of Daesitiates. At the site Kamenjača near Breza was found a cult object that contains the head of a ram.

Key words: name, Daesitiates, Illyrians, Kamenjača.

Pitanje etimologije naziva ilirskih naroda, plemena, naselja predstavlja jedan od najzamršenijih aspekata ilirologije. Postoji više razloga za to, npr.:

- a. Još uvijek se ne može dati znanstveno općenito prihvatljiv i utemeljen odgovor na pitanje jezika, jezika ili dijalekata ilirskog etničkog kompleksa.
- b. Imena ilirskih naroda i plemena poznaju se isključivo iz izvora na grčkom ili latinskom jeziku. Svi autori literarnih vrela u kojima se spominju imena zapadnobalkanskih indigenih naroda ne pripadaju ilirskom etničkom kompleksu. U slučaju epigrafskih spomenika na kojima se spominju ilirski etnonimi autori su jednim dijelom bili porijeklom iz okvira ilirskog etničkog kompleksa.
- c. Sačuvani oblici ilirskih etnonima malobrojni su i mogu biti vrlo raznoliki. Tako za jedan te isti narod u različitim izvorima (i literarne i epigrafske provenijencije) ime se navodi u različitim oblicima, pa se u pojedinim slučajevima čak teško može i prepoznati da je riječ o jednom te istom narodu.
- d. Činjenica je da u antici ne postoji precizirana leksika koja se odnosi na ilirske etnonime, pa se oni i u službenim dokumentima navode u više-manje različitim oblicima. S druge strane, i prepisivačka djelatnost antike i srednjeg vijeka nesumnjivo je donijela određenom korumpiranju ilirskih etnonima.
- e. I u modernoj leksikografici još uvijek nema općeprihvaćenog stava prema imenima ilirskih naroda.
- f. Sadašnja toponimija, hidronimija, orografija i onomastika još uvijek nisu sustavno i temeljito, znanstvenim metodama istraživale tu problematiku, samo s ciljem otkrivanja sačuvanih tragova ilirske i etnonimije i onomastike.
- g. Nažalost, etimološka istraživanja predslavenskog naslijeđa (uključujući i nazive ilirskih naroda) dodatno su kompromitirana raznoraznim kvaziznanstvenim pristupom, u svrhu modernih političkih i nacionalnih ideja i pokreta. Činjenica je da zbog svoje naravi etimologija, u odnosu na historijska i arheološka istraživanja, pruža veće mogućnosti za spekulacije i raznorazne kombinacije. Od svih disciplina koje učestvuju u historijskim istraživanjima, filologija (posebno ona koja se bazira na etimologiji) najviše se može „rastegnuti“ kako bi se mogli poduprijeti željeni zaključci. Ovaj spekulativni, vrlo opasan i štetan pristup kao posljedicu je imao činjenicu da se svako eventualno etimološko istraživanje već u startu promatra s dozom sumnjivosti i podozrenja.

I pored prethodno navedenih razloga, etimološka istraživanja u okviru ilirologije započela su vrlo rano i bila su vrlo česta i raznovrsna, a njima se bavio niz respek-

tabilnih filologa.¹ Jednim dijelom ona su se temeljila i svodila na eventualnu pove-

¹ Od najvažnijih potrebno je navesti: Paul Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen: 1896, 244–282; Petar Skok, Studije iz ilirske onomastike, *GZM, god. XXXII, sv. 1-2*. 1920, 29–45; Hans Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen namen*. Hajdelberg: 1925; Isti, *Die illyrischen Personennamen*. Hajdelberg: 1929; Isti, *Die Sprache der Illyrier I*. Wiesbaden: 1955; Duje Rendić Miočević, *Illyrische Onomastika uf Lateinischen Inschriften Dalmatiens*. Split: (VAHD supp. Vol. 3), 1948; Isti, *Illyrica: zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit*, *AI 2*, 1956, 39-51; Milan Budimir, *Ilirski problem i leksička grupa teuta*, *VAHD LV*. 1953; Henrik Barić, *Lingvističke studije. Djela*, Naučno drustvo SR Bosne i Hercegovine, knj.1, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj.1, Sarajevo, 1954; Isti, *Istorija arbanaškog jezika. Djela*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, knj. 12, Balkanološki institut, knj. 1, Sarajevo, 1959; Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste*, (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč, 1957; Isti, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 2: Etymologisches Wörterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI*, Beč, 1959; Ion, I. Russu, *Etudes illyriennes II, Studia in honorem acad. D. Dečev*, Sofija, 1958; Isti, *Istoria, limba si onomastica, romanizarea, Bibliotheca istorica 17*, Bucuresti, 1969; Radoslav Katičić, *Die Illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet*, *ŽA 12*. 95–120, 1962; Isti, *Das mitteldalmatinische Namengebiet*, *ŽA 12*, 1963; Isti, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, *ANUBiH, Posebna izdanja IX, CBI 1*. 9–30, 1964; Isti, *Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien*, *ANUBiH, III, CBI 1*. 53–76, 1965; Isti, *Ancient languages of the Balkans*. Mouton, Hague-Paris: 1976; Isti, *L’anthroponymie illyrienne et l’ethnogenese des Albanais, Iliria 5*, 79–82, 1976 A; Isti, *Die Balkanprovinzen, Die Sprache im römischen Reich der Kaizerzeit: Kolloquium vom 8 bis 10 April 1974*, Köln and Bonn, 103–120, 1980; Isti, *Die Sprache der Illyrier, Simpozijum «Duhovna kultura Ilira»*, *ANUBiH, Posebna izdanja, LXVII, CBI 11*. 253–264, 1984; Jaroslav Šašel, *L’anthroponymie dans la province romaine de Dalmatie, L’onomastique latine: Paris 13–15 octobre 1975*, ed. H. – G. Pflaum and n. Duval (colloque internationale du CNRS 564), Paris, 365–383, 1977; E. C. Polomé, *Balkan Languages (Illyrian, Thracian and Daco-Moesian)*, in Boardman, Edwards, Hammond and Sollberger, 866–888, 1982; R.A. Crossland, *Linguistic Problems if the Balkan Area in the Late Prehistoric and Early Classical Periods*, Boardman, Edwards, Hammond and Solberger, 834–849, 1982; Kračić pregled v. i u: Aleksandar Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb, 12 (spominje i filologe kao što su Carl Pauli, Hermann Hirt, Norbert Jokl...); J. J., Wilkes, *Iliri*. Split: 2001, 80–100; 110; 257; Salmedin Mesihović, *Dezitijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: *Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*. Zagreb: 2007, 71–94 (posebno fus. 143); 132–133; Isti, *Autarijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija magistarskog rada: *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata*. Zagreb: 2004, 2007, 37–44; 84.

zanost albanskog jezika i ilirskih jezika i dijalekata, pa su se i rješenja tražila u tome kontekstu. Drugim dijelom etimološka ilirska problematika promatrala se kroz širu vizuru indoevropistike, odnosno traženjem protoindoevropskih korijena za određene jezičke oblike. Preko indoevropistike ilirska etimologija promatrala se i kroz druge indoevropske jezike i dijalekte. Naravno, nisu zanemarivana i praindoevropska i slavistička istraživanja, pa su se u okviru tih konteksta i tražili i nudili etimološki zaključci.

Jedan od najvažnijih domorodačkih zapadnobalkanskih naroda bili su Dezitijati i njihova politija,² koji su bili i glavni stup Velikog ilirskog ustanka.³ Kao politička jedinica (politija) Dezitijati su postojali u jednom dugom vremenskom razdoblju od najmanje pola milenija, da bi se na kraju utopili u rimsku provincijsku shemu Dalmacije i njenu municipalnu organizaciju. Narodnosno ime Dezitijata (što je automatski bilo i ime njihove politije, bilo u formi samostalnog političkog entiteta, bilo kao autonomne peregrinske *civitas*) poznato je preko podataka iz izvorne građe i to literarne (Strabon, Apijan, Kasije Dion, Velej Paterkul, Plinije Stariji) i epigrafske (pet natpisa).

Oblici dezitijatskog imena u izvornoj građi:

Literarni oblici

Strab. Geo. VII, 5, 3-Δαισιτιάται

App. Ill. 17-Δαίσιοί

Cass. Dio LV, 29, 2-Δησιδιάτου

Vell. II, CXV, 4-*Desidiates* (korumpirano *De Siciales*)

Plin. NH III, 143-*Desitiates*

Epigrafski oblici

Solinski natpis, *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263: *Daesitiatium*

Natpis iz Garduna, *CIL* III 9739: *[Da]esitias*

Natpis iz Herculaneuma, *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 :*Desidiati*

Natpis iz Breze princepsa T.F.Valensa, *ILJug* III, 1582: *Desitia[tium]*

² O Dezitijatima v.: S. Mesihović, *Dezitijati*.

³ O Velikom Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e. v.: S. Mesihović, *Dezitijati*, 314–617.

Natpis Marcela iz *Bovianum Undecimarum*, CIL IX 2564 : [*Daesit*]iatium (ali samo uvjetno, jer je prvi dio imena rekonstruiran)

Kao što se iz izloženog može vidjeti, postoji prilična raznolikost u navođenju dezitijatskog imena, i vrlo bi se teško bilo opredijeliti za neki od ovih oblika. Možda bi oblik *Daesitiatium* sa solinskog (salonitanskog) natpisa mogao biti neki standardni oblik koji se primjenjivao u zvaničnoj državnoj i provincijskoj službi i zapisima. Pošto je solinski (salonitanski) natpis urađen po osnovi odluke javnih vlasti i u svrhu oficijelne politike i interesa, moglo bi se pretpostaviti da su njegovi naručioци i sastavljači bili prilično obazrivi i pažljivi i da su se potrudili da dezitijatsko ime na natpisu bude što je moguće više u skladu s oblikom dezitijatskog imena koji je bio upotrebljavan od strane rimske državne i provincijske administracije. Drugi oblik *Desitia*[tium] koji se javlja na natpisu *ILJug III*, 1582 iz Breze gotovo je identičan onom sa solinskog natpisa, osim u jednom malom detalju. Na obliku iz Breze poslije suglasnika |D| ne dolazi |ae|, nego samo |e|, različito od solinskog natpisa. Izgleda kao da pisac natpisa nije poznao onaj oblik dezitijatskog imena (na latinskom jeziku i pismu) koji je korišten na solinskom natpisu. Za njega, a i za naručioce ovakva pravopisna upotreba dezitijatskog imena prirodna je i razumljiva. Jednostavno su ti romanizirani Dezitijati, u nekoj svojoj doradi latinskog pravopisa, koji su prilagođavali svome usvojenom latinskom jeziku, ispustili znak *a* i svoje narodnosno ime bukvalno izgovarali fonetski. Ovo je više nego jasan dokaz da je i neposredni pisac natpisa Dezitijat. Kada se govori o brezanskom natpisu *ILJug III*, 1582, potrebno je naglasiti kako je ovaj epigrafski spomenik jedini pronađen na matičnom dezitijatskom prostoru, na kojem se nalazi i dezitijatsko ime. Ostala četiri epigrafska spomenika sa dezitijatskim imenom nađena su van dezitijatske teritorije (današnja Dalmacija i južna Italija).

Ako se zanemari ovaj manji detalj u vezi s oblikom |ae| ili samo |e|, možda bi se moglo zaključiti da je stvarno dezitijatsko ime (ako se izuzmu nastavci latinskih deklinacija) isto ili vrlo slično oblicima sa solinskog i brezanskog natpisa. Uostalom, i Plinijev oblik *Desititates* vrlo je sličan solinskom obliku i moguće je da je naknadnim prepisivanjem došlo do gubljenja slova |a|, što je za Ilire u kontinentalnoj unutrašnjosti imalo malo značenje, jer su oni izgleda i |ae| i |e| izgovarali |e|. ⁴ Što se tiče grčkih oblika dezitijatskog imena, onaj kod Strabona u verziji Δαυ–

⁴ Uostalom i Plinijev oblik *Desititates* po ovome zaključku bio bi sličan solinskom obliku, što bi isto mogao biti dokaz da je Plinije Stariji za svoj etnografski opis zapadnog Balkana koristio službene popise, pa samim tim i njihov jezik. Uostalom i sam način i stil izlaganja (nabrajanje naroda sa brojem dekurijskih i njihovim konventskim rasporedom) ukazuju na kruti i precizni službeni i oficijelni rječnik.

σπιῶται najviše se približava solinskom/salonitanskom obliku dezitijatskog imena. Sudeći po vrelima, najpravičniji oblik za dezitijatsko ime sadržavao je ipak primarno glas |s|, a ne |z|, ali u duhu našeg jezika češće se upotrebljava zvučni suglasnik |z|. U antičko doba izgovor je nesumnjivo bio sa glasom |s|, pa bi se tako latinski nominativ plurala dezitijatskog imena izgovarao „desititates“.

Dekliniranje dezitijatskog imena
(na osnovi oblika sa solinskog natpisa):

	Singular	Plural
Nominativ	DAESITIAS	DAESITIATES
Genitiv	DAESITIATIS	DAESITIATIVM
Dativ	DAESITIATI	DAESITIATIBVS
Akuzativ	DAESIATEM	DAESITIATES
Vokativ	DAESITIAS	DAESITIATES
Ablativ	DAESIATE	DAESITIATIBVS

Ukoliko bi se odbio nastavak nominativa plurala dezitijatskog imena sa solinskog natpisa „ates“ (uporediti *Labeates*, *Oseriates*, *Sardeates*)⁵, ostaje korijen „Dae-“ (u množini) i „Daesit“ (u jednini).

Dezitijati su nesumnjivo pripadali ilirskom etničkom kompleksu i etimologiju njihovog narodnosnog imena najbolje je tražiti i istraživati u okviru iliologije. Pitanje definiranja ilirskog etničkog kompleksa vrlo je složeno, ali bi se ipak moglo smatrati da je jezička (ili dijalektalna) bliskost niza zajednica na zapadnom i središnjem Balkanu i dijelovima Podunavlja bila ključna osobina za identifikaciju spomenutog etnokompleksa.⁶ Ilirski etnički kompleks nije mogao netragom nestati sa rimskim osvajanjem, nego je u antičko doba bio izložen većem ili manjem djelovanju romanizacije (zavisno od područja i drugih zemljopisnih i infrastrukturnih razloga). Činjenica je da većina Rimljana provincije Dalmacije ustvari potječe upravo iz reda

⁵ Axhanela (Adžanela) Ardian, Ethnolinguistic overview of ancient Illyrian tribe names in Bosnia and Herzegovina in article: Illyrian Bosnia and Herzegovina - An Overview, Qendra per studime Ballkanike/Centre for Balkan Studies/Centar za balkanske studije. Prishtine/Priština: 2004 na <http://www.balkancenter.org/Anglsht/ardian.ilyrianbosna.html> (datum preuzimanja 8. VII 2010. god.). U radu od A. Axhanela može se inače naći čitav niz riječi (iz albanskog, južnoslavenskog, grčkog i latinskog) koje autor prezentira kao moguće smjernice prilikom odgonetanja etimologije i porijekla dezitijatskog imena.

⁶ Više o tome v.: S. Mesihović, *Dezitijati*, 71–138; S. Mesihović, *Autarijati*, 82–90.

romaniziranih Ilira. Od ranog srednjeg vijeka ta masa se našla u etnogenetskim procesima sa doseljenim zajednicama (poglavito sa vojno-politički dominantnim zajednicama slavenskih govornika). Tako je ilirsko etničko naslijeđe (praktično u svim segmentima od genetike do umjetnosti) našlo svoje mjesto među svim narodima zapadnog dijela središnjeg Balkana, pa i dijela Podunavlja, i bilo je utkano u izgradnju fizionomije modernih nacija, uključujući i one koje ulaze u okvire južnoslavenskog etničkog kompleksa. Zbog toga nijedna sadašnja balkanska zajednica nema ekskluzivno pravo da se smatra jedinim nasljednikom starih Ilira, niti njegovim modernim reprezentom. Ipak, i pored načelnog stava o značajnom ilirskom doprinosu svim zapadnobalkanskim sadašnjim zajednicama, stoji činjenica da albanski jezik (u odnosu na druge balkanske jezike) baštini najviše ilirske jezičke baštine i da u njegovom razvojnom korijenu ipak leže stari predrimski ilirski dijalekti.

Sudeći po određenim etimološkim istraživanjima imena pojedinih ilirskih etnonima (baziranim na albanskom jeziku), u njihovom nastanku veliko značenje je imao totemizam. U tom slučaju imena ilirskih naroda (uključujući i samo ilirsko ime) često su bila totemskog porijekla, odnosno povezivana su sa totemskim životinjama i biljkama.⁷

Južnoslavenski oblik imena ilirskog naroda	Albanska riječ sa kojom se etimološki dovodi u vezu ime ilirskog naroda	Južnoslavensko značenje
Enhelejci	ngjalë (na grčkom ἐγγελεύς; na latinskom <i>anguilla</i>)	jegulja
Delmati	délme ili déle	ovca
Dardanci	dárdhë	kruška
Taulanti	tallandushe	lastavica
Deretini	derr	svinja

Ako su imena navedenih ilirskih naroda proizišla iz totemizma, odnosno iz magijske i religijske povezanosti između ljudi i određenih životinja i biljaka (karakterističnih i značajnih za određene zajednice i podneblje koje nastanjuju), zašto to ne bi

⁷ Po svemu sudeći, totemizam je imao veliku ulogu u životu ilirskih zajednica, što se ogleda ne samo u imenima ilirskih zajednica nego i u nazivima naselja, osobnim imenima, mitologiji i vjerovanjima. Stipčević, *Iliri*, 157–158; Wilkes, *Iliri*, 110; 257. O još nekim eventualnim vezama imena pojedinih ilirskih naroda i leksike albanskog jezika možda bi mogli posvjedočiti i sljedeći primjeri: árdhës = došljak, doseljenik → Ardijejci; bretkós = žaba → Breuci.

mogao biti slučaj i sa Dezitijatima. I gornjobosanske željeznodobne zajednice tako su morale imati određenu totemsku životinju sa kojom su se identificirali (šanse da je riječ o biljki su male, a još manje da je riječ o predmetu), koja bi bila reprezent zajednice, njen zaštitnik, a možda i njen osnivač. Dinarsko područje je iznimno pogodno za stočarstvo, a u željeznom dobu to je bila i esencijalna ekonomika koja je omogućavala egzistenciju domorodačkih zajednica na ovome prostoru. Sasvim je logično onda i totemske reprezente zajednica koje su prebivale u dinarskom pojasu prvo tražiti u okviru stočarske privrede. Primjer Delmata, čije se ime povezuje sa totemom ovce (koja je iznimno dominantna domaća životinja na Dinaridima), upravo ukazuje u kojem se pravcu treba kretati.

Gornja Bosna, matična dezitijatska teritorija, svojim zemljopisnim osobenostima i rudnim bogatstvima omogućavala je Dezitijatima i izražajnije bavljenje drugim privrednim aktivnostima (zemljoradnja, rudarstvo, metalurgija, trgovina). Međutim, i pored toga, ipak je stočarstvo (i to poglavito uzgoj ovaca) bila i kod gornjobosanskih zajednica primarna privredna djelatnost.

Zato bi se u etimološkom istraživanju dezitijatskog imena prvo trebalo usmjeriti na stočarsku djelatnost i leksiku koja se vezano za to danas nalazi u prvom redu u južnoslavenskim i albanskim govorima, a u drugom redu u latinskom i starogrčkom. Posebno su u vezi sa stočarstvom interesantni albanski govori, jer su oni u leksici vezanoj za ovu privrednu djelatnost najviše zadržali starih jezičkih elemenata i izraza. Kao što je već rečeno, albanski govori (i Gheg i Tosk) u odnosu na druge balkanske govore više su sačuvali stare ilirske jezičke baštine. Još od konačne rimske pacifikacije zapadnog i središnjeg Balkana dominantnu jezičku poziciju na ovom području zauzimali su drugi jezici i dijalekti. Od početaka VII st., kada su bivšim ilirskim zemljama zagospodarili slavenski govornici, položaj ilirskih dijalekata (koji su preživjeli romanizaciju) dodatno se pogoršao, jer su oni u svome značenju pali sa druge pozicije (na koju su spali romanski govornici) na trećerazrednu poziciju. Primarna, ako ne i jedina privredna djelatnost arbanaških govornika (koji su direktno potekli iz reda Ilira, koji se nisu koristili romanskim kao prvim jezikom) u tim stoljećima ranog srednjeg vijeka bilo je stočarstvo. Arbanaški govornici stočarstvo su zadržali kao glavnu privrednu djelatnost sve do modernih vremena i samim tim je logično očekivati da je u leksičkom segmentu albanskih govora koji se odnosi na stočarstvo najmanje tuđica, a najviše domaćeg predrimskog i predslavenskog elementa.

Ustvari, u albanskom jeziku stvarno postoji jedna riječ koja izlazi iz leksike a odnosi se na stočarstvo, koja bi se etimološki možda mogla dovesti u vezu sa dezitijatskim imenom. Ta riječ je „dash“ u značenju „ovan“,⁸ u pluralu „desh“. I u južno-

⁸ Axhanela, *Ethnolinguistic overview*.

slavenskim govorima postoji i jedna riječ (istina, danas poglavito upotrebljavana kollokvijalno) koja bi se mogla etimološki dovesti u vezu sa Dežitijatima, a to je „dasa“. U nekom kontekstu i albansko „dash“ i južnoslavensko „dasa“ može se dovesti u vezu, jer u svome značenju mogu oslikavati i „mušku sirovu snagu“, „ratobornost“, „odvažnost“, „padanje u vatru“ (u emocionalnom smislu, afektivno-instiktivnog reagiranja). Dežitijatska ratobornost, odlučnost, snaga i odsustvo bilo kakvog oportunizma najbolje su pokazane u Velikom ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e., a vjerovatno i za vrijeme Oktavijanove kampanje 33. god. pr. n. e.⁹ Moguće je i pretpostaviti da je južnoslavensko „dasa“ poteklo iz arbanaškog „dash“, odnosno da su ga u južnoslavenske govore unijeli slavenizirani domoroci nekadašnjeg Ilirika. U tom slučaju, arbanaško „dash“ svoje glavno imenično značenje prepustilo je slavenskom „ovan“, ali bi zadržalo sekundarno epitetno značenje (naravno, u transformiranom obliku „dasa“). U ovom etimološkom istraživanju pojavljuje se i jedna grčka riječ → δᾶσύς = gust, gusto obrastao, šumovit, kosmat, rutav. Dežitijatska matična teritorija nedvojbeno je bila i jedna zemlja gustih šuma, ali zanimljivost ove riječi ogleda se u tome što se može povezati i sa albanskim „dash“ i južnoslavenskim „dasa“, jer se na posredan način može dovesti u vezu sa „sirovom, kosmatom muškošću“. Upravo je jedna od karakteristika „ovna“ njegova kosmatost i rutavost.

Uvezivanje ovih riječi navodi na pomisao da je moguće tražiti korijen dežitijatskog imena u okviru protoindoevropske problematike, pa bi se i Dežitijati trebali promatrati u kontekstu indoevropskog. Stočarstvo je i u protoindoevropskom gospodarstvu imalo esencijalnu ulogu,¹⁰ pa se onda njegova važnost, proporcionalno tome, održavala ne samo u društveno-socijalnim strukturama, načinu života, religijskim predstavama nego i u lingvističkim izrazima, frazama, sekundarnim i prenesenim značenjima i konstrukcijama.¹¹ U tom smislu bi trag možda trebalo pratiti preko sekundarnog, a ne osnovnog značenja riječi „dash“, odnosno prema njejoj „ratobornoj, snažnoj muškoj“ sadržini. To bi je onda u indoevropskom kontek-

⁹ O Oktavijanovoj kampanji od 35. do 33. god. pr. n. e. v.: S. Mesihović, *Dežitijati*, 248–268.

¹⁰ Po J. P. Mallory (James P. Mallory, *Indoeuroljani*. Zagreb: Školska knjiga, 2006, 149–150): „Ne može se poreći da se gospodarstvo praíndoeuroljskoga društva temeljilo na uzgoju stoke i ponešto ratarstva. Uistinu, neke od najšire i najbolje posvjedočenih riječi u indoeuroljskim jezicima jesu one koje se tiču domaćih životinja, a one koje se odnose na goveda vjerojatno su najbrojnije među njima.“

¹¹ O značenju stočarstva kod protoindoevroljskih zajednica v.: Mallory, *Indoeuroljani*, 149–153.

stu vodilo i ka povezivanju s odgovarajućim indoevropskim muškim božanstvom.¹² Tako bi se u dezitijatskom imenu otkrivalo ne samo njihovo dominantno gospodarstvo (u protohistorijsko doba) nego i njihove dominirajuće religiozne, kultne predodžbe. U njihovom religioznom središtu pažnja je, do rimske pacifikacije, sigurno bila usmjerena na kult ovna, sa svim svojim prenesenim i sekundarnim značenjima (personifikacija ratobornosti, odvažnosti, muške snage/mušкости). Taj kult ovna, koji bi simbolizirao i dominirajuću ekonomiku i središnji totemizam, automatski se morao održavati i na dezitijatsku društveno-političku strukturu, njihov način života i mentalitet.

Gornjobosansko područje samo na osnovi detektiranih lokaliteta vrlo je bogato u arheološkom pogledu, uključujući i ona mjesta za koja bi se moglo pretpostaviti da potječu iz perioda protodezitijatske i dezitijatske egzistencije. Nažalost, detektiranje lokaliteta nije praćeno istraživanjem (posebno onim sustavnim) i adekvatnim objavljivanjem rezultata, pa se može reći da je arheološka baština Dezitijata još uvijek slabo poznata. Samo su neka gradinska naselja arheološki istraživana (nasebinski kompleks Debelo Brdo – Zlatište – Soukbnar), kao i neka groblja za koja se sa sigurnošću može reći da su pripadala Dezitijatima (Vratnica kod Visokog, Kamenjača u Brezi).¹³ Ipak, i iz tako oskudnog raspoloživog materijala (u odnosu na raspoloživi materijal autarijatsko-„glasinačke“ provenijencije) mogu se pronaći vrlo zanimljivi elementi koji pomažu u daljem otkrivanju tajni što proizlaze iz dezitijatskog ime-

¹² U tom slučaju i grčki jezički oblici $\delta\epsilon\iota\sigma\iota$ – $\delta\alpha\iota\mu\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$ = strah od bogova, pobožnost, praznovjerje; $\delta\epsilon\iota\sigma\iota$ – $\delta\alpha\acute{\iota}\mu\omicron\nu$ = bogobojažan, pobožan, praznovjeran; pa i latinski *deus* mogli bi se dovesti u „genetičku vezu“ s osnovnim korijenom dezitijatskog imena. Istine radi, potrebno je reći da tu „vezu“ treba smjestiti i datirati u neko udaljeno „genetsko koljeno“, nesumnjivo u vrijeme protoindoevropskog „zajedništva“. O indoevropskoj religiji v.: Mallory, *Indoeuropļani*, 164–182.

¹³ Razliku u broju evidentiranih i istraženih nekropola između autarijatsko-„glasinačkog“ područja i prostora rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe (čiji su nosioci jednim dijelom u određenom periodu bili i Dezitijati) moguće je objasniti samom razlikom u načinu sahranjivanja i obliku grobova koje su primjenjivali nositelji ove dvije kulture. Nekropole tumula (glasinačke kulture) mnogo je lakše uočiti, one su zbog svoje visinske istaknutosti vidljivije u odnosu na nekropole ravnih grobova (srednjobosanske kulturne grupe). Iz toga razloga proističe razlika u broju evidentiranih željeznodobnih nekropola tumula jugoistočne Bosne i nekropola ravnih grobova gornje Bosne, a ne u eventualnoj razlici gustoće naseljene populacije ili nekoj manjoj posvećenosti nosilaca srednjobosanske kulturne grupe i duhovnom i fizičkom činu sahranjivanja. Mi možemo s punim pravom pretpostaviti da još uvijek postoji veliki broj neotkrivenih nekropola ravnih grobova širom prostora središnje Bosne.

na. U Nekropoli Kamenjača u Brezi, koja je nedvosmisleno pripadala Dezitijatima,¹⁴ još prilikom prve kampanje 1975. god. pronađen je vrlo interesantan nalaz u kontekstu našeg istraživanja. Riječ je o bronzanoj drški patere,¹⁵ koja je cilindričnog oblika kanelurana sa pet kanelirana u produženom pravcu prema ukrasnoj ovnujskoj glavi sa savijenim rogovima (slika 1, Inv. br. 7234, Zemaljski muzej BiH u Sarajevu). Ovnujska glava je vrlo lijepo urađena i modelirana i samim tim je vrlo visoke kvalitete izrade, a posebno je dobro izrađena, sa sitnim ubodima iznad glave, vuna između rogova na glavi. Korištenje ritualne posude sa drškom u obliku ovnujske glave više je nego dovoljan dokaz o kulturnom značenju totema ovna u dezitijatskom narodnom, kulturološkom i političkom miljeu.

Povezivanje ovnujskog totema sa dezitijatskim narodom može sa svoje strane dovesti do još nekih interesantnih zaključaka o pitanju etnogenetskih, kulturnogenetskih i politogenetskih procesa na području današnje Bosne. Tako bi pored Dezitijata, kao značajnog narodnosnog faktora i fenomena, na zapadnom Balkanu postojao još jedan moćan i vrlo brojna „ovčiji narod“, a to su Delmati. Srednjodalmatinska (gorička) kulturna grupa, čiji su nosioci bili i Delmati, i srednjobosanska kulturna grupa, sudeći po pronađenom materijalu, imaju neposredno zajedničko porijeklo.¹⁶ Po B. Čoviću, kulturne pojave i manifestacije vezane za postojanje željeznodobnih kulturnih grupa – 1. Donja Dolina - Sanski Most 2. srednjodalmatinska i 3. srednjobosanska – daju da se nasluti „...postojanje jedne kulturne koinè na prostoru od srednjeg Jadrana pa do Sane i Save“.¹⁷ I pored zajedničkog jezgra, uslijed niza okolnosti (posebne okolnosti daljeg općeg kulturnog razvitka) srednjobosanska kulturna grupa i srednjodalmatinska kulturna grupa ipak su evoluirale u dvije srodne, ali ipak različite kulturne grupe. Moguće je pretpostaviti da su one zajednice koje su predstavljale jezgro nastanka i Delmata i Dezitijata iz protohistorijskog i antičkog perioda potekle iz istoga središta, iz prapovijesne zajednice koja je za totem imala ovca/ovna.

¹⁴ O Nekropoli Kamenjača v.: Veljko Paškvalin, «Kamenjača», Ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva, mladežljeznodopska i rimska dezitijatska nekropola. *AP 17*, 1975, 57-62+Tbl. XXX-XXXIII; Isti, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mladežljeznodobna i rimska nekropola, *ANUBiH, XXXVII, CBI 35*, 2008, 101–180.

¹⁵ Patera je široka, ali i plitka zdjela koja se upotrebljavala za piće, poglavito u ritualnom kontekstu kao što su libacije. Patere su bile često upotrebljavane u rimskom svijetu.

¹⁶ O tome v.: S. Mesihović, *Dezitijati*, 137; 143–145, i fus. 18; Isti, *Autarijati*, 99–101; 156. i fus. 446.

¹⁷ Borivoj Čović, Srednjobosanska grupa, *PJZ V-željezna doba*, 1987, 481–528+Tbl. LI – LIII, 526-527; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I-III; Mape 1-4; Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988, 25.

Razdvajanje se možda dogodilo u vrijeme turbulentnih i migracionih kretanja u kasnom bronzanom dobu ■

Slika 1.

Preuzeto iz Paškvalin, 1975, Tbl. XXXIII, sl. 13

THE NAME OF THE ILLYRIAN PEOPLE DAESITIATES

Summary

The paper is dedicated to the etymological study of the name of Daesitiates. The names of the Illyrian people (Delmats, Taulants, Dardances) is now associated with specific words in the Albanian language. This etymological research shows totemic origin of the name of the Illyrian people. Name of Daesitiates would also be linked with the Albanian term “dash” to mean “ram”, it is very possible that the ram was the totemic animal of Daesitiates. At the site Kamenjača near Breza was found a cult object that contains the head of a ram ■

UDK 339.1-051 (497.6 Kreševo) “04/14”
Izvorni naučni rad

IZ HISTORIJE KREŠEVA U SREDNJEM VIJEKU (Radoje Kristić zvani Kozoje)

Esad Kurtović
Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Zahvaljujući istraživanjima Desanke Kovačević-Kojić i neobjavljenim podacima Državnog arhiva u Dubrovniku, na ovom mjestu predmet prezentacije i analize je trgovačka porodica Kristić-Kozoje. Ova porodica koja je po glavnim predstavnicima prepoznatljiva u tri generacije svoju privrednu djelatnost obavlja uglavnom na relaciji Dubrovnik – Kreševo. Bave se kreditnom trgovinom i poslovanjima putem trgovačkih društava sa srebrom kao osnovnim artiklom na kojem se bazira zarada. Centralni lik je Radoje Kristić zvani Kozoje, čija raznovrsna poslovna djelatnost u pravom smislu odslikava trgovce i trgovinu u dubrovačkom zaleđu u prvoj polovini XV stoljeća.

Ključne riječi: Kreševo, Dubrovnik, trgovina srebrom, Radoje Kristić zvani Kozoje.

Abstract: Owing to the research done by Desanka Kovačević-Kojić and the unpublished data from the State Archives of Dubrovnik, the topic of presentation and analysis in this paper is the merchant family Kristić-Kozoje. This family is distinguished in three generations through its main representatives who traded on the relation between Dubrovnik and Kreševo. Through merchant societies they were involved in trade crediting and dealings with silver as the basic article of their profit. The central character is Radoje Kristić, known as Kozoje, whose versatile business activity truly reflects the merchants and trade in the Ragusan Hinterland during the first half of the 15th century.

Key words: *Kreševo, Ragusa, silver trade, Radoje Kristić known as Kozoje.*

U dosadašnjoj literaturi najviše informacija vezanih za kreševske trgovce ponudila je Desanka Kovačević u kapitalnom djelu o trgovini u srednjovjekovnoj Bosni, gdje je, među brojnim trgovcima, Radoje Kristić zvani Kozoje identificiran kao dubrovački trgovac u Kreševu i Fojnici.¹ U čuvenom radu o knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne ista autorica identificirala je Radoja Kristića zvanog Kozoje kao kneza u Kreševu 1445. godine.² Prepoznajući njegov interes za srebro u trgovačkoj djelatnosti, a pri pojašnjavanju pozicije gradskog kneza u srednjovjekovnoj Bosni, autorica je eksplicitna u stavu da je Radoje Kozoje Dubrovčanin.³ Njegovo dubrovačko građanstvo je konstelacija koja je vjerovatno osnovni razlog da se on do sada nije našao u detaljnijem istraživanju i širem razmatranju kod historičara dubrovačkog zaleđa koji su prednost davali ‘domaćim trgovcima’, mada je veliki broj domaćih ljudi upravo iz trgovačkog sloja stjecao dubrovačko građanstvo.⁴ Naša prikupljena baza podataka o najvažnijem članu ove porodice Radoju Kristiću Kozoju, njegovim prethodnicima, savremenima i nasljednicima nešto je šira i bogatija. U osnovi ovo razmatranje potvrđuje ranije rezultate u dosadašnjim proučavanjima, ali daje informaciju više o obimu poslovanja pojedinih članova ove porodice, vrsti poslovanja, njihovom statusu u Dubrovniku i mjestu i ulozi u lokalnoj kreševskoj sredini. Iako u većem obimu informacija, raspoložemo samo fragmentima izvorne građe koji predstavljaju isječke, grube stepenike koji su odraz šturih istovrsnih kancelarijskih ugovora ili ponekih zabilježenih događaja vidljivo izvlačenih iz šireg nama često nepoznatog konteksta. U namjeri da se prezentira u cjelini, prikupljeno odaje suhoparnu prezentaciju koja tek u zaključku omogućava uopćavanja, jasnije postavke i definicije. To skriveno arhivsko bogatstvo obilježeno je usitnjenošću, zahtijeva

¹ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, 1961, 71, 74, 169.

² D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, Sarajevo: *Radovi Filozofskog fakulteta*, 6, 1971, 335.

³ Isto, 337-338; Ista, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1978, 241.

⁴ Pored radova Desanke Kovačević-Kojić uporedi i: Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. Pojava građanske klase i novog plemstva)*, Tuzla: Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, 1986.

strpljivo prikupljanje i kao takvo stoji kao uobičajeno polazište današnjih istraživanja historije srednjovjekovne Bosne. Prema kvalitetu očuvanog, ipak bi se reklo da je sve to izraz izuzetno bogate historije ove porodice.

Jedan od problemskih osnova vezanih za ovu porodicu je njihovo prepoznavanje u izvornoj građi. Problem predstavlja prezime zabilježeno u više navrata različito (Cherstich, Crestich, Cristich, Crisichieulich, Crestichi, Creseuich, Cresseuich, Charstich). Opredijelili smo se za Kristić s obzirom da je jedno pismo upućeno nekom od članova porodice odraz najveće preciznosti među navedenim dokumentima (Cristich). Problemski osnov je i upotrebljavano ime, nadimak i prezime Kozoje (Cozoe, Chozoe, Coza), a koje je u literaturi bilo tretirano kao Kocoje.⁵ U oba slučaja lingvisti i filolozi imaju prostora za dodatna pojašnjenja u prezentiranom materijalu.

Braća Kozoje (1428-1441) i Radovan Kristić (1430-1445)

Ne poznajemo rodonačelnika ili stariju generaciju porodice Kristića povezanih za Kreševo. Prve poznate nam članove predstavljaju braća Kozoje i Radovan Kristić. Ne znamo ništa o njihovoj mladosti. Kasnije njihovo djelovanje ukazuje na pripadnost imućnijim društvenim slojevima u kojima se često trgovačka privredna poslovnost u razvijenom srednjem vijeku kao uhodana praksa prenosila sa generacije na generaciju. Od dvojice braće više prikupljenih informacija vezano je za Kozoja Kristića, i prema svemu, on je ostvario značajan utjecaj na razvoj ove porodice, kako svojim djelovanjem tako i direktnim naslijeđem kojim može da se predstavi šira kreševska sredina u kojoj je ova porodica provela najviše vremena. Kozoje se prvi pojavljuje u izvorima, a prema dostupnim podacima, Radovan ga nadživljava. Radi se o malim hronološkim razlikama, pa je tako odnos starosti među braćom teško utvrditi, mada je pretpostavka kako je Kozoje bio stariji među braćom.

Tokom 1428. i 1429. godine Kozoje Kristić se pojavljuje u nekoliko zaduženja kod dubrovačkih trgovaca. U prvom očuvanom spomenu maja 1428. godine u društvu sa Ljubišom Stjepšićem iz Stona Kozoje Kristić, inače označen da je iz Bosne (*de Bosna*), zadužuje se kod dubrovačkog vlastelina Tripka Bondića na 80 perpera i 6 dubrovačkih dinara.⁶ Navedeno asocira na Kozojevu trgovačku djelatnost prože-

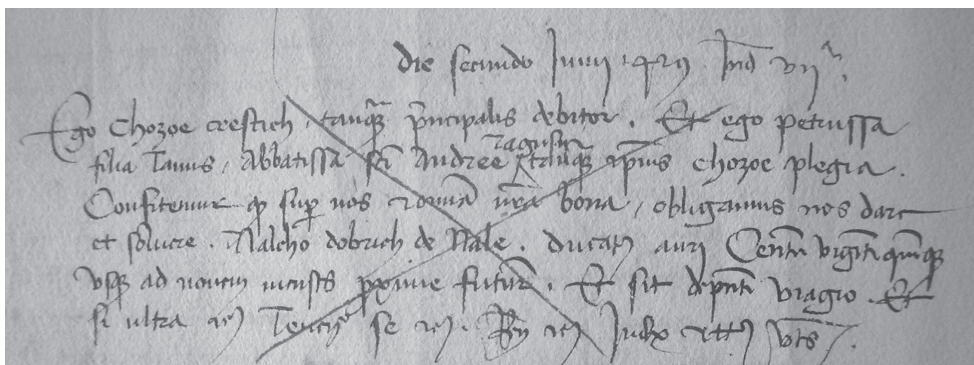
⁵ Isto, 335, 337-338.

⁶ “Nos Glubisa Stiepsich de Stagno et Cozoe Cherstich de Bosna confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Tripcho de Bonda yperperos octuaginta et grossos sex usque ad tres menses proxime futuros. Et sit de presenti viaggio et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra” (6.5. 1428.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 186.

tu uzimanjem robe na kredit u Dubrovniku i njenom preprodajom u Bosni, tipičnom zaduživanju sitnijih kod krupnijih trgovaca kod kojih se zadužuju u robi, a nju preprodaju 'na malo' još manjim trgovcima i stanovnicima u zaleđu.⁷ Prema prvom pokazatelju iz 1428. godine, Kozoje Kristić očito je u odraslom starosnom dobu koje odgovara renomeu osobe kadre da javno djeluje i da odgovara za svoje postupke i da kao takav bude odgovoran i ravnopravno prihvaćen i u Dubrovniku i u Bosni. U svakom slučaju, kreditna trgovina, po sistemu zaduživanja (veleprodaja – prijevoz robe – maloprodaja i plaćanje kredita u novcu), osnova je koja je omogućavala zaradu i na osnovu nje prosperitetni razvoj ove porodice. To pratimo u Kozojevom slučaju i u drugim ugovorima. Tokom 1429. godine Kozoje Kristić napravio je pet ugovora o zaduživanju, dva početkom juna i tri početkom decembra. Uz osnovnu identifikaciju imena i prezimena u tim ugovorima izostaju druge odrednice. Samo zahvaljujući njegovom donekle specifičnom imenu i prezimenu, uočavamo da se radi o istoj osobi. U prvom ugovoru, uz jemstvo opatice Petruše, zadužuje se kod Nalke Dobrića Nalješkovića (Nale) na 125 dukata. Drugim ugovorom Kozoje se zadužuje kod vlastelina Tripka Bundića (Bonda) na 91 perper. U decembru se prvim ugovorom Kozoje zadužuje kod Ivana Župana (Zubana) i Vlatka Bogdanovića na 185 dukata, u drugom kod Tome Bunića na 159 dukata i u trećem ugovoru kod Tripka Bondića na 86 perpera dubrovačkih dinara.⁸

⁷ O kreditnoj trgovini: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*; Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo: ANUBiH, Djela 59, Odjeljenje društvenih nauka 29, 1976.

⁸ "Ego Chozoe Crestich tanquam principalis debitor et ego Petrusa filia Tanis abbatissa sancti Andree Ragusium tanquam ipsius Chozoe plegia confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Nalcho Dobrich de Nale ducatos auri centum viginti quinque usque ad nouem menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra" (2.6. 1429.g.), Deb. Not., XIV, 299v; "Ego Chozoe Cherstich confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Tripcho de Bonda yperperos nonaginta unum grossorum de Ragusio usque ad tres menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex ser Andreas de Menze et Ruscus magistri Christofori testis" (4.6. 1429.g.), Isto, 300v; "Ego Chozoe Cherstich confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere Johanni Petri Zuban et Vlatcho Bogdanouich vel illi eorum qui primo solutione petierit ducatos auri centum et octuaginta quinque usque ad menses octo proxime futuros. Et sit de presenti viagio et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra" (7.12. 1429.g.), Isto, 364v; "Ego Chozoe Cherstich confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Thome de Bona ducatos auri centum et quinquaginta nouem usque ad nouem menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex ser Andreas de Menze et Ruscus magistri Christofori testis. Et similiter dare et soluere ser

Decembra 1430. godine uz Kozoja se u knjigama zaduženja prvi put javlja i njegov brat Radovan Kristić. Njih dvojica u dva dana prave tri zaduženja. Prvo se zadužuju kod Ivana (Petra) Župana i Vlatka (Bogdana) Gojanovića na iznos od 419 dukata i 16 groša a na osam mjeseci, a pod istim uvjetima zadužuju se i kod Stefana (Alekse) Kasela i Bojka Nenkovića na 290 dukata i 11 groša. Narednog dana braća, označena da su iz Podkreševa (*de Sub Cresseuo*), prave zaduženje kod dubrovačkog vlastelina Ruska Pucića (Poza) na iznos od 46 dukata a na rok od osam mjeseci.⁹ Imena kreditora koji su renomirani trgovci u Dubrovniku a naročito u poslovanju sa zaleđem, visina kredita i učestalost u zaduživanju pokazuju da su braća Kristić dobro obavljali svoje poslove, ostvarivali zaradu i pripadali poznatim trgovcima u Du-

Tripcho de Bonda yperperos octuaginta sex usque ad menses tres proxime futuros et omnia alia ut supra proxime”, Isto, 365.

⁹ “Nos Cozoe et Radouanus fratres Crisichieulich confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Johanni Petri Zupani et Vlatchi Bogdani Goianouich et cuilibet ipsorum insolidum ducatos auri quadringentos decem et nouem et grossos XVI usque ad octo menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Pro quo debito dicti debitoris constituerunt se posse realiter et personaliter conueniri posse Ragusii, Narenti et ubicunque reperti et conuincti fuerint. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra. Et similiter dare et soluere Steffano Alexii dicto Casella et Boicho Nenchouich et cuilibet eorum insolidum ducatos auri ducentos nonaginta et grossos XI. Terminus et omnia alia ut supra” (11.12. 1430.g.), Deb. Not., XV, 17. Ispod: “Die secundo decembris 1434 Stipan Liesseuich Capsella unius ex creditoris suprascriptis dedit omnium suam potestatem de suprascripta proxime obligatione ducatos 290 et grossos XI”, Isto; “Nos Cozoe et Radouan} Crestichi fratres de Sub Cresseuo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Ruscho de Poza et fratribus ducatos auri quadraginta sex usque ad octo menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra” (12.12. 1430.g.), Isto, 18.

brovniku i u kreševskoj sredini. Pored one ranije identifikacije da su iz Bosne ('de Bosna'), tek na ovome mjestu je data njihova bliža identifikacija kojom se vezuju za Kreševo kao trajniju lokaciju. Sve nam to ukazuje da se u slučaju braće Kristić kroz njihovo porijeklo može raditi o domaćim trgovcima.

Kreševo (**КРЕШЕВО**, Chresevo) predstavlja značajnu upravnu i privrednu sredinu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Obuhvata srednjovjekovnu utvrdu, rudarsko naselje, trg i carinu u župi Lepenici u kraljevoj zemlji, gdje je i povremena kraljevska rezidencija. Kreševo se prvi put spominje u izvorima 10. oktobra 1381. godine. Na privrednom planu svoj razvoj zahvaljuje metalurgiji sa majdanima rude (srebro, željezo, bakar i živa) i topionicama. Na to ukazuje niz očuvanih toponima (štolnašćona-stollen rudarski rov za vodu, jažve za odvođenje vode za ispiranje rude, selo Vranak, planina Hinač, šuma Tajbor). Na ovom području je eksploatiran i azur (lapis lazuli). Tu Dubrovčani imaju svoju specifičnu povremenu koloniju koja je naročito razvijena u periodu 1434-1450. godine, kada je zabilježen boravak 61 dubrovačkog trgovca. Češćim dolascima ističu se Ratko Pripković i Tomaš Klarić. Podgrađe Kreševa (Podkreševo - Sotocresseuo), koje se spominje od 1430. godine, pored nastambi za stanovanje, poslovnih i vjerskih segmenata imalo je i leprozorijum, sklonište za gubavce. Kreševska tvrđava, sastavljena od gornjeg i donjeg grada, bila je na lokalitetu Bedem, koji je dominirao nad okolnim područjem. Septembra 1444. godine u slavnom kraljevskom dvoru u Kreševu (**СЛАВНИ ДВОРЪ КРАЛЕВЪСТВА МИ 8 КРЕШЕВО**) bosanski kralj Stjepan Tomaš potvrdio je privilegije Dubrovčanima. Upravnu organizaciju u Kreševu predstavlja knez. Tu se nalazio franjevački samostan podignut u prvoj polovini XV stoljeća. Njemu dio imovine ostavljaju dubrovački trgovci u svojim testamentima (1449, 1461). Samostan je više puta stradao i bio obnavljan tokom novog vijeka. Srednjovjekovna crkva bila je s osnovom u vidu jednobrodne lađe s izduženim pravougaonim svetištem.¹⁰

¹⁰ Literatura o Kreševu u srednjem vijeku relativno je obilna. Uporedi: Vladislav Skarić, "Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice", Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1935: 47, 29-34; Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo: Svjetlost, 1957, 64-65; Hamdija Kapidžić, "Kreševo", *Enciklopedija Jugoslavije*, V, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1962, 393; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 25, 74-75, 84, 103, 146, 150, 154, 156; Vladimir Dumbović, "Toponomastika Kreševa i okoline", Sarajevo: *Dobri pastir*, XXV/1-4, 1975, 81-119; Isti, "Rudarstvo Kreševa (historijsko-geografski prikaz)", Sarajevo: 1976, *Dobri pastir*, XXVI/1-2, 107-138; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 33, 73, 81, 135, 146, 151, 160, 212, 226, 275, 289; Ivanka Marijanović, "Kreševo 1", *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*,

Dvojica braće Kozoje i Radovan Kristić spominju se i početkom maja 1432. godine. Živko Miletić ih tada optužuje za pljačku srebra u Podkreševu. Navodno je Živko kod braće ostavio srebro u bisagama, težine 20 libara i 8 unča, a braća su ga otuđili, te dodatno, Radovan Kristić nije htio da ide u Dubrovnik radi dalje istrage o ovom slučaju.¹¹ Radi se o oko 6,77 kilograma srebra,¹² a spomenutih 20 libara i 8 unča srebra moglo je vrijediti po cijeni od prosječnih 7 dukata po libri srebra oko 145 zlatnih dukata,¹³ što je pozamašna vrijednost i po toj osnovi to je optužba za tešku pljačku. Nije nam poznato kako se ova tužba dalje razvijala. Navedeno pokazuje da su braća u Podkreševu imali dovoljno stambenog, vjerovatno i poslovnog prostora, s obzirom na učestalo prisustvo u kreditnoj trgovini koje se bazira na robi što je trebala adekvatan skladišni prostor, te da su iznajmljivali svoju kuću kao prenočište za druge trgovce. Prema navodima ovog pokazatelja, proizlazilo bi da su braća Kristići ‘stanovnici u Podkreševu’ (*‘Chozoe et Radoanum fratres Cristich habitantes in Sotocresseuo’*) i da bi se trebali za nedjela nanesena Dubrovčanima pravdati u Dubrovniku. To bi upućivalo na njihovo pripadništvo dubrovačkom građanstvu. To pitanje kao dilema rješava se u nekoliko kasnijih spomena.

III, Sarajevo, 1988, 22; Pavao Anđelić, “Kreševu 2”, na istom mjestu; D. Kovačević-Kojić, “Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, Sarajevo: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, 1995: 3, 33-44; Anto Buzuk, “Kreševu u srednjem vijeku, grad-utvrda”, Sarajevo: *Hrvatska misao*, 2003: VII/29, 105-116; *Svjetlost Evrope u BiH*, Sarajevo, 2004, 27; Mile Jukić, *Etnološki i povijesni prilozi iz kreševskog kraja*, Kreševu, 2008.

¹¹ “Ziuchus Milletich coram domino Rectore ser Alouisio de Goze conqueritur supra Chozoe et Radoanum fratres Cristich habitantes in Sotocresseuo. Eo quia dum ipse Ziuchus possisset in camera habitationes dictorum fratrum libras viginti argenti et onzias VIII in ligaciis eius duabus positas in duobis bisaciis, quod argentum dictus Ziuchus posuit in dicta camera de sciencia Radoani suprascripti, dum Chozoe et Radoanus acceperunt dictum argentum extra dictas bissacias, quod argentum dicitur ipsi fratres se non habuisse. Item conqueritur supra suprascriptis Chozoe et Radouanum fratres. Eo quia dum ipse Ziuchus se conuenisset cum suprascriptis Chozoe et Radoano quod ipse Radoanus debere venire Ragusium cum ipsi Ziucho causa indagandi veritatem de dicto argento ablato ipsi Ziucho suprascriptus Radoanus recuseuit venire Ragusium pro dicta veritate indiganda. Budissaus Slauchouich, Radchus Pripchouich, Mirossaus Vrathoeuich, Bogissa [prazan prostor], Branissaus Bogcinouich, Millouaz Mergia} testes” (1. 5. 1432.g.), Lam. de foris, IX, 42.

¹² Libra (litra) ima 327,932 grama, a sastoji se od 12 unča (1 unča = 27,328 grama) ili 72 aksada (1 aksad = 4,55 grama), pri čemu se jedna unča sastoji od šest aksada: Милан Решетар, *Дубровачка нумизматика*, I део, Сремски Карловци, 1924, 75-76, 107.

¹³ Usporedi pregled cijena srebra u: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 169.

Krajem 1433. godine pratimo da Kozoje nije uspio vratiti neke ranije kredite svojim kreditorima, ali i da je uspio napraviti novi dogovor i razriješiti te probleme. S obzirom na imena kreditora, očito se radilo o zaduženjima iz decembra 1430. godine. Ostao je dužan 90 dukata Vlatku Bogdanoviću Gojanoviću, Ivanu Petra Županu, Stefanu Lieševiću Kaselu i Bojku Nenkoviću. Kozoje se obavezao da će u toku naredne dvije godine u dvije rate isplatiti ovaj dug. Dok bude isplaćivao obroke, Kozoje neće imati problema s kreditorima, no ukoliko ne bude isplaćivao svoj dug, kreditori će ga moći tužiti i ugrožavati njegovu imovinu.¹⁴ Do toga nije došlo. U dva navrata, januara i novembra 1435. godine Kozoje je izmirio svoje obaveze prema kreditorima i riješio se ovoga duga.¹⁵

¹⁴ “Chozoe Cherstich ut debitor Vlatchi Bogdanouich Goianouich, Zagni Petri Zupan et eorum societatis et similiter Steffani Liesseuich Capselle et Boichi Nenchouich sociorum, ut appareat per cartas quas haberunt supra ipsum Chozoe, promisit et se et bona sua obligavit dare et soluere ipsius creditoris suis ponendos ad contum et partitum debiti ipsius Chozoe et diuidendo inter creditoris pro rata crediti eorum ducatos auri quadraginta quinque usque ad unum annum proxime futuros et sic successiue usque ad unum alium annum proxime ex inde alios ducatos auri quadraginta quinque diuidendos inter se et ponendos ad contum suum ut supra, de quibus ducatis quolibet anno faciente solutionem ut prefertur, ipse Chozoe habeant et habere intelligatur fidam et saluumconductum, liberum et franchum pro se, auere et mercantiis suis ab ipsis creditoris suis usque per totum tempus dictorum terminorum. Et si non attenderet ad soluendo ut supra in aliquo termino quod presens fida et saluusconductus sit cassum et nulla et nullius valoris, scilicet, ipsi creditoris uti possit pro eorum libito, cartis et juribus suis. Et similiter in fine terminorum predictorum duorum annorum in quibus fieri debet solutiones ut supra ipsi creditoris sunt et esse debeant in eorum libertate pro cartis et juribus suis, quibus uti possint tunc temporis pro eorum libito pro eo quod deberet et restarerit hinc presentibus et ita contentantibus et fidam ut supra in dicto Vlatcho suo et nomine dicti Zagni pro quo se constituit et de rato promisit et dictis Steffano et Boicho sociis. Renuntiantes omnes. Judex et testis ut supra” (22.12. 1433.g.), Div. Not., XVIII, 161.

¹⁵ “Die 5 januarii 1435 Vlatchus Bogdanouich suprascriptus suo et nomine suprascripti Zagni et societatis eorum et suprascriptus Boichus Nencouich asserens sictum debitum ad se spectare pro parte sua et Steffani Liesseuich confessi fuerunt dictis nominibus habuisse et recepisse a suprascripto Chozoe dante et solvente secundum pactum suprascriptum pro paga primi anni et termini ducatos auri quadraginta quinque diuisos inter se pro rata sua. Renuntiano. Judex ser Natalis de Proculo et Nicola de Stella testis”, Div. Not., XVIII, 161. Ispod: “Die XXVI nouembris 1435 Zagn suprascriptus pro se et Vlatcho socio pro quo se constituit et Boichus suprascriptus cuius juris est debitoris sibi Cozoe confessi fuerunt habuisse pro integra solucione ultimi anni concordii suprascripti a suprascripto Cozoe debitoris diuisis inter eos pro rata ducatos auri XLV. Renuntiantes”, Isto.

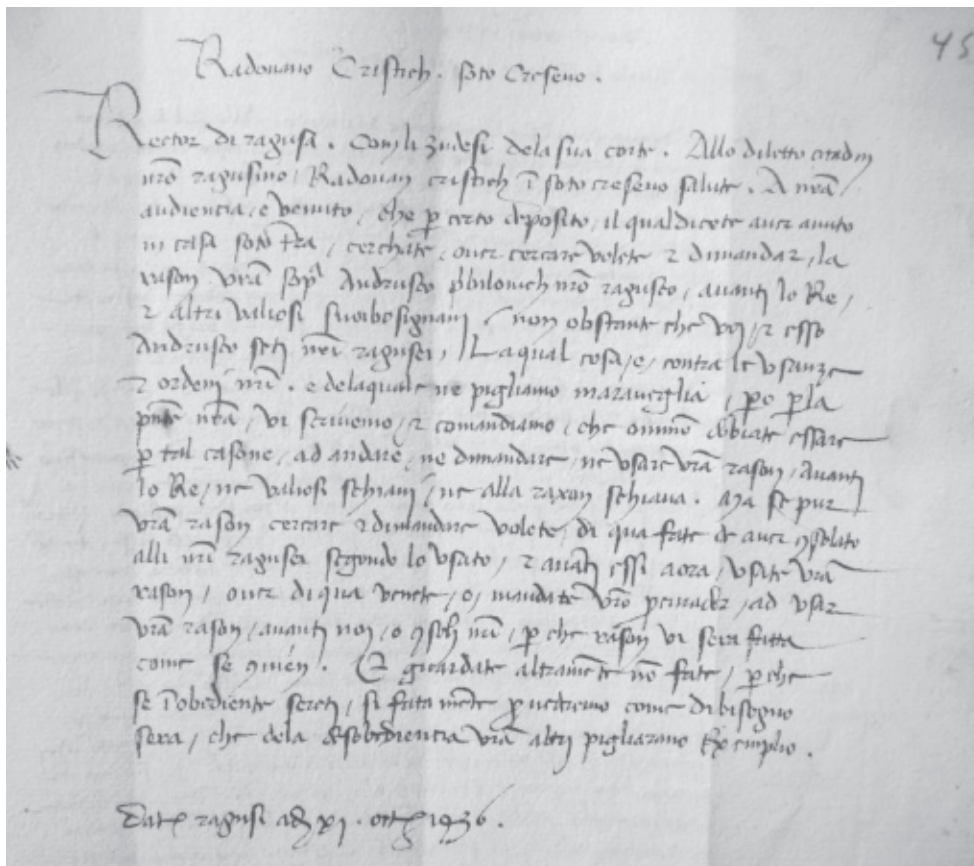
Jula 1434. godine u Dubrovniku je imenovan sudski kolegij za Podkreševo, koji je trebao riješiti tužbu Radašina Stipkovića protiv Radoja i Radovana Kristića.¹⁶ Radi se o uobičajenom sudskom kolegiju koji je raspravljao o konkretnom pitanju vezanom za Dubrovčane u koloniji u Kreševu. Radoje je sin Kozoja Kristića. Ne znamo zbog čega su stric i sinovac bili optuženi.

Direktnu potvrdu da je Radovan Kristić imao dubrovačko građanstvo daje i podatak iz oktobra 1436. godine, kada mu se dubrovačka vlada direktno obratila pismom (*citadin nostro Ragusino Radouan Cristich in Soto Creseuo*). Vlada ga prekora što je, iako je i sam Dubrovčanin, tužio bosanskom kralju drugog Dubrovčanina Andruška Pribilovića. Također mu je napomenuto da se za sporove među Dubrovčanima treba oslanjati na dubrovačke sudove.¹⁷ U navedenom Radovanovom djelovanju prepoznajemo konkurenciju, uobičajenu prateću pojavu razvijene trgovine. Ta-

¹⁶ “Tomasius Diuzich consul, Utisen Bogetich et Tomchus Vitichouich} iudices, electi fuerunt in Sotresseuo ad petitionem Radassini Stipcouich supra Radoe Crestich cum moris et conditionibus consuetis. Item elleti fuerunt in dicto loco ad petitionem predicti supra Radouan Crestich” (13.7. 1434.g.), Cons. Minus, VI, 151.

¹⁷ “Radouano Cristich Soto Creseuo. Rector di Ragusa com li zudesi de la sua corte allo detto citadin nostro Ragusino Radouan Cristich in Soto Creseuo salute. A nostra audientia e venuto che per certo deposito il qual dicete auer auuto in casa soto terra cerchate ouer cercare volete et domandar la rason vostra sopra Andrusco Pribilouich nostro Raguseo auanti lo re et altri valiosi suoi Bosignani, non obstante che voi et esso Andrusco seti nostri Ragusei, la qual cosa e contra le usanze et ordeni nostri e de la quale ne pigliamo maraueglia pero per la presente nostra vi scriuemo et comandiamo che omnino deiate essare per tal casone ad andare ne dimandare ne usare vostra rason auanti lo re ne valiosi Schiaui ne alla raxon schiaua, ma se pur vostra rason cercare et dimandare volete di qua fate de auer consolato alli nostri Ragusei secondo lo usato et auanti essi a ora usate vostra rason ouer di qua venete o mandate vostro procurador ad usar vostra rason auanti, non o consoli nostri perche rason vi sera fatta come se conuien. E guardate altramente non fate perche se in obediente sereti si fata mente per vedremo come di bisogno sera che dela disobediencia vostra altri pigliarano exemplo. Datur Ragusi adi XI octobris 1436” (11.10.1436.g.), Lett. di Lev., XII, 45. Mada je slučaj ispravno kontekstualizirala i potkrijepila izvorom u djelu o gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, u iscrpnom i značajnom radu o Fojnici u srednjem vijeku Desanka Kovačević-Kojić ga je omaškom sa drugim izvorom situirala u 1423. godinu: Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 241; Ista, “Fojnica u srednjem vijeku”, *Fojnica kroz vijekove*, Fojnica – Sarajevo, 1987, napomena 59 na strani 47. Tamo navođena signatura ne odnosi se ni na Radovana Kristića ni na Kreševo (pod datumom 20.2.1423.g, Lam. de foris, V, 134v). Uporedi razumijevanje konteksta u: P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković (Bosna u prvoj polovini XV stoljeća)*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, Studije i monografije, 1981, 197 i prateća napomena 79.

koder, moglo bi se raditi i o tome da je Radovan obavljao neku službu kojom je bio vezan za bosanskog kralja.

Posljednji spomen Kozoja Kristića vezan je za mart 1441. godine. Na tužbu dubrovačkog vlastelina Jakoba Martola Crijevića optuženi su: Tomaš Klarić, Tonko Vitković, Tihorad Slavković, Radovan Budikijević i Kozoje Kristić. Sudski kolegij određen za Fojnicu činili su dubrovački vlastelin Nikola Bondić kao konzul i suci Nikša Čeljubinović i Ratko Pripković.¹⁸ U ovom slučaju ništa drugo ne znamo. Ve-

¹⁸ “Ser Nicola An. de Bonda consul, Nixa Celubinouich et Ratcho Pripchouich} iudices, electi fuerunt in Coyniza cum modis et condicionibus consuetis ad petitionem ser Jacobi de Crieua supra Thomas Clarich, Thoncho Vitchouich, Thicorad Slauchouich et Radoan Budichieuch et Choz dittum Crestich” (20.3.1441.g.), Cons. Minus, VIII, 242.

zanost Kozoja Kristića za Fojnicu proizlazi prije svega iz vezanosti za tamošnju jaču koncentraciju Dubrovčana u koloniji u kojoj su ponekad imenovani sudski kolegiji za šira područja. Inače, ni braća Kristić ni njihovi nasljednici mimo ovih kolegija nikada se ne vežu direktno za Fojnicu, nego za Kreševu i Podkreševu. I navedeni kolegij jasno pokazuje da je Kozoje dubrovački građanin.

Kozojev brat Radovan Kristić bio je među živima i juna 1445. godine, što saznajemo preko jednog dokumenta iz arhiva u Zadru. Prema istom, pored Dubrovnika, Radovan Kristić održavao je privredne veze iz Kreševa i sa srednjom Dalmacijom, prije svega sa Splitom, gdje nije bio izmirio svoje obaveze, pa u svoje ime i u ime svojih nasljednika izjavljuje da je trgovcima Lappo Zanobi i Georgini Michaelis dužan zamašnih 156 dukata.¹⁹

Iako sa malim brojem informacija i u kratkom periodu, braća Radovan i Kozoje Kristić predstavljaju se kao značajni trgovci sa vezama u Kreševu, Dubrovniku i Splitu. Njihovo poslovanje zasniva se na kreditnom zaduživanju kod jačih dubrovačkih trgovaca i preprodaji robe u kreševskoj sredini. U kratkom periodu 1428-1430. godine braća Kozoje i Radovan Kristić zadužili su se u Dubrovniku kroz 9 ugovora na ukupan iznos od oko 1340 dukata, što je izuzetan promet u trgovini Dubrovnika i zaleđa.

Zaduživanja Kozoja i Radovana Kristića (1428-1430)

vrijeme	dužnik	kreditor	rok	iznos
6.5.1428.	Ljubiša Stipšić iz Stona i Kozoje Kristić	Tripko Bundić	3 mjeseca	80 perpera i 6 groša
2.6.1429.	Kozoje Kristić	Nalko Dobrić Nalješković	9 mjeseci	155 dukata
4.6.1429.	Kozoje Kristić	Tripko Bundić	3 mjeseca	91 perper
7.12.1429.	Kozoje Kristić	Petro Zuban i Vlatko Bogdanović	8 mjeseci	185 dukata

¹⁹ “Radouanus Herstich de Cresouo partium Bosne presens et per se et heredes suos sponte dixit et confessus fuit se esse debitorem et dare debere Lappo Zanobii eis proprio nomine et Andree Miladini commissio testamenti condam Georgini Michaelis presentibus et stipulantibus nominibus predictis ducatos quinquaginta sex auri, libras duas et soldos IIII paruorum, et hoc pro resto et saldo et solutionis complemento quamcumque pecuniarum et rerum quantatum in quibus dictus Radouanus quonlibet teneretur et obligatus esset ipsis Lappo et condam Georgino sotiis usque in presentem diem ...” (8.6.1445.g.), Državni arhiv u Zadru, Splitski arhiv, Busta 8, sv. 23/7, f. 302-302v.

7.12.1429.	Kozoje Kristić	Toma Bunić	9 mjeseci	159 dukata
7.12.1429.	Kozoje Kristić	Tripko Bundić	3 mjeseca	86 perpera
11.12.1430.	Kozoje i Radovan Kristić	Ivan Petra Zupan i Vlatko Bogdana Gojanović	8 mjeseci	419 dukata i 16 groša
11.12.1430.	Kozoje i Radovan Kristić	Stefan Alekse zvani Kasel i Bojko Nenković	8 mjeseci	290 dukata i 11 groša
12.12.1430.	Kozoje i Radovan Kristić	Rusko Pucić	8 mjeseci	46 dukata

To je sve što imamo o braći Radovanu i Kozoju Kristiću. Ženske predstavni-ke ne poznajemo. Očito je da svoje dubrovačko građanstvo još nisu utemeljili broj-nim drugim djelatnostima koje prate taj status na području Dubrovnika. Zahvalju-jući očuvanim izvorima, u daljem razvoju porodice pratimo sinove Kozoja Kristića.

Radoje Kristić zvani Kozoje (1431-1464)

Prema poznatom, Kozoje Kristić je imao dva sina – Radoja i Ivana Kristića. Vjerovatno su imali i sestru, s obzirom da se kao njihov sestrić kasnije u izvorima spominje Andrija (Andreas) Marković zvani Kozoje, odnosno Andrija Kozojević. Obojica su bili oženjeni, ali nisu imali djece, pa je upravo Andrija bio dalji predstav-nik ove loze. Radoja Kristića smo spominjali u tužbi zajedno sa njegovim stricem Radovanom Kristićem jula 1434. godine. No, Radoje Kristić Kozoje prvi put se jav-lja u izvorima jula 1431. godine. Ni o njegovoj mladosti ne znamo ništa. Nema raz-loga da ne pretpostavimo kako je poslovnost stjecao uz oca i strica i kako je njihov ranije prikazivani životopis dijelom predstavljao i milje njegovog odrastanja. Rado-je se prepoznatljivo kao i njegov otac bavio trgovinom na relaciji između Kreševa i Dubrovnika. U periodu od 16. do 21. jula 1431. godine Radoje boravi u Dubrovniku i pravi tri zaduženja. Zajedno sa Nikolom Pribisalićem i jemcom Stjepkom Pribisali-ćem prvo se zadužuje kod dubrovačkog vlastelina Andrije Vučetića na iznos od 173 dukata, zatim zajedno sa Nikolom Pribisalićem kod Radoslava Cvjetkovića zvanog Turčin na iznos od 70 perpera i jedan dubrovački dinar, te na kraju s braćom Niko-lom i Stjepkom Pribisalićem kod dubrovačkog vlastelina Damjana Sorkočevića na iznos od 54 dukata.²⁰ Dakle, u kompaniji s braćom Nikolom i Stjepkom Pribisalićem

²⁰ “Nos Radoe Creseuich et Nicola Pribisalich socii principales debitores et ego Stipchus Pribisalich marangonus tanquam plegius et principalis solutor, confitemur quod super nos et

Radoje Kozoje se jula 1431. godine zadužio u ukupnom iznosu od oko 250 dukata. Ovi iznosi nisu uredno isplaćivani. Maja 1433. Radoje Kozoje i njegovi kompanjoni registrirani su kao zaostali dužnici dubrovačkog vlastelina Damjana Sorkočevića prema zaduživanju iz jula 1431. godine.²¹ Ova zaduživanja Radoje pravi za života svoga oca Kozoja i strica Radovana, a hronološki nastavljajući u jakom ritmu poslovnosti upravo tamo gdje je njegov otac stao. Zapravo bi se moglo govoriti o tome da je tridesetih godina XV stoljeća porodica imala tri jaka trgovca, ali da je Radoje polahko preuzimao sve najvažnije poslove u zajedničkoj kući.

Izostanak pojave u knjigama zaduženja svake godine ili u bilo kojim drugim notarskim i kancelarijskim knjigama ne znači zastoj u Radojevoj ili poslovnoj karijeri ove porodice. Svi ugovori nisu bili zabilježeni ni u Dubrovniku, a trgovačka preduzimljivost u zaleđu skoro je bez ikakvih relevantnih pokazatelja zbog odsustva izvora ovakve prirode. Rijetke su očuvane knjige dubrovačkih trgovaca koje pokazuju poslovanje na terenu. Otuda na pauze u Radojevoj pojavnosti među poslovnim i drugim dokumentima ne možemo gledati kao na trajnije prekide poslovanja. Trgovački sloj zbog tehnike trgovine ne poznaje takvu praksu, pa je ni mi ne možemo pripisivati Radoju Kristiću u vremenima kada za to izostaju očuvane potvrde.

Radoje Kozoje je posebno bio aktivan tokom 1435. godine demonstrirajući širinu poslovnog koda među trgovcima na istočnoj jadranskoj obali u prvoj polovini XV stoljeća. Marta 1435. godine Radoje Kozoje stupio je u trgovačko društvo (*colligantia*), prema ranijim kreditnim ugovorima, sa svojim provjerenim kreditorima,

omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Andree Jo. de Volzo ducatos auri centum septuaginta tres usque ad annum unum proxime futuros. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex ser Martolus Mi. de Binzola et Nicola de Stella testis" (16.7.1431.g.), Deb. Not., XV, 99; "Nos Radoe Cresseuich et Nicola Pribissalich socii confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Radossauo Zuietchouich Turcino yperperos septuaginta et grossos uno usque ad menses sex proxime futuros. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra" (19.7.1431.g.), Isto, 101; "Nos Radoe Creseuich, Stiepchus Pribisalich marangonus et Nicola Pribissalich frater dicti Stiepchi confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Damiano de Sorgo ducatos auri quinquaginta quatuor usque ad annum unum proxime futuros. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra" (21.7.1431.g.), Isto, 101v.

²¹ "Debitores quos veros per notarie siue cancellarie ser Damianus de Sorgo superscriptus dare promisit ser Blasio et ser Junio fratribus de Gradi ut superius dicitur sunt hi, videlicet, ... Radoie Chreseuich e compagni per notariam 1431 adi 21 luglio yperperos 64, grossos 3, parulum 15" (12.5.1433.g.), Div. Not., XVIII, 31v. Iznos duga je nešto kraći nego što smo ispratili ranije zaduživanje, pa je vjerovatno u međuvremenu nešto duga bilo vraćeno.

kompanjonima Ivanom Petra Županom i Vlatkom Bogdanovićem. Od dvojice kompanjona koji djeluju u društvu kao socius stans, tj. oni koji samo ulažu novac i jesu imobilni članovi društva, Radoje prima 407 perpera, a u isto društvo ulaže svojih 300 perpera i svoj rad, djelujući tako i kao socius tractans, tj. onaj koji u trgovačkom društvu s ukupnim kapitalom radi na terenu.²² Sa istim novcem trgovat će srebrom u Bosni i drugdje gdje bude našao za shodno. Na kraju, svu dobit ili štetu koja bude ostvarena dijelit će popola sa dvojicom kompanjona. Dvojica kompanjona primili su od Radoja kao dodatno jamstvo srebreninu težine 8 libri i 7 unča (oko 2,81 kg).²³ Specifičan, nezaokružen iznos od 407 perpera koji ulažu dvojica Radojevih kompanjona ukazivao bi na činjenicu da je ulog bio izračunat u robi. U svakom slučaju, Radoje je imao iznos od 707 perpera (oko 235 dukata), s kojima je ušao u predviđeni posao. U rijetkoj smo prilici da ovakvom tipu ugovora vidimo i kraj. Na samom kraju maja 1435. godine društvo je bilo likvidirano. Dobro je prošlo za aktere. Radoje Kozoje je u ovom društvu za oko dva i po mjeseca rada ostvario dobit u iznosu od 340 perpera (oko 113 dukata), a s obzirom na klauzule ranije postavke društva, toliko su, kao polovina ovog društva, zaradila dvojica kompanjona zajedno.²⁴ Naravno, to podrazumijeva da je od ukupne zarade društva prvo vraćena glavnica ulagačima,

²² Pored radova Desanke Kovačević-Kojić o trgovačkim društvima s pratećom literaturom u: Momčilo Spremić, "Trgovacka društva", *Leksikon srpskog srednjeg veka* (Priredili Sima Ćirković i Rađe Mihačević), Beograd: Knowledge, 1999, 739-741.

²³ "Ego Radoie Charstich dictus Chozeie confiteor quod super me et omnia mea bona habui et recepi a Johanne Petri Zupan et Vlatcho Bogdanouich sociis michi dantibus et solventibus de denariis propriis eorum in societate et colligantiam duraturam inter nos presenti viagio et plus et minus prout erimus concordēs, yperperos quadringentos septem. In qua societate debeo ponere de meis propriis denariis yperperos trecentos. Cum quibus omnibus denariis debeo me trafficare in Bosnam et ibi in aliis locis de quibus michi melius videbitur exercere personam meam fideliter et diligenter in trafico argenti, videlicet, emendo argentum et illud finiendum et vendendum prout melius erit et videbitur pro utilitate dicte societatis. Et tocius lucri quod Deus dabit medietas debet esse dictorum Johannis et Vlatchi et alia medietas mea. Et similiter debet esse de damno si quod certi quod Deus auertat. Et de viagio in viagium debeo eis ondere rationem ad clarum factum de omnibus per me gestis. Et in fine ipsius nostre societatis eisdem dare, reddere et restituere capitalem suam predictam yperperos 407 cum parte lucri et vel damni ad eos spectantis et pertinentis. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Qui Johannes et Vlatchus presentis confessi fuerunt habuisse a me Radoe pro signo libras octo et onziarum 7 argentarie. Renuntiando etc. Hec autem etc. Judex ser Andreas de Volzio et Nicola de Stella testis" (12.3.1435. g.), Deb. Not., XVII, 72v.

²⁴ Ispod ugovora: "Die XXXI mai 1435 suprascriptus Radoe confessus fuit super se et bona sua de pluri habuisse et recepisse a suprascriptis Johanne et Vlatcho sociis in ratione dicte eorum societatis yperperos trecentos quadraginta ad lucrum et damnum ac moris, terminus,

a da je preostala vrijednost podijeljena na dva dijela između Radoja i njegovih kompanjona. Primjer je idealan za demonstraciju idealne zarade i pojašnjavanje zašto su ulagana sredstva u trgovačka društva. Navedeno neće biti jedino očuvano svjedočanstvo o trgovačkim društvima u koja je Radoje ulazio. Prema nekim daljim odredbama, primjetno je da je povjerenje s provjerenim kompanjonima omogućavalo dobru uzlaznu liniju u planiranju i realiziranju zarade.

Mjesec dana kasnije, u odnosu na ranije likvidirano, Radoje Kristić zvani Kozoje opet je u trgovačkom društvu sa istim akterima Ivanom (Žanom) Petra Župana i Vlatkom Bogdanovićem. No, ovoga puta je Radoje u društvo uložio samo svoj rad. Ivan i Vlatko su uložili 1121 perper i 10 groša (oko 373 dukata), očito opet u robu. S ovim iznosom Radoje je trebao ići u Bosnu da kupuje srebro i da ga preveze do Dubrovnika. Dobit ili šteta bi se dijelili na dva dijela. Društvo bi trajalo tri mjeseca, a Ivan i Vlatko su primili od Radoja kao zalog ranije iskazivani iznos srebrenine kao i za prethodno društvo.²⁵ Očito to jemstvo nije ni uzimao, a i ovo je društvo izgleda dobro poslovalo. Na to ukazuje dalji angažman istih aktera. Naime, krajem novembra 1435. godine Radoje Kristić zvani Kozoje zadužio se kod Ivana Petra Župana i Vlatka Bogdanovića na 97 perpera i jedan groš.²⁶ To bi pokazivalo da je ranije tro-

formas, pactis et condicionibus in omnibus et per omnia prout in suprascripta societate contentur et secundum formam ipsius. Renuntiando. Judex et testis ut supra”, Deb. Not., XVII, 72v.

²⁵ “Ego Radoe Charstich dictus Chozoe confiteor quod super me et omnia bona mea in societatem et colliganciam duraturam hinc ad menses tres proxime futuros habui et recepi a Zagno Petri Zupan et Vlatcho Bogdanouich michi dantibus et consignantibus de eorum propriis denariis in societatem ut supra yperperos mille centum viginti unum et grossos X Ragusii. Cum quibus denariis teneor et debeo ire Bosnam et in regno Bosne et emere argentum solumno et illud portare Ragusium semel et pluries toto dicto tempore cum omni sollicitudine et dilligentia. Et lucrum quod fiet et sequentur diuidi debeat in partibus duabus, quarum una sit mei Radoe et altera dictorum Zagni et Vlatchi. Et similiter sequantur ex damno si quod fuerit quod absit. Et in fine huius societatis teneor et debeo suprascriptis Zagno et Vlatcho ostendere rationem ad clarum factum de omnibus et singulis per me emptione, venditione et mercatione modo predicto. Et ipsis dare et soluere capitale suum suprascriptum cum assignatione partis lucri vel damni unicuique spectantis et contingentis. Qui Zagnus et Vlatchus presentes confessi fuerunt habuisse et nomine pigneus et signi recepisse a me Radoe libras octo et onziam VII argenterie. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex ser Georgius de Goze et Nicola Stella testis” (30.6.1435.g.), Deb. Not., XVII, 121v.

²⁶ “Ego Radoe Charstich dictus Chozoe confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Johanni Petro Zupan et Vlatcho Bogdanouich sociis yperperos nonaginta septem et grossum unum usque ad unum mensem proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra” (27.11.1435.g.), Deb. Not., XVII, 190v.

mjesečno društvo bilo likvidirano i da su obje strane bile zadovoljne kada opet nalaze razloga da ulaze u novo zajedničko poslovanje.

Nakon burne trgovačke 1435. godine nekoliko narednih godina ne uočavamo u dostupnim izvorima ovog živahnog trgovca. Tek februara 1438. godine Radoje Kristić zvani Kozoje ponovo je zabilježen u poslovima kreditne trgovine. Kod svoja dva partnera Ivana (Žana) Županovića i Vlatka Bogdanovića zadužuje se putem dva ugovora na iznose od 377 dukata i dva groša u prvom i 917 perpera i tri groša u drugom ugovoru a na rok od godinu dana.²⁷ To je ukupno oko 682 dukata zaduženja. Sredinom septembra 1438. godine kod istih kreditora Radoje se zadužuje na iznos od 221 dukat 21 groš i 15 parvula uz rok od godinu dana.²⁸ Svojevrsni predasi i praznine u dostupnoj izvornoj građi i izraz izuzetne poslovnosti na onim mjestima gdje se njegova poslovnost očuvala u bilježenjima, a kojom nam je omogućeno sagledavanje razvojne linije poslovnosti Radoja Kozoja mogli bi se ipak zajedno sagledavati i zakružiti općom slikom Radoja Kristića Kozoja kao izuzetnog, najuspješnijeg trgovca na kreševskom području. To nam pokazuje i naredno vrijeme.

Aprila 1439. godine kod istih kreditora Radoje se zadužuje na iznos 312 dukata i 26 groša a na rok od godinu dana.²⁹ Istog dana sa svojim kompanjonima Ivanom i Vlatkom sklapa još jedno trgovačko društvo. To je treće poznato trgovačko društvo ovih kompanjona. Po obimu glavnice (uloženih početnih sredstava) bilo je i najveće. Ivan i Vlatko u društvo ulažu 2000 perpera (oko 666 dukata). Radoje je trebao da posluje sa srebrom, da ga nabavlja u Srbiji i Bosni i šalje ga kompanjonima u Dubrovnik. U nešto opširnijem opisu ugovora naglašeno je da se u vremenu trajanja ovog

²⁷ “Ego Radoe Cristich dictus Coza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Zagn Zupanouich et Vlatcho Bogdanouich sociis ducatos auri trecentos septuaginta septem et grossos duos usque ad unum annum proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiantes etc. Judex et testis ut supra. Item dare et soluere predictis Zagno Petri Zupanouich et Vlatcho Bogdanouich sociis ypeperos noningentos decem septem et grossos tres” (6.2.1438.g.), Deb. Not., XVIII, 26v.

²⁸ “Ego Radoye Cristichichieuich dictus Chozoie habitator in Bosna subtus Creseuo confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Johanni Petri Zupan et Vlatcho Bogdanouich ducatos auri ducentos viginti unum et grossos XXI paruulus XV usque ad unum annum proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra” (15.9.1438.g.), Deb. Not., XVIII, 85v.

²⁹ “Ego Radoe Cozoe Cristich confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Zagno de Anthibaros et Vlatcho Bogdanouich ducatos auri trecentos duodecim et grossos XXVI usque ad annum proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiantes etc. Judex et testis ut supra” (29.4.1439.g.), Deb. Not., XIX, 18.

društva ne vrše kreditiranja drugih trgovaca sredstvima ovog društva.³⁰ Odredba ove vrste može ukazivati na opću praksu koja je vladala u Dubrovniku. Mogla bi se različito razumijevati i izvan razine prakse trojice članova ovog društva, koja je mogla biti samo refleks prakse iz drugih društava ili odraz želje da se predviđeni rokovi ispoštuju, a ne i da se neka konkretna negativna praksa među ovim kompanjonima iskorjenjuje. Na ovome mjestu možemo dati opservaciju o toj praksi. Naime, kretanje kapitala u Dubrovniku omogućavalo je brzu zaradu i logično je da su se članovi nekih društava koji su u pojedinim fazama imali dobit od tekućeg poslovanja nastojali da je još više umnože djelujući istim sredstvima i sa drugim akterima (tj. kazali bi: ‘sa strane’), iako njihov prvi i osnovni posao još nije bio završen.

Januara 1440. godine znamo da je Radoje Kristić zvani Kozoje oženjen. Njegova supruga je Franuša, kćerka Živka Pelioca i udovica Ratka Pribilovića. Od Franuše je Radoje u miraz dobio njenu kuću u Dubrovniku smještenu u seksteriju svetog Nikole, na trgu, kod kuće njenog brata, a sada i Radojevog šurjaka Vlakuše Peličića.³¹ Sve nam to pokazuje da je Radoje u bračne vode ušao kroz prizmu svoje uobi-

³⁰ “Ego Radoe Cozoe Cristich confiteor quod super me et omnia mea bona habui et recepi a suprascriptis Zagno et Vlatcho michi dantibus et exbursantibus in societatem et collegantiam inter nos duraturam ad voluntatem partium yperperos duos mille grossos Ragusii. Cum quibus omnibus denariis teneor et debeo et ita solemniter promitto soluciter et diligenter exercere personam meam in traffico argenti, videlicet, emendo de dicto argento in partibus Bosne vel Sclauonie et mittendo Ragusium ad manus dictorum Vlatchi et Zagni aut alterius eorum et finiendo illud ad voluntatem dicte nostre societatis. Ita tamen et eo modo quod nemini aliquis nostrum sociorum possit in credentiam aliquid dare de ratione presentis nostre societatis et similiter non possit alicui credentiam aliquam facere. Et cum pacto quod de dictis denariis societatis et tocuis lucris quod faciemus et Deus dabit ex hec nostro traffico argenti et societatis medietas sit et esse debeat dictorum Zagni et Vlatchi et alia medietas mei Radoe predicti. Et similiter sit et esse debeat de damno si quod esset quod Deus auertat. Et in fine dicte nostre societatis teneor ego radoe predictis reddere rationem ad clarum factum dictis sociis meis Zagno et Vlatcho ad omnem eorum voluntatem de traffico nostro predicto et omnibus gestis per me factis et administratis necnon eis reddere et restituere dictum suum capitale dictorum yperperos duos mille supra positus cum assignatione partis lucris et vel damni ad eos specti et pertinentis. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiantes etc. Judex et testis ut supra” (29.4.1439.g.), Deb. Not., XIX, 18.

³¹ “Ego Radoie Choioe confiteor quod super me et omnia mea bona pro dote et perchiuio Franusse filie olim Ziuchi Pellilaz et relicte Ratchi Pribillouich et nunc uxoris mee habui et recepi ab ipsa Franussa uxore mea michi dante et consignante ac soluente pro dote et perchiuio predictas domum unam ipsius Franusse positus in sexterio Sancti Nicolai de platea apud

čajane poslovnosti. Već je devet godina bio u intenzivnoj trgovačkoj poslovnoj mašineriji u kojoj je predstavljao aktivnu radnu snagu trgovca i bilo je vrijeme da se ženi. Na drugoj strani, očito je bio već i u zrelijim godinama, kada nije mogao birati, ali kada je bračnu ponudu sa osobama svojih i starijih godina mogao što bolje unovčiti. Njegova supruga donijela mu je na području Dubrovnika onaj status koji vjerovatno još kao dubrovački građanin nije imao, kuću prije svega, i tu priliku on nije propustio. Brak je bio dobro poslovno rješenje za obje strane i nije smetao daljem Radojevom poslovanju, od kojeg je bilo dobre zarade. To se vrlo brzo da vidjeti. Februara 1440. godine Radoje je opet zastupljen u kreditnoj trgovini, a zadužuje se kod svojih starih kompanjona na iznos od 378 dukata, 38 groša i 15 parvula.³² Bračno vezi vanje nije poremetilo Radojevu pokretljivost koja je u kreditnoj trgovini podrazumijevala preprodaju robe na terenu.

Početak oktobra 1441. godine Radoja Kozoja susrećemo i u drugim pozicijama koje potvrđuju njegovo djelovanje u zaleđu. Radi se o jednom sporu među Dubrovčanima (dubrovačkim građanima) u Bosni, a u takvim slučajevima dubrovačka vlada je od prisutnih svojih podanika birala sudačko tijelo koje je sudilo te sporove. Sudačko tijelo činili su konzul i dvojica sudija u datom mjestu ili u obližnjoj koloniji kao većoj koncentraciji dubrovačkih podanika.³³ U ovom konkretnom slučaju ne znamo o čemu se radi. Vidljivo je samo da je dubrovački vlastelin Klement Antona Gučetić podigao tužbu protiv većeg broja osoba, među kojima i protiv Radoja Kozoja (tj. protiv Vukca Mure, Branisava Bogetića, Tonka Vitkovića, Radoja Kozoja i Tomaša Klarića).³⁴ Za ovo sudsko tijelo kaže se da je izabrano za Bosnu, s obzirom da

domum Vlachusse Pelliocieh filius dicti Ziuchi cum omnibus suis juribus et pertinenciis necnon exagia auri ducenta septuaginta quinque. Quam dotem habui et recipi ac michi datis et consignata fuit secundum ordines et consuetudinem ciuitatis Ragusii. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (16.1.1440.g.), Liber dotium, VI, 3.

³² “Ego Radoie Christichouich dictus Cozoie habitator Sub Creseuo in Bosna confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Johannis Petri Zupani et Vlatcho Bogdanouich sociis ducatos auri trecentos septuaginta octo grossos XXXVIII et paruulum XV hinc ad unum annum proxime futuros. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra” (13.2.1440.g.), Deb. Not., XIX, 133.

³³ O pravnom životu Dubrovčana u Bosni uporedi: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 83-85.

³⁴ “Ser Marinus An. de Bonda consul, ser Jacobus Mart. de Crieua et Vratchus Pripchouich iudices, ellecti fuerunt in Bosina ad petitionem suprascripti ser Clementis Antoni de Goze supra Vocaz Mura, Branissauum Bogetich et Thonchum Vitchouich et supra Radoie Chozeoie et Thomas Chlarich cum moris et condicionibus consuets” (2.10.1441.g.), Cons. Minus, IX, 25v.

je pokretljivost sudskog kolegija i većeg broja tuženih bila veća,³⁵ ali najvjerojatnije se radi o Kreševu i Fojnici, gdje je većina njih i djelovala.

Poslije ovoga izostaju informacije o Radoju Kozoju za nekoliko godina. A onda u 1445. godini uočavamo ga u poziciji kneza u Kreševu.³⁶ Juna 1445. godine prokurator Ljubiše Tvrdečevića podigli su tužbu protiv Radoja Kozoja. U tužbi se navodi da je Ljubiša Tvrdečević priveo kao dužnika Radoja Vukotića pred Radoja Kozoja, kneza Podkreševa, ali da je doživio neprijatnost, jer je Radoje Kozoje pustio dužnika i nije htio Ljubiši osigurati pravedan postupak i zadovoljenje pravde.³⁷ Početkom jula 1445. godine Milorad Pribetić podigao je tužbu u Dubrovniku protiv Radoja Kozoja, kneza Kreševa. Milorad Pribetić je dao izvjesnom Radosavu valturku (topioničaru) novac za 6 libara srebra i dok je Radosav nosio rečeno srebro i jednu peču više (peča – komad izlivenog srebra ili bilo koje druge rude) da plati carinu knezu Radoju Kozoju, knez Radoje mu je sve srebro oduzeo navodeći da se radi o kraljevom srebru.³⁸ Za navedeni slučaj izabrano je i sudačko tijelo koje je trebalo da ga riješi.³⁹ Nije poznato kako je ova situacija razriješena, ali očito da jeste razriješena. To

³⁵ O takvoj praksi: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 84.

³⁶ D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 335, 337, 341.

³⁷ “Procuratores Gliubisse Tuerdeceuich, videlicet, Pasqualis de Pase et Vucichna Tuerdisich, coram domino Rectore ser Johanne de Volzo fecit lamentum supra Radoe Chozoe dicentes quod dum dictus Gliubissa conuenisset Radoe Vuchotich debitorem suum coram ipso Radoe Chozoe qui est comes Soto Cresseuo, dictus Radoe Chozoe dixit dicto Gliubisse isto Radoe Vuchotich est plus mihi debitor quam tibi et subtraxit dictum Radoe Vuchotich jure et noluit ministrare iusticiam dicto Gliubisse unde etc. [Testes:] Bosidar Masibradich, Vuchmir Tasoucich, Dobrassinus Tuerdaich” (9.6.1445.g.), Lam. de foris, XIX, 103; D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 341.

³⁸ “Milorat Pribetich coram domino Rectore ser Jacobo de Georgio fecit lamentum supra Radoe Chozoe comitem de Chreseuo, dicens quod ipse Milorat dederat Radisauo valturcho denarios pro libri VI argenti, et dum dictus Radosauus portaret sibi libras VI argenti et de pluri unam peciam pro soluendo dohanam dicto Radoe Chozoe, ipse Chozoe per vim accepit sibi totum id argentum, dicens quod ipsum argentum erat regis et noluit quod ipse Radosauus daret ipsi Milorat ipsum suum argentum quod volebat sibi dare. Quare cum ita sit peciit de remedio oportuno sibi subueri. [Testes:] Ziuat Paulouich de Stagno, Radisa Ratchouich” (1.7.1445.g.), Lam. de foris, XIX, 120.

³⁹ Ne poznajemo zašto, ali u nekoliko dana izabrana su dva sudačka tijela za isti slučaj, pri čemu je u oba slučaja konzul bio isti, a sudije različite. “Ser Michael Mari. de Restis consul,

zaključujemo iz narednog spominjanja. Već oktobra 1445. godine i sam Radoje Kristić je kao sudija član Sudačkog kolegija u tužbi Božićka Radovčića protiv izvjesnog Dobre u Podkreševu.⁴⁰ Teško da bi bez okončanja prethodnog slučaja mogao biti biran u sudsko tijelo za druge osobe ako sam prije toga nije završio svoju parnicu. U navedenom dokumentu nije spomenuto da je Radoje i dalje knez u Kreševu. Slučaj podsjeća na onaj njegovog strica Radovana Kristića iz 1436. godine, pa se možemo upitati nije li time i Radovan Kristić svojevremeno bio knez u Kreševu.

Ne znamo ni kada je Radoje postao knezom ni koliko se vremena zadržao u funkciji kneza Kreševa, mada se pretpostavlja da se u toj poziciji ostajalo svega nekoliko godina.⁴¹ Dokumenti o Radoju Kristiću izostaju za nekoliko godina (1442-1444), a poslije 1445. on se više ne spominje u tom zvanju. Nije se radilo o tituli koja bi ostajala trajno vezana za jednu osobu, nego o zvanju, dužnosti, koje je poslije prestanka obnašanja prestajalo da se vezuje za osobu koja to više nije. Slične situacije prožete fragmentima o gradskim knezovima vezane su i za druge krajeve Bosne. Rijetki su slučajevi da je za neke gradove poznato više knezova, poput Foče ili Cernice,⁴² ali za Kreševo je u funkciji gradskog kneza poznat po imenu samo ovdje spominjani Radoje Kozoje.⁴³ Nisu rijetke situacije da funkciju gradskog kneza u srednjovjekovnoj Bosni obavljaju dubrovački građani koji posluju i žive duže vrijeme u pojedinim mjestima. To je primjer kojim se ističe da su kvalitete pojedinca, ugled i povjerenje lokalne zajednice stavljani u prvi plan pri njihovom izboru na tu poziciju.⁴⁴ Gradski knezovi su uglavnom trgovci i njihov poslovni uspjeh im je bio preduvjet za dobijanje takve pozicije.⁴⁵ Radojeve trgovačke sposobnosti već smo uočili i, mada ne poznajemo u cjelini prerogative i kompetencije gradskog kneza do

Ser Nicola de Bonda, Budissauus Slaucouich judices, ellecti fuerunt ad petitionem Milorat Pribetich supra Radoe Chozoe conte de Cresseuo” (1.7.1445.g.), Cons. Minus, X, 143v; “Ser Michael Marini de Restis consul, Maroe Tuerdauch, Thomas Clarich judices, ellecti fuerunt in Creseuo ad petitionem Milorath Pribetich supra Radoe Cozoe” (3.7.1445.g.), Isto, 144.

⁴⁰ “Thomas Chlarich consul, Radoie Chozeie dictus Cristich, Vochxa nepos Vuochote judices, ellecti fuerunt subtus Chresseuo ad petitionem Bosigchi Radouzich supra Dobre fratrem Dobrugl” (27.10.1445.g.), Cons. Minus, X, 174v.

⁴¹ D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 339.

⁴² Isto, 335.

⁴³ Nešto kasnije bit će spomenut knez Kreševa, ali ne i njegovo ime: (16.4.1451.g.), Lam. de foris, XXIV, 172. Dokument se u cjelini prezentira u daljem tekstu.

⁴⁴ D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 338-339.

⁴⁵ Isto, 339.

obavljanja službe na privrednom planu na lokalnoj razini i nekoj vrsti posredovanja sa javnom vlasti vladara,⁴⁶ on je očito dao i u toj poziciji značajan doprinos koji se reflektirao u razvoju Kreševa. U slučaju Radoja Kozoja može se kazati da spomenute tužbe pokazuju kako se on bavio privrednim pravom i kako je, obavljajući funkciju kneza Kreševa, štitio ili pokušavao štititi interese bosanskog kralja (ovisno o ispravnosti stava spomenutih tužbi) i kako nije smetalo što su mu ponekad njegove kolege trgovci bili suprotstavljena strana i kako je obavljanje te funkcije svoju refleksiju imalo i u Dubrovniku u navedenim tužbama. Funkcija gradskog kneza u Kreševu za Radoja Kozoja značila je mjeru uznapredovalog razvoja i respekt sredine, što je dokaz da ga po svemu možemo svrstati među najjače poslovne ljude u srednjovjekovnoj Bosni toga vremena, tj. u prvoj polovini XV stoljeća.

Funkcija gradskog kneza jeste pokazatelj dostignutog razvoja, svojevrsni vrhunac, ali u Radojevom slučaju nije granica na kojoj se prekida njegovo djelovanje. Ono je i dalje složeno i živo i po svemu je odraz intenzivne trgovine u srednjovjekovnoj Bosni isprepletene ponekad i političkim trzavicama među bosanskim velmožama. Jula 1446. godine Radoje Kozoje, sada i on u situaciji da ostane zabilježen kao tužilac, podigao je tužbu protiv Radoja Nikolića, kojeg je smatrao odgovornim za pljačku robe što ju je njegov sluga prevezio, a u vrijednosti od 70 dukata. Roba je bila upućena vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači kada je ovaj bio u sukobu s bosanskim kraljem.⁴⁷ Nije naznačeno, no spominjani pljačkaš mogao bi biti humski vlastelin Radoje Nikolić, koji je iskoristio pogodan trenutak za pljačku.⁴⁸ Naravno, ni u ovom slučaju ne znamo kako se tužba dalje razvijala.

Početak 1447. godine u slučaju Radoja Kozoja ponovo je obilježen kreditnim poslovanjem. Krajem januara i početkom februara Radoje Kristić zvani Kozoje u Dubrovniku je i pravi tri kreditna ugovora. Za razliku od ranijih vremena, sada po-

⁴⁶ Isto, 340.

⁴⁷ “Radoie Cozoie coram domino Rectore ser Georgio de Goze fecit lamentum supra Radoie Nicolich, dicens quod dum esset in Bosina misit suum fantum Ragusium, et dum ipse rediret fuit depredatus. Et fuit sibi accepta de roba dicti Radoie ad valutam ducatorum LXX. Que roba fuit portata ad vaiuodam Stiepanum quando erat in guera cum rege Bosine. Et isti fuerunt causa de dicta robacione secundum quod confessi fuerunt ipsi mel Matchus Muruich et Ziuat Paulouich in presentia infrascriptorum. Gliubisa Stiepcich, Michoe Paulouich, Giuichus Ragousa} testes” (20.7.1446.g.), Lam. de foris, XX, 155v.

⁴⁸ O Nikolićima: Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука 54, 1967, 4-15.

sluje s drugim kreditorima. Kod Galeaca Brunjolisa zadužuje se na 60 dukata i 5,5 groša, kod dubrovačkog vlastelina Župana Bunića na 130 dukata i kod Stefana (Lieševića) Kasela na 136 dukata. Ukupno u ova tri ugovora zadužio se na 326 dukata i 5,5 groša. U ugovoru sa Županom Bunićem naznačeno je vraćanje duga u srebru po omjeru osam dukata za libru ili po centenaru srebra.⁴⁹

Maja 1447. Radoje Kozoje ponovno je optužen od strane Milorada Pribetića, istog onoga koji ga je tužio i jula 1445. godine. Konzul i suci za ovaj slučaj su izabrani za Fojnicu.⁵⁰ Ne znamo detalje o ovom slučaju, ali i dalje konstatiramo poslovnu povezanost dubrovačkih trgovaca u okolini Kreševa i Fojnice.

Već smo istakli da je Radoje Kristić zvani Kozoje imao brata Ivana. Za razliku od Radoja, koji se spominje od 1431, Ivan se prvi put javlja u izvorima januara 1438. godine. Tada je izabran Sudski kolegij za Podkreševo, koji je trebao riješiti tužbu Tome Divčića protiv Ivana Kristića.⁵¹ Detalje tužbe ne znamo. Po svemu sudeći, Ivan je bio mlađi brat, s obzirom da se ranije ne spominje, a vidjet ćemo da će i nadživjeti brata Radoja. Ni o njemu od ranije mladosti ne znamo ništa. Život u trgovačkoj porodici podrazumijevao je da mu ništa nije nedostajalo i da se mogao obra-

⁴⁹ “Ego Radoe Cozoe confiteor quia super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Galeaz Brugnolo ducatos auri sexaginta unum et grossos V cum dimidio usque ad tres menses proxime futuros. Et sit de presenti viaggio et si ultra etc. Renuntianto etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra” (31.1.1447.g.), Div. Not., XXXI, 183; “Ego Radoe Christich dictus Chozoe confiteor quia super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Zupano de Bona ducatos auri centum triginta usque ad unum annum proxime futuros. Cum condicionem quod accipere debeat a me in solutione presentis debiti si de dicto ad dictum terminum tantum argentum suum ad rationem ducatos auri octo pro singula libra aut circa ad rationem ducatos octo pro singulo centenario que et quod esse veniat pro amontania presentis debiti. Et sit de presenti viaggio et si ultra etc. Renuntiando etc. Hec autem etc. Judex ser Johannes de Volzio et Nicola de Stella testis” (4.2.1447.g.), Isto, 183v; “Ego Radoe Christich dictus Chozoe confiteor quia super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Steffano Lie-seuich dicto Capsella ducatos auri centum triginta sex usque ad sex menses proxime futuros. Et sit de presenti viaggio et si ultra etc. Renuntiando etc. Hec autem etc. Judex ser Johannes de Volzio et Nicola de Stella testis” (6.2.1447.g.), Isto, 185.

⁵⁰ “Ser Michael Mari. de Restis consul, Budissau Slauchouich, Ratchus Pripchouich iudices, ellecti fuerunt in Quoyniza ad petitionem Milorad Pribetich supra Radoie Choioie” (19.5.1447.g.), Cons. Minus, XI, 97.

⁵¹ “Thoncho Vitthouich consul, Stipchus Muruich et Branissauum Bogetich} iudices, ad petitionem Thome Diucich supra Iuan Christich ellecti fuerunt in Sotocreseuo modis ut supra” (21.1.1438.g.), Cons. Minus, VII, 196.

zovati i razumjeti onovremena moderna ekonomska i društvena kretanja. Kasnije se Ivan spominje u vrijeme kada se ženio. Januara 1448. godine Radoje Kristić se pojavljuje kao zastupnik svoga brata Ivana u bračnom sporazumu (*pactum matrimoniale*) sa Franciskinom, koji je podrazumijevao brak po katoličkom obredu (*pro eius legitima uxore secundum quod vult et mandat sancta romana ecclesia*), a koju je zastupao Ivko Ivković bojadisar. Franciskina je bila kćerka pokojnog Maroja Adamovića, a imala je majku Franušu i braću Nikšu i Radina. Kao miraz određena je kuća Franciskinog oca Maroja Adamovića smještena u seksteriju svetog Nikole.⁵² Navedeno pokazuje da su se braća Kristić na sličan način oženili i stekli kuće u Dubrovniku. Svakako je i on imao poslove vezane za Kreševo, ali i da je inicijativu imao njegov stariji brat Radoje.

⁵² “Radoe Chrestich dictus Chozoe nomine et vice Iuani eius fratris absentis pro quo de rato promisit et super bona sua se constituit, parte una, et Ifchus Iuichouich tinctor nomine et vice Franusse relicte condam Maroe Adamouich ac eius filiorum Nixe et Raduni absentium, parte ex altera, unanimiter et concorditer venerunt inter se dictis nominibus ad infrascriptum pactum matrimoniale, videlicet, dictus Radoe promisit curare cum effectu quia dictus Iuan eius frater per verba de presenti consentiet et assensium suum prebebit in Franaschinam filiam dicti olim Maroe etatis legitime quamdoconquam sibi placuerit tanquam in eius Iuani legitimum uxorem et etiam traduet domum pro consumatione matrimonii et habebit et tractabit et reputabit pro eius legitima uxore secundum quod vult et mandat sancta romana ecclesia. Et dictus Ifchus promisit versa vice super se et bona sua curare cum effectu quia dicta Franaschina de expressa licentia et consesu ac voluntate dictorum eius matris et fratrum per verba de presenti consentiet in dictum Iuanum fratrem dicti Radoe tanquam in eius verum et legitimum sponsum, virum et maritum prout mandat sancta mater ecclesia et ad eum et eius domum ibit pro consumatione matrimonii ad omnem suam Iuani voluntatem. Pro dote cuius Franaschine promisit idem Ifchus curare cum effectu quod dicta eius sponse, matris et fratres dabunt ipsi Iuano unam domum que fuit dicti condam Maroe Adamouich positus Ragusi in sexterio sancti Nicolai. Et de pluri vestes a dorso predicta Franaschina prout dixerunt ipse partes super hoc esse in acordio. Et cum hoc quod si quo tempore postquam dicta domus data fuiter dicto Iuano sibi Iuano et de eius manibus et potestatem accepta et erepta foret vigore alicuius debiti aut alterius iuris quod tunc dictus Ifchus Iuichouich teneatur et debeat et ita se et super bona sua solemniter obligando promisit ad omnem voluntatem et requisitioneam dicti Iuani ipsi Iuano cum effectu dare potestatem plenariam de quadam potestatem quam habet ipse Ifchus de ducatos auri centum supra Maroe Adamouich et Nixa eius filio et eorum bona scripti in diuersis notarie sub die XX nouembris 1439. Et hoc ut dictam domum vigore dicte tale potestatis possit jure remediis opportunis valeat ipse Iuan sibi vindicare. Renuntiantes omnes. Hec autem etc. Judex et testis ut supra” (22.1.1448.g.), Div. Not., XXXII, 105.

Kao trgovac sa razgranatim vezama i brojnim kompanjonima, aprila 1448. godine Radoje Kristić zvani Kozoje angažirao je prokurate Stefana Kasela, Nikolu Zvijezdića i Jakoba Lebra u namjeri da razriješi eventualna sporna pitanja oko svoje imovine.⁵³ Isto bi podrazumijevalo njegovu odsutnost iz Dubrovnika i zauzetost drugim poslovima. U istom mjesecu braća Radoje i Ivan Kristić podigli su tužbu protiv Tomaša Klarića i njegovog sina Nikole, a Sudski kolegij označen je za Fojnicu.⁵⁴ Kao i u mnogim drugim slučajevima, ni u ovome ne poznajemo razloge tužbe. Ona bi se s obzirom na aktere odnosila na trgovačko poslovanje. Februara 1449. braća Radoje i Ivan Kristić za prokurate u ispitivanju njihovih poslovanja imenuju Nikolu Zvijezdića, Stefana Kasela i Stjepana Nenkovića.⁵⁵ Očito je da su braća u određenim poslovima, da imaju svoje dužnike, potraživanja, društva ili nezavršene poslove, ali da su odviše zauzeti na terenu da bi sami izlazili na kraj sa njima, pa su se odlučivali za druge osobe u Dubrovniku da te poslove završe.

U neobičnoj situaciji, a očito prema stanju stvari stvorenom zbog čestog i dugotrajnog Radojevog odsustvovanja, krajem 1450. godine bilježimo djelatnost Radojeve supruge Franuše. Ona podiže tužbu protiv Pribelje Radosalića iz Šumeta zbog krađe crijeva sa njene kuće u Šumetu.⁵⁶ Isto pokazuje gdje je porodica Radoja Kristića imala svoju drugu kuću.

⁵³ “Radoe Cozue fecit et instituit suos legitimos procuratores Stiepanum Casellam, Nicolaum de Stella et Jacobum de Lebro, quemlibet eorum insolidum ad petendum, exigendum, recipiendum et recuperandum omne id totum et quicquid dictus constituens habere debet et debabit in futurum a quacumque persona quacumque racione et causa. Et de receptis finem et remissionem faciendum” (19.4.1448.g.), Proc. de Not., II, 154.

⁵⁴ “Ser Michael Mari. de Restis consul, Budissau Slauchouich et Ratchus Besperstaz iudices, electi fuerunt in Quoynta ad petitionem Radoye et Iuan Christichi supra Thomas Clarich et Nicolam eius filium” (24.4.1448.g.), Cons. Minus, XI, 190v.

⁵⁵ “Radoie Chozoie et Johannes Cresichi fratres insimul et uterque eorum pro se videndo et non videndo fecerunt et instituerunt suos veros, speciales et legitimos procuratores Nicolam Stella, Stefanum Cassellam et Stiepanum Nenchouich et quemlibet eorum insolidum ad petendum, exigendum, recipiendum et recuperandum omne id totum et quicquid dicti constituentes seu uterque eorum habere debet seu in futurum debet a quacumque persona quacumque racione vel causa. Et de receptis finem et remissionem faciendum cartas, scriptis et obligations cassandum et annullandum de ipsis potestatem dandum” (22.2.1449.g.), Proc. de Not., II, 249.

⁵⁶ “Franussa uxor Radoe Chozoe coram domino Rectore ser Johanne Mat. de Georgio fecit lamentum supra Pribegliam Radossalich de Zoncheto, dicens quod sibi furatus fuit certam quantitatem cupparum de sua domo in Zoncheto. [Testes:] Ostoya Ratchouich, Ostoy Branchouich casnaz, Ratcho Illich, Giucho Bogoeuich” (22.12.1450.g.), Lam. de foris, XXIV, 54.

Tokom 1451. godine Radoja Kozoja susrećemo u kontekstu kvarnog novca u Bosni.⁵⁷ Tako proizlazi da su se sve vrste trgovačkih poslova i pratećih peripetija s njima u vezi morale povezati uz Radojevo ime. Sredinom aprila 1451. godine dubrovački vlastelin Aloviz Gučetić u ime dubrovačkog trgovca Dragobrata Silkovića (Dragobrata Radišića zvanog Silković, dubrovačkog građanina porijeklom iz Foče⁵⁸) podigao je tužbu protiv Radoja Kozoja. Dragobrat je, kupujući srebro od Radoja u Kreševu, došao u situaciju da je optužen kako je to učinio sa kvarnim novcem jer se takav zatekao kod Radoja, a Radoje je za takav novac naveo kako ga je dobio od Dragobrata. Knez Kreševa (čije ime nije navedeno) kaznio je Dragobrata sa 60 dukata.⁵⁹ Na tome se nije završilo. Augusta 1451. godine desila se slična situacija. Dragobrat Silković je opet optužio Radoja Kozoja da mu je podmetnuo optužbu za rasturanje kvarnog novca. Dragobrat u svojoj tužbi navodi kako je od Radoja u Podkreševu kupio 18 unča srebra za 34 perpera, a da je kod Radoja nađeno 600 perpera kvarnog novca. Radoje je za pokvaren novac optužio Dragobrata, koji je poslije toga bio zatvoren i tek je uz pomoć tri dubrovačka trgovca uspio da se oslobodi.⁶⁰ Ne znamo ko je bio uprava. Ovi slučajevi pokazuju da je Radoje Kristić zvani Kozoje bio izuzetno

⁵⁷ Novac se najčešće podrezivao i time mu je slabljena težina i ukupna vrijednost.

⁵⁸ “Ego Dragobrad Sulchouich de Coza” (5.11.1432.g.), Deb. Not., XV, 289; “Ego Dragobrad Radisich dictus Silchouich” (24.7.1433.g.), Isto, XVI, 74.

⁵⁹ “Dominus Alouisius de Goze nomine Dragobrati Silchouich mercatoris ipsius domini Alovisi coram domino Rectore ser Nicola Jo. de Caboga fecit lamentum supra Radoe Chozoe, dicens cum dictus Dragobrat venisset ad mercatum in Cresseuo dictus Radoe Chozoe petiit dicto Dragobrat si volebat emere circa duam libram cum dimidio de argento. Et dictus Dragobrat velle illud emere et emit. Et paulo post inuenti fuerunt aliqui denarii falsi dicto Radoe, qui dixit illos habuisse a dicto Dragobrat. Et cum dictus Dragobrat negaret et ostenderet residium suorum denariorum non falsarum, dicens tales denarios non falsis dedisse dicto Radoe pro dicto argento. Ipse Dragobrat fuit ligatus per comitem de Cresseuo ex quo habuit de damno florenos sexaginta” (16.4.1451.g.), Lam. de foris, XXIV, 172.

⁶⁰ “Dragobrat Silchouich coram domino Rectore ser Vladissauo de Goze fecit lamentum supra Radoe dictum Chozoe, dicens quod ipse Dragobrat sub Cresseuo emerat a dicto Radoe oncias 18 argenti pro yperperis 34 uno die mercurii et quoniam fuit die veneris sequenti fuit reperta moneta falsa ad dictum Radoe yperperis 600. Dictus Radoe se excusauit et inculpauit dictum Dragobrat quod dederat sibi dictam monetam falsam propter quod dictus Dragobrat fuit detentus et ligatus usque ad jus cognitum. Pro quo Dragobrat fuerunt plegii tres mercatores Ragusei qui numerauerunt denarios datos per dictum Dragobrat dicto Radoe qui viderant dictos denarios esse bonos et dictus Dragobrat fuit inuentus non culpabile propter quod quoniam dictus Dragobrat fuit ligatus perdidit res et merchantias ad valorem ducatis

značajan trgovac na području Kreševa i da je nastojao kontrolirati tržište i konkurenciju, između ostalog, i optužbama i služeći se nelegalnim sredstvima.

U daljim poslovima više ne pratimo Radoja Kristića zvanog Kozoje. Februara 1460. godine u jednom kreditnom ugovoru pojavljuju se Radojev brat Ivan Kristić zvani Kozoje i njihov ‘nepote’, najvjerovatnije sestrić Andrija (Andreas) Marković. Oni se zadužuju kod Galeaca Brunjolisa na 169 dukata i dva perpera.⁶¹ Informacije o životu i radu Radoja Kristića zvanog Kozoje izostaju u periodu 1451-1462. godine. Ostaje da se pitamo da li je ovaj živahni trgovac otišao u zasluženu penziju i poslovno mirovanje ili da očekujemo kako će nas nova istraživanja odvesti i do popunjavanja ove praznine novim djelatnostima.

Ono što nam je dalje preostalo u izvorima o Radoju Kristiću zvanom Kozoje predstavlja njegov testament. Sačinjen je 30. jula 1462, a prepisan je u zapisnik testamenata 2. marta 1464. godine. To su okviri u kojima se nalazi vrijeme njegove smrti. Testament nam otkriva, barem u vrijeme njegova pisanja, da Radoje sa suprugom Franušom nije imao žive djece, a pored brata Ivana spominje se i njegov rođak, vjerovatno sestrić Andrija. Svima njima Radoje ostavlja svoju imovinu. Znatan dio imovine Radoje ostavlja crkvama na dubrovačkom području.⁶² Ono što

duodecim. [Testes:] Stiephus de Stagno, Simchus de Stagno, Bogauaç famulus Vochazi de Mura” (11.8.1451.g.), Lam. de foris, XXIV, 260.

⁶¹ “Nos Iuanus Cherstich dictus Chozoe et Andreas Marcouich nepos ipsius Iuani confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Galeaz Brugnolo ducatos auri centum et septuaginta nouem et yperperos duos usque ad menses tres proxime futuros sub pena X pro cento. Tenente se. Renuntiantes etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (4.2.1460.g.), Deb. Not., XXXIV, 29.

⁶² “Testamentum Radoe Chozoe. M^oCCCC^oLXIII^o, indictione XII^a, die II° marcii, Ragusii. Hoc est testamentum Radoe Chozoe cui erat ascripti testes ser Bartholo meus notarius et Franchus Zuetchouich aurifex tenoris infecimus videlicet: + In Christi nome amen, 1462 adi 30 gluglo io Radoie Chozoe fazo lo mio ultimo testamento chon bona et sana memoria. In prima lasso a Sancta Maria pro dezima et primizia iperperi 5, item la vigna qual o dato a Cerstosauo fiol de Radossau Gradich pro debito e lui me debe dar de dita vigna ducati 150 e di questi soprascritti ducati voglia che se daga a Gupan de Bona ducati 10, item a Francho fiol de Stefano Chasela che se daga pro debito ducati 32, item de questi denari voglia che se daga mia dona Franusa iperperi 200, item lasso a mio fradelo Iuan iperperi 100 che none manzipato de me de questi denari, item voglia che de questi ducati voglia che me se fa la trata de ducati 8, item lasso para 3 de messe de San Gregor mio padre spiritual fra Nicolo de Chataro iperperi 15 che li daga cum licenzia de prior, item lasso a mio fante Radiuoy ducati 3, item lasso a poueri ducato 1 che li spereti, item quel denari qual a Vuxa e suo fiol Bosidar

ne nalazimo u testamentu predstavlja sjećanje na Kreševo i na Bosnu. Brojni trgovci koji su djelovali u Bosni u svojim testamentima prisjećali su se mjesta u kojima su poslovali i živjeli duže vremena i tamošnjim vjerskim objektima darivali su dio svoje zaostavštine. Iz nekih razloga sve to ne nalazimo u Radojevom testamentu.

Zaduživanja Radoja Kristića zvanog Kozoje (1431-1447)

vrijeme	dužnik	kreditor	rok	iznos
16.7.1431.	Radoje Kristić, Nikola Pribisalić i Stjepko Pribisalić	ser Andrija Vučetić	1 godina	173 dukata
19.7.1431.	Radoje Kristić, Nikola Pribisalić	Radoslav Cvjetković zvan Turčin	6 mjeseci	70 perpera, 1 groš
21.7.1431.	Radoje Kristić, Nikola Pribisalić i Stjepko Pribisalić	ser Damjan Sorkočević	1 godina	54 dukata
27.11.1435.	Radoje Kristić	Ivan Petra Župana i Vlatko Bogdanović	1 mjesec	97 perpera, 1 groš
6.2.1438.	Radoje Kristić	Ivan Županović i Vlatko Bogdanović	1 godina	377 dukata, 2 groša
6.2.1438.	Radoje Kristić	Ivan Županović i Vlatko Bogdanović	1 godina	917 perpera, 3 groša
15.9.1438.	Radoje Kristić	Ivan Županović i Vlatko Bogdanović	1 godina	221 dukat, 21 groš 15 parvula

zoie ducati 36 li lasso a mio fradelo Iuan e mio nepote Andrea, item laso a mio fradelo una vesta, item lasso a mio fradello goponi 3 de seda 2 e uno de pano, item lasso a mio fradelo un mantello vecchio e un chapizo e un bazil de rame grande, item dela dota de mia dona Fransuca zo che me domanda non fo che fazi Dio omnipotente sa e pro questa vita presente che passo non o niente, item fazo li mei epitropi ser Gupan de Bona e Dobrassin Veseochouich dito Turardauich e Christich fiol de Radossau Gendich et Francho Chaselich. Item quella vigna qual o venduto io a Christich e li o venduto chom quella chondizione chom qual o tegnuto e io, item leto mio qual o zoie una perniza e un choctal e un par de li zoli e chouertoti uno de volpe e l'altro turchesco voglia che se questo venda e voglia che se daga alii fratri predictaori [79v] a San Domenego iperperi 5 do resto che romase voglia che se daga a San Jacomo iperpero 2 in Slanize, item a San Nicola in Slanize iperperi 2, item a Santa Georgi in Grauosa iperperi 5 e altro romaso de questo voglia che se aspareti ali poueri ... [80]" (2.3.1464.g.), Test. Not., XVIII, 79v-80.

29.4.1439.	Radoje Kristić	Ivan Županović i Vlatko Bogdanović	1 godina	312 dukata, 26 groša
13.2. 1440.	Radoje Kristić	Ivan Županović i Vlatko Bogdanović	1 godina	378 dukata, 38 groša 15 parvula
31.1. 1447.	Radoje Kristić	Galeac Brunjolis	3 mjeseca	60 dukata, 5,5 groša
4.2. 1447.	Radoje Kristić	ser Župan Bunić	1 godina	130 dukata
6.2. 1447.	Radoje Kristić	Stefan (Liešević) Kasel	6 mjeseci	136 dukata

Narednu generaciju ove porodice nastavlja Andrija Marković (1460-1489). Dalje ga možemo upratiti i sa prezimenom Kozojević ili dodavanim nadimkom Kozoje. Nekoliko informacija o njemu pokazuje da se aktivno bavio trgovinom i da je nastavljao tradiciju koju su njegovali njegovi rođaci i po načinu poslovanja i po veza-
ma sa zaledem. Kreditno se zaduživao kod krupnijih trgovaca i sklopio više društava s provjerenim kompanjonima (1470-1477).⁶³ Zajedno s kompanjonom Radonjom Cvjetkovićem Andrija Marković decembra 1465. godine podiže tužbu protiv vojvo-
de Ivaniša Vlatkovića i njegove braće kneževa Žarka i Tadije, zbog pljačke tri konja

⁶³ “Ego Andreas Marcouich dictus Chozoe” (14.8.1470.g.), Deb. Not., XXXIX, 41; “Ego Andreas Marcouich de Ragusio dictus Chozoe” (20.4.1470.g.), Isto, 143; “Nos Andreas Marcouich et Petar Rogazeuich” (25.6.1471.g.), Isto, 165; “Ego Andreas Marcouich” (8.11.1471.g.), Isto, XL, 35v; “Nos Andreas Marcouich dictus Chozoe et Iuanis de Iuano Rogazeuich” (27.2.472.g.), Isto, 90; “Nos Andreas Chozoe et Petar Rogazeuich” (26.2-2.3.1473.g.), Isto, XLI, 115; “Nos Pethar Rogazeuich et Andreas Chozoeuich” (17.3.1573.g.), Isto, 128v; “Nos Petar de Iuano Rogazeuich et Andreas Chozoeuich” (14.2.1475.g.), Isto, XLIII, 104v; “Nos Andreas Chozoeuich et Pethar Rogazeuich” (24.8.1475.g.), Isto, XLIV, 9v; “Nos Pethar Rogazeuich et Andreas Marcouich” (23.2.1476.g.), Isto, 103; “Nos Pethar Rogazeuich et Andreas Chozoeuich” (Ultimi februarii 1476.g.), Isto, 105v; “Nos Pethar Rogazeuich et Andreas Marcouich Chozoeuich” (20.4.1476.g.), Isto, 130v; “Ego Andreas Marcouich dictus Chozoe” (7.8.1476.g.), Isto, XLV, 4v; “Ego Andreas Marcouich dictus Chozoe” (8.8.1476.g.), Isto, 5v; “Ego Andreas Marcouich dictus Chozoe” (12.8.1476.g.), Isto, 8; “Ego Andreas Marcouich dictus Chozoe” (2.5.1477.g.), Isto, 169v; “Ego Andreas Chozoe” (14.5.1477.g.), Isto, 174v; “Nos Andreas Marcouich dictus Chozoe et Petar Iuanis Rogazeuich” (22.5.1477.g.), Isto, 180v.

izvršene u Nekranju kada su kompanjoni išli prema Bosni.⁶⁴ Augusta 1468. godine zajedno sa Petrom Rogačevićem Andrija Marković podiže tužbu zbog pljačke olova koje je izvoženo iz Bosne.⁶⁵ Nešto kasnije, novembra 1480. godine s većom skupinom trgovaca vrši likvidaciju zajedničkih poslovanja.⁶⁶ Šira istraživanja bi mogla pokazati da nije sve kazano o Kristićima-Kozojevićima.

⁶⁴ “Radogna Zuietcouich et Andreas Marcouich consocii, videlicet, in una carauana comparuerunt coram domino Rector ser Nicola Si. de Bona et suo minori consilio conquesti fuerunt contra et aduersus voiuoda Iuanissum Vlatcouich et contra Xarchum fratrem eius dicti Iuanissi, dicentes quod dicti voiuoda Iuanissus et Xarchus miserunt Tadeum fratrem eorum et eis predictis querelantibus per vim acceperunt tres equos. Et hoc dum ipsi querelantes ista Quadragessima proxime decursa irent versus Bosnam et apulieuisent in locum dictum Necragn et quia predictus Iuanisius promisit hac estatis proxime decursa tun quoniam fuit et erat in Ragusio promisit coram minori consilio ipsis dictis querelantibus velle sic restituere dictos equos” (2.12.1465.g.), Lam. de foris, XXXVII, 180.

⁶⁵ “Andreas Cozoeuich et Petar Rogazeuich ambo socii mercatores coram dominis iudicibus de criminalis quorum caput fuit ser Vladissauus de Goze lamentum fecerunt, dicentes quod cum sit quod ipsi venerunt de Bosina cum certa quantitate plumbi et peruenissent in Tribigne et hospitati essent in domo presbiteri Smogliani cum dicto plumbo accidit quod de domo dicti fuit eis furtur accepta certa quantitatis dicti plumbi, videlicet, sexdecim pecie et ignorat per quem” (16.8.1468.g.), Lam. de foris, XL, 125.

⁶⁶ “Andreas Chozoe ex una parte et Pethar Iuani Rogaceuich in suo nomine ac nomine et vice Ziuani eius fratris et Pethari Goychouich et Zuetchi Bogauçich, pro quibus se et bona sua de rato promisit, ex altera parte, fecerunt sibi in inter dictis nominibus finem remissionem, quietationem, absolutionem et liberationem cum pacto solemnno de ulterius non petendo: pro omnibus et singulis que una pars ab altera et altera ab una petere poterat et habere debebat” (17.11.1480.g.), Div. Not., LXV, 53. Spominje se i kasnije: “Benedictus Nicole Pribissalich ostendes mihi Marco cancellario comunis Ragusii unum instrumentum publicum scriptum in 1477, indictione X, die XIII maii, in quo in effectu contineur qualiter Andreas Cozoe super se et omnia sua bona obligauit se dare et soluere Benedicto Nic. Pribissalich aurifici ducatos auri trecentos quattuor usque ad unum annum tunc poxime futurum sub pena X pro cento. Renuntiando etc. Item ostendens unum cyrographum scriptum in Verbossania in 1479, die VI martii, per quod constat qualiter Petar Sachouich se constituit plegium et principalem solutorem pro suprascripto infrascripto pro Andrea Cozoe supranominato ...” (8.7.1489.g.), Div. Canc., LXXXVI, 223. Navedeno kreditiranje spomenuli smo ranije, (14.5.1477.g.), Deb. Not., XLV, 174v.

Zaključak

Predstavnici porodice Kristić porijeklom su iz Kreševa. Stekli su dubrovačko građanstvo i uživali u prednostima koje je u međunarodnoj trgovini na istočnoj jadranskoj obali bilo osigurano Dubrovčanima. Svoju osnovnu djelatnost uglavnom su vezivali za Kreševo i Podkreševo, iako ih sudski kolegiji ponekad povezuju i za Fojnicu, ali s razlogom s obzirom da je tamo bila značajnija koncentracija Dubrovčana i jača kolonija dubrovačkih trgovaca s pravnim ovlastima za šire područje. Braća Kozoje Kristić (1428-1441) i Radovan Kristić (1430-1445) prvi su poznati predstavnici ove porodice. Bave se kreditnom trgovinom, zadužuju se kod dubrovačkih trgovaca i preprodaju robu sitnijim trgovcima i stanovništvu u zaleđu. U periodu 1428-1430. godine braća Kozoje i Radovan Kristić sačinili su 9 kreditnih ugovora na iznos od oko 1340 dukata, što ih, uprkos kratkom vremenu, po broju ugovora i obimu zaduživanja, predstavlja kao aktivne trgovce sa pozamašnim kapitalom i preduvjetima za njegovo uvećavanje i bogaćenje porodice. Radovan Kristić imao je poslovne veze sa Splitom, što pokazuju njegova dugovanja 1445. godine.

Kozoje Kristić imao je dva sina: Radoja (1431-1464) i Ivana Kristića (1438-poslije 1464). Obojica su se oženili Dubrovčankama, Franušom (1440, Radoje) i Franciskinom (1448, Ivan) i stekli u miraz kuće u Dubrovniku. Braća nisu imala nasljednike, ali su imali sestru, čiji sin Andrija Marković zvani Kozoje (Andrija Kozojević, 1460-1489) predstavlja na neki način treću generaciju ove porodice.

Po svemu sudeći, Radoje je bio stariji među braćom i ponašao se zaštitnički prema mlađem bratu Ivanu, kojeg zastupa prilikom sklapanja njegovog braka i kojem u svome testamentu kao glavnom nasljedniku uz suprugu Franušu ostavlja dobar dio svoje imovine. U izvorima je Radoje ostavio daleko većeg traga. Bavi se kreditnom trgovinom, najvjerovatnije trgovinom tkaninama. U periodu 1431-1447, sam ili u društvu s drugim trgovcima, ostvario je 12 kreditnih ugovora u ukupnom iznosu od 1841 dukat, 1084 perpera, 97,5 groša i 30 parvula, u dukatima izraženo – preko 2200 dukata. Njegovi kreditori su najčešće Ivan Županović i Vlatko Bogdanović, s kojima sklapa 6 ugovora u periodu 1435-1440. godine. Oni su i njegovi najvjerniji kompanjoni. S njima sklapa tri zasebna trgovačka društva sa zamašnim kapitalom (marta 1435. godine – 707 perpera; juna 1435. godine – 1121 perper i 10 groša; aprila 1439. godine – 2000 perpera), a radi trgovine srebrom. Radoje u društva ulaže svoj rad, kupuje srebro u Bosni i šalje ga kompanjonima u Dubrovnik, a zaradu dijele popola. Uglavnom djeluje na području Kreševa i po svemu je najpoznatiji trgovac u Kreševu u srednjem vijeku.

Dugogodišnja poslovna vezanost i boravak u Kreševu, obim poslovanja i izrasli respekt među poslovnim svijetom na području Kreševa uvjetovali su njegovo ime-

novanje knezom Kreševa, gdje ga pratimo 1445. godine. Time je dostigao svojevrsni poslovni vrhunac, koji ga izdiže i svrstava među poznatije trgovce u Bosni u prvoj polovini XV stoljeća.

Radoje proživljava sve ono što se dešava poslovnim ljudima u srednjovjekovnoj Bosni i njegova poslovna biografija može poslužiti kao klasičan primjer trgovca u prvoj polovini XV stoljeća. On je uspješan trgovac na relaciji između Dubrovnika i Bosne, prije svega Kreševa. Uglavnom je trgovac glavnim, najtraženijim artiklima u međusobnoj komunikaciji Mediterana i Balkana: tkaninama i srebrom. Kao trgovac predmetom je tužbi za otuđivanje srebra, kvarenje novca, zloupotrebu položaja, ali on je i predstavnik lokalne vlasti, zaštitnik kraljevskih interesa, tužilac, strana koja je oštećena i član sudačkog kolegija koji presuđuje drugima u dubrovačkoj koloniji ■

FROM THE HISTORY OF KREŠEVO IN THE MIDDLE AGES (Radoje Kristić known as Kozoje)

Summary

The representatives of the Kristić family originate from Kreševo. They gained Ragusan citizenship and enjoyed the advantages provided to Ragusans in the international trade on the Eastern coast of the Adriatic Sea. Their basic activities were primarily connected to Kreševo and Podkreševo, even though the Court College sometimes linked them to Fojnica, where a significant concentration of Ragusans existed and a stronger colony of Ragusan merchants with legal rights for the wider area. Brothers Kozoje Kristić (1428-1441) and Radovan Kristić (1430-1445) were the first known representatives of this family. They were involved in trade crediting, taking credits from Ragusan merchants and reselling the goods to small time merchants and population in the Hinterland. Between 1428 and 1430, the Kristić brothers made nine credit contracts amounting to around 1.340 ducats which, despite the short time span, by the number of contracts and the extent of their debt, puts them into the line of active merchants with a hefty capital and preconditions for its enlargement and enrichment of the family. Radovan Kristić had business relations with Split which is shown by his debts from 1445.

Kozoje Kristić had two sons: Radoje (1431-1464) and Ivan Kristić (1438-after 1464). Both of the brothers married Ragusan women; Radoje married Franuša in 1440 and Ivan married Franciskina in 1448, and both received houses in Ragusa as

dowries. The brothers did not have heirs, but they did have a sister whose son Andrija Marković, known as Kozoje (Andrija Kozojević, 1460-1489), in a way represented the third generation of this family.

By all accounts, Radoje was the elder of the brothers and acted protectively towards his younger brother Ivan whom he represented during the signing of his marriage arrangement. Radoje also named his brother Ivan along with his wife Franuša in his testament as the main heirs of his property. Radoje also left a stronger trace in the available sources. He was engaged in trade crediting, most probably in the trade of textiles. During the period between 1431 and 1447, alone or accompanied by other merchants, he realised 12 credit contracts amounting to 1841 ducats, 1084 perpers, 97.5 grossus and 30 parvulus, which, when calculated into ducats, surpasses the sum of 2200 ducats. His creditors were mostly Ivan Županović and Vlatko Bogdanović with whom he signed six contracts between 1435 and 1440. They were also his most trusted companions. With them he established three separate merchant societies with a hefty capital (in March 1435 – 707 perpers; in June 1435 – 1121 perpers and 10 grossus; in April 1439 – 2000 perpers) in order to trade with silver. Radoje invested his work into these societies, he bought silver in Bosnia and sent it to his companions in Ragusa, whereby the profit would be equally divided between them. He was mostly active in the region of Kreševo and, by all accounts, was the most famous merchant in Kreševo during the Middle Ages.

The long business connections and his activities in Kreševo, the scale of his trade and the emerging respect he enjoyed among the business establishment of that town, caused him to be named as the Count of Kreševo where we can follow his new title from 1445. In this way he reached a business pinnacle which puts him in the line of the most prominent merchants of Bosnia during the first half of the 15th century.

Radoje lived through all of the things that happened to businessmen in medieval Bosnia and his career biography can serve as a classical example of a merchant in the first half of the 15th century. He is a successful merchant trading on the relation between Ragusa and Bosnia, especially Kreševo. He traded in the main and most sought after goods in the communication between the Mediterranean and the Balkans – textiles and silver. As a merchant he was involved in charges for stealing silver, distorting and clipping coins, abuse of power, but he was also a representative of the local government, a protector of royal interests, a prosecutor, an offended party, and a member of the Court College which sentenced others in the Ragusan colony ■

UDK 339.1 (497.6 Hercegovina) “16”
Izvorni naučni rad

TRGOVINA HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA

Faruk Taslidža

Fakultet humanističkih nauka, Mostar, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovome radu sagledavaju se dometi hercegovačke trgovine u prvim decenijama XVII stoljeća. Na razvoj te privredne grane bitno su utjecali pravci glavnih trgovačkih puteva. Faktor unapređenja trgovačkog poslovanja u hercegovačkim kasabama bili su vakufi, koji su pored ostalog, predstavljali i jednu vrstu kreditnih ustanova. Domaći trgovci su sa svojom robom izlazili i na strano tržište. Ključna destinacija u tom procesu bio je Dubrovnik. Taj grad je i tokom XVII stoljeća uspio sačuvati posredničku ulogu u osmansko-evropskoj trgovini. Poseban značaj u hercegovačkoj trgovini imala je Gabela, koja zbog određenih otežavajućih okolnosti nije mogla maksimalno iskoristiti svoj povoljan geografski položaj.

Ključne riječi: Hercegovački sandžak, trgovina, vakufi, skele, Dubrovačka republika, Mlečani, Gabela.

Abstract: This paper considers the extent of Herzegovinian trade during the first decades of the 17th century. The development of this branch was influenced by the course of main trade routes. The factor of improvement of trade in the towns of Herzegovina was the waqf which, among other things, also represented a kind of a credit institution. The domestic merchants took their goods to the foreign markets. The key destination in this process was Dubrovnik. During the 17th century this town managed to keep its mediatory role in the Ottoman-European trade. A special place in Herzegovinian trade was occupied by Gabela which, due to certain difficulties, could not completely take advantage of its suitable geographic position.

Key words: *The Sanjak of Herzegovina, trade, waqf, ferries, Ragusan Republic, Venetians, Gabela.*

Uvod

Hercegovačke društveno-privredne prilike su u periodu stabilizacije osmanske vlasti (XVI stoljeće) bitno izmijenjene u odnosu na raniju srednjovjekovnu epohu. U sklopu procesa urbanizacije nastali su brojni, potpuno novi gradovi orijentalnog tipa. Intenziviran je razvoj poljoprivrede,¹ pčelarstva,² a bitno je unaprijeđena i proizvodnja soli u primorskim solanama.³ Osim toga, uz poticaj države, veliki procvat doživjeli su zanatstvo i trgovina. Te su privredne grane bile koncentrirane u gradskim sredinama, među kojima su u svakom pogledu prednjačili Foča,⁴

¹ U periodu učvršćivanja osmanske vlasti (XVI st.) u Hercegovini je unaprijeđena zemljoradnja (uzgoj žita, vinove loze i dr.), a u znatnoj mjeri povećan je i uzgoj stoke. Vidi: Vlado Smoljan, *O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti*. Mostar: Matica hrvatska, 2006, 52. O pozitivnom stanju u hercegovačkom stočarstvu svjedoči i veliki izvoz stoke u Dubrovnik i druge primorske luke. O tome: Владислав Скарић, Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине 17. вијека. Сарајево: *Гласник Земаљског музеја*, Земаљски музеј у Сарајеву, 1931: бр. 43, 59, 62.

² Пчеларство је била важна дјелатност како због меда тако и због воска. Током XVI stoljeća iz Hercegovine su u Dubrovnik i na mletačku teritoriju izvožene velike količine voska. Centri za promet pčelarskim proizvodima u Hercegovačkom sandžaku bili su u Mostaru, Tašlidži (Pljevlju), Foči i Čajniču. Vidi: Тома Поповић, Привреда у XVI и XVII веку. у: *Историја српског народа*. Трећа књига, Први том, Написали: Радован Самарцић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић, Београд: Српска књижевна задруга, 1993, 631.

³ Na prostoru Hercegovačkog sandžaka solane su se nalazile kod (Herceg-) Novog u uvali Sutorine, te u nahiji Poljica (Sita i Banska). O značaju, ustroju i radu tih solana vidi : Adem Handžić, Bosanske solane u XVI i XVII vijeku. Tuzla: *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga III, 1959: Zavičajni muzej u Tuzli, 83-88, 93-109.

⁴ Foča je već 1470. godine postala sjedište novoformiranog Hercegovačkog sandžaka. Nalazila se na važnom Dubrovačkom drumu. Proces urbanizacije na vakufskoj osnovi intenzivan je tokom XVI stoljeća, pa putopisci koji su u to doba prolazili Hercegovinom naglašavaju živu trgovinu u ovoj kasabi. Popis iz 1585. godine u Foči bilježi 568 kuća. Vidi: Alija Bejtić, Povijest i umjetnost Foče na Drini. Sarajevo: *Naše starine*, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, 1956: br. III, 36; Hatidža Čar-Drnda, Grad Foča na razmeđu dviju civilizacija. Mostar: *Hercegovina*, Arhiv Hercegovine Mostar i Muzej Hercegovine Mostar, 2003: br. 15-16, 52; Ahmed S. Aličić, Privredna i konfesiona struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća. Sarajevo:

Mostar⁵ i Pljevlja⁶. Uprkos monetarnoj i općoj privrednoj krizi, koja u Osmanskom carstvu počinje već koncem vladavine sultana Sulejmana (1520-1566), uspješno poslovanje hercegovačkih trgovaca na lokalnoj i regionalnoj razini nastavilo se i u prvim decenijama XVII stoljeća. Ipak, limitirajući faktor u daljem progresu bile su, uz sve intenzivniju hajdučiju, određene otežavajuće okolnosti koje su uzrokovane poremećenim političkim odnosima u širem okruženju.

Trgovački putevi i karavanski saobraćaj

Kada je riječ o trgovini, potrebno je naglasiti da se Osmanska država prostirala na tri kontinenta, i da je na cijeloj teritoriji bio uspostavljen jedinstven trgovački sistem koji je pružao cjelovitu prometnu i poslovnu komunikaciju. Taj proces integrativno je djelovao za sve narode, a pozitivno je utjecao na dinamiku trgovačke djelatnosti. Zahvaljujući tome u Bosanskom ejaletu se bilježi prisustvo poslovnih ljudi iz raznih dijelova Carstva, pa čak i iz dalekog Egipta.⁷

Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), Orijentalni institut u Sarajevu, 1991: br. 40/1990, 138.

⁵ Ozbiljniji razvoj Mostara počinje već u prvoj polovini XVI stoljeća kada naselje dobiva status kasabe. U to vrijeme u Mostaru se u dužim intervalima zadržavao i hercegovački sandžak-beg. Važnosti grada naročito je doprinijela gradnja velike kamene ćuprije 1566. godine. Urbanizacija bazirana na individualnim vakufima dala je poticaj za razvoj privrede. Samo na osnovu sačuvanih izvora zna se da je na tom principu do kraja XVI stoljeća u Mostaru sagrađeno preko 162 poslovna objekta. Popis iz 1585. godine u samom gradu evidentirao je 541 kuću. Vidi: Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*. (Doktorska disertacija), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, 2008, 236-264.

⁶ Snažniji razvoj Pljevalja (Tašlidža) bilježi se u drugoj polovini XVI stoljeća. Veliku zaslugu u tom pogledu imao je hercegovački sandžak-beg Husein-paša Boljanić (1567-1569). Privrednom i društvenom razvoju pogodovala je i činjenica da su Pljevlja 1576. godine postala administrativni centar Hercegovačkog sandžaka. Prema popisu iz 1585. godine u ovoj kasabi je bilo 175 kuća. Vidi: Enes Pelidija – Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*. Pljevlja: 1988, 38, 39; A. S. Aličić, *Privredna i konfesiona struktura*, 179.

⁷ U Mostaru je 1632. godine postojao vakuf čiji je osnivač bio hadži Džafer Misri, očito jedan imućni doseljenik iz Egipta. Njegov vakuf je raspolagao glavnicom od 11.000 akči, a imao je funkciju bankovne institucije u kojoj su stanovnici Mostara i okoline, uz sigurne jamce, mogli posuditi novac. Vidi: Hatidža Čar-Drnda, *Integracija nekih Egipćana (Misrijun) u bosansko društvo*. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2008: br. 37, 42.

U poslovanju trgovaca sa prostora Bosanskog ejaleta od važnosti je bio uvozno-izvozni pravac koji je Hercegovinu povezivao sa Sarajevom kao glavnim privrednim centrom ejaleta. Pojava i razvoj Mostara u osmanskom dobu uvjetovala je da ta putna relacija doživi određene korekcije u odnosu na njenu antičku i srednjovjekovnu trasu.⁸ Toj “mostarskoj džadi” Osmanlije su pridavali poseban značaj, pa je na njoj bio izgrađen čitav sistem karaula, koje su imale zadatak da štite putnike i njihovu imovinu. Uz to, na istoj relaciji podizani su i hanovi kao ugostiteljski objekti u kojima je putnik mogao dobiti smještaj za sebe i svoga konja.⁹

Odmah po osmanskom osvajanju Bosne 1463. godine sultan Mehmed II otvorio je direktnu vezu s Firencem koja je išla preko Dubrovnika. Proširivanjem trgovine s tim italijanskim gradom na značaju je dobijao drum koji je Dubrovnik, preko Foče, Novog Pazara i Jedrena, povezivao s Istanbulom, odnosno Bursom preko Galipolja. Ovaj poznati Dubrovački drum bio je od velike važnosti za razvoj pojedinih hercegovačkih naselja i njihove privrede.¹⁰ Pravac njegovog pružanja kroz Hercegovački sandžak izgledao je ovako: Dubrovnik – Trebinje – Bileća – Gacko – Tjentište – Foča – Čajniče – Pljevlja – Prijepolje. U svim ovim mjestima postojali su karavan-saraji koji su pružali besplatan konak za svakog putnika.¹¹ Dužina puta između pojedinih mjesta računala se u satima.

Hercegovački sandžak je i u XVII stoljeću komunikacijsko središte imao u Mostaru. Pored spomenutih, glavni putevi kojim se kretao promet ljudi i roba imali su sljedeći pravac pružanja: Mostar – Mamići – Imotski = 12 sati, Mostar – Buna – Sto-

⁸ Poznato je da je stara rimska cesta polazila iz Narone, išla preko Dubrava i Nevesinjskog polja, te se tek kod Lipeta uključivala na trasu koja se poklapa s kasnijom osmanskom cestom (Ivan-planina – Porim). U osmansko doba trgovački put je s tog antičkog i srednjovjekovnog pravca skrenuo kod Lipeta u pravcu jugozapada i preko Gornjih Zijemalja, Porima i Bijelog Polja vodio u Mostar. Vidi: Pavo Anđelić, *Turski put od Ivan-planine do Porima*. Sarajevo: *Naše starine*, Godišnjak zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, 1957: br. IV, 171.

⁹ Pavo Anđelić, *Isto*, 172.

¹⁰ Халил Иналцик, *Османско царство Класично доба 1300-1600*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974, 191.

¹¹ Na istoj relaciji karavan-saraji su se nalazili u Trnovici (14 km od Bileće), Bahoru (17 km od Gacka), pustom mjestu Brahi na planini Kovač (jugozapadno od Čajniča). Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. u: *Izabrana djela III*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 290- 291.

lac – Ljubinje – Trebinje = 18 sati, Mostar – Nevesinje – Zalom – Gacko – Nikšić = 29 sati, Stolac – Dabar – Fatnica – Plana – Bileća = 12 sati.¹²

Problem u trgovačkom tranzitu kroz Hercegovinu, pored hajdučije, nerijetko su bile blokade puteva organizirane od strane utjecajnih pokrajinskih janjičara. Njihovim garnizonima na području sandžaka komandovali su lokalni serdari. Vojne posade bile su raspoređene po mjestima kroz koja su prolazili glavni drumovi. Na putu koji je iz Dubrovnika išao ka Gacku janjičari su bili u Žrnovici, Gljivama, Grančarevu, Bileći i Ključu. Na putu iz Dubrovnika ka Mostaru vojna je posada bila locirana u Slanom¹³ i Ljubinju, a na putu što spaja Bileću s Nevesinjem janjičari su se nalazili u Hvatnici. Od svih janjičarskih posada najjača je bila u (Herceg-) Novom, a s njom su Dubrovčani imali najviše problema.¹⁴

Da su Osmanlije shvatale važnost puteva ka primorskim lukama potvrđuje i naređenje da se kod mosta preko rijeke Sutorine, na pola puta između Dubrovnika i Novog, održava veliki han koji je još u prvoj polovini XVI stoljeća dao podići hercegovački sandžak-beg Kasim-paša. Određena lokacija tog ugostiteljskog objekta bila je na mjestu važne trgovačke raskrsnice, gdje su konačili trgovci iz šireg okruženja. Budući da to mjesto nije bilo naseljeno, potrebno je bilo zadužiti stanovnike okolnih sela Gorice, Poljice i drugih da vode brigu o tom objektu. Za iste opslužitelje hana predviđeno je bilo oslobađanje od vanrednih poreza. Kasnije su osmanske vlasti na istoj lokaciji, u cilju oživljavanja trgovine, zadužile novskog nazira da svake sedmice organizira vašar. Planirano je bilo i formiranje kasabe, a to se očito nika da nije dogodilo.¹⁵

Svaki značajniji trgovački tranzit kroz Hercegovački sandžak odvijao se u formi karavana. U karavanskom saobraćaju efektivnu radnu snagu davale su kiridžije, dok su stvarni organizatori bile ličnosti nazivane kramarima.¹⁶ Kiridžije su bile zadužene

¹² H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji, 314.

¹³ Riječ je o starom Slanom koje se nalazi na desnoj strani Trebišnjice, niže od Trebinja. U Slanom se nalazila visoka kula s brojnom vojnom posadom. Na tom je mjestu naplaćivana carina od svih karavana koji su išli iz unutrašnjosti Bosne, kao i onih koji su dolazili iz Dubrovnika. Vidi: Evlija Čelebi, *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973, 424. Danas je, nažalost, spomenuta kula prepuštena zubu vremena i ne radi se ništa u cilju njene restauracije i dalje zaštite.

¹⁴ В. Скарин, Подаци, 66.

¹⁵ Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*. Mostar: Islamski kulturni centar, 1999, 28. Precizna lokacija Kasim-pašinog mosta i hana još uvijek nije utvrđena.

¹⁶ Detaljne razlike između kiridžija i kramara objasnio je Bogumil Hrabak u svom radu: Kramari u karavanskom saobraćaju preko Sandžaka (1470-1720). u: *Simpozijum: Seoski dani*

da konji i konjska oprema budu u potpunom redu, jer su snosili štete koje bi nastale njihovom krivicom. Glavnu odgovornost za karavan i prijevoz robe ipak je imao kramar koji je ugovarao poslove s trgovcima, pogađao se za cijenu i utvrđivao način isporuke. On je uvijek, u cilju uspješnosti transporta, insistirao da roba bude dobro zapakovana i zapečaćena od strane trgovaca.¹⁷

U cjelokupnom karavanskom prometu koji je iz balkanskih privrednih centara išao ka Dubrovniku i u obratnom smjeru velika je uloga kramara upravo s područja jugoistočne Hercegovine. Afirmaciju u tom poslu oni su ostvarili u vrijeme učvršćivanja osmanske vlasti (XV i XVI stoljeće), a stečeni rejting održali su i u kasnijem periodu. Ti su kramari uglavnom pripadali različitim vlaškim skupinama; zapravo, potjecali su iz redova katunara, tj. starješina stočarskih naselja (katuna). Posebno su se isticali oni iz Ljubomira, od Trebinja, Ljubinja, Pljesaka, Bileće, Rudina, Trnovice, te Gacka i Cernice.¹⁸

Karavani su se kretali na relaciji od Dubrovnika ka Sarajevu, Skoplju, Sofiji, Beogradu, ponekad Jedrenu i Istanbulu. Uglavnom su to bile pošiljke sa do 25 konja. Iako su karavani preko 75 konja bili rijetki, poznato je da su dubrovački trgovci iz Novog Pazara 1638. godine uputili pošiljku od 300 konja pod vunom.¹⁹

Interesantno je da je Osmanska država u cilju zaštite prevožene robe regulirala i pitanje maksimalne opterećenosti konja koji su korišteni u karavanskom saobraćaju. Tako je novopazarskom kadiji naređeno iz Istanbula da hercegovačke kiridžije ne smiju tovariti više od 120 oka tereta na jednog konja.²⁰

Sretena Vukosavljevića, Prijepolje: 1982, br. X.

¹⁷ T. Поповић, Привреда, 597.

¹⁸ Tokom prve polovine XVII stoljeća najpoznatija kramarska porodica u trebinjskom kraju bili su Pržigrahovići (Pržigrasi), a među njima Vujin i Milutin Jovanov. U isto vrijeme aktivan je kramar Duka iz Ljubinja, a od Gačana koji su se držali rute ka Sofiji i Beogradu braća Sekula i Drakula Aleksić, te Janko i D Mitar Damjanović. Iz skupine Donjih Vlaha transport robe ka Beogradu organizirali su Vukosav Donjevlah (1610) i Jovan Donjovlašnin (1627), a među Vlasima Kresojevićima isticao se tada kramar Jovan Milošević Šarenac. Izvori iz četvrte decenije XVII vijeka spominju, pored ostalih, i kramara Jovana od Cernice, kao i veliki broj drugih neubiciranih, ali, svakako, hercegovačkih kramara. Vidi: Bogumil Hrabak, Organizatori karavanskog prometa iz južne Hercegovine u XVI i XVII veku. Trebinje: *Tribunia*, Zavičajni muzej Trebinje, 1984: br. 8, 13-24.

¹⁹ B. Hrabak, Organizatori, 28.

²⁰ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Acta et Diplomata (AD), 7/2.1. sv. 16, br. 790 (K, 324), 10/19. 11. 1626. godine.

Značaj vakufa u trgovačkom poslu

U hercegovačkim gradovima privredni razvoj temeljio se na razvoju **trgovine i zanatstva**. U Foči i Mostaru, kao glavnim poslovnim središtima, te su privredne grane u prvoj polovini XVII stoljeća (kao i u XVI) bile u rukama muslimanskog stanovništva.²¹ Tada su pripadnici katoličke vjere u Mostaru bili zastupljeni u minornom broju. Prema jednom crkvenom izvještaju iz 1626. godine, u Mostaru je živjelo samo deset katoličkih porodica, a one su bile upućene na trgovački posao.²²

Gradska privreda je velik poticaj dobijala od institucije vakufa. Vakifi nisu bili samo graditelji poslovnih objekata, nego su vrlo često uvakufjivali značajne sume novca, pa su tako nastajale prave kreditne institucije. Na taj je način pouzdanim privrednicima (trgovci, zanatlije, poljoprivredni proizvođači) bilo omogućeno da uz odgovarajući zalog pozajmljuju vakufska novčana sredstva i tako unapređuju vlastito poslovanje. Profit koji je pri tome ostvarivao vakuf bio je minimalan i trošio se uglavnom na redovne vakufske rashode.²³

Grad Mostar iznjedrio je brojne osmanske državnike blistave karijere. Potaknuti od države, oni su bili zaslužni i za formiranje bogatih vakufa. Na te “velike vakife” ugledali su se i drugi imućniji Mostarci, o kojima u historijskim izvorima nema mnogo podataka. Vakufski novac, namijenjen za pozajmljivanja još tokom XVI stoljeća, za gradske je privrednike bio operativan i u prvoj polovini XVII stoljeća. Radilo se o sumi od preko milion akči iz 15 vakufa.²⁴

Početak XVII stoljeća mostarska je privreda dobila snažan poticaj zahvaljujući vakufu Derviš-paše Bajezidagića. Pored devet dućana i pet mlinica, Derviš-paša je uvakufio i 232.540 dirhema u gotovini. Ovaj je novac davan kao kredit gradskim privrednicima uz dobit (*rebah*) od 10%.²⁵

Osim toga, na osnovu sačuvanih vakufnama, poznato je da su u razdoblju između 1606. i 1645. godine mostarski trgovci i zanatlije zajam mogli uzimati i iz sredstava novoustanovljenih vakufa, a to su: Koski Mehmed-pašin iz 1612. godine (za pozajmice namijenio 200.000 akči), hadži Balijin iz 1612. godine (300.000 akči), ha-

²¹ Hamdija Kreševljaković, Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini. u: *Izabrana djela II*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 241.

²² Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622-1644*. Београд: I, Српска академија наука и уметности (САНУ), 1986, 70.

²³ H. Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*, 207.

²⁴ H. Čar-Drnda, *Isto*, 211.

²⁵ Hivzija Hasandedić, Kratak prevod druge vakufname Derviš-paše Bajezidagića iz Mostara. Mostar: *Hercegovina*, Arhiv Hercegovine Mostar i Muzej Hercegovine Mostar, 1998: br. 10, 17-19.

dži Hasana Sevrije iz 1621. godine (100.000 akči), hadži Ahmeda, sina Ferhatova, iz 1620. godine (240.000 dirhema i 11.000 akči).²⁶

Treba napomenuti da se početkom četvrte decenije XVII stoljeća u privrednom životu Mostara, pored domaćih ljudi, stidljivo pojavljuju Grci i Ermeni. Oni su u početku nastupali kao nelegalna konkurencija. Zbog toga su se Mostarci obratili osmanskome sudu prijavljujući mu da Grci i Ermeni ne posluju u dućanima, nego postavljaju ulične trgovačke tezge i tako prave štetu i ugrožavaju egzistenciju lokalnih trgovaca. Nakon toga je kadija izdao upozorenje koje je trebalo suzbiti spomenutu nezakonitu pojavu u mostarskoj čaršiji.²⁷

Primorske skele

Dobra frekventnost na trgovačkoj ruti od sjevera ka jugu omogućavala je da hercegovački trgovci, uz plasman vlastitih proizvoda, imaju i posredničku ulogu u trgovini drugih centara ejaleta, pa i Carstva. U trgovačkom tranzitu preko Jadranskog mora ključna destinacija bio je Dubrovnik, ali su Hercegovci (posebno Mostarci) do italijanskih tržišta dolazili i preko Makarske, Splita, Šibenika i drugih dalmatinskih luka.

Prvo što su hercegovački trgovci nudili u Dubrovniku bio je vosak. Nakon toga se ustalio uspješan izvoz koža, i to neobrađenih govedih i obrađenih jarećih (kordovan). Dubrovčani, a i mnogi drugi poslovni ljudi, dolazili su u Mostar u nabavku voska, sira, sklavina i vune. Na poslovnost i prodornost mostarskih trgovaca ukazuje i činjenica da su oni do kraja XVI stoljeća sa svojom robom dopirali i do Venecije i Ankone. S tamošnjih pijaca dovožene su uglavnom razne tkanine.²⁸

Za hercegovačku trgovinu posebnu važnost imale su trgovačke skele u primorju.²⁹ Skele su postojale na hercegovačkom teritoriju (npr. u Gabeli, Zažablju i No-

²⁶ Ovdje treba naglasiti da se u izvorima iz prve polovine XVII stoljeća spominje još preko 20 mostarskih vakufa za koje se ne zna kada su i u koju svrhu osnovani. Za neke od njih poznat je samo iznos gotovine kojom su raspolagali u to doba ili novčani iznos koji su potraživali od dužnika. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*. Mostar: Medžlis Islamske zajednice Mostar, 2000, 231-233.

²⁷ Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*. Mostar: IKRO Prva književna komuna, 1987, 118.

²⁸ Богумил Храбак, Урбани, привредни и војно-управни раст Мостара (1450-1700). у: *Зборник за историју Босне и Херцеговине 1*, Београд: САНУ, 1995, 132-134.

²⁹ Pod pojmom skele podrazumijeva se dio luke kroz koji je prolazila roba s osmanske teritorije i upućivala se roba namijenjena osmanskim trgovcima. Riječ *skela* došla je iz talijanskog jezika, a u turskom je dobila oblik *iskele*.

vom), a i na dubrovačkom (na Slanom, Ledenicama i Pločama). Na tim su mjestima ubirane i carine koje su bile važan izvor državnih prihoda. Opći naziv za carinske službenike je emin. Glavni carinski emini (upravitelji carinarnice), za razliku od drugih, nazivani su đumruk-eminima.³⁰

Zadatak emina kao osmanskog službenika na dubrovačkom teritoriju bio je da obavlja poslove carinika i nadgleda prodaju dubrovačke soli osmanskim podanicima. Bio je zadužen i da preuzima polovinu, a kasnije trećinu prihoda od navedene prodaje. Izabrani emini uglavnom su nosili titulu age. Za službu su imali pisanu preporuku nadređenih, a dužnost su obavljali na šest mjeseci ili godinu dana. Iako je specijalno zadužen za brigu osmanskih podanika u Republici, emin je bio koristan i za Dubrovčane. Nastupajući kao jedna vrsta konzula, emin je sprečavao eventualne međudržavne probleme i doprinio bržoj poslovnoj saradnji.³¹ U svom uredu, uz pomoć pisara, vodio je i posebne deftere o poslovanju. Početkom marta svake godine obračunavali su prihode sa skele za proteklo razdoblje, što je bila vrlo odgovorna dužnost.³²

Ali, pojedini emini nisu savjesno obavljali svoju funkciju. Takav je bio Sulejman, emin dubrovačke skele, koji je optužen za nepažljivo sakupljanje državnog novca. Uz to, njemu je pripisano da je izazivao nered među trgovcima, te da se neprikladno ponašao prema dubrovačkim plemićima. Zbog svega toga je ovaj emin odlukom bosanskog namjesnika Deli Husejn-paše u septembru 1643. godine razriješen dužnosti, a na njegovo mjesto upućen je drugi čovjek.³³

Nešto kasnije iz Istanbula je naređeno i hapšenje spomenutog dubrovačkog emina Sulejmana. On je optužen da je u vrijeme svoje službe nagovorio 200-300 Banjana da kamenjem udare na vrata dubrovačkog grada. Uz to, ista skupina Vlaha smrtno je ranila gradskog kapetana Antuna Kukuljevića, te istukla zapovjednika dubrovačkih stražara. O tome je obaviještena i Porta, pa je hercegovačkom sandžak-begu naređeno da bivšeg emina Sulejmana privede pravdi.³⁴

³⁰ Seid Traljić, *Trgovina Bosne i Hercegovine sa lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*. Zagreb: *Pomorski zbornik*, 1962: br. I-II, 342.

³¹ Vesna Miović-Perić, Emin na Pločama kao predstavnik Osmanlija na području Dubrovačke republike. Dubrovnik: *Anali*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999: br. 37, 205, 207.

³² Na osnovu toga je i nastala poslovice: "*Zamislio se k'o jemin o martu*". Vidi: S. Traljić, *Trgovina*, 343.

³³ Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2008, 129.

³⁴ DAD, AD, 7/2.1., sv. 20, br. 984 (A7, 113a; A7, 113b), 15/24. 10. 1643. godine.

Poslovanje emina nadzirali su viši organi, tj. carinski kontrolori, koji su se zvali naziri. Godine 1609. spominje se jedan nazir za više od jedne skele (*il nuouo nator delle scale*), a i 1619. izvjesni je Mehmed-aga nazir i dubrovačke i splitske skele. Godine 1630. u Gabeli je službu nazira obavljao tamošnji Selim-kapetan. U Makarskoj su u isto vrijeme uporedo poslove obavljali nazir i dva emina. Funkcija nazira povjeravana je uglednim kadijama, veleposjednicima, kapetanima i dr. Često je ostajala u krugu određenih uglednih hercegovačkih porodica, kao što su Ljubovići iz Nevesinjske nahije te Šabanovići iz Novog.³⁵

Naziri su bili u prilici da uz saglasnost Bosanskog divana prihode od skela uzimaju u jednogodišnji zakup. Zakupnici (*amaldari ili amili*) pogođenu sumu plaćali su paušalno, a zakupljeni prihodi zvali su se *mukata*. Defterdar na Bosanskom divanu zadužen za finansije redovno je Dubrovačku republiku obavještavao ko je zakupnik skele. Za 1622/23. godinu (od 1. 3. 1622. do 1. 3. 1623) zakupnik dubrovačke mukate bio je neki Daut-beg, za 1623/24. godinu Ahmed-aga i hadži Ahmed-čelebija – dva ugledna čovjeka (ajana) iz Novog. Dubrovačku i ledeničku skelu 1626/27. godine zakupio je hadži Ali-čauš, kojeg je zastupao njegov sin Osman-aga. Iste skele 1631/32. i 1632/33. godine držao je splitski nazir Mehmed-čauš Vranić.³⁶

Trgovačka skela u Splitu, na mletačkoj teritoriji (otvorena 1592), Osmanlijama je donosila značajne godišnje prihode. Tim su novcem plaćane posade u pojedinim mjestima Bosanskog primorja. Iako je pretjeran, podatak osmanskog pisca iz 1639. godine govori da je ova skela državnoj blagajni u Bosni donosila godišnji prihod od 50 tovara akči.³⁷ Ne čudi zato da su naziri iz Zadra, Šibenika, kao i brojne age Kliškog sandžaka nastojali trgovinu koja je išla ka Dubrovniku preusmjeriti ka Splitu. U istom pravcu djelovao je i Piri-paša, koji je pred kraj druge decenije XVII vijeka upravljao Kliškim, a potom i Hercegovačkim sandžakom.³⁸

Osim u Splitu, ljudi sa teritorije Bosanskog ejaleta kupovali su i prodavali i u drugim centrima na mletačkoj teritoriji, a to bilježe i crkveni izvještaji koji su upućivani u Papsku državu. U jednom od njih s početka XVII stoljeća kaže se da osmanski podanici dolaze u Zadar i tu kupuju “motike i druge poljoprivredne alatke, a pro-

³⁵ В. Скарић, Подаци, 67.

³⁶ В. Скарић, Подаци, 68.

³⁷ *Historija naroda Jugoslavije II*. Zagreb: Školska knjiga, 1959, 594.

³⁸ Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII вијека*. Београд: Историјски институт у Београду, 1970, 180.

daju žito i meso”. Sličan izvještaj iz 1625. godine govori o mnogim “turskim podanicima koji svakodnevno dolaze u Šibenik radi trgovine”.³⁹

Prilike s primorskih trgovačkih skela ponekad su se direktno reflektirale na život u varošima Hercegovačkog sandžaka. Potvrđuje to ferman sultana Murata IV iz aprila 1623. godine kojim se hercegovačkim kadijama naređuje sprečavanje neodgovornih pojedinaca koji hranu i stoku, kupljenu na skelama u Slanom i Ledenici, po višoj cijeni izvoze u neprijateljsku zemlju. Ovaj protuzakoniti izvoz, osuđen i od šejhul-islama, prethodno su sultanu prijavili stanovnici varoši Ljubinja, koji su u novonastalim okolnostima ostajali bez osnovnih životnih namirnica. Po prispijeću fermana na kadijama je bilo da cjelokupnu situaciju provjere, a potom, u svakom slučaju, ne dozvole pojavu bilo kakve oskudice u Hercegovini.⁴⁰

Hercegovačka izvozna trgovina usmjerena prema primorskim skelama veliku je štetu trpjela od pojave i širenja zaraznih bolesti koje su se u prvoj polovini XVII stoljeća u više navrata pojavile na prostoru Bosanskog ejaleta. Poznati su i intervali u kojima su se javljale te epidemije. Godine 1612. dubrovački agenti iz Sarajeva javljaju o tamošnjoj zarazi. Već naredne godine do Bosne je prodrila kuga, koja se prethodno pojavila u Istanbulu. Sijala je smrt po Sarajevu, Srebrenici, Konjicu, Mostaru i drugim mjestima. Ista bolest istim pravcem u Bosnu je stigla i krajem 1618. godine.⁴¹

Početak treće decenije XVII stoljeća u Hercegovačkom sandžaku harala je zaraza koja je preko Kotora i Perasta došla s albanskog područja. Time je najviše bila pogodena trgovina koja je posredstvom Dubrovčana išla ka italijanskim gradovima.⁴² Velika kuga doprla je do Hercegovine 1625, 1627, te 1628. godine, kada se od te bolesti umiralo u Počitelju, na Dubravama i okolini Nevesinja.⁴³

³⁹ Марко Јачов, *Списи Тајног Ватиканског архива XVII-XVIII века*. Београд: САНУ, 1983, 21, 43.

⁴⁰ Riza Muderizović, Turski dokumenti u dubrovačkom arhivu. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1938: br. L, 71.

⁴¹ Đuro Orlić, Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku. Sarajevo: *Građa*, Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1956: Knjiga II, Odjeljenje medicinskih nauka, Knjiga 1, 49-51.

⁴² Đuro Orlić, Isto.

⁴³ Богумил Храбак, Епидемије куге у Босни и Херцеговини 1145-1800. у: *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, Књига IV, Београд: Архивар, 2008, 28.

Do početka Kandijskog rata kuga se u Bosni ponovo spominje 1637. i 1640, te i 1643. godine, kada dubrovački poklisar pismom s Tjentišta javlja o zarazi od koje je tada stradalo stanovništvo u Foči.⁴⁴

S prvom viješću da u Bosanskom ejaletu hara kuga, Mlečani su zatvarali svoje granične prijelaze u Dalmaciji, pa je tako trgovina prekidana ili se njen obim znatno smanjivao. Iste mjere poduzimali su i Dubrovčani, a to je posebno iritiralo vlasti na osmanskoj strani. Vijesti o kugi u Bosni često su bivale i izmišljene, a plasirali su ih oni kojima nije odgovarao razvoj trgovine na primorskim skelama.

Prilike u okruženju i njihov utjecaj na trgovinu Hercegovačkog sandžaka

Poznata je uloga Dubrovčana u osmanskoj prekomorskoj trgovini, kao i njihove privilegije dobivene u tom pogledu.⁴⁵ Stečeni status Dubrovčani su nastojali ljubomorno očuvati, pa ih je stoga iritirao ekonomski prosperitet drugih primorskih mjesta. To se ponajviše odnosilo na hercegovački grad Novi, čiji su bogati stanovnici već u XVI stoljeću, trgujući naveliko albanskim žitom, stekli zavidnu poslovnu reputaciju. Zbog te umješnosti Novljana, te pitanja karavanskih veza sa zaleđem, i naročito prodaje soli, sukob s Dubrovčanima bio je neminovan. On je za posljedicu imao privremeni zastoj u razvoju novske privrede.⁴⁶ Ipak, kriza je ubrzo prevaziđena, pa se uspješno poslovanje trgovaca iz Novog, i to uglavnom u Dubrovniku, može pratiti sve do kraja treće decenije XVII stoljeća.⁴⁷

Na osmansko-dubrovačke odnose, kako je već navedeno, velikog je utjecaja imao čin otvaranja trgovačke skele u Splitu 1592. godine. Pokušaji dubrovačke di-

⁴⁴ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti, 53.

⁴⁵ Već u drugoj polovini XV vijeka otvaranjem suhozemnog balkanskog puta Osmanlije su Dubrovačku republiku doveli u potpuno zavisan položaj. Iako vazalna zemlja s godišnjim dankom od 12.500 zlatnih dukata, Dubrovnik je ipak imao određene povlastice. Podlegao je nižim carinskim tarifama (2%) u odnosu na carine koje su plaćali trgovci s prostora Mletačke republike (4-5%). Vidi: X. Иналџиќ, *Османско царство*, 193.

⁴⁶ Милан Васић, Градови под турском влашћу, у: *Историја Црне Горе*, Књига трећа, Од почетка XVI до краја XVIII вијека, Том први, Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1975, 575.

⁴⁷ Privrednici iz Novog koji su se prvih decenija XVII stoljeća isticali po prodaji albanskog žita u Dubrovniku bili su Muharem Šabanović, Mahmut Pršinić, Ćerim Ahmetović, Kurt Pirahmetović, Ahmet Hadžović i dr. Vidi: Богумил Храбак, Бокелји као набављачи арбанашких житарица 1480-1700. Херцег-Нови: *Бока*, Архив Херцег-Новог, Градска библиотека и Завичајни музеј, 1988: бр. XX, 113-137.

plomatije da u startu osujeti taj projekt bili su uzaludni. U Split je ubrzo počela dolaziti roba iz raznih dijelova Carstva, pa se činilo da taj grad postaje glavna osmanska izvozna luka.⁴⁸ Tokom druge decenije XVII stoljeća u Sarajevu, Foči i Mostaru djelovali su mletački agenti koji su vještom propagandom, trgovačke karavane odvrćali od Dubrovnika. I ne samo to; Mlečani su na otvorenom moru mostarske trgovce koji su putovali za Ankonu prisilno sprovođili u Veneciju. Sve je to imalo utjecaja da se između 1632. i 1635. godine promet u Splitskoj luci značajno povećao.⁴⁹

Odnosi Porte i Dubrovačke republike pogoršani su već za vrijeme Dugog rata (1593-1606), od kada su senjski uskoci, za prodor u dolinu Neretve, počeli koristiti dubrovačke teritorije. Ti napadi u izvorima se spominju sve do 1618. godine. Najžešći su zabilježeni 1596, 1599, 1603-1604, 1605, 1611-1612, 1613-1614. godine.⁵⁰ Oni su izazivali veliki revolt osmanskih podanika, posebno onih iz Gabele i Novog. Pojedini Novljani često su uzvrćali napadima na dubrovačke posjede, ali su zbog toga pozivani na odgovornost od strane Porte i lokalnih vlasti.⁵¹

Godine 1632. hercegovački sandžak-beg Jusuf-paša upozoren je da na svom teritoriju mora štititi Dubrovčane i njihove trgovce od razbojničkih napada. Posebno veliki odjek imao je događaj iz 1637. godine kada je iz dubrovačkih sela ukradeno 800 grla stoke, a za to su optuženi pljačkaši iz Risna.⁵² Godine 1638. napadnuto je konavosko selo Vitaljina, a opljačkani su i dubrovački trgovci u Gacku. Ta su djela pripisana "ozloglašanim Novljanima Aliji Šabanoviću i Kurt Budalici". To je očito bilo zabrinjavajuće za dobro obaviještenu Portu. Zato je iz Istanbula u ljeto iste godine hercegovačkom sandžak-begu Nuh-paši stiglo naređenje da se spomenuti Novljani privedu pravdi, jer će se u suprotnom trgovački promet u potpunosti prekinuti.⁵³

Ono što je direktno utjecalo na trgovinu Hercegovačkog sandžaka bili su i odnosi između Dubrovčana i osmanskih namjesnika u Bosanskom ejaletu. Ti su odnosi u prvoj polovini XVII stoljeća drastično narušeni u vrijeme kada je u Bosni valija bio Abaza Mehmed-paša, koji je došao u otvoreni sukob s Republikom sv. Vlahi. U znak odmazde zbog ubistva osmanskog podanika iz Neretve, valija je dao zatvoriti dubrovačkog plemića, prodavača soli u Gabeli. Uz to, vezirova vojska je na

⁴⁸ Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1973, 363-364.

⁴⁹ Vuk Vinaver, *Bosna i Dubrovnik 1595-1645*. Sarajevo: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1962: br. XIII, 221.

⁵⁰ V. Vinaver, *Bosna i Dubrovnik*, 203-204.

⁵¹ DAD, AD, 7/2.1, sv.12, br. 564 (K 2, 27), 31. 12. 1605/ 9. 1. 1606. godine.

⁵² DAD, AD, 7/2.1, sv. 18, br. 897 (A4, 54a; A454b), 24. 7/ 2. 8. 1637. godine.

⁵³ DAD, AD, 7/2.1, sv. 19, br. 908 (K2, 38a; K2, 38b), 12/ 21. 8. 1638. godine.

putu ka Novom poharala Konavle.⁵⁴ Gotovo identična situacija u Konavlima⁵⁵ ponovila se i 1641. godine, a po Dubrovčanima, glavni krivac za to bio je tadašnji beglerbeg i hercegovački sandžak-beg Šahin-paša. Ipak, zalaganjem Dubrovčana na Porti, spomenuti osmanski namjesnici bili su smijenjeni, a odnosi na granici djelimično stabilizirani.⁵⁶

I pored svega, za hercegovačke, posebno mostarske trgovce glavna izvozna luka ostao je Dubrovnik. Prevozili su (uz osiguranje po stopi od 2,5%) suhe i posoljene volujske kože, bijeli kordovan i bijele montonine, žuti vosak, šajak. Koža je transportirana u balama od 10 komada. Glavno tržište u XVII stoljeću bila je Ankona. Ova "luka kože" podmirivala je potrebe brojnih manufakturnih radionica u srednjem dijelu Apeninskog poluotoka, a njen je rad u potpunosti ovisio o uvozu s Balkana.⁵⁷

U to vrijeme Dubrovčani su još uvijek bili sposobni trgovačke karavane usmjerene ka Splitu, posredstvom vlasti u Mostaru, preusmjeriti ka svome gradu.⁵⁸ Veze sa Splitom Mostarci intenziviraju posebno od januara 1636. godine, kada je proglašen *jasak*⁵⁹ protiv Dubrovnika. Razlog zabrane izvoza u ovaj grad bio je rast cijena soli koju su Dubrovčani prodavali u Gabeli. Već 1638. godine stanje se promijenilo zbog mletačkog napada na osmansku luku u Valoni. S Porte je odmah naredeno da se obustavi rad splitske skele i prekine svaka veza Bosne i Venecije.⁶⁰ Iako se sukob stišao

⁵⁴ Vesna Miović-Perić, Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžak-beg i diplomacija Dubrovačke republike. Dubrovnik: *Anali*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2000: br. 38, 134-135.

⁵⁵ Početkom XVII stoljeća u osmansko-dubrovačkim odnosima akutelizirano je pitanje statusa Konavala. Već 1589. godine Portina kancelarija donijela je odluku po kojoj je od dubrovačke teritorije, osim samog grada, Pelješca, Slanog, Stona i otoka, obrazovan poseban sandžak. Za prvog namjesnika novog sandžaka, koji je dobio naziv Konavle, istom odlukom imenovan je Ejnehan, navodni potomak Ahmed-paše Hercegovića. Vidi: T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, 354. Međutim, nakon dosta peripetija Dubrovčani su, koristeći korumpiranost visokih osmanskih državnika, očuvali svoj teritorijalni integritet i onemogućili stvarnu uspostavu novog sandžaka.

⁵⁶ V. Miović-Perić, Bosanski beglerbeg, 135-136.

⁵⁷ Т. Поповић, Привреда, 582.

⁵⁸ Б. Храбак, Урбани, 136-137.

⁵⁹ *Jasak* je zabrana izvoza životnih namirnica u zemlju s kojom je Osmansko carstvo bilo u sukobu. *Jasak* protiv Dubrovnika proglašavan je i u miru zbog toga što su dubrovački trgovci varali osmanske carinike prikazujući robu stranih trgovaca kao svoju.

⁶⁰ V. Vinaver, Bosna i Dubrovnik, 214-215.

u ljeto 1639. godine, zbog skorog izbijanja Kandijskog rata (1645-1669) Split u poslovnom smislu nije bio trajnije rješenje za trgovce s osmanske teritorije.

Toga su bili svjesni i sami Mlečani, koji generalno konstatiraju da su se od ukupno uvezene robe u Dalmatinsko primorje tri četvrtine izvezile preko Splita i Dubrovnika. Od toga su 2/3 išle na dubrovačku skelu, a samo 1/3 na Split. Ostala izvozna trgovina iz Bosanskog ejaleta išla je preko Zadra, Šibenika, Makarske i drugih luka.⁶¹

Na hercegovačku trgovinu bitan su utjecaj imali i dubrovačko-mletački odnosi. Poznato je da su Dubrovčani Mlečane smatrali nepoželjnom konkurencijom, te su ih kontinuirano ometali u poslovanju. Zbog toga se mletački bailo, arzuhalom obraćao Porti žaleći se da dubrovački trgovci ometaju venecijanske i druge trgovce u prodaji soli na gabelskoj i makarskoj skeli. Reakcija na to bio je ferman sultana Ahmeda I iz 1606. godine upućen kadijama Gabele i Makarske. Fermanom je naređeno da se spriječi dubrovačko spletkarenje, a mletački trgovci stave u zaštitu, jer oni, "pribavljajući korist sebi, koriste i državi".⁶²

Mlečani se nisu slagali s činjenicom da je linija Dubrovnik-Ankona postajala najvažnija trgovačka spona između Balkanskog i Apeninskog poluotoka. Glavne pomorske puteve nastojali su preusmjeriti na rutu Split-Venecija, a to nije bilo lahko postići. U tim plovidbama ka zapadnoj obali Jadrana sudjelovali su i trgovci iz Hercegovačkog sandžaka, kao i drugih dijelova Bosanskog ejaleta. Oni su bili dovoljno poduzetni i bogati, pa su za prijevoz svoje robe (vosak, kože i dr.) uzimali u najam strane brodove, a najčešće to je bio dubrovački galijun.⁶³

U periodu prve polovine XVII stoljeća među pomorskim trgovcima iz Hercegovačkog sandžaka koji su svoju robu plasirali na italijansko tržište, pored nešto Fočaka i Čajničana, najviše je bilo Mostaraca. Među njima posebno su se isticali Ahmet Pervanović (1610), hadži Ali Šah (1618), Ahmet Hodžić (1618) i Ahmet Muratović

⁶¹ Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 181.

⁶² Arhiv Hercegovčko-neretvanskog kantona (HNK), Mostar, OZ-DK, 15/721, 1015. (1606. god) džumada I 8.

⁶³ U prvoj polovini XVII stoljeća ovaj brod imao je tri jarbola i dvije do tri palube. Manji galijuni bili su naoružani sa dva topa, a imali su 10 do 25 članova posade. Na većem galijunu s težinom do 1.200 tona raspoređivano je oko 40 članova posade. Vidi: Јосип Луетић, *Из међународне дјелатности херцеговачких и босанских трговаца у наутичко-бродарској и лучко-трговачкој привреди Дубровачке Републике 1570-1670 године*. Мостар: Херцеговина, 1985: Архив Херцеговине Мостар и Музеј Херцеговине Мостар, бр. 4, 125.

(1620).⁶⁴ Mostarski Židovi Juda, Abram i Mordohai Piade zabilježeni su 1617. godine u Dubrovniku kao osiguravatelji koža koje su upućene za Ankonu.⁶⁵ U narednim godinama, uz spomenute Mostarce, u izvozne poslove sa raznim vrstama koža, voska i bakra, ulaze i njihovi sugrađani Muhamed Alić, Sule Rizvanović, hadži Osman, hadži Džafer i dr.⁶⁶ Od Mostaraca koji su tridesetih godina preko Dubrovnika izvozili za Ankonu prednjačili su Nesim i Isar, Vukašin Radović, te hadži Memija, koji je imao poslovnu saradnju sa trgovcima iz Visokog i Sarajeva.⁶⁷

Dubrovčani su koristili svaku priliku da opravdaju od Porte ukazano povjerenje i da se dokažu kao pravi i jedini posrednici u osmansko-evropskoj trgovini. To su donekle uspijevali i početkom XVII stoljeća kad Osmanlije više ne dominiraju na Jadranu i kad nestaje sigurnosti pomorskog saobraćaja. Njihovim zauzimanjem oslobođani su osmanski trgovci koji su sa svojom robom na otvorenom moru postajali plijen raznih razbojničkih skupina. To se, npr., 1617. godine dogodilo Ahmed-baši, kojeg je s trgovačkom robom za Ankonu uputio Fočak hadži Husejn Širmerd-zade. Ahmed-baša je u Dubrovniku na brod ukrcao 36 tovara sahtijana i štavljene kože, ali su ga u putu presreli i zarobili napuljski gusari. Zauzimanjem dubrovačke vlastele spomenuti hercegovački trgovac je oslobođen, a bila je vraćena i sva oteta roba.⁶⁸

Posmatrajući u ovom periodu Bosanski ejalet u cjelini, a u sklopu ove pokrajine i Hercegovački sandžak, jasno je da su u Dubrovniku poslovali najviše trgovci iz Sarajeva (katolici i Jevreji) i trgovci iz Mostara (muslimani). Pravoslavci u ovoj trgovini nisu učestvovali.⁶⁹ Spiskovi robe pokazuju da su bosanski trgovci najviše izvozili: vosak, kože, vunu i neke bosanske specijalitete – dabrove kože i minerale (auripigment, lapis lazuli, živu). U Dubrovniku bosanska vuna nije imala veliku ulogu, a sa živom su poslovali uglavnom Jevreji. Gvožđa, ako se izuzme veliki izvoz iz 1635. godine, gotovo da nije ni bilo.⁷⁰

⁶⁴ DAD, Noli et sicurta (Noli et sic.) XXVIII, 53'; XLIX, 254; LI, 35-36; LIII, 181', 153'; LV, 34, 312.

⁶⁵ DAD, Noli et sic. LIII, 15, 26.

⁶⁶ DAD, Noli et sic. LV, 8', 31', 32', 200'; LVI, 68'; LVII, 56, 61, 62', 63-64'; LVIII, 140, 227.

⁶⁷ DAD, Noli et sic. LIX, 16,17; LIX, 39; LIX, 61'; J. Луетић, Из међународне дјелатности, 121.

⁶⁸ Nedim Filipović, Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama. Sarajevo: *POF*, Orijentalni institut u Sarajevu, 1952: br. II, 1951, 78.

⁶⁹ Sto godina kasnije u tom poslu pravoslavci iz Bosne imali su glavnu ulogu, a katolici gotovo da se ne pojavljuju. Vidi: V. Vinaver, *Bosna i Dubrovnik*, 227.

⁷⁰ V. Vinaver, *Bosna i Dubrovnik*, 228.

Može se reći da je mletačko-dubrovačka netrpeljivost imala trajan karakter i umnogome se reflektirala na privredne prilike u širem okruženju. Venecija je Dubrovnik kontinuirano, ali bezuspješno, nastojala uključiti u vlastiti trgovački sistem. Za Mlečane je Dubrovnik uvijek bio “podmukao i ulagivački”, zapravo, smatran je “izdajnikom kršćanstva i zmijom koju treba zgaziti bez milosti”.⁷¹ S druge strane, za hercegovačke privrednike ovaj grad je i pored svega ostao ključna poslovna destinacija u primorju, od neprocjenjive važnosti za izvoznu trgovinu.

Trgovački značaj Gabele

U donjem toku Neretve postojao je već u srednjem vijeku važan trg Drijeva (*lađa, skela*), koji je u latinskim izvorima poznat kao *forum Narenti* ili samo *Narentum*.⁷² Pod osmansku vlast došao je najkasnije do 1493. godine. U prvoj polovini XVI stoljeća Drijeva (Gabela) je bila je pod jurisdikcijom nevesinjskog kadije, a 1598. godine (možda i prije) sjedište je posebnog kadiluka koji se naziva Gabela ili Neretva.⁷³ Ta osmanska Gabela je u prirodnom i historijskom kontinuitetu sa srednjovjekovnom Drijevom. Ona se protezala između Tersane i sela Višići. Imala je razvijenu trgovinu i dosta poslovnih objekata. Usljed promjena u toku Neretve i plavljenja doline, dio ove varoši našao se pod vodom, gdje se i danas može vidjeti.⁷⁴

⁷¹ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, 391.

⁷² Bilo je to prilično raštrkano naselje bez utvrđenja, kojim je bosanski ban Stjepan II ovladao oko 1326. godine. Zahvaljujući svom povoljnom položaju na ušću Neretve, ovaj je trg brzo postao privredno središte bosanske države. Tu su proizvođači s kopna nudili poljoprivredne, stočarske i proizvode bosanskog rudarstva (olovo i srebro), dok su morem stizali so, ulje, vino, tkanine. Osim trgovine razvijeno je bilo i zanatstvo (17 vrsta). Nosioci privrednog života u Drijevi bili su Dubrovčani, koji su imali glavnu ulogu u trgovini solju. Vidi: Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1987, 24, 28, 47, 278.

⁷³ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1959, 195.

⁷⁴ Gabela je dolaskom pod sultanovu vlast zadržala privredni značaj, ali je ujedno postala i odbrambeni centar cijele donje Neretve. U cilju zaštite gabelske skele Osmanlije su već u XVI stoljeću (prije 1549) izgradili tvrdi gabelski grad *Sed-i islam* (Bedem islama). Nalazio se na dominantnom uzvišenju oko 150 m zapadno od Neretve. Ovo je utvrđenje po nalogu sultana Ibrahima (1640-1648) polovinom XVII stoljeća pojačano i bitno prošireno dogradnjom tzv. Novog grada. Osim utvrđenog grada, gabelskom fortifikacionom sistemu pripadalo je u XVII vijeku i više vojnih objekata iz šire okoline. Na lijevoj obali Neretve bile su to kule na Krupi (kod ušća Krupe u Neretvu) i Tersani (300 m od grada), a na desnoj utvrđenje na Avali (oko 700 m zapadno od grada), utvrđenje Đerzelez (300 m od Avale) i kula u Strugama (2,5 km sjeverno od Gabele). Vidi: Anđelko Zelenika, Gabela kao odbrambeni centar donje Ne-

Uspomena na staru Gabelu sačuvala se i u narodnoj pjesmi.⁷⁵

U opisu Hercegovačkog sandžaka načinjenom oko 1620. godine kaže se da su kuće trgovaca i magacini soli u Gabeli stacionirani na istočnoj strani Neretve. Prema istom izvoru, u gabelskoj varoši živjelo je tada oko 300 stanovnika.⁷⁶

Osmanska država je na Neretvi formirala čitav plovni sistem zadužen da osigurava plovnu komunikaciju i trgovce na njoj. Trgovačke lađe kretale su se Neretvom od Mostara, Počitelja i drugih priobalnih naselja sve do mora. Za prijevoz putnika i raznorazne robe (prije svega, bosanskog voska i raznih vrsta koža) uzvodno i nizvodno od Gabele, još od druge polovine XVI stoljeća najviše je korištena posebna vrsta jedrenjaka pod nazivom *marcilijana*.⁷⁷ Izrada trgovačkih lađa u samoj Gabeli, po svemu sudeći, nije bila većeg obima. Razlog je bio prvenstveno u tome što tada Osmanlije više nisu imali dominaciju na Jadranskom moru, pa su im za prekomorsku trgovinu sigurniji bili strani iznajmljeni brodovi.

Gabela je privlačila osmanske podanike koji su tu, nabavljajući so, nudili vun, kožu, vosak i dr. Tu robu kupovali su Dubrovčani, te je dalje preprodavali na italijanskom tržištu. U Gabeli su se Dubrovčani izborili i za monopol u prodaji soli. Prodaju je nadgledao službenik iz reda dubrovačkog plemstva kome je dužnost povjeravana na godinu dana.

Dubrovački trgovci u svome su poslu imali i određene poteškoće. Poznato je da su 1614. godine opljačkani od strane neretvanskih vojnika. Njihovo skladište soli u Gabeli zaposjedali su osmanski službenici 1628. i 1634. godine, a dubrovačkog prodavača 1641. godine dao je uhapsiti hercegovački sandžak-beg Šahin.⁷⁸ Godine

retve u doba Turaka. Mostar: *Hercegovina*, Arhiv Hercegovine Mostar, Muzej Hercegovine Mostar, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, 1981: br. 1, 91-98, 104.

⁷⁵ Npr.: "Od Tersane do Višića/Sedamdeset sedam ćilita/ Sve mog babe Nube Hasan-age". Vidi: Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*. Mostar: Islamski centar Mostar, 1997, 132.

⁷⁶ Franjo Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka. Zagreb: *Starine*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU), 1882: br. XIV, 176.

⁷⁷ To je trgovački brod četvrtaste krme, sa jakim pramcem ovalnog oblika. Bio je manji od galijuna, a imao je tri jarbola i na pramcu kosnik. Tokom XVII stoljeća marcilijana (marsilijana) često je upotrebljavana za transport ljudi i roba po Jadranskom moru, ponajviše od strane mletačkih pomorskih trgovaca. Vidi: Josip Luetić, Iz međunarodne nautičko-trgovačke i lučke djelatnosti luke na Neretvi u drugoj polovici XVI stoljeća. Mostar: *Hercegovina*, Arhiv Hercegovine i Muzej Hercegovine, 1983: br. 3, 62.

⁷⁸ Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005, 99.

1634. Dubrovčani su se žalili lokalnom kadiji da im Sulejman-aga, dizdar Tvrđave Norin, čini razna nasilja. Navodno, on im je bez carskog odobrenja uzimao od svake lađe po 40 oka soli. Istom prilikom Dubrovčani su se žalili i na Ahmed-kapetana i njegove vojnike iz Gabele.⁷⁹

Zbog svega toga Dubrovčani su bili prinuđeni žaliti se i Bosanskom divanu. Vezir je 1642. godine gabelskome kadiji uputio bujruktiju u kojoj mu naređuje da se stavi u zaštitu dubrovačkih prodavača soli. U istom dokumentu naređeno je da u gabelskoj trgovini kao platežno sredstvo i dalje služe akče, groši i zlatnici.⁸⁰

U Gabeli su Dubrovčani imali problema i s Mlečanima, koji su im u više navrata (1634/35) napadali brodove i so prosipali u vodu. Mlečani su nerijetko zaposjedali dubrovačko skladište soli, a i podgovarali osmanskog carinika da zapečati skladište i obustavi prodaju soli.⁸¹

Poseban problem za trgovce, ali i za osmanske vlasti bilo je izlijevanje Neretve iz svoga korita. Usljed te prirodne pojave nerijetko su razarani putevi koji su vodili do Gabele, pa su putnici doživljavali velike neugodnosti, a i država je trpjela štete zbog obustave rada na skeli. Puteve je trebalo kontinuirano održavati i po potrebi sanirati. Tu su obavezu, ulažući vlastita sredstva, preuzimali osmanski podanici iz sela Kručevića i Šurmanaca, u dolini Neretve. Izvršavali su je besprijeekorno, pa su u ime toga na Visokoj porti isposlovali muafnamu koja ih je oslobađala svih poreza i nameta potraživanih od strane sandžak-bega. Ta privilegija stanovnicima spomenutih sela potvrđena je i sultanovim fermanom iz maja 1632. godine.⁸²

Godine 1665. dolinom Neretve putovao je Evlija Čelebi. On u svom "Putopisu" za Gabelu kaže da je ugledan kadiluk, te posebno opisuje kasabu, tvrđavu i selo. Za kasabu bilježi da ima 150 pločom pokrivenih kuća, tri džamije, jednu tekiju, dva hana i 30-ak dućana. Za stanovnike kaže da se odijevaju kao i ostali krajišnici, da uvijek nose oružje i da govore bosanskim jezikom. I u Evlijino doba Dubrovčani su u Gabelu lađama dovozili so, a na ime toga plaćali su carinu osmanskome eminu.⁸³

Kad je riječ o Gabeli, koja je još u srednjem vijeku imala tendenciju razvoja u pravi grad, može se postaviti pitanje da li su Osmanlije maksimalno iskoristili privredni potencijal koji je pružalo to trgovačko središte. Činjenica je da je Gabela u XVI i XVII stoljeću ostala samo lokalna pijaca i tržište soli. Zašto je to tako – postoji više razloga. I u slučaju Gabele, kao i kod Novog, stagnacija je dobrim dije-

⁷⁹ Arhiv HNK, Mostar, OZ-DK, 14/666, 1044. (1634. god), muhareme 11-20.

⁸⁰ Arhiv HNK, Mostar, OZ-DK, 12/593, 1052. (1642. god), ševal 12.

⁸¹ V. Miović, *Dubrovačka republika*, 100.

⁸² M. Mujić, *Sidžil*, 102.

⁸³ E. Čelebi, *Putopis*, 465-467.

lom uzrokovana favoriziranim položajem koji je od sultana prigrabila Dubrovačka republika. Ali, osim toga, u spomenutom periodu Gabela je sa širom okolinom često bila na udaru senjskih i drugih uskoka. Nesigurnost života i svake normalne aktivnosti na tom prostoru može se pratiti sve do konca Kandijskog rata. Takvo stanje bilo je limitirajući faktor, pa zato Gabela i nije mogla iskoristiti sve svoje predispozicije (stečene još u doba Bosanskog kraljevstva) i dati značajniji impuls za privredni razvoj u svome zaleđu.

Zaključak

Općem privrednom razvoju u Hercegovačkom sandžaku prethodila je urbanizacija koja do dolaska Osmanlija gotovo i nije postojala. Sprovedena je planski tokom cijelog XVI stoljeća. Za određivanje lokacija najznačajnijih poslovnih centara sandžaka presudan je bio administrativni faktor, ali i pravac pružanja najfrekventnijih saobraćajnica (*“Dubrovački drum”*, *“Mostarska džada”*). Tako su u Hercegovini žarišta društveno-privrednog života postali Foča, Mostar i Tašlidža. U tim je gradovima centralna vlast davala bitan poticaj za razvoj trgovine i zanatstva.

Za trgovce u hercegovačkim kasabama od koristi je bila mogućnost uzimanja kredita koje je omogućavala institucija vakufa. Pored brojnih i bogatih vakufa iz XVI stoljeća, u Mostaru je u prvim decenijama XVII stoljeća formirano nekoliko novih vakufa čiji je kapital, u vidu pozajmica, mogao unaprijediti poslovanje lokalnih poduzetnika.

Hercegovački trgovci su svojim radom podmirivali domaće vojne i civilne potrebe, a bitan dio njihovih proizvoda išao je i za strano tržište. Izvožene su uglavnom razne vrste koža, vuna, vosak, a značajan dio posla u vezi s tim odvijao se na nekoliko trgovačkih skela u primorju. Dobar profit istodobno su ostvarivali kramari i kiridžije koji su potjecali iz različitih vlaških skupina južne Hercegovine. Oni su organizirali i predvodili brojne trgovačke karavane koji su iz Dubrovnika išli ka osmanskim privrednim centrima na Balkanu.

Roba trgovaca iz Mostara, Foče, Pljevalja i drugih manjih centara sandžaka dolazila je u prvoj polovini XVII stoljeća i do pijaca na zapadnoj obali Jadrana, naročito onih u Ankoni. To je jasan pokazatelj visokih dometa sveukupne hercegovačke privrede. Progres je više nego očigledan, posebno kada se tadašnji učinak hercegovačkih privrednika komparira sa rezultatima iz srednjovjekovnog razdoblja. U toj prekomorskoj trgovini osmanskih podanika posrednička uloga Dubrovnika bila je od presudne važnosti. Ona nije postajala upitna i pored stalnih optužbi da je Dubrovačka republika suodgovorna u zločinima koje su početkom XVII stoljeća na samom jugu Hercegovačkog sandžaka činili senjski i drugi uskoci. U vezi s tim ne treba za-

boraviti da je u XVII stoljeću prekinuta osmanska dominacija na moru, a i to su dubrovački plemići znali koristiti u cilju učvršćivanja vlastitog utjecaja na Porti.

Ne čudi zato da su diplomatiji vješti Dubrovčani, kao odani sultanovi vazali, uživali i brojne druge privilegije. Npr., u Gabeli, gdje se nalazila pijaca važna za cijelu Bosnu, stekli su pravo monopola na prodaju soli. Može se reći da je osmansko favoriziranje Dubrovčana u sektoru prodaje ove životne namirnice bila otežavajuća okolnost za razvoj Gabele. Isto važi i za grad Novi, s idealnim geostrateškim položajem u kojem je još u XIV stoljeću ustanovljena pijaca soli. Pored svega toga, dubrovačka diplomatija je početkom XVII stoljeća, koristeći se i mitom kao sredstvom, uspjela onemogućiti da profunkcionira zvanično proglašeni sandžak Konavle.

Velikog konkurenta Dubrovnik je tokom XVII stoljeća imao u Veneciji. Rivalstvo dviju republika reflektiralo se i na privredni život Bosanskog ejaleta, pa i Hercegovačkog sandžaka. U tom pogledu bitno je mletačko osnivanje splitske trgovačke skele (1592), koja je, suprotno dubrovačkim interesima, trebala postati mamac za poslovne ljude s osmanske teritorije. Pokazalo se da je taj projekt, usljed promjena na regionalnoj političkoj sceni, bio kratkog vijeka. Osim toga, Dubrovnik je za trgovce iz Hercegovačkog sandžaka bio i ostao najvažnija destinacija, jer je omogućavao brz i pouzdan transport robe na više linija prema Apeninskom poluotoku. U isto vrijeme Split je pružao vezu jedino s Venecijom ■

THE TRADE OF THE SANJAK OF HERZEGOVINA IN THE FIRST DECADES OF THE 17TH CENTURY

Summary

The general economic development in the Sanjak of Herzegovina was preceded by urbanization which, until the arrival of the Ottomans almost did not exist. It was conducted systematically during the whole 16th century. The administrative factor was crucial for the determining of locations of the most important trade centres of the Sanjak, but also the course of most frequent trade routes (“the Ragusan route”, “the Mostar way”). In that way Foča, Mostar and Tašlidža became the centres of social and economic life in Herzegovina. In these towns the central government encouraged the development of trade and crafts.

The merchants of Herzegovina managed to satisfy the domestic military and civil needs, and a significant amount of their products was also present on the foreign

markets. Different kinds of leather were exported, together with wool and wax. The large part of the business was conducted on several merchant ferries on the coast. The chandlers and surridgees who stemmed from the various Vlach groups in Southern Herzegovina also made a substantial profit. They organized and led the merchant caravans which went from Dubrovnik to the Ottoman economic centres in the Balkans.

The greatest competitor of Dubrovnik in the 17th century was Venice. The rivalry of these two republics reflected on the economic life of the Bosnian Eyalet, as well as the Sanjak of Herzegovina. In this respect, the Venetian founding of the merchant ferry in Split (1592) was important, since it, contrary to Ragusan interests, had to become bait for businessmen from the Ottoman territories. It was shown that this project, due to the changes on the regional political scene, was short lived. Apart from that, Dubrovnik remained the most important destination for the merchants from Herzegovina since it enabled fast and reliable transport of goods on many lines towards the Apennine Peninsula. At the same time Split only provided a connection with Venice ■

UDK 323.1 (497.16) "18"
Izvorni naučni rad

POLITIKA CRNOGORSKE DRŽAVE PREMA NEPRAVOSLAVNIM PODANICIMA POSLIJE 1878. GODINE

Živko M. Andrijašević,
Univerzitet Crne Gore, Podgorica
Crna Gora

Apstrakt: Ukazivanjem na glavna obilježja politike crnogorske vlasti prema nepravoslavnom stanovništvu tokom prvih godina njihovog života u sastavu Crne Gore, kao i ukazivanjem na neke probleme u odnosima između nepravoslavaca i crnogorske države prikazan je jedan dio stvarnosti novog doba, koje je započelo 1878. godine. U toj stvarnosti bilo je i pozitivnih i negativnih pojava, dobrih i loših primjera, uostalom kao što to biva u svakoj stvarnosti i u životu svakog pojedinca. Ali, politika i ideologija nemaju običaj da stvarnost predstavljaju onakvom kakva ona uistinu ili približno jeste, već onakvom kakva njima odgovara i kakva bi željeli da bude. Takvu sudbinu doživjela je i stvarnost međuvjerskih odnosa u Crnoj Gori poslije 1878. godine.

Ključne riječi: Crna Gora, nepravoslavno stanovništvo

Abstract: Hinting at the main characteristics of the politics of the Montenegrin government towards the non-orthodox population during the first years of their life within Montenegro, as well as pointing to certain problems in the relations between the non-orthodox population and the Montenegrin state, this paper portrays a part of a new age reality which started in 1878. This reality had both positive and negative instances, good and bad examples, as is the case with any reality and life of each individual. However, politics and ideology do not tend to present reality as it nearly or really is, but rather as it suits them and as they would prefer it to be. Such a destiny met the reality of interreligious relations in Montenegro after 1878.

Key words: Montenegro, non-orthodox population

Kada je pedesetih godina XIX vijeka napravljen plan teritorijalnog širenja Knjaževine Crne Gore, bilo je jasno da će njeni budući državljani biti i nepravoslavci koji žive u okolnim oblastima pod osmanskom vlašću. Crnogorska vlast smatrala je to neminovnošću, i ni tada ni kasnije, koliko se na osnovu izvora može utvrditi, nije planirala da muslimane i katolike protjera iz ovih oblasti, već je razmišljala o tome kako da ih učini lojalnim podanicima. Za katolike iz okolnih oblasti, koji su uglavnom bili albanskog etničkog porijekla, pretpostavljalo se da neće previše žaliti za Osmanskim carstvom, budući da su u Carstvu imali isti položaj kao i pravoslavci. Oni će, kako su smatrali na Cetinju, prihvatiti Crnu Goru kao svoju državu, ako im budu garantovana lična i imovinska prava, kao i sloboda vjeroispovijesti. Za crnogorsku državu to nije bilo teško da im obezbijedi, i da im garantuje veću sigurnost nego što su imali u nesređenom i haotičnom Osmanskom carstvu. I činjenica da su katolici iz susjednih crnogorskih oblasti uglavnom živjeli u plemenskim zajednicama učvršćivala je ubijednost Cetinja da će s njim lako naći zajednički jezik. Višedecenijsku politiku cetinjskih vladara prema pravoslavnim plemenima iz okruženja, koja je bila prepoznatljiva po uzdizanju plemenskih prvaka i dijeljenju novca, oružja i odlikovanja, samo je trebalo primijeniti na katolička plemena.

Na Cetinju su bili optimisti i kada je riječ o pridobijanju muslimana iz okolnih oblasti. Smatralo se da je za većinu muslimana u crnogorskom okruženju, koji su kao hrišćani živjeli na ovom prostoru i prije dolaska Osmanskog carstva, najprirodnije da ovdje ostanu nakon što se granice Carstva pomjere prema Solunu. Oni su zasigurno znali i da po svom etničkom karakteru nijesu Turci, već Sloveni koji su primili islam, a da Turci jedino mogu biti na osnovu osjećanja pripadnosti Osmanskom carstvu. Kada Osmansko carstvo napusti ovaj prostor, oni će se naći pred dilemom: Da li da žive na svojoj zemlji, koja pripada Crnoj Gori, ili daleko od svog zavičaja, ali unutar granica svog Carstva? Oni muslimani koji odluče da ostanu na svojoj zemlji znali su da će im, prije ili kasnije, lojalnost novoj državi biti uslov opstanka.

Kada je rat protiv Osmanskog carstva završen, i definitivno utvrđena granica Crne Gore, crnogorska država dobila je nove nepravoslavne državljane. Tokom 1878. godine u sastavu crnogorske države najprije su se našle četiri oblasti sa nepravoslavnim stanovništvom: Bar sa okolinom, Šestani, Kolašinski i Nikšićki kraj. Dio muslimanskog stanovništva iz ovih oblasti odbio je da ostane pod crnogorskom vlašću i povukao se zajedno sa osmanskom vojskom. Gotovo cjelokupno muslimansko stanovništvo Kolašina otišlo je sa osmanskom vojskom, kao i najveći broj nikšićkih muslimana. Iako je crnogorska vlast garantovala nikšićkim i kolašinskim muslimanima imovinska i vjerska prava, većina se, ipak, odlučila na iseljavanje. Neki su otišli jer su pripadali vojničkom staležu, svjesni da oni sa takvim zanimanjem jedino mogu živjeti u Osmanskom carstvu. Jedan broj muslimana je zasigurno otišao zbog straha ili pritiska od crnogorske vlasti. U Kolašinskom kraju razlozi takvih pritisaka

bili su ponajviše politički (želja da se uklone iz pogranične oblasti) i ekonomski (želja da se zaposjednu njihova imanja). Ipak, mnogi koji su otišli učinili su to iz svoje dobre volje, noseći čak lijepe uspomene na taj rastanak.¹

Poslije iseljavanja dijela muslimanskog stanovništva iz Kolašina i Nikšića ukupno je u ovim četirima oblastima bilo oko 7.500 muslimana i katolika. Početkom 1879. godine u sastav Crne Gore ušla je i Podgorica sa okolinom (Zatrijebač), gdje je živjelo oko 4.500 muslimana i katolika, da bi krajem 1880. godine Crnoj Gori pripao i Ulcinj sa okolinom, gdje je, prema nekim izvorima, živjelo oko 4.000 nepravoslavaca, a prema drugim, dvostruko više. Ukupno je u novodobijenim oblastima, prema podacima koji nijesu sasvim pouzdani, živjelo 15.000-20.000 muslimana i katolika, a nešto više od 15.000 pravoslavaca. U odnosu na procijenjeni broj stanovnika Knjaževine Crne Gore osamdesetih godina XIX vijeka (170.000), nepravoslavni podanici činili su oko 15% crnogorske populacije. Na osnovu zvanične statistike iz 1898. godine, možemo zaključiti da u narednih dvadeset godina broj muslimana i katolika u Crnoj Gori nije znatnije porastao (12.500 muslimana i 5.500 katolika), ali se smanjio njihov udio u ukupnoj crnogorskoj populaciji, i iznosio je nešto manje od 10% (1898. godine Crna Gora ima 191.000 stanovnika).² Udio nepravoslavnog stanovništva u ukupnoj crnogorskoj populaciji značajno se smanjio samo desetak godina kasnije, kada je, na osnovu rezultata prvog zvaničnog popisa u Crnoj Gori, 1909. godine muslimana bilo 10.659, a 4.911 rimokatolika. U ukupnoj crnogorskoj populaciji, koja je tada imala oko 220.000 stanovnika, nepravoslavci su činili oko 8% stanovništva.³

Ulazak nepravoslavnog stanovništva u sastav Crne Gore crnogorska vlast nije dočekala nespremna, niti je bila zatečena spoznajom da nakon rata postaje viševjerska država. Živeći s ovom spoznajom više od dvije decenije, ona je već imala izgrađen program državne politike prema nepravoslavnom stanovništvu u novim oblastima. Osnovna opredjeljenja te politike jasno će se prepoznati u periodu od 1878. do 1880. godine, tokom kojeg traje proces uspostavljanja vlasti u novodobijenim oblastima sa nepravoslavnim stanovništvom.

¹ Jedan od izbjeglih nikšićkih muslimana – Šaćir efendija Pivodić septembra 1878. godine piše knjazu Nikoli: "...Znamo i čujemo i sada kako su moji nišići a osobito moja rodbina mirno izišli i oni koji su ostali kako zadovoljno i veselo žive. Zato vam odviše zafaljujemo i blagodarimo na vašu ljubav i junaštvo poštenja."; Š. Pivodić - knjazu Nikoli, 05. 09. 1878, Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Državnog muzeja na Cetinju (ABO DMC), fond "Senatski spisi", 1877, br. 257.

² P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*. (knj. IV) Cetinje: 2004, 174.

³ Statistika muhamedanskih i rimokatoličkih stanovnika – crnogorskih podanika, *Glas Crnogorca*, br. 7, 12. 2. 1911, 2.

Crnogorska politika prema nepravoslavcima susrela se najprije s mnogim iskušenjima i problemima – ponekad zbog nepoznavanja mentaliteta svojih novih podanika, a ponekad zbog nerealnih ciljeva koje je u odnosu na njih postavila. Prvi utisci crnogorske vlasti o nepravoslavnom stanovništvu bili su različiti. Vojvoda Plamenac početkom 1878. godine izvještava iz tek oslobođenog Ulcinja da je “narod turski jedan dobar i pošten narod kao ikakvi kojega sam gledao; svaki je podložan vlasti i sudu i veliki grijeh bi bio da im se išta krivo učini”.⁴ Nasuprot njemu, barski upravitelj bio je nezadovoljan lokalnim stanovništvom, s kojim nije mogao na pravi način da sarađuje: “A što me pitate za barane, barani su ništa, gotovo svi stoje kao vrana na dva koca, niukoga povjerenja imati ne mogu, ni u kakvu stvar ozbiljnu, zaludu se šnjima zbori...”⁵ On je imao probleme i s barskim katolicima oko pohađanja škole, jer većina katolika nije htjela da šalje djecu u crnogorsku školu.⁶ Nepoštovanje prema crnogorskoj vlasti pokazivao je i katolički sveštenik u Baru, koji se, kao i većina muslimana i katolika u ovim oblastima, nadao da će nova vlast biti privremena. Kasnije će, kada postane izvjesno da je crnogorska vlast u ovim oblastima trajna, i on, i mnogi drugi, iskazivati mnogo više lojalnosti.⁷

Politika crnogorske vlasti prema nepravoslavcima, a glavni joj je cilj bio da od nepravoslavaca napravi lojalne podanike, imala je prvih godina nakon Berlinskog kongresa tri osnovna obilježja: oblikovanje novih identitetskih i političkih uvjerenja nepravoslavnog stanovništva, posebno muslimana slovenskog porijekla; sticanje njihove naklonosti činjenjem raznih ustupaka i iskazivanjem blagonaklonog odnosa prema njihovoj vjeri, kao i stvaranje odanog glavarškog sloja od pripadnika ovih konfesija. Najprije je odlučeno da se stvaranje tog novog identiteta započne odlukom da muslimani u novodobijenim oblastima nose crnogorske kape.⁸ U Nikšiću, gdje su muslimani bili malobrojni, mnogi od njih prihvatili su ovu naredbu, iako su im neki zbog toga prigovarali.⁹ Nikšićki hodža je čak zabranio svojoj istovjernoj braći da sa

⁴ Državni arhiv Crne Gore (DACG), Vojna uprava, Vojvoda I. Plamenac - vojvodi M. Vrbici, 21. 3. 1878, f. 8, br. 1005.

⁵ DACG, Senat, Vojna uprava, f. 8, P. Jovičević - M. Vrbici, 26. 6. 1878, dokument bez broja.

⁶ DACG, Senat, Vojna uprava, f. 8, P. Jovičević - Senatu, 24. 10. 1878, br. 1132.

⁷ ABO DMC, fond “Nikola I”, 1878, Vojvoda M. Vrbica – knjazu Nikoli, 7. 12. 1878, br. 695.

⁸ DACG, MUD, f. 1, Kapetan M. Nikčević – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 2. 3. 1879, br. 343.

⁹ DACG, MUD, f. 1, Kapetan M. Nikčević – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 9. 3. 1879, br. 188; Marta 1879. godine Adem Zvizdić iz Nikšića obavještava knjaza Nikolu da je po njegovoj zapovijedi “natakao kapu crnogorsku”, iako ga nikšićki Turci zbog toga osuđuju. A. Zvizdić - knjazu Nikoli, 15. 3. 1879, ABO DMC, fond “Nikola I”, 1879, br. 23.

crnogorskim kapama ulaze u džamiju.¹⁰ Uticajni nikšićki muslimani prijetili su da će se sa svojim porodicama iseliti ukoliko budu primorani da nose kape, dok su neki naredbu o nošenju kapa tumačili kao pokušaj knjaza da ih pokrsti. Jedan muslimanski vjerski službenik je nikšićkim muslimanima govorio da se ne mogu zvati Turcima ukoliko stave na glavu crnogorsku kapu.¹¹ Otpora nošenju crnogorske kape bilo je i u Baru, gdje je veliki broj muslimana govorio da će se radije iseliti nego staviti na glavu crnogorsku kapu. Okružni kapetan u Baru tražio je saglasnost sa Cetinja da ih primora na nošenje kape. Za razliku od barskih muslimana, većina katolika pristala je da nosi crnogorsku kapu.¹²

Pokušaji nametanja obaveze muslimanima i katolicima slovenskog porijekla da nose crnogorske kape nijesu dali očekivani rezultat, posebno kada su u pitanju muslimani. Suočena s odlučnošću muslimana da se ovoj naredbi ne povinuju, čak i po cijenu iseljavanja, crnogorska vlast je morala odustati od svoje zamisli. Drugi pokušaj crnogorske vlasti da utiče ne samo na identitetsku nego posredno i na političku svijest svojih nepravoslavni podanika bila je naredba da djeca islamske i katoličke vjeroispovijesti moraju pohađati državnu osnovnu školu. Ova naredba temeljila se na Zakonu o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori, koji je stupio na snagu januara 1879. godine. Prema odredbama ovog zakona, sva djeca školskog uzrasta morala su pohađati školu, a sve tri vjeroispovijesti bile su u školi ravnopravne. Član 5 ovog zakona predviđa da se sveštenstvo svake konfesije samostalno stara o izvođenju vjerske nastave.¹³ Naredba o obaveznom školovanju nije, razumije se, donesena zbog muslimana i katolika, ali su je mnogi od njih doživjeli - ne kao uobičajenu tekovinu uređene države, već kao atak na njihov identitet. Nesporno je da je bilo razloga i za takav osjećaj, jer škola, pored vaspitno-obrazovnog, ima i karakter institucije koja odgaja identitetsku i političku svijest.

Imajući u vidu značaj prosvjetnog sistema za oblikovanje svijesti, crnogorsko Školsko nadzorništvo je septembra 1880. godine poslalo Uputstvo svim upraviteljima osnovnih škola u Podgorici, Baru i Nikšiću, tj. u mjestima gdje su školsku populaciju činile sve tri vjeroispovijesti. Na početku Uputstva konstatuje se da su podanici crnogorske države nakon rata 1876-1878. postali i pripadnici rimokatoličke i

¹⁰ DACG, MUD, f. 1, Kapetan M. Nikčević – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 9. 3. 1879, br. 189.

¹¹ DACG, MUD, f. 1, Kapetan M. Nikčević – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 5. 3. 1879, br. 183.

¹² DACG, MUD, f. 4, Okružni kapetan V. Pejović – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 2. 5. 1879, br. 881.

¹³ *Glas Crnogorca*, br. 2, 20. 1. 1879, 1.

„muhamedanske“ vjeroispovijesti, kod kojih se vijekovima podsticala mržnja prema Crnogorcima i crnogorskoj državi. Oni su ubjeđivani i da je crnogorska država netrpeljiva prema svim pripadnicima drugih konfesija, a posebno prema „muhamedancima“. Naročito je ovakvo mišljenje izraženo kod starijeg naraštaja, tako da se pretpostavlja da se takva svijest kod ove grupacije inovjerskog stanovništva teško može promijeniti. Zbog toga se u Uputstvu iznosi mišljenje da je tu svijest moguće promijeniti kod mlađih naraštaja, i to posebno kod onog dijela koji je obuhvaćen obavezanim školovanjem. Uputstvom se navodi da zbog mogućeg nepovjerenja muslimana prema državnim školama treba roditeljima djece koja pohađaju školu objasniti da crnogorska škola nije vjerski zavod, da su crnogorski učitelji svjetovni činovnici, koji su obrazovani u mirskim školama, i da je crnogorska škola koncipirana kao opšta škola za sve tri vjere. Pored konstatacije da će državna vlast imati isti odnos prema svim konfesijama, navodi se da ni jedno vjersko učenje neće biti prisutno u školskim programima, jer se u ovim školama stiču opšta znanja i vještine, a ne znanja iz vjeronauke. Vjerski sadržaji, ako eventualno postoje u nekim školskim udžbenicima bit će zaobidjeni u nastavi, s tim što će se vjerski sadržaji posebno izučavati na časovima vjeronauke. U Uputstvu se, takođe, preporučuje školskim vlastima da nepravoslavnom stanovništvu objašnjavaju da Gospodar podjednako poštuje sve tri vjere, jer svaka vjera uči predanosti vladaru i oplemenjuje ljudsku dušu. Zato je Gospodaru, kaže se, stalo da mu se svi podanici, bez obzira koje vjere bili, podjednako religijski obrazuju, pa je za tu potrebu odredio da muslimansko vjersko vodstvo u novodobijenim oblastima između sebe izabere vjeroučitelje koji će podučavati muslimansku djecu, i to dva puta nedjeljno u prostorijama tamošnjih škola. Prosvjetne vlasti naređuju da pravoslavci ne smiju prisustvovati časovima vjeronauke kod muslimana, niti muslimani smiju prisustvovati kada se vjerska nastava izvodi kod pravoslavaca. Vjeroučitelj „muhamedanaca“ ne smije biti uznemiravan u toku nastave, a upravitelj škole ga smije posjetiti samo na njegov zahtjev. Upravitelj škole je dužan i da se prema svim konfesijama odnosi nepristrasno; on se ne smije miješati u vjerska pitanja, dok je, s druge strane, obavezan da o svakoj vjeri govori s poštovanjem. Upravitelj škole je dužan i da strogo kazni svaku uvredu ma čijeg vjerskog osjećanja i da u takvim prilikama ističe da je svaka vjera od Boga, te da je svaka vjera dobra ukoliko se čovjek vlada po pravilima koje ona propisuje. Upravitelji, kako se to određuje ovim Uputstvom, imaju zadatak i da kod svojih učenika razviju svijest o zajedništvu, da uspostave moralne veze između njih i da potenciraju njihovo eventualno krvno ili plemensko srodstvo. Ukratko, zadatak školskih vlasti je da rade na učvršćivanju svijesti o srodnosti po jeziku, slavnoj prošlosti i zajedničkoj sadašnjosti.¹⁴

¹⁴ Uputstvo, *Glas Crnogorca*, br. 44, 1. 11. 1880, 1-2.

U Nikšiću i Baru nepravoslavno stanovništvo je uglavnom prihvatilo obavezu da šalje djecu u državnu školu. U Nikšiću su muslimani istovremeno slali djecu i u mekteb i u državnu osnovnu školu, ne prepoznajući u naredbi o obaveznom školovanju pokušaj ugrožavanja svog identiteta.¹⁵ Slično je bilo i u Baru, gdje je državna osnovna škola čak imala naziv "Obšta srbska osnovna škola". Ovu školu pohađala su djeca sve tri konfesije, i prema izvještaju njenog učitelja, vladala je potpuna harmonija između njih, kao i između uprave škole i njihovih roditelja. Učitelj barske osnovne škole kaže da su prilikom proslave Savindana, zaštitnika srpskih škola, svi zajedno pjevali himnu svetom Savi. Naravno, učitelj naglašava da je prilikom predavanja o svetom Savi pazio da nekom riječju ne uvrijedi vjerska osjećanja muslimana i katolika.¹⁶

Za razliku od barskih i nikšićkih muslimana, muslimani u Podgorici masovno su odbijali da šalju djecu u državnu osnovnu školu. Protivljenje da djecu šalju u državnu osnovnu školu, oni su objašnjavali strahom da će u školi njihova djeca biti izložena vjerskom i nacionalnom preobraćanju. Većina podgoričkih muslimana izjavila je na zboru da će se radije iseliti iz Podgorice nego dopustiti da im djeca pohađaju državnu školu.¹⁷ Podgoričani su zahtijevali da im djeca, kao i do sada, pohađaju samo muslimansku vjersku školu, izjavljujući da će jedino pod tim uslovom ostati da žive u Crnoj Gori.¹⁸ Odbijanje podgoričkih muslimana da se povinuju naredbi prosvjetnih vlasti crnogorska vlast nije tumačila samo kao njihov strah od ugrožavanja vjerskog i nacionalnog identiteta, već je sumnjala da iza toga postoje i neki politički razlozi.¹⁹ No, čak i da oni to nijesu radili s političkim ciljem, neminovno je bilo da ovaj spor dobije politički karakter. Crnogorska vlast je znala da su podgorički muslimani održavali vezu sa osmanskim poslanikom na Cetinju, kao i s osmanskim vlastima u Skadru, a znala je i da su sve do kraja 1880. godine neki od njih vjerovali da će Podgorica biti vraćena Osmanskom carstvu, kao naknada za ustupanje Ulcinja Crnoj

¹⁵ DACG, MUD, f. 1, Kapetan M. Nikčević – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 5. 3. 1879, br. 183.

¹⁶ DACG, "Glavno školsko nadzorništvo (GŠN), f. 3, D. Brkanović – Glavnom školskom nadzorništvu, 16. 1. 1880, br. 11.

¹⁷ DACG, MUD, f. 16, K. Lainović- vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 6. 11. 1880, br. 3012.

¹⁸ DACG, MUD, f. 16, Kapetan D. Osmanagić- vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 3. 12. 1880, br. 3228.

¹⁹ DACG, MUD, f. 16, D. Brkanović- Glavnom školskom nadzorništvu, 7. 12. 1880, br. 3267; DACG, MUD, f. 16, D. Brkanović- Glavnom školskom nadzorništvu, 8. 12. 1880, br. 3270.

Gori.²⁰ Ali, za crnogorsku vlast ovaj spor je najveću štetu mogao napraviti ukoliko bi zbog njega došlo do masovnog iseljavanja muslimana iz Podgorice. Taj iseljenički val, koji bi bio obrazložen ugrožavanjem vjerskih sloboda, doveo bi Crnu Goru u nezgodnu političku situaciju, jer bi od velikih sila mogla biti optužena da ne poštuje odredbe Berlinskog ugovora, odnosno, da ugrožava prava muslimana u novodobijenim oblastima.²¹ Strahujući od tih političkih posljedica, crnogorska vlast postupala obazrivo i odustaje od dosljednog sprovođenja Zakona o obaveznom školovanju. Nedosljednosti u sprovođenju ovog zakona ona se zadugo neće moći osloboditi, jer je otpor podgoričkih muslimana slanju djece u osnovnu školu nastavljen u manjem obimu i kasnije. Mnogi su i dalje vjerovali da će crnogorska škola uticati na vjersku i identitetsku svijest njihove djece, a mnogi su odbijali da šalju djecu u školu smatrajući da im to donosi nepotrebnii trošak. Ali, i jedni i drugi su koristili isto opravdanje za nepovino vanje školskom zakonu – strah od vjerskog i nacionalnog preobraćanja. Da bi uklonila glavni razlog njihovog odbijanja, državna vlast se dosjetila da imenuje dvojicu podgoričkih muslimana za učitelje. To je, kako se pokazalo, bio dobar potez, jer je već prve godine njihovog službovanja znatno porastao broj muslimanske djece koja su upisana u školu.²² Ipak, veliki broj roditelja i dalje je odbijao da šalje djecu u školu. Taj problem postojao je i desetak godina nakon što je Podgorica ušla u sastav Crne Gore.²³

Podgorički muslimani odbijali su i da učestvuju u popisu stanovništva koji je sprovodilo Ministarstvo unutrašnjih djela, objašnjavajući da to čine zbog straha da će, ukoliko budu upisani u crnogorske podanike, zauvijek izgubiti pravo da se ise le iz Crne Gore. U želji da se ovaj spor riješi, knjaz Nikola je pozvao predstavnike podgoričkih muslimana na Cetinje i objasnio im da popis ne nameće takva ograničenja. Oni će se, kada to budu željeli, moći iseliti iz Crne Gore i odreći se crnogorskog državljanstva bez ikakvih posljedica.²⁴

²⁰ DACG, MUD, f. 16, K. Lainović - vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 8. 12. 1880, br. 3280; DACG, GŠN, f. 3, D. Brkanović - Glavnom školskom nadzorništvu, 18. 11. 1880, br. 170.

²¹ Verbalna nota osmanske vlade crnogorskom poslaniku u Carigradu, 6. 9. 1879, Dokumenta iz epohe kralja Nikole, Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore, f. 52.

²² DACG, GŠN, f. 7, B. Bracanović - Glavnom školskom nadzorništvu, 13. 8. 1884, br. 109.

²³ DACG, MPCP, Okružni kapetan Lazović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 12. 10. 1888, br. 273.

²⁴ DACG, MUD, f. 9, Vojvoda M. Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi Bećir-begu Osmanagiću, 19. 7. 1879, br. 2987.

Crnogorska država obazrivo je postupala i u drugim sporovima s muslimanima u novodobijenim oblastima, iako je njena represivna moć bila dovoljna da primora nove podanike na poslušnost. U tom vremenu, dok traje proces razgraničenja sa Osmanskim carstvom, i dok se očekuje primopredaja Ulcinja Crnoj Gori, najavljena za kraj 1880. godine, sukobi s muslimanskim stanovništvom mogli su crnogorskoj državi stvoriti ozbiljne međunarodne probleme i odložiti dobitke koje je očekivala. Nemogućnost da na miran način riješi sporove sa nepravoslavnim stanovništvom mogla je u tom trenutku nanijeti veliku političku štetu Crnoj Gori. Zbog toga je crnogorska vlast u ovim situacijama bila popustljiva, iako je time odlagala sprovođenje zakona i naredaba koje je donijela.²⁵ Istina, ponekad je razlog crnogorske popustljivosti ili čak odustajanja od donesene odluke bilo i saznanje da je odluka pogrešna. Jedna od takvih odluka bila je i ona o obavezi nepravoslavaca da služe vojni rok. Ovu odluku nevoljno su prihvatili muslimani iz Bara i Ulcinja, dok su podgorički muslimani odbijali da uzmu oružje.²⁶ Kada je odluka djelimično sprovedena u djelo, ruski poslanik na Cetinju je predložio da je bolje da muslimani plaćaju nizamiju (otkup od vojne službe), kao što to rade hrišćani u Osmanskom carstvu, nego da na silu uzimaju puške u ruke. Knjaz je ovaj prijedlog prihvatio i muslimani su poslije 1881. godine plaćali nizamiju.²⁷ Na dobrim ekonomskim razlozima temeljila se i odluka crnogorskih vlasti da se sa crnogorske pomorske zastave ukloni krst i umjesto njega stave knjaževi inicijali, iako je za slabije upućene izgledalo da je to urađeno kako se ne bi izazivala nelagoda kod ulcinjskih pomoraca. Crnogorski pomorski barjak, na kome je jedan od simbola bio i krst, svečano je predat ulcinjskim kapetanima, početkom marta 1881. godine. Muslimani koji su prisustvovali ovoj svečanosti pozdravili su barjak, ali su to uradili, kako se navodi u jednom izvještaju, bez naročite radosti.²⁸ Iako su barjak primili, većina ulcinjskih kapetana i brodovlasnika, koji su po vjeroispovijesti muslimani, odbijali su da na svojim brodovima istaknu ovaj barjak. Uviđajući da bi se neki brodovlasnici mogli odlučiti na iseljavanje, i to samo zbog obaveze da na svojim brodovima istaknu zastavu s krstom, upravitelj Ulcinja vojvoda Simo Popović predložio je da se sa zastave ukloni krst i umjesto nje-

²⁵ DACG, MUD, f. 15, Brigadir M. Vučinić – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 4. 11. 1880, br. 2866.

²⁶ DACG, MUD, f. 16, Brigadir M. Vučinić – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 5. 12. 1880, br. 3246; DACG, MUD, f. 27, Vojvoda M. Vrbica – V. Pejoviću, okružnom kapetanu u Baru, 1. 9. 1881, br. 2034.

²⁷ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje/Podgorica, 1995, 572.

²⁸ DACG, MUD, f. 20, Vojvoda S. Popović – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 8. 3. 1881, br. 402.

ga stave vladarevi inicijali. U pismu ministru unutrašnjih djela on objašnjava da bi zbog istrajavanja na ovoj odluci Crna Gora pretrpjela veliku ekonomsku štetu ukoliko bi izgubila svoju trgovačku flotu, a uklanjanjem vjerskog simbola sa zastave – spasila bi se tog gubitka i istovremeno dobila priznanje za toleranciju prema nepravoslavicima.²⁹ Knjaz je uvažio razloge vojvode Sima Popovića i odmah donio odluku o novom izgledu pomorske zastave. Na njoj više nije bilo krsta.³⁰

Popustljivost crnogorske vlasti prema ulcinjskim muslimanima (etničkim Albancima) pokazala se u još nekim situacijama. Poučena negativnim iskustvom iz Podgorice, kada je nepovinoavanje muslimana naredbi o obaveznom školovanju stvorilo politički problem, crnogorska vlast je u Ulcinju nastupala obazrivije. Odluka o obaveznom školovanju bila je odložena na neodređeno vrijeme, dok se ne utvrdi granica između Crne Gore i Osmanskog carstva i dok ne oslabi negodovanje domaćeg stanovništva zbog ulaska Ulcinja u sastav Crne Gore.³¹ Kasnije je donijeta naredba da muslimani koji ne žele da šalju djecu u školu plaćaju novčanu kaznu.³² Crnogorska vlast je bila taktična i kada je sredinom 1881. godine došlo do najave iseljavanja većeg broja ulcinjskih muslimana zbog uvođenja vojne obaveze. Stav najviše crnogorske vlasti, koji je upućen upravitelju Ulcinja, bio je: “Ni u jednom slučaju knjaževska vlada nemože želiti, i treba sve, koliko ugled i dostojanstvo vladino dopu-

²⁹ “O našem pomorskom barjaku valja vrlo ozbiljno razustit. Sa svijem je prirodno da je Turcima teško nosit krst više glave. Budemo li ih silovali na to Turaka i još nekoje dane će očekivati no da ih vrlo lako privolu na izseljene. Na protiv promjenimo li barjak, strani svijet odaće nam pohvalu što smo pravični prema religioznom osjećanju naših nehraja, a već ćemo sasvim zadobiti i svačiji upliv ispuniti. Mi možemo održavat krst na barjaku, a vjerujte da ćemo izgubiti onda ovo brodovlje kojeće bit bogato sredstvo naše trgovine i moćni raznosioci po širokom svijetu imena crnogorskoga. Ja sam juče razumio da Turskoj nije toliko stalo do raseljenja ulcinjana koliko do izseljenja kapetana i njihovija brodova pa danu onu stranu Bojane u San Đovani danuju novu pomorsku varoš i njih će naš krstaš barjak dići što ih inače nebi nikakva sila digla. U Ulcinj s brodovima mnogo znači, bez brodova ništa. Nemoj moga izgubit zbog prostog kaprica. Ja ću vam sjutra o ovome više pisati, za dužnost smatrah na brzu ruku ovoliko javit.”; Vojvoda S. Popović, upravitelj Ulcinja – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 1. 12. 1880, DACG, MUD, f. 16, br. 3219.

³⁰ Vidjeti: M. Jovičević, *Crnogorski državni i dinastički amblemi*. Cetinje: 2001, 135.

³¹ DACG, MUD, f. 16, Vojvoda S. Popović – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 4. 12. 1880, br. 3237.

³² DACG, MPCP, f. 2, Vojvoda S. Popović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih djela, 20. 11. 1886, br. 297.

šta činjeti na osujećenje njihova izseljenja”.³³ Zbog toga je upravitelj Ulcinja pozvao muslimanske prvake i objasnio im da će vojnici koji se regrutuju u Ulcinju isključivo obavljati stražarsku službu u gradu i okolini. I za osnovnu školu, kada u Ulcinju bude otvorena, obećano im je da će biti pod njihovim nadzorom i da nijedno dijete neće biti poslato u školu bez odobrenja roditelja. Crnogorska vlast im je obećala, u vladarevo ime, i potpunu vjersku slobodu.³⁴

Crnogorska vlast je vodila računa i da ne izazove nezadovoljstvo katoličkog stanovništva, takođe zbog straha od političkih komplikacija koje bi njen spor sa katolicima mogao izazvati. U vrijeme dok je trajao proces razgraničenja Crne Gore i Osmanskog carstva na prostoru oko Bojane upravitelj Ulcinja predlaže da se obustavi popis vakufskih dobara, jer bi mnogi Albanci-katolici (Malisori) koji ovdje žive ostali bez vakufske zemlje koju godinama nezakonito koriste. Kad im se vakufska zemlja oduzme, pretpostavlja upravitelj Ulcinja, “izvjesno će svaki od njih dizati iz Crne Gore, no prije no digne, moglo bi nastati mlogo zbora oko toga i njihova vika (kao katolika) čuti se u Jevropi i učiniti tijekom opet vrlo neprijatne neprilike.” Zbog toga on predlaže da se popis vakufskih dobara odmah obustavi, sve dok se ne završi rad komisije za razgraničenje. Kada komisija završi svoj posao, onda treba najenergичnije sprovesti odluke centralne vlasti, bez obzira kakav će stav o tome imati Malisori i da li će zbog toga iseliti iz Crne Gore.³⁵

Državnu politiku prema nepravoslavnom stanovništvu, koja je imala za cilj da ih što prije učini lojalnim podanicima, karakterisalo je i nastojanje da se privilegijama pridobiju njihovi najistaknutiji predstavnici. Davanje položaja u državnoj službi, titula i zvanja, iskazivanje posebnog uvažavanja ili davanje novca bili su najkonkret-niji oblici tih privilegija. Već 1879. godine u novodobijenim oblastima sa većinskim nepravoslavnim stanovništvom formirana je struktura lokalne vlasti koja je u velikoj mjeri odražavala konfesionalnu strukturu. U Baru, Podgorici, Ulcinju i Nikšiću dio vlasti postali su nepravoslavci, a isti princip važio je i u seoskim naseljima. Tako je osamdesetih godina 19. vijeka kapetan Šestana bio Luc Pala Marđonović, kapetan

³³ DACG, MUD, f. 26, Vojvoda M. Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi S. Popoviću, upravitelju Ulcinja, 20. 9. 1881, br. 73.

³⁴ ABO DMC, fond “Naknadno inventarisani razni spisi” (NIRS), f. 1, Vojvoda S. Popović, upravitelj Ulcinja – knjazu Nikoli, 4. 9. 1881.

³⁵ “A kad komisija pasa, onda ćemo imati našu stalnu granicu, bez zakonitosti nećemo onda morati nikakvih drugih obzira imati, i onda ćemo u red gospodu Malisore, koji su i meni teški koliko da jedva čekam uru, kad ću moći svom snagom položiti se na njih, da budu ili pravi podanici Gospodarevi, ili da ih nema u Crnu Goru.” DACG, MUD, f. 21, Vojvoda S. Popović – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 2. 4. 1881, br. 635.

krajinski - Cano Lula Barjatarović, kapetan zubački - Petar Dumezić, mrkojevički - Alil Kaplanović, barski - Ivo Đokić, ulcinjski - Mehmed-beg.³⁶ Takođe, od pet članova podgoričkog načelstva 1880. godine trojica su bili ugledni muslimanski prvaci.³⁷ Prilikom izbora na dužnosti u lokalnoj vlasti podrazumijevala se lojalnost crnogorskoj državi i vladaru, i ako je taj uslov ispunjen, činovnici iz redova nepravoslavaca birani su na osnovu sposobnosti i moralnog ugleda. Ali naravno, onima koji su u lokalnim sredinama birali vlast nije ostavljena sloboda da sami određuju ko je naklonjen crnogorskoj državi ili ko je sposoban i pošten, već im je dostavljan spisak ljudi između kojih treba da izaberu.³⁸

Vlast je pretpostavljala da će pridobijanjem činovnika nekadašnjeg režima, plemenskih prvaka i vjerskog vodstva, uspjeti da utiče na stavove većine nepravoslavnog stanovništva tako što će ove ljude učiniti svojim propagandistima. Želja crnogorske vlasti da među nepravoslavnim stanovništvom ima privilegovane poslušnike podudarala se sa željom najistaknutijih predstavnika nepravoslavaca da imaju privilegije. Posebno je ta želja bila jaka kod većine onih koji su već imali neku vlast u vrijeme Osmanskog carstva. Između njih i nove vlasti lako je došlo do sporazuma. U službu crnogorske vlasti odmah su se stavili Bećir-beg i Derviš-beg Osmanagić iz Podgorice, koji su dobili visoka zvanja i titule, hadži Sali-efendija Gruža, koji je imenovan za muftiju crnogorskih muslimana, barski vikar Josif Kolović, Ahmet-beg Bušatlija u Ulcinju... i desetine drugih. Mnogi nepravoslavci dostavljali su izvještaje crnogorskim vlastima o držanju pojedinih ljudi iz njihove sredine, političkom raspoloženju i planovima, predlažući čiju bi lojalnost Crnoj Gori trebalo platiti. U prevelikoj borbi za milost nove vlasti dešavale su se i takve situacije da je, recimo, muftija hadži Sali ubjeđivao muslimane da prihvate pomorsku zastavu na kojoj se nalazi krst.³⁹ I barski vikar Kolović je, nakon kratkotrajnog odbijanja, prilježno počeo da saraduje s vlastima i da u javnim nastupima, kako se u jednom izvještaju navodi, iskazuje "osjećanja pravoga našega državljanina".⁴⁰ Podilazeći vladaru, Kolović je izjavio da je Crna Gora – njegova domovina.⁴¹ Razumije se da je služenje novoj vlasti bilo i novčano nagrađeno, a neki od njih su, poput vikara Kolovića ili podgorič-

³⁶ Orlić, 1885, 26-27.

³⁷ DACG, MUD, f. 13, F. Petrović, sekretar Ministarstva unutrašnjih djela – vojvodi I. Plamencu, ministru vojnom, 13. 5. 1880, br. 1566.

³⁸ DACG, MUD, f. 3, Instrukcija kapetana barskog P. Jovičića, 8. 4. 1879, br. 560.

³⁹ DACG, MUD, f. 20, Vojvoda S. Popović – vojvodi M. Vrbici, 8. 3. 1881, br. 402.

⁴⁰ DACG, MUD, f. 9, V. Pejović – vojvodi M. Vrbici, 28. 12. 1879, 1879, br. 2695.

⁴¹ ABO DMC, fond "Nikola I", J. Kolović - knjazu Nikoli, 5. 4. 1879, 1879, br. 49/10.

kog hodže, imali tu čast da im lično knjaz, kao izraz velike vladarske milosti, odredi platu.⁴² Knjaz je posebno uvažavanje pokazivao i prema drugim uglednicima iz redova novih državljana-nepravoslavaca, posebno ako su pripadali čuvenim begovskim porodicama. Tako je na osnovu knjaževe naredbe crnogorska vlast u Podgorici dala kuću za smještaj Islam-bega Mušovića, koji se vratio iz izgnanstva, i odredila mu dnevnu pomoć u hrani.⁴³

Bilo je i situacija kada pridobijanje najuglednijih ljudi među nepravoslavicima nije išlo lako, iako su takve situacije bile rijetke. Tada bi crnogorska vlast započela da plete zlatnu mrežu oko nepopustljivog prvaka, i on bi za kratko vrijeme bio zarobljen. Ne bi ova mreža tako lako zarobljavala da su motivi za odbijanje saradnje uistinu bili politički. To pokazuje i slučaj Selim-bega, nekadašnjeg upravitelja Bara, koji je svoj negativan stav prema crnogorskoj vlasti isključivo temeljio na nezadovoljstvu zbog neučestvovanja u novoj upravi i uskraćenim приходima od imovine.⁴⁴ Barski kapetan Pejović izvještava ministra unutrašnjih djela da Selim-beg zbog ličnog nezadovoljstva podstiče barske muslimane na neposlušnost.⁴⁵ Ministar unutrašnjih djela vojvoda Mašo Vrbica naređuje barskom kapetanu da nijednim potezom ne izaziva nezadovoljstvo muslimana, a što se tiče Selim-bega, kapetanu preporučuje da upotrijebi “najprijateljskiju pulitiku” prema njemu. Ako to ne pomogne, kaže ministar unutrašnjih djela, onda će se upotrijebiti i druga sredstva, ali za sada je bitno da se pravilnim postupanjem stekne naklonost naroda i da se muslimani učine zadovoljnim. Između ostalog, ministar Vrbica objašnjava Pejoviću da je sada potrebno biti obazriv i taktičan prema muslimanima, jer treba da se izvrši razgraničenje s Tur-

⁴² DACG, MUD, f. 18, Vojvoda M. Vrbica, ministar unutrašnjih djela – kapetanu F. Lainoviću, 5. 9. 1880, br. 171; DACG, MUD, f. 18, V. Pejović, okružni kapetan u Baru – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 7. 12. 1880, br. 3259.

⁴³ DACG, MUD, f. 18, N. Matanović, ađutant knjaza Nikole – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 5. 9. 1880, br. 178.

⁴⁴ Vojvoda Simo Popović piše da je Selim-beg bio nezadovoljan jer mu nije bilo vraćeno vlasništvo nad ogromnim imanjem koje je imao. Knjaz je namjerno odugovlačio s vraćanjem imanja Selim-begu, pošto je želio da ono pripadne njemu. Ne bi li ga odvratio od ovog potraživanja, knjaz Nikola je Selim-begu redovno davao velike sume novca. Pored toga, vojvoda Simo Popović pretpostavlja da je Selim-beg bio nezadovoljan i zbog toga što nije postavljen za načelnika Barskog okruga, iako mu je knjaz obećao da će “biti u njega što je i u cara bio”. Vojvoda Simo Popović, *Memoari*. Cetinje/Podgorica: 1995, 727-745.

⁴⁵ DACG, MUD, f. 4, Kapetan V. Pejović – vojvodi M. Vrbici, 2. 5. 1879, 1879, br. 881.

skom, a kada se taj posao završi, “ostaće vremena da se sa svakim učini čisti račun”.⁴⁶ Na Cetinju su ubrzo započeli da rade na pridobijanju Selim-bega. On je najprije imenovan u Okružni sud, a zatim mu je, bez znanja barskog kapetana, dozvoljeno da u Mrkojevićima rješava određene sporove i da naplaćuje kazne, iako on kao član Okružnog suda to nije imao pravo. Selim-begu se time željelo pokazati da on ima više vlasti nego što mu položaj koji ima obezbjeđuje, i da je njegov pretpostavljeni u Cetinju, a ne u Baru. Selim-begu se položaj u vlasti koji je dobio ubrzo učinio neodgovarajućim, zbog čega je krajem 1879. godine podnio ostavku na članstvo u Okružnom sudu.⁴⁷ Prije nego je podnio ostavku, Selim-beg je bio na Cetinju, gdje je pokušao da sazna nešto više o svojim izgledima da ubrzo postane predsjednik suda. Kada mu je na Cetinju na lijep način rečeno da je članstvo u Okružnom sudu najviše što može dobiti, Selim-beg se odlučio da se iz vlasti povuče. Povlačenjem iz vlasti Selim-beg se nije vratio predašnjim političkim stavovima, već se sasvim posvetio brizi za očuvanje svoje ogromne imovine. Najviša državna vlast iskazala je svoju spremnost da mu u tom poslu uvijek pruži podršku.⁴⁸ Dobivši takve garancije, Selim-beg više nikada nije došao u iskušenje da bavi političkom agitacijom među barskim muslimanima. Očito je njegova predašnja politička agitacija protiv crnogorske vlasti imala samo jedan cilj – da se takve garancije dobiju. Njegovi politički stavovi bili su samo sredstvo pritiska na novu vlast, a borba za odbranu vjere i nacije kojoj pripada samo je paravan za ostvarivanje ličnih interesa.

U namjeri da stekne povjerenje nepravoslavnog stanovništva i učini muslimane i katolike lojalnim podanicima, crnogorska vlast je posebno vodila računa o uvažavanju vjerskih osjećanja svojih nepravoslavnih podanika. Naročiti značaj imalo je pokazivanje vjerske tolerancije prema muslimanima, jer su pripadali nehrišćanskoj religiji, koju su crnogorski pravoslavci doživljavali izrazito neprijateljskom. Da bi i svojim novim podanicima pokazao da crnogorska država i njena vlast poštuju vjerske slobode, ali i da uvažavaju njihovu vjeroispovijest, knjaz je naredio da se u Baru pucanjem iz topova označi početak ramazanskog posta. Kratkim pismom on se obraća vojvodi Vrbici: “Mašo, daj naredbu topdžijama u Bar da prilikom ovoga Ramazana pale jutrom i večerom po jedan top koji će im navjestiti post i omrs ali reci im

⁴⁶ DACG, MUD, fascikla br. 4, Vojvoda M. Vrbica – kapetanu V. Pejoviću, 29. 5. 1879, 1879, br. 980.

⁴⁷ DACG, MUD, fascikla br. 5, Kapetan V. Pejović – vojvodi M. Vrbici, 24. 12. 1879, 1879, br. 2664.

⁴⁸ DACG, MUD, f. 10, Selim-beg Barski – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 24. 1. 1880, br. 193; DACG, MUD, f. 26, V. Pejović, okružni kapetan u Baru – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 4. 9. 1881, br. 1909.

da to čine uredno i na vrijeme kojemu ovi odža odredi”⁴⁹. Način na koji je ramazan obilježen u Baru crnogorski ministar unutrašnjih djela preporučio je i za Podgoricu, smatrajući da u Podgorici ova naredba ima još veći politički efekat, jer je u gradu prisutna komisija za razgraničenje.⁵⁰ Crnogorska vlast je udovoljavala i molbama muslimana da im ustupi barut, kako bi pucanjem obilježili dolazak ramazanskog praznika. Kada su to zatražili predstavnici plemena Mrkojevića iz okoline Bara, ministar unutrašnjih djela je naredio da im se ustupi baruta koliko im treba, a vojnom komandantu barske oblasti je poručio da ne šteti obećanja i komplimente, samo da ih odobrovolji: “S Mrkojevićima najljepše postupaj, barjaktaru i kapetanu pogladi koliko više možeš i reci da će oni biti prvi ljudi kod knjaza na taj kraj...”⁵¹

Crnogorska vlast nagovještavala je i potpuno uvažavanje vjerskih sloboda katoličkog stanovništva. Knjaz Nikola je u jednom pismu Karlu Potenu, arcibiskupu skadarskom i barskom, naveo da će slobodu koju su Crnogorci izvojevali podjednako uživati i državljani katoličke vjeroispovijesti, kao i da će njihova vjerska prava biti predmetom knjaževe najveće brige. Katolici u Crnoj Gori uživat će i njegovu vladalačku ljubav i pravičnost, baš kao i pravoslavci.⁵² Da bi dao dokaza o svojoj naklonosti prema katoličkoj crkvi, knjaz Nikola je, recimo, naredio da prilikom posjete Karla Potena Baru zvone zvona i na pravoslavnim crkvama, a da dvije čete vojnika odaju počast arcibiskupu.⁵³ Razumije se da su ovo bili simbolički gestovi, koji su trebali da ukažu i na karakter crnogorske vjerske politike u budućnosti.

Za crnogorsku politiku prema nepravoslavcima može se reći da je nakon nekoliko godina rezultirala potpunim uspjehom: poslije 1881. godine svedeni su na najmanju mjeru nesporazumi između nepravoslavnih podanika i nove vlasti, i od tada lojalnost nepravoslavaca crnogorskoj državi postaje dominantna odlika njihovog odnosa prema njoj. Potrebno je bilo nekoliko godina da crnogorska politika prema muslimanima i katolicima dobije umjerenija i realnija opredjeljenja, ali je isto toliko bilo potrebno da i oni shvate kako je neminovno da crnogorsku državu prihvate i da se povinuju njenim zakonima. Na umjereniji i realniji smjer crnogorske politike prema nepravoslavcima svakako je uticalo njihovo odlučno nepristajanje na neke odluke crnogorske vlasti, dok je na drugačiji odnos muslimana i katolika prema Crnoj

⁴⁹ DACG, MUD, f. 5, Knjaz Nikola – vojvodi M. Vrbici, 26. 7. 1879, 1879, br. 1591.

⁵⁰ DACG, MUD, f. 6, Vojvoda M. Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi I. Plamencu, upravitelju Podgorice, nema datuma, br. 1761.

⁵¹ DACG, MUD, f. 6, Vojvoda M. Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi M. Đuroviću, 3. 8. 1879, br. 1760.

⁵² Knjaz Nikola - arcibiskupu Karlu Potenu, *Glas Crnogorca*, br. 1, 4. 1. 1879, 4.

⁵³ *Glas Crnogorca*, br. 15, 28. 4. 1879, 3.

Gori uticala spoznaja da se predašnje stanje vratiti neće i da ih nijedna susjedna država neće podržavati u otporu zakonitom poretku. Kada su i jedni i drugi postali svjesni tih realnosti, počeo je da se stvara u Crnoj Gori stabilan i tolerantan međukonfesionalni ambijent. Nesuglasice i sukobi nepravoslavni podanika i crnogorske vlasti bili su poslije ovog perioda najčešće izazivani uobičajenim razlozima koji dovođe do nesporazuma između vlasti i njenih podanika, a ne razlozima koji imaju veze s konfesionalnom pripadnošću podanika. Ni u jednoj crnogorskoj oblasti gdje su živjeli muslimani i katolici uglavnom nijesu imali sukobe s vlašću kao vjerska grupacija, već kao pojedinci čija je konfesionalna pripadnost najčešće bila nevažna za nastanak i rješavanje tog spora.

I crnogorska država i njeni nepravoslavni podanici imali su interes da međukonfesionalnih sporova nema – država političkih, nepravoslavci egzistencijalnih. Crnogorska država željela je da svojom tolerantnom vjerskom politikom ostvari unutrašnju stabilnost i da dobije ugled zemlje zakonitosti i slobode, kako bi u nekom budućem širenju teritorije, takođe na okolne oblasti gdje žive nepravoslavci, oslabila oštricu njihova otpora. Pored ovog razloga državne politike, postojao je još jedan: stvoriti mit o knjazu Nikoli kao o najpravednijem i najtolerantnijem balkanskom vladaru. Naravno da su i crnogorski nepravoslavci imali svoje razloge za podaničke manifestacije vjernosti državi i vladaru. Najvažniji razlog je želja da kao neznatna vjerska skupina u crnogorskoj državi proizvedu što više dobre volje prema sebi i tako olakšaju i osiguraju sebi opstanak na prostoru gdje vijekovima žive. Vođeni ovim realnim interesima, i jedni i drugi su na početku zajedničkog života bili spremni i da odglume ulogu koja se od njih očekuje: vlast toleranciju, nepravoslavci odanost. Tako se počeo ostvarivati glavni cilj crnogorske politike prema nepravoslavcima – dobijanje lojalnih podanika. To je bila težnja o kojoj govori i jedan od glavnih kreatora te politike – vojvoda Mašo Vrbica: “Ja bih doista rad bio da u njih pronikne svijest privrženosti k’ našem Gospodaru, pa da ostanu njegovi podajnici na svojim kućama u mirnom životu...”⁵⁴

Ako je postojala dobra volja crnogorske države da se muslimani i katolici koji žive u Crnoj Gori učine lojalnim podanicima, njeno opredjeljenje da se izbjegli nepravoslavci vrate na svoja ognjišta nije sasvim bilo postojano i iskreno. Iako je knjaz Nikola javno pozvao iseljene muslimane da se vrate u svoje domove, obećavajući im sva lična, imovinska i vjerska prava, država je u najvećoj tajnosti otkupljivala njihova imanja, ne bi li time uklonila najvažniji razlog zbog koga bi se vraćali.⁵⁵ Na osno-

⁵⁴ DACG, MUD, f. 17, Vojvoda S. M. Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi M. Miljanovu, 9. 12. 1880, br. 3490.

⁵⁵ ABO DMC, NIRS, f. 2, Proglas iseljenim crnogorskim muslimanima, 13. 7. 1881.

vu pisma vojvode Đura Cerovića, saznajemo da je on po nalogu knjaza i Državnog savjeta upućen u Nikšić da za račun države tajno otkupljuje zemlju od iseljenih muslimana.⁵⁶ Prema svjedočenju jednog od saradnika vojvode Cerovića u ovome poslu, tajno otkupljivanje imanja iseljenih muslimana trajalo je više od deset mjeseci.⁵⁷ Ovakvim akcijama, koje su sprovedene u svim oblastima gdje su postojala imanja iseljenih muslimana, prekidane su one životne veze između iseljenih muslimana i prostora na kome su nekada živjeli. Tako je najveći dio iseljenih muslimana, i pored obećanja crnogorske vlasti o garantovanju svih prava i sloboda ukoliko se vrate u svoje domove, odlučio da ostane u Osmanskom carstvu.

U želji da obezbijedi potpunu vjersku slobodu za sve svoje podanike, posebno nepravoslavce, ali i da ostvari kontrolu nad njihovim vjerskim životom, crnogorska država je odmah poslije 1878. godine započela rad na ustanovljenju njihovih vjerskih institucija. Za muslimanske vjerske službenike ubrzo nakon završetka rata (1878) imenovan je vrhovni vjerski poglavar, čija je službena titula bila – “muftija crnogorski”.⁵⁸ Crnogorski muftija biran je uz saglasnost osmanske vlade i crnogorskog vladara. Primaio je platu iz crnogorske državne kase.⁵⁹ Poslije donošenja Ustava 1905. godine crnogorskog muftiju samostalno je imenovao crnogorski vladar na prijedlog ministra prosvjete i crkvenih poslova.⁶⁰ Ustavom je bilo predviđeno i da muftija ima mjesto virilnog poslanika u Narodnoj skupštini, što je nametalo obavezu i da vrhovni poglavar crnogorskih muslimana bude državljanin Crne Gore.⁶¹ Pored muftije, u Crnoj Gori je nedugo poslije 1878. godine bilo 46 muslimanskih duhovnika, raspoređenih po svim mjestima gdje žive muslimani.⁶² U Podgorici je bilo jedanaest muslimanskih duhovnika, i to četiri imama, četiri mujezina i trojica hodža, a najviše muslimanskih vjerskih službenika bilo je u Ulcinju - dvadeset. Prema zva-

⁵⁶ DACG, fond “Državni savjet” (DS), f. 1, Vojvoda\Cerović – Državnom savjetu, 10. 9. 1882, br. 6/1882.

⁵⁷ DACG, DS, f. 1, Mijušković – Državnom savjetu, 20. 4. 1884, br. 3/1884.

⁵⁸ DACG, MUD, f. 21, Vojvoda S. Popović – vojvodi M. Vrbici, 2. 4. 1881, br. 635.

⁵⁹ DACG, MPCP, f. 1, Muftija crnogorski Adži Saljih – Ministarstvu prosvjete i crkvenih djela, 15. 10. 1885, br. 45.

⁶⁰ DACG, MPCP, f. 82, Ukaz kralja Nikole o imenovanju muftije crnogorskih muslimana, 20. 6. 1912, br. 1487.

⁶¹ DACG, MPCP, f. 85, Muftija M. Karaduzović – Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova, 15. 9. 1912, br. 2365.

⁶² Muhamedansko duhovenstvo, Grlica, 1889, 40-41.

ničnoj statistici, u Crnoj Gori je bilo 36 džamija, u kojima je službovalo 36 hodža.⁶³ Muslimanski duhovnici imali su sve do početka 20. vijeka status crnogorskih državnih činovnika, da bi poslije uvođenja ustavnosti, taj status imali samo muftija i kadije.⁶⁴ Krajem 1910. godine muftija crnogorskih muslimana Mustafa Hilmija započeo je proceduru kod nadležnog ministarstva da se i nižim vjerskim službenicima daje plata iz državne kase. Crnogorski muftija je objašnjavao kako je muslimanima preveliki teret da plaćaju prirez koji se odnosio na vjerske službenike i još državni porez.⁶⁵ U pitanju su bile plate za 36 hodža (koliko je bilo i džamija u Crnoj Gori). Početkom 1912. godine Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova odlučilo je da svih 36 muslimanskih vjerskih službenika primaju platu iz državne kase.⁶⁶ Muslimansko vjersko vodstvo bilo je podređeno Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova i preko ovog ministarstva isplaćivana im je godišnja plata.⁶⁷ Pored obavljanja vjerskih dužnosti, muslimanskom vjerskom vodstvu bilo je zakonom dozvoljeno da otvara vjerske škole i da u njima izvodi nastavu.⁶⁸

Crnogorska država je u sporazumu sa Svetom Stolicom 1886. godine ustanovila i vrhovnu vjersku instituciju za stanovništvo katoličke vjeroispovijesti. Sklapanjem Konkordata između Crne Gore i Svete Stolice, Barska nadbiskupija, koja je od 1867. bila sjedinjena sa Skadarskom biskupijom, ponovo je uspostavljena kao samostalna vjerska institucija. Pod njenom duhovnom jurisdikcijom našli su se svi katolici koji žive na teritoriji Knjaževine Crne Gore. Konkordatom je zagarantovana sloboda ispovijedanja katoličke vjere u Crnoj Gori, a barski nadbiskup dobio je potpunu slobodu u obavljanju crkvenih poslova i upravljanju dijacezom. Barska nadbiskupija je ovim ugovorom podređena direktno Svetoj Stolici, koja imenuje barskog nadbiskupa, uz saglasnost crnogorske vlade. Barski nadbiskup polagao je zakletvu vjernosti crnogorskom vladaru, a iz državnog budžeta bila mu je određena godišnja plata. Ta-

⁶³ DACG, MPCG, f. 66, M. Hilmi, muftija crnogorski – P. Vučkoviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, br. 2642; DACG, MPCP, f. 64, Spisak bogomolja (džamija) u Kraljevini Crnoj Gori, 2263.

⁶⁴ Vidjeti: Zapisnik sa sjednice Državnog savjeta od 05. oktobra 1913, Obrazloženje rješenja po molbi muftije Karađuzovića; *Državni savjet Knjaževine /Kraljevine/ Crne Gore 1879-1915* (Dokumenta). (priredili B. Kovačević i Ž. M. Andrijašević) Cetinje: 2001, 640-641.

⁶⁵ Muftija crnogorski – P. Vučkoviću, ministru prosvjete, 20. 11. 1910, f. 66, br. 155.

⁶⁶ DACG, MPCP, f. 80, P. Vučković, ministar prosvjete – Glavnom državnom računovodstvu, 6. 3. 1912, br. 787.

⁶⁷ DACG, MPCP, br. 422, Spisak činovnika Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, 5. 2. 1884, Isto, br. 1022 za 1890. Isto, br. 97, za 1900.

⁶⁸ DACG, GŠN, f. 26, L. Jovović – M. Šlakoviću, 22. 1. 1896, br. 72.

kode, Konkordatom je crnogorska vlada dobila pravo da utiče na uređenje parohija i imenovanja parohijskih sveštenika i vjeroučitelja.⁶⁹ Za prvog nadbiskupa obnovljene Barske nadbiskupije imenovan je Šimun Milinović, koji je na toj dužnosti bio do svoje smrti 1910. godine. Prema statistici iz 1888. godine, Barska nadbiskupija imala je, zajedno sa nadbiskupom, trinaest duhovnih lica. Od njih trinaest iz Dalmacije su bila trojica, iz Italije četvorica, iz Skadra trojica, iz Šušanja dvojica i iz Boke Kotorske jedan.⁷⁰ Već početkom naredne godine zbog smrti župnika bile su upražnjene dvije župe, što je za Nadbiskupiju bio veliki problem.⁷¹ Sam nadbiskup se krajem 1889. godine žali da mora dovoditi iz Skadra sveštenike da obavljaju vjerske obrede u pograničnim župama.⁷² Pored ovih problema, postojala je i materijalna oskudica, budući da su isplate iz državne blagajne ponekad neobjašnjivo kasnile.⁷³

Ukazivanjem na glavna obilježja politike crnogorske vlasti prema nepravoslavnom stanovništvu tokom prvih godina njihovog života u sastavu Crne Gore, kao i ukazivanjem na neke probleme u odnosima između nepravoslavaca i crnogorske države prikazan je jedan dio stvarnosti novog doba, koje je započelo 1878. godine. U toj stvarnosti bilo je i pozitivnih i negativnih pojava, dobrih i loših primjera, uostalom kao što to biva u svakoj stvarnosti i u životu svakog pojedinca. Ali, politika i ideologija nemaju običaj da stvarnost predstavljaju onakvom kakva ona uistinu ili približno jeste, već onakvom kakva njima odgovara i kakva bi željeli da bude. Takvu sudbinu doživjela je i stvarnost međuvjerskih odnosa u Crnoj Gori poslije 1878. godine ■

⁶⁹ *Glas Crnogorca*, br. 45, 21. 10. 1886, 1-2. R. Dragičević, Ugovor Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine. *Zapisi*, knj. XXIV, sv. 1, 1940, 21-23.

⁷⁰ DACG, MPCP, Imenik svećenika rimokatoličke Barske Prabiskupije god. 1888, br. 284.

⁷¹ DACG, MPCP, Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 12/24. 4. 1889, br. 88.

⁷² DACG, MPCP, Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 5/17. 12. 1889, br. 237.

⁷³ DACG, MPCP, Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 4/22. 10. 1888, br. 245.

THE POLITICS OF THE MONTENEGRIN STATE TOWARDS ITS NON-ORTHODOX SUBJECTS AFTER 1878

Summary

Hinting at the main characteristics of the politics of the Montenegrin government towards the non-orthodox population during the first years of their life within Montenegro, as well as pointing to certain problems in the relations between the non-orthodox population and the Montenegrin state, this paper portrays a part of a new age reality which started in 1878. This reality had both positive and negative instances, good and bad examples, as is the case with any reality and life of each individual. However, politics and ideology do not tend to present reality as it nearly or really is, but rather as it suits them and as they would prefer it to be. Such a destiny met the reality of interreligious relations in Montenegro after 1878 ■

UDK 32:316 (497.6) "18/19"
Izvorni naučni rad

THE HUMAN CONCEPT IN FIN-DE-SIÈCLE
BOSNIA AND HERZEGOVINA
- A comparison between Ljudevit Dvorniković
and Neo-scholastics -

Mitsutoshi Inaba
Tokio, Japan

Abstract: My aim is to investigate one source of our essentialism in the concept of human being at the turn of the century. As its concrete theme, I have chosen the conflict between Darwinism and the neo-scholastics. In particular, I analyze the relationship between Ljudevit Dvorniković and Josip Stadler, because the former endeavored to occupy his place in opposition to the neo-scholastics. Dvorniković regards our human history as a continuous differentiation. On the other hand, the neo-scholastics, especially Stadler regard the history as the growth within each genus. Although Dvorniković historically approached the human being, his metaphysical presupposition prevented him from historicizing the human being totally. His metaphysical presupposition is the notion that the human being as one growing species exists. At this point, he unintentionally has some relationship with his potential enemy, the neo-scholastics. I think one source for the essentialism is such a strange coexistence of the differentiating human being and invariable, although growing, human being.

Key words: Human being, Individuality, Biology, Esthetics, Historiography, Metaphysics, Pedagogy, Psychology, Neo-Scholastics, Ljudevit Dvorniković, and Josip Stadler

Apstrakt: Moj cilj bio je da istražim izvor našeg esencijalizma u konceptu ljudskog bića na kraju stoljeća. Kao njegovu konkretnu temu, odabrao sam sukob darvinizma i neoskolastičara. Posebno analiziram odnos između Ljudevita Dvornikovića i Josipa Šadlera, jer je prvi radio na tome da zauzme mjesto u opoziciji prema neoskolastičarima. Dvorniković posmatra našu ljudsku historiju kao trajnu diferencijaciju. S druge strane, neoskolastičari, naročito Šadler, vide historiju kao rast unutar svakog roda. Iako je Dvorniković prilazio ljudskom biću historijski, njegova metafizička pretpostavka ga je sprječavala u tome da u potpunosti historicizira ljudsko biće. Njegova metafizička pretpostavka je misao da čovjek egzistira kao jedna rastuća vrsta. Na ovom mjestu on nenamjerno stupa u odnos sa svojim potencijalnim neprijateljima – neoskolastičarima. Mislim da je jedan izvor za esencijalizam tako strana koegzistencija diferencijacije čovjeka i nepromjenljivog, iako rastućeg, ljudskog bića.

Ključne riječi: Čovjek, individualnost, biologija, estetika, historiografija, metafizika, pedagogija, psihologija, neoskolastičari, Ljudevit Dvorniković, Josip Šadler.

Introduction

In Bosnian historiography, we sometimes come across a thesis according to which Bosnian Muslim's identity has never changed since its so-called origin in the Bosnian church. Such an essentialist thesis has no historical authority that is supported by historical documents. Nevertheless, Muhamed Hadžijahić and Mustafa Imamović have continued to endorse this thesis in recent years. A counter thesis argues that various religious sects participated in the conversion to Islam.¹ Another thesis contends that Bosnian Muslim has represented its own identity in the form of various names appropriate to its circumstances. At the same time, this thesis claims that to identify Bosnian Muslim with the Bosnian nation is the product of political social considerations at a certain point in the Bosnian history.² Through these arguments, we can understand the political and socioeconomic motives and conditions

¹ M. Džaja, Srećko, *Konfesionalnost i nacionalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: 1992.

² Miedlig, H-Michael, "Zur Frage der Identität der Muslime in Bosnien-Herzegowina", *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1994, 23-42; Redžić, Enver, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Sarajevo: 2000; Juzbašić, Dževad, "Nekoliko napomena o etničkom razvitku u BiH", *Prilozi* 30 (2001), 195-206;

behind such an essentialist thesis and can locate it in the Bosnian historical constellation. However, we cannot solve one serious problem, i. e., why historians would posit the unchangeable essence of one identity in history as the negation of all other essences. Their answers are stereotyped, because they propose two measures, the objective use of historiographical tools and the construction of the historical truth based on facts.³ Yet they forget that such essentialist-historians themselves were confident that their studies were the products of objective historiographical research.

At the turn of the century, such an essentialist thesis appeared in the Bosnian historiography.⁴ As the background for this line of argument, historians pointed out the political motives of the Habsburg Empire, especially those of Benjamin Kallay, the Bosnian governor from 1882 to 1903. He constructed the Bosnian nation on the basis of the concept of a Bosnian Muslim to prevent the penetration of Serbian nationalism into Bosnian Muslim. This was an old trick used by the colonialists that involved squeezing a historical individual into a non-historical category.⁵ Besides such a political motive, we should investigate whether there was also an epistemological underpinning that permitted the connection of the essential events with history. New Historical approach, Darwinism, according to which species evolve by natural selection, had a strong influence on thinkers and intellectuals in Bosnia and Croatia; their thoughts related to not only biology, but also human science. Ljudevit Dvorniković (1861-1933), a professor,⁶ at the Sarajevo Teachers School, a member of the Central Committee of Napredak (1912-1915), a leader of the chorus Trebević, and the chief editor of the magazine *Behar* (1908-1910), employed evolutionary thought to discuss esthetic, pedagogical, and psychological issues in various periodicals in Bos-

Kržišnik-Bukić, Vera, "Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u BiH", *Prilozi* 32 (2003), 297-313.

³ Mušeta-Aščerić, Vesna, "Pojam istinitosti kroz historiju-Historijska istina kao pitanje moralne istine", *Prilozi* 29 (2000), 405-418; Kvarne, Jon, "Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih historijskih mitova?" u: *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003, 85-107.

⁴ Bašagić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: 1900.

⁵ We could encounter such a trick in texts written during the Ottoman Empire. As to his inspection in 1864, Ahmed Cevdet Paşa likens the Bosnian to a book with an unchangeable content and a broken cover in his memoirs. Ahmed Cevdet paşa, *Tezâkir 21-39*. Ankara: 2. baskı, 1986, 68-69.

⁶ Although Dvorniković had been appointed to the teacher on August 25th 1902, he was promoted to the professor on December 13th 1913. Istorijski Arhiv u Sarajevu, *Ostavština Ljudevita Dvornikovića*, DLj-4 i DLj-5.

nia and Croatia.⁷ In this paper I analyze his human concept to investigate its epistemological background as the metaphysical basis for all human sciences at that time.

In his memoirs (1909) addressed to Davorin Trstenjak, Dvorniković spoke of having read Antun Kržan's monograph *O postanku čovjeka*, which aroused his interest in Darwinian thought⁸. Kržan was a Croatian neo-scholastic, and his monograph criticized Darwinian thought as representative of materialism.⁹ It is interesting that Dvorniković claimed to have first discovered his method, which was based on evolutionary theory, in an anti-Darwinian neo-scholastic monograph. In his letter of February 20, 1901, he mentioned his opposition to the thought of Ljuboje Dlustuš, chief editor of the pedagogical periodical *Školski Vjensik*, because of Dlustuš's reliance on the thoughts of Thomas Aquinas and his being a scholastic metaphysic who based his ideas on old-fashioned science.¹⁰ In later years, Dvorniković asserted that Dlustuš's clerical ideas separated the two of them.¹¹ Although Dvorniković's memoirs do not honestly reflect his past, it is understandable that he would situate himself in opposition to scholastic thought, as mentioned by the other letters.

First, we should consider how the influence of Darwinian methods in Bosnia and Croatia was evaluated at the turn of the century. To assess the impact of Darwin's thought in Croatia, Vale Vouk examined the conflict between the progressive and liberal mind that was supported by science and the conservative and apprehensive mind that was based on religious dogmatism.¹² Similarly, we can find such opposition to religious thoughts in Antun Bauer's critique of Bogoslav Šulek's treatise *Područje materializma* (1888). Although Josip Balabanić used more documents than Vale Vouk to investigate the Darwinian influence up to 1918, he also considered that

⁷ Rizvić, Muhsin, *Behar*. Sarajevo: 1971, 369-420; Išek, Tomislav, *Mjesto i Uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)*. Sarajevo: 2002, 66.

⁸ Pismo 8. studenoga 1909, Arhiv Hrvatskog školskog muzeja (AHŠM), HR-HŠM-50 Trstenjak Davorin, A-1913 Pisma Ljudevita Dvornikovića.

⁹ Although Kržan criticizes that Darwin cannot explain how our lives are generated without the life principle, he recognizes Darwin's method as a supplementary method to understand the physical world. Kržan, Antun, *O postanku čovjeka*. knj. 2, Zagreb: 1877, 263.

¹⁰ Pismo 20. veljača 1901, AHŠM, HR-HŠM-50 Trstenjak Davorin, A-1913 Pisma Ljudevita Dvornikovića.

¹¹ Pismo 5. veljača 1905, AHŠM, HR-HŠM-50 Trstenjak Davorin, A-1913 Pisma Ljudevita Dvornikovića

¹² Vouk, Vale, "Darvinizam u Hrvatskoj, u Marcel Prenant" (prev. od Davor Mikačić), *Darwin Njegov život i djelo*. Zagreb: 1946, 119.

conflict based on its thesis, which represented the crush between the traditional scholastic thought and the positivist approach.¹³

Such a clash between biological thought and scholastic thought has generally been accepted in the history of science. Stjepan Zimmermann, a scholastic successor, evaluated Bauer's works positively, especially his critique of Šulek, in order to secure the independence of philosophy and metaphysics against the philosophical naturalization caused by psychologism.¹⁴ In the sphere of ideal history, we can also verify the acceptance of this opposition.¹⁵

Nevertheless, recently Tomislav Bracanović has indicated that the room for negotiations between Bauer and Šulek would have existed if they had both maintained their composure.¹⁶ We should examine that opposition anew, as attested to by Dvorniković and other contemporaries and historians. Is it possible that the historical approach, like the evolutionary method, did not necessarily sweep away the so-called scholastic thought? Somewhere, we might find the hidden link to scholastic thought.

What is neo-scholasticism? Since the latter half of the 19th century, individuals have tried to modernize the Catholic theology and philosophy by critically accepting the results of contemporary natural science, as based on the scholastic tradition in Italy, Spain, France, and Germany.¹⁷ Pope Leo 13's encyclical *Aeterni Patris* (1879), which authorized the modernization of theology and philosophy on the basis of Aquinas, promoted neo-scholasticism to the official theology and philosophy among Roman Catholic thinkers. Such a new stream of thoughts instantly influenced the Catholic-dominated Croatia.¹⁸

¹³ Balabanić, Josip, *Darvinizam u Hrvatskoj Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja prvog svjetskog rata*. Zagreb: 1983, 83.

¹⁴ Zimmermann, Stjepan, "Nadbiskup kao filozofski pisac", u: Janko Barlè i Svetozar Ritig (ured.), *Zagrebački Nadbiskup Dr. Antun Bauer u životu i djelu O njegovom zlatnom svećeničkom jubileju 28. srpnja 1929*. Zagreb: 1929, 25; Zimmermann, Stjepan, "Bauer kao filozof" (1939), u: Ivan Čehok (pri.), *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*. Zagreb: 2001, 81-100.

¹⁵ Križanić, Zora, *A. Bauer i njegova filozofija*. Zagreb: 1986, 104.

¹⁶ Bracanović, Tomislav, "Problem naravi ljudskog duha u sporu između Bogoslava Šuleka i Antuna Bauera", *Scopus* God.4-sv.3-br.13/14 (2000 travanj), 23.

¹⁷ Macan, Ivan, "Kršćanska filozofija u katoličkoj misli 19. i 20. stoljeća (II)–prvi dio", *Obnovljeni život* svezak 49-br. 2 (1994), 167-189.

¹⁸ Gruber, Cvjetko, "Kršćanska filozofija po katoličkih školah u duhu angjeoskoga učitelja sv. Tome Akvinjanina obzirom na najnoviju encikliku *Aeterni Patris*", *Katolički list* 1880, 49.

Some representative philosophers and theologians of neo-scholasticism came from Croatia.¹⁹ I selected Josip Stadler (1843-1918) in my paper because of the following two reasons. On one hand, he was the archbishop of Vrhbosna in Sarajevo from 1881 to 1918 and can be regarded as a representative of the Bosnian Catholics at the turn of the century. On the other hand, he was an important leader of the neo-scholastic movement in Croatia and Bosnia because he received a doctorate philosophy in 1865 and a doctorate in theology in 1869.²⁰ Then, he taught on the theological faculty at the University of Zagreb. In the early 20th century, he published six volumes titled *Filozofija*. Although these volumes were used as textbooks in the Vrhbosna Catholic Seminary (*Vrhbosanska visoka teološka škola*) that he established, the purpose of these volumes was to present the neo-scholastic philosophy systematically and their use as a textbook was a secondary result.²¹ He was the only person to systematize neo-scholastic philosophy in Bosnia and Croatia.

As for Dvorniković's *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike* (1905), his contemporary, Dimitrije Mitrinović, criticized it, saying "This is not an essay. These works resulted from suggestive psychological and scientific research. It is more important than anything else that these works be based on scientific excellence."²² Some thinkers like Mitrinović welcomed his contemporary's biological approach to aesthetics and pedagogy, although many thinkers at that time were not pleased by such a Darwinian approach.²³ In 1921, Dragutin Prohaska also made a positive critique of Dvorniković's work, although with some reservations.²⁴ His aesthetics and psychology were neglected for a long time.²⁵ Starting in the 1970s,

¹⁹ Josipović, Marko, "Pojam i pregled razvoja neoskolastike", *Filozofska istraživanja* God. 14-sv. 2-3 (1994), 448-450.

²⁰ Šarić, Ivan, "Nadbiskup dr. Josip Stadler k njegovoj zlatnoj misi", *Vrhbosna* 1918, 131.

²¹ Posavac, Zlatko, "Umjetnost i pojam ljepote u Hrvatskoj neoskolastici 5. Josip Stadler prvi hrvatskim jezikom eksplicite kao cjelina izveden i tiskom objavljen (neoskolastički) filozofski sustav", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, God. 27-br. 1-2 (2001), 192-193.

²² Ljudevit Dvorniković, "Essay- i iz područja psihološke pedagogije i estetike", *Bosanska Vila* God. 26-broj 6 (1911 Februar), 94.

²³ Pismo 27. ožujka 1893 od Milana Kobalića, Istorijski Arhiv u Sarajevu, Ostavština Ljudevita Dvornikovića, DLj-22.

²⁴ Prohaska, Dragutin, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*. Zagreb: 1921, 148.

²⁵ Fiamengo, Ante, "Ljudevit Dvorniković", u: *Enciklopedija Jugoslavije*. Beograd: 1958.

however, Dvorniković's work began to be reevaluated.²⁶ Zlatko Posavac also favorably considered his esthetics as "experiential" on the basis of biological psychology grounded in positivism and induction and asserted that he was a pioneer of the Croatian Moderne.²⁷ In his evaluation of Dvorniković, Posavac pointed out a feature of his esthetics as focusing more on feelings than recognition in comparison with the neo-scholastic esthetics.²⁸ Nevertheless, Posavac does not show how Dvorniković interpreted the esthetic experience by analyzing some of his texts, nor does he concretely compare his texts with those of the neo-scholastics to indicate both sides' of the conflict. Although recently, Posavac intensively analyzed the neo-scholastic esthetics, especially those of Stadler, his intention was to research the features of Stadler's esthetics in comparison with those of his contemporary neo-scholastics.²⁹

Since 1900 Dvorniković himself affirmed his intellectual position in opposition to scholastic thought. In fact, his contemporary, Mitrinović, gave his first book a positive evaluation as a biological and scientific contribution to Bosnian intellectual thought. His first book, *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike*, consists of his earlier articles published during the 1890s in the periodicals *Nada* and *Napredak*.³⁰ His second book, *Temelji psihologije*, is intended for students' use at his Teachers School because Stjepan Basariček's text was considered biased and out-dated.³¹ In 1911, he published his third book, *Uzgojna ideja u kulturnoj povijesti čovječanstva*. In this book he expressed his eagerness to write a modern and critical cultural history, because he felt it was needed in the school.³² His main works were published intensively at the turn of the century. Therefore, in this paper, it is appro-

²⁶ Bazala, Vladimir, *Pregled hrvatske znanstvene baštine*. Zagreb: 1978, 352.

²⁷ Posavac, Zlatko, "Jedan zaboravljeni estetičar Psihologističko-pozitivistička estetika Ljudevita Dvornikovića", u: *Novija Hrvatska Estetika Studije i Eseji*. Zagreb: 1991, 135-136.

²⁸ Isto, 137. i 141.

²⁹ Zlatko Posavac, "Umjetnost i pojam ljepote u Hrvatskoj neoskolastici 5. Josip Stadler prvi hrvatskim jezikom eksplicite kao cjelina izveden i tiskom objavljen (neoskolastički) filozofski sustav", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, God. 27-br. 1-2 (2001), 163-205, God. 28-br. 1-2 (2002), 207-238. i God. 29-br. 1-2 (2003), 93-162.

³⁰ Pismo 13. siječanja (?) 1906, AHŠM, HR-HŠM-50 Trstenjak Davorin, A-1913 Pisma Ljudevita Dvornikovića.

³¹ Pismo 28. siječanja 1904, AHŠM, HR-HŠM-50 Trstenjak Davorin, A-1913 Pisma Ljudevita Dvornikovića.

³² Pismo 28. svibnja 1910, AHŠM, HR-HŠM-50 Trstenjak Davorin, A-1913 Pisma Ljudevita Dvornikovića.

appropriate to consider mainly his works that appeared during this period as the primary documents. This study is also based on his manuscripts found in some Archives.

Dvorniković did not write an ontological work. He discussed various phenomena related to human beings through his biological and evolutionary psychology. Therefore it is not possible to understand his human concept through an analysis of his ontology. The first chapter analyzes his and neo-scholastic esthetic sense, which is related to intellect and emotion. The second chapter focuses on the concept of character, which is related to will. The third chapter analyzes how Dvorniković and the neo-scholastics understood or used the concept of history, which has relationships with intellect, emotion, and will.

1. Esthetic sense in Dvorniković's and neo-scholastic thought

1-1. Esthetic sense before Dvorniković

The authors of earlier Croatian pedagogical articles mention esthetic sense from the viewpoint that values beauty in relation to human beings. They interpret beauty as lifting irrational animals up to the level of human beings and coloring their life with luxury.³³ Stèpan Novotny defines esthetic sense as the emotion that is achieved through discovering and acquiring all the beauty in a single object.³⁴ He thinks that esthetic sense is the emotional product of the recognition of a beautiful object, and he and other authors of such articles believe that recognition necessarily precedes esthetic sense.

Starting in the latter half of the 1870s, some books on psychology in Croatian language appeared and help us understand how they interpreted esthetic sense psychologically. Although esthetic sense is an emotion elicited by beauty, it is not same as pleasure (*ugodnost*), because the latter is related to the material while the former is related to the form; we can think of beauty as separated from the object itself. Concretely beauty is a complicated harmony.³⁵ Even if we could perceive beauty through form, its form is restricted by the content or ideas. Although the ideas themselves have only a logical character, they can acquire an esthetic function while being in-

³³ Ilijašević, Stèpan, *Obuka malenih ili katechetika koju za porabu svjetjenikah učiteljah voditeljah i svih prijateljeh mladoga naraštaja*. Zagreb: 1850, 204.

³⁴ Novotny, Stèpan, *Gojitba i obča učba*. Beč: 1867, 56.

³⁵ Basariček, Stjepan, *Kratko izkustveno dušoslovje*. Zagreb: 1877, 56.

carnated in the esthetic form.³⁶ Therefore, it is important for esthetic sense to recognize such ideas in the form. In this regard Josip Glaser comments that “diving into the essence”,³⁷ is an indispensable condition for esthetic enjoyment.

In the 1890s, they call the object that caused its representation and elicited a fond emotion (*milja*) “beauty”. Such emotion is not the same as pleasure. As to the former, we can indicate its cause, while as to the latter, we cannot separate it solely, because it is closely connected with the sense organs with which it is concerned.³⁸ Therefore, these thinkers state, “beauty is produced by the material’s union with supernatural elements”.³⁹ The external condition for beauty is the harmony of the parts that compose the whole, and internal condition is the base or idea on which such a harmony exists.⁴⁰

Nevertheless, in reality, an object can rarely satisfy all people in terms of its being beautiful. As a result, these thinkers assert what changes as not beauty itself but rather as the person making esthetic judgments. Therefore, they recommend overcoming the observers’ own anticipation, desires, and inclinations as an indispensable precondition for esthetic enjoyment.⁴¹ Thus, they consider that beauty is eternal and may elicit esthetic sense in any person. Such a thought still maintains its validity.⁴² They regard intellectual growth as necessary for esthetic sense to satisfy its internal condition.

As mentioned above, they interpreted esthetic sense as one compound product that resulted from discovering the harmony in complicated phenomena and recognizing the idea as its harmony’s base in the pedagogical and psychological sphere starting in the 1850s. Recognition is an indispensable precondition for esthetic sense. Thus, these thinkers always separate esthetic fondness from physiological pleasure. In addition, they regard the variety of esthetic sense as the secondary result caused by the interference of the other senses, moods, or circumstances. Therefore, they consider that beauty would be the same for all people if we could eliminate such interfering factors.

³⁶ *Isto*, 57.

³⁷ Glaser, Josip, *Oris psihologije*, *Napredak*. Tečaj 18, 1877, 107.

³⁸ Arnold, Đuro, *Psihologija za srednja učilišta*. Zagreb: drugo izdanje, 1895, 92-94.

³⁹ Posedel, Josip, *Empirična psihologija za školsku i privatnu potrebu*. Senj: 1892, 101.

⁴⁰ Arnold, Đuro, *nav. djelo*, 97.

⁴¹ *Isto*, 58.

⁴² Posedel, Josip, *nav. djelo*, 102.

1-2. Esthetic sense of Dvorniković

The human inclination toward beauty is based on the specific sense called esthetic sense. At the same time, a question arises regarding the relationship between esthetic sense and its object. Herbert Spencer asserted that mental organs adapt themselves to their circumstances and esthetic sense is an effect of its organ. On the other hand, Wilhelm Wundt responded that we should focus on the mutual effects between esthetic sense and its object, without considering which of the two has priority.⁴³ Assenting to the latter, Dvorniković proposes that the satisfaction of needs is a key for understanding all mental activities. Even if the sublime, truthful, and perfect object is beauty, as the esthetics asserted, we cannot understand why it makes us feel pleasant.⁴⁴ He researches his response on the basis of the current knowledge of the human mind.

Where is esthetic sense located? Because until now other thinkers had contended that it was located in the mind, they had neglected the physical side, Dvorniković claimed.⁴⁵ Therefore, beauty became something transcendental that existed outside the human being. Our ordinary experiences confirm, however, that all pleasant feelings such as the satisfaction of hunger and the enjoyment of music or the plastic arts are generated in the physical organs. Thus, we should not distinguish the satisfaction of vegetable activities such as hunger from esthetic sense because all these senses are generated in the physical organs.⁴⁶ For avoiding the problem that could be caused by the dual perspective of mind and body, he analyzes the given connection between the senses and the physical organs on the basis of the experience of feeling something that always occurs in our body.⁴⁷ In such a way, he can return the human being to the vital sphere composed of animals and plants.

Therefore, as a result of the differentiation of the physical organization, all mental activities have their center in the physical organs.⁴⁸ Concretely, while explaining the growth of the child's brain, Dvorniković thinks that the center of the esthet-

⁴³ Dvorniković, Ljudevit, O psihološkim osnovima esteskog osjećaja, u *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike*. Sarajevo: 1905a, 78.

⁴⁴ Dvorniković, Ljudevit, O psihološkim osnovima estetskog osjećaja, *Nada* God. 7-br. 4, 1901, 55.

⁴⁵ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905a, 83.

⁴⁶ *Isto*, 83.

⁴⁷ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1901, 72.

⁴⁸ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905a, 85.

ic sense is the brain. The accumulation of knowledge about the circumstances regulates the pattern of human activities. Such accumulation simultaneously encourages the differentiation of each organ that carries out each activity. First, an organism responds to its circumstances reflectively. In parallel with the accumulation of knowledge about its circumstances, it begins to perform a conscious response and make recognition. Finally, it can subjectively select the means appropriate to its needs. Such growth enables it to recognize its place in the natural and social constellation through the activity of thought.⁴⁹ At the same time, new needs are generated daily from such a deepened recognition about the relationship between the self and the outside world. These needs encourage the organic differentiation. An activity leaves its trace in the concerned organ when a person repeats the activity related to the fixed organs. We can perceive such a trace as the inclination (*sklonost*) toward the given activity.⁵⁰ Such an inclination has some influence on the person's descendants through the heredity. Dvorniković calls such inclinations "mental capital".⁵¹

Even if the differentiation of the organ occurs through the accumulation of knowledge, it often happens that the organ's need cannot be satisfied in everyday life. Then, this need becomes the potential to wait for a good opportunity. The satisfaction of the needs allows us to feel pleasant when the need is able to find the opportunity to be satisfied. Its trigger is esthetic object. Therefore, the need for esthetic enjoyment also results from the need to acquire and order the representatives about the circumstances in harmony with the concerned organism's wealth.⁵² Although the sublime is closely related to fear, its observer always keeps the sublime object safe, and then, the sublime is not same as the fear. Breeding is an origin of the enjoyment of female beauty.⁵³ "Even if esthetic sense seems to be independent of our wealth,

⁴⁹ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1901, 73.

⁵⁰ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905a, 87.

⁵¹ *Isto*, 91.

⁵² Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1901, 74. Cf. the broadened knowledge and representative of its object always accompanies the sensitive judgment about it. Therefore our aesthetic sense is a phenomenon that parallels our physical emotions. Dvorniković, Ljudevit, *Uzgojni dojam beletristike*, u *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike*. Sarajevo: 1905b, 51-75. And Dvorniković, Ljudevit, *Govor umjetnosti*, u *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike*. Sarajevo: 1905c, 93-116.

⁵³ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905a, 89.

such independence is merely an illusion".⁵⁴ In opposition to the earlier esthetics, Dvorniković tries to relate the esthetic sense to physical pleasure. Thus, he succeeds in affirming that beauty is not independent of our being human.

His so-called physical esthetics would gain support from the contemporary evolutionary theory, which would lead to the end of the transcendental approach to esthetics. Evolutionary theory has enabled him to consider that the present state is not eternally constant but rather the effect of historical development.⁵⁵ Simultaneously, this theory has brought him another clue for analyzing esthetic sense: "We should not place each phenomenon outside evolution but connect it to *one organic whole* as its origin, and then, we should research the cause for the various phenomena in the differentiation from it".⁵⁶

While analyzing the history of esthetics, his thought, according to which the human being is a part of the organic whole, led him to consider the origin of esthetic sense that is common for all people.⁵⁷ He cites the ornament as an expression of the ancient esthetic sense. After people satisfied their minimum physical needs for their lives, the inclination for the ornament appeared.⁵⁸ According to this phenomenon, the connection with the organic needs does not completely disappear. It still has a connection as a function of sex appeal that leads its human descendants to breed. Therefore, it can be said that the current fashion is a trace whose biological origin has been forgotten.⁵⁹

Dvorniković examines that, in reality, we encounter various fashion styles. The relationship between the human being and nature has two aspects: external circumstances influence individual or the species either positively or negatively. A positive influence causes pleasant emotions, while a negative experience causes unpleasant emotions. Ever since human beings started dealing with their environment, they continually adapted themselves to their circumstance, which had a positive effect on their organic development. Such effects caused pleasant emotions, which left their traces as habits. These habits contribute in enabling human beings to adapt them-

⁵⁴ Dvorniković, Ljudevit, *Temelji psihologije*. Zagreb: 1906, 108. Cf. its second version was published at Sarajevo in 1912.

⁵⁵ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905a, 79-80.

⁵⁶ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1901, 55.

⁵⁷ *Isto*, 56.

⁵⁸ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905a, 80.

⁵⁹ *Isto*, 80.

selves to their living conditions.⁶⁰ For example, the reason why we like to be in sunlight is that it satisfies the organic need for light.⁶¹ An organ performing a fixed activity is not differentiated in the human beings but rather in each individual organ, according to each circumstance. Therefore, the various conditions surrounding each individual prevent human beings from becoming the same. Such circumstances include social situations, pedigree, and mental and physical features.⁶² Even if the natural environment is the same, all the people living in that environment do not always acquire the same esthetic sense because there are also other different circumstances.

The esthetic sense has its origin in physical needs, especially the need for existence. In parallel with the accumulation of knowledge about external circumstances, its needs get multiplied. Simultaneously, the organs, especially the nervous system, also become differentiated. Therefore, the esthetic sense separates itself from the need for existence and differentiates itself gradually. The differentiation of the esthetic sense or its organs is generated from three factors: the representatives or knowledge about various circumstances, consciousness about the self in its constellation, and the pleasant emotions that result from the adaptation of the esthetic sense to its circumstances.

1-3. Esthetic sense in neo-scholastic thought

1-3-1. Concept of sense in neo-scholastic thought

As to the esthetic sense, Stadler briefly defines it as “the mental inclination generated by the recognition of the beautiful or ugly objects”.⁶³ He considers beauty within the framework of the perfection of being. All beings in this world are not absolutely perfect, because the only absolutely perfect being is God. All creatures have something imperfect about them. Although all creatures cannot reach their absolute perfection because of their being imperfect, they will endeavor to achieve their relative perfection. Ultimately, the perfection at which all beings aim is the perfect actualization of the self.⁶⁴ He considers this proposition from three viewpoints. First is the perfection concerning the actuality (*stvarnost*). On the basis of this, the being is

⁶⁰ *Isto*, 81.

⁶¹ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1901, 57.

⁶² Dvorniković, Ljudevit, *Uzgoj i prirogiene sklonosti*, u *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike*, Sarajevo: 1905d, 33.

⁶³ Stadler, Josip, *Psihologija*. Sarajevo: 1910, 298.

⁶⁴ Stadler, Josip, *Opća metafizika ili ontologija*. Zagreb: reprint, 2004, 147.

classified as a simple or a compound being.⁶⁵ Although the simple being is perfect in itself, its parts compose its essence so that the compound being can achieve its perfection.⁶⁶

Second is the perfection concerning the way (*način*). It is classified into three parts. The first classifies all beings under the necessary and contingent beings by self. The second classifies them under the eternal and temporal beings. The last classifies them under the variable and invariable beings. It is impossible for a necessary being to be absent. This can be only God. All contingent beings can actualize themselves only by the actual existence of their precedent necessary being.⁶⁷ The invariable being includes the necessity in itself. The variable being includes the contingency in itself. All variable beings have some potentiality in themselves because to be variable means that a being can incessantly acquire or lose some actuality. Thus, all variable beings are imperfect.⁶⁸

Third is the perfection concerning the relationship (*odnošaj*). In this way Stadler classifies the beings in terms of order and beauty. For order, we should first recognize the relationships among the objects and then establish the rule according to which we can order them, because order means to set the objects in order for a fixed purpose. Therefore, the order can be actualized only by the rational being.⁶⁹ The order in nature is actualized only by one primary cause, namely God.

Although such beauty is based on its truth, especially the brightness of its truth, it alone cannot let its observer feel fondness. The basis for such an esthetic emotion is the particular circumstance of its object. First, this means the proportion that shows its union on the basis of its essence, because its object is the compound being. Then, it indicates its connection with brightness. By such brightness, its observers can easily recognize its object's form through the ordered proportion.⁷⁰ Therefore, beauty is the object ordered on the basis of a fixed rule. In addition, the esthetic sense means that its rule's recognition is accompanied by fond emotion.

As to the objects, beauty is classified under sensitive and mental categories. Although the intellect recognizes sensitive beauty, it is found in physical objects as far as its beauty depends on the function of sensitive organs, especially the optic and au-

⁶⁵ *Isto*, 149.

⁶⁶ *Isto*, 151-152.

⁶⁷ *Isto*, 157-158.

⁶⁸ *Isto*, 160-161.

⁶⁹ *Isto*, 162-163.

⁷⁰ *Isto*, 166.

ditory senses. Concretely, it means symmetry and harmony. Mental beauty is something we can recognize in non-physical objects. Ultimately, it means to recognize God. Human being as a creature cannot directly recognize such non-physical objects, so we recognize them indirectly through physical objects. It is mental beauty that we can recognize it in so far as its objects have some relationships with non-physical objects. Therefore, sensitive beauty is the recognition of the external side, which appears as a proportion. Mental beauty, then, is the recognition of the idea covered by such a proportion.⁷¹ Here, its proportion functions to express its idea. God as a non-physical being is necessary, invariable, and simple; hence, God is absolutely perfect.

Whoever possesses intellect as an ability to recognize can recognize beauty and feel the esthetic sense. Nevertheless, the esthetic sense is the accompanying phenomenon of recognition. Hence, there is an indispensable condition to develop the intellect.⁷²

1-3-2. Concept of intellect in neo-scholastic thought

How can our human being recognize beauty as a type of perfection of a being? Our human being consists of soul and body. Some faculties (*moć*) are the mediators for the soul to act in the real world. After the development of organic life based on vegetative life, the sensitive life appears. And then the intellectual life emerges. Our human soul transmits its own substantiality to its body neither through its intellect nor will, but through its vegetative and sensitive faculties.⁷³ Nevertheless, this does not mean our intellect is absolutely independent of our senses, because our rational intellect develops from our senses.⁷⁴ Moreover, our senses provide our thinking with its materials, so our thinking is dependent on our senses.⁷⁵

Our sensitive faculty is the power to perceive material objects in cooperation with our body. Its organ represents our sensitive organs.⁷⁶ Our sensitive organs can function to the extent that our body permits. Yet, our senses themselves cannot select their objects arbitrarily. Therefore, objects have to stimulate each sensitive organ

⁷¹ *Isto*, 167.

⁷² *Isto*.

⁷³ Stadler, Josip, *nav. djelo*, 1910, 72.

⁷⁴ *Isto*, 78.

⁷⁵ *Isto*, 81.

⁷⁶ *Isto*, 118-119.

to produce a sensitive perception. When this occurs, our sensitive perception means not only the function that its object produces its own picture (*slika*) in our sensitive organ. But also our sense itself applies its own force (*sila*) to its objects reflectively because what our sense perceives is not only the sensitive picture but also its objects themselves. Such a receptive function is called the feeling (*osjećanje*). Our sensitive picture is the principle that determines our sense to perceive its objects represented through such a sensitive picture. In other words, our sensitive picture is the medium through which our sensitive faculty actualizes as our sensitive act. Such application is called the sensitive perception.⁷⁷ For example, the past, which is an object of our memory, lies not in the object itself but in an act such as our sensitive perception.⁷⁸ Such sensitive perception is called the external sense. In addition, we have the internal sense, by which we can perceive that we perform sensitive activities and can differentiate one external sense from another. Our central nervous system takes charge of such an internal sense.⁷⁹ When we are able to perceive objects that cannot be ordinarily perceived, using only our sensitive faculties, such a faculty is our faculty of sensitive recognition (*razmniva*). For example, its object is the profit or loss that its object has toward its observer. Such a potentiality is not intellectual but sensitive because all animals possess it. Our intellect can discuss the peculiarity that belongs to its subject, namely our intellect can recognize the peculiarity itself. On the other hand, our faculty of sensitive recognition can reduce its peculiarity to its subject, namely our faculty of sensitive recognition can merely perceive that its peculiarity belongs to the subject perceived by our senses. Nevertheless, our human being has an intellect, so our faculty of sensitive recognition can judge its objects in cooperation with our intellect through a comparison of its objects.⁸⁰ Moreover, our sensitive perception cannot recognize its objects' essence and nature, because our sensitive faculty can function to the extent that its objects affect it.⁸¹ To perform such functions is our intellect.

Our intellectual faculty is intended to recognize immaterial objects.⁸² The relationship between our intellect and its objects is the same that in the case of our sensitive perception. Our intellect determines itself by actualizing to the extent that its

⁷⁷ *Isto*, 125-126.

⁷⁸ *Isto*, 145.

⁷⁹ *Isto*, 131.

⁸⁰ *Isto*, 142-143.

⁸¹ *Isto*, 128.

⁸² *Isto*, 159.

objects relate themselves to our intellect.⁸³ The picture that our sense acquires exists as a fantasy in our soul when its objects are absent.⁸⁴ To relate itself to the absent objects, our soul relates itself directly to its picture in a fantasy. Such a fantasy exists under the governance of our sensitive faculty, so our intellect has to depend indirectly on our sensitive faculty. Nevertheless, our senses merely offer our intellectual faculty its materials. The object for our intellect is the immaterial essence that exists as being unified with the matter in this real world.⁸⁵ Through our intellectual faculty, we can tear the essence from its object and recognize it, because our intellectual acts are not restricted by our body even if the former has some relationship with the latter.⁸⁶ The intellectual object is something that constructs its essence, not something that determines its essence within each object. Therefore, the essence freed from its matter is not individual but universal.⁸⁷ Such an essence exists as a form for our intellectual faculty because the picture as a sensitive product cannot represent the essence as being universal within its object itself. All sensitive faculties are partial and material. They are merely a stimulus. The picture related to its essence can only actualize our intellectual faculty into intellectual recognition.⁸⁸ Such a picture representing the essence is called the intellectual picture. This is the form for our intellectual faculty.⁸⁹ Such an intellectual picture is not the object we perceive but rather a medium for our intellect to reach its object's essence. Therefore, our intellect has two dimensions, the active intellect and the passive intellect. The former produces the intellectual picture, while the latter receives it to actualize our total intellectual faculty.⁹⁰ Each essence lies in each matter. In other words, it is in a potential state. The sensitive picture in a fantasy urges our active intellect to produce its intellectual picture. Then, our passive intellect accepts it, and thus, our intellectual faculty actualizes itself to recognize its object's essence.⁹¹ The essence exists at the point at which it

⁸³ *Isto*, 160.

⁸⁴ *Isto*, 133.

⁸⁵ *Isto* 162.

⁸⁶ *Isto*, 164.

⁸⁷ *Isto*, 165.

⁸⁸ *Isto*, 166-167.

⁸⁹ *Isto*, 167.

⁹⁰ *Isto* 169.

⁹¹ *Isto*, 169. Cf. "This passive signifies not any negative meaning but the transformation from its potentiality to its actuality." *Isto*, 174.

is freed from all material qualities. The result produced by such actualization is the concept called the rational language. The intellectual picture is the cause for our intellectual faculty. On the other hand, the concept is the ultimate end for our intellectual activities.⁹² The contingent being needs one precedent cause to actualize itself. We can perceive that the precedent cause is indispensable for the contingent being because our reason draws one appreciation from another. Through such a chain of rational activities, our human being can recognize the perfect being, ultimately the existence of God, as a necessary and invariable being.

2. Character as ideal human

2-1. Concept of character in the latter half of the 19th century

Croatian and Bosnian pedagogy became to focus on the concept of character in the latter half of the 19th century. Stěpan Ilijašević emphasizes the importance of our will by steadily obeying the ethical principle, although he does not use the term character. According to him, the aim of the education of our will is to overcome evil by concentrating our thoughts on God and to seek for the object that our intellect has judged as goodness.⁹³ Later, such seeking for the purpose our intellect judges as goodness comes to be called character.⁹⁴ All beings seek the object appropriate to their nature and avoid the objects inappropriate to their nature. Such seeking is transformed into a fixed inclination through repeated activities. Although the impulse seeks its satisfaction through a pleasant emotion, our will seeks for the present unpleasant object or evades the present pleasant object in accordance with our anticipation. Regardless of such emotions and profit, our will can seek for the objects appropriate to the truth, goodness, and beauty.⁹⁵ On one hand, our intellect functions to understand the relationship among the various phenomena as the basis for our anticipation. On the other hand, our reason cooperates to recognize the ultimate cause, namely God, as the basis for our principle of the truth, goodness, and beauty.⁹⁶

Since the 1870s, psychological monographs have discussed the relationship between the course of our desire and our representatives on the basis of the association

⁹² *Isto*, 174-175.

⁹³ Ilijašević, Stěpan., *nav. djelo*, 219-222.

⁹⁴ Novotny, Stěpan., *nav. djelo*, 65.

⁹⁵ *Isto*, 63.

⁹⁶ *Isto*, 50.

theory.⁹⁷ When we become conscious of the attainability of our desire and its means besides its object, our desire develops into our will. Our intellectual experiences can become capable of anticipating its attainability. Pondering over its purpose further develops our will: “As many and similar representatives produce the general representative, many and similar activities produce our will. As the general representative could be completed into the concept by our thought, our will is transformed into a fixed principle by our repeated thinking and our consistent decision.”⁹⁸

It is interesting that these authors distinguished the impulse from the instinct. The instinct has only a set way to achieve its satisfaction, because it urges its animals unconsciously to look for the objects appropriate to their nature on the basis of their organic peculiarities. Therefore, it has no choice about its objects, unlike our impulse.⁹⁹ Although accepting the similarity between our human being and animals, the authors of these articles firmly discriminated between them. We can still observe such a distinction between our impulse and animal instincts during the 1890s.¹⁰⁰

The known representative can stimulate our desire more strongly because of the smoother apperception. The tendency to consider the character on the basis of the association theory was still evident among Bosnian and Croatian scholars in the 1890s.¹⁰¹ Our reason judges the ethical value as it relates to our will.¹⁰² The authors call us the characters only when we can control our own behaviors in accordance with such judgment.¹⁰³

At that time, thinkers and philosophers seemed to interpret the difficulty of being the character as related to the gradualness of our growth. Our principle is first based on our pleasant emotion and then on intellectual thought about what we will gain. Finally, it is based on ethical judgment.¹⁰⁴ Our reason becomes practicable when our thought goes beyond only understanding the relationships among the phenomena and becomes capable of pondering its ultimate cause. Therefore, they attribute the cause of the difficulty of being the character to such difficult and gradual

⁹⁷ Basariček, Stjepan, *nav. djelo*, 75.

⁹⁸ *Isto*, 81.

⁹⁹ *Isto*, 75.

¹⁰⁰ Posedel, Josip, *nav. djelo*, 119.

¹⁰¹ *Isto*, 114.

¹⁰² *Isto*, 125-126.

¹⁰³ *Isto*, 131.

¹⁰⁴ Basariček, Stjepan, *nav. djelo*, 81-82.

growth from our intellect to our reason. According to Đuro Arnold, to educate the character is to overcome our egoism and make us obey the general principle. Here, such education inevitably accompanies the internal struggle.¹⁰⁵ Even if we can consider the term inheritance as a factor of the difficulty in their articles, they never concretely explain its mechanism.¹⁰⁶

2-2. Concept of character in Dvorniković's thought

A child renews his given knowledge whenever he receives some stimulus from his external world. Such renewed knowledge reminds him of its accompanying pleasant emotion. As a result, the child will acquire its object. Our will signifies our attempt to reject our knowledge that has caused an unpleasant emotion or to recover our knowledge that has caused a pleasant emotion to come into our consciousness.¹⁰⁷ Such physical emotion caused by our representatives has some relationship with our own welfare and is the starting point of our will's development.¹⁰⁸

Our representatives are generated and accumulated through our own observation and recognition. Our mind consists of those representatives. An external stimulus pushes one representative into our consciousness, while removing another given representative. In other words, each relationship among our representatives occasionally constructs our consciousness. The latter is called association.¹⁰⁹ It is important for our mental activities to construct a relationship between the new representative and our given one. Such activity is called apperception. Like the authors of abovementioned articles, Dvorniković also emphasizes that our mental life consists of our acquired representatives and that apperception functions as an important mediator among our inner contents, namely representatives. Although he states that our intellect, as based on our accumulated representatives, can regulate the tendency of our will and that we should consistently obey our conviction on the basis of our apperceived group of representatives, he does not necessarily reduce our will to our representatives' relationships.¹¹⁰ For our will, he approves the important functions of our pleasant or unpleasant emotions that each representative can produce: "The will

¹⁰⁵ Arnold, Đuro, *nav. djelo*, 129-130.

¹⁰⁶ *Isto*, 128.

¹⁰⁷ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1906, 22.

¹⁰⁸ *Isto*, 120.

¹⁰⁹ *Isto*, 44.

¹¹⁰ *Isto*, 120-129.

is the expression of the union between all emotions and all knowledge, which construct this I. Such union colors its will (Herbert Spencer)”¹¹¹

In order that our internal content may be realized as our will, our representative of its object should be associated with that about its attainability. Such a representative of attainability needs its precedent experiences. Our apperceived representatives with our pleasant emotions, produced through our repeated experiences, become the precondition for all our will. Dvorniković then emphasizes the interrelationship between our nervous system and mental activities. Our mental habit is closely related to improving the fluency of our nervous system through its repeated use.¹¹² Therefore, he recommends that we search for the cause of our resistance to a fixed activity in the structure of our nervous system.¹¹³

For him, our representatives and our apperception are the keys necessary to understand our will’s mechanism. The cause for our voluntary phenomenon is not our will’s power but the effect produced by the adaptation of our vitality into our representative’s contents.¹¹⁴ The organ for such activity is our nervous system. Therefore, its growth has a decisive effect on all our mental activities: “The intellectual development within each individual depends not only on the quantity of its acquired knowledge but also on the developmental degree of its nervous system.”¹¹⁵

As to our will, his insistence seems the same as his precedent one that we should apperceive our representatives through our repeated experiences, although he considers the important function of our nervous system. Nevertheless, we can observe that his original thinking is different from his precedent opinions. He calls our activities caused by our vital need without any external stimulus the “impulse” or “instinct.” Unlike his predecessors, he would never establish any border between our human being and other animals.¹¹⁶ His attitude regarding our human being as a part of all animals is characteristic, as his use of the abovementioned term, “one organic whole,” signifies.

¹¹¹ Dvorniković, Ljudevit, Volja prema umu, *Napredak*. Tečaj 43 (1902), 234.

¹¹² Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1906, 49.

¹¹³ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1902, 313.

¹¹⁴ *Isto*, 228.

¹¹⁵ Dvorniković, Ljudevit, Psihološki tečaj obrazivanja, *Napredak*. Tečaj 40 (1899), 631.

¹¹⁶ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1906, 118.

He regards our character as the steady concord between our moral and our voluntary activity.¹¹⁷ The character especially is the highest degree of our male virtue¹¹⁸. Although from time immemorial, uncountable requests to educate the character have been raised, we have not yet completely become all our characters. As a result, he asks whether we could be the character, while exemplifying the traits of the character as the unity and consistency as to one principle or confidence.¹¹⁹ Two factors influence our character's education. One is our ethical principle, which is the external factor, and another is our own psychological and physical features, which are the internal factor. As the result of the struggle between these two factors, we could be our character. Therefore, we could rarely become so.¹²⁰ Here, we can perceive the difference from his preceding interpretations that our reason, as the result of our growth, acquires the recognition of God as our ethical principle. He interprets our ideal as the knowledge composed in accordance with our fixed purpose that originates from our pleasant emotions.¹²¹ Therefore, such an ideal has to struggle with our ethical principle. At this point, his opinion is similar with Arnold's.

As to Dvorniković's interpretation about our will, another characteristic is the concept of inheritance. In the long history of our civilization, our natural impulses have gradually become more adapted to the ethical principles necessary to maintain the existence of our society. He particularly emphasizes the historical importance of our having sustained an agricultural community. Agriculture compelled us to settle down and cooperate with each other. Through such experiences, care for our neighborhood emerged as one step in our socialization.¹²² As mentioned in chapter 1, I examined his opinion that our circumstances urge us to differentiate and that such differentiated traits could be inherited. As a result of our *social* life from generation to generation, we could possess a fixed inclination to be the character.¹²³ The basis for

¹¹⁷ *Isto*, 129.

¹¹⁸ Dvorniković, Ljudevit, Nešto o katakeru i karakternosti, *Napredak Kalendar* 1914, 156. Cf. anonym,-ov, published the same article in *Sarajevski list*. Therefore, I guess such an anonym is Ljudevit Dvorniković. -ov, Nešto o karakteru i karakternosti, *Sarajevski list* God. 30-broj. 38 (1907.3.31 / 3.18)

¹¹⁹ *Isto*, 159.

¹²⁰ *Isto*, 161.

¹²¹ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1906, 83-84.

¹²² Dvorniković, Ljudevit, *Nacrt socijalne etike*, rukopis, Istorijski Arhiv u Sarajevu, Ostavština Ljudevita Dvornikovića DLj-42

¹²³ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1914, 161.

our mental activities is representative, namely the knowledge about our internal and external circumstances. We can inherit not such knowledge itself but rather the inclination produced by such knowledge as our adaptability to a fixed circumstance.¹²⁴ Acquiring new knowledge causes a differentiation in our nervous system and its repeated experience produces its inheritable inclination. Here, Dvorniković's thinking has a priority that contrasts with against the explanations of those who came before him, because his predecessors could not explain the difference between each child's intellectual and moral growth in so far as they rely on their interpretation that our will's development is intensively based on our intellectual growth. To teach the same object does not necessarily produce the same ethical inclination among children. Dvorniković, however, can explain such a difference. Our modern human being possesses a more fixed inclination toward an activity as a result of the inheritance of acquired characters. Nevertheless, to realize such an inclination requires two preconditions. One is the apperceived representative that stimulates such an inclination and the other is our nervous growth as the real basis for its expression. Therefore, teaching the fixed representatives alone cannot activate its inclination. Our repeated experiences should first make our nervous system grow.¹²⁵ Our modern baby cannot show his fixed inclination toward sociality as soon as he is born, even if he could hold such an inclination, because he still has not acquired his own nervous system for its realization.

The hypothesis that all children are a tabula rasa cannot explain the existence of difference in each child. From such adversity, the thinkers' regard turns into our history. Dvorniković's consideration of inheritance of our will or character could be placed in such a current interest in history at that time. The inheritance of our inclination enabled thinkers and philosophers to explain the atavism.¹²⁶ As a result, they insist that we should educate our characters as our source for all our ethical behaviors while considering each inherited inclination.¹²⁷ Nevertheless, they cannot sufficiently explain that difference if they only consider our cultural history by exclusively concentrating on our intellectual development. Here, Dvorniković introduces the regard into our nervous growth to defeat such an unconscious bias.

¹²⁴ Dvorniković, Ljudevit, O psihologiji pamćenja u nastavi, *Školski Vjesnik* 1902 Januar-Juni, 104.

¹²⁵ Dvorniković, Ljudevit, nav. djelo, 1899, 642.

¹²⁶ O pojavama slaboumnosti u djece, *Sarajevski list* God. 28-broj. 105, 1905.

¹²⁷ Radičeva, Mara, Obrazovanje volje, *Srpska škola* God. 2-svezak. 6, 1909, 232.

2-3. Concept of character in neo-scholastic thought

As far as our sense or reason can recognize something as being good, it forces us to want it. In contrast, as far as our sense or reason can recognize something as evil, it forces us to evade it. Such a force is our faculty of desire (*Begehrungsvermögen*).¹²⁸ All creatures inevitably become attracted by the object that perfects their own essential nature, because they cannot desire the objects contrary to their own essential nature. The actualization of each essential nature, namely essence, means each being's perfection, so it means goodness.¹²⁹ Our faculty of desire has three states. First, the impulse regulated by God, by which we desire the objects appropriate to each essence without recognizing this. This is not special because all faculties possess such impulse as urging our activities to realize. Second, the sensitive desire that we recognize our desired objects without knowing why we do so. Here, this desire wants the profitable or pleasant objects. Third, the rational desire that is based on our recognition of an object's suitability for our essence.¹³⁰ Although irrational animals hold a sensitive desire, our human being can control desire through a reason different from other creatures.¹³¹ Such rational desire is our will and its object is goodness, as far as our reason can understand.¹³² As mentioned above, the object of our rational recognition is not each individual object but its essence deprived of its matter as a principle of its individualization. Therefore, our will desires not each individual goodness but general goodness. Nevertheless, it could happen that the desire is evil in reality, because our will desires it as far as our reason can regard it as goodness. Although goodness has a decisive influence on the sensitive faculties when its goodness is based on the sensitive recognition, the goodness recognized by our reason can influence our will merely as a necessary condition. At the same time, we cannot desire unknown objects because we do not know them beforehand. As to this point, our knowledge is necessary for our will, although it is not its decisive cause. As far as our reason offers our will its objective or aim in advance, our reason could work on our will as its purpose.¹³³ For example, our body as an essential nature urges us to desire nutrition. Its satisfaction is good because of its suitability to our essential

¹²⁸ Stadler, Josip, *nav. djelo*, 1910, 255.

¹²⁹ *Isto*, 256.

¹³⁰ *Isto*, 257-258.

¹³¹ *Isto*, 260.

¹³² *Isto*, 262.

¹³³ *Isto*, 263-264.

nature. Still, it alone cannot decide whether we will eat beef or fish. Our knowledge gives us such options and our will itself decides ultimately. The source of our faculty of desire lies in its activeness in moving from its potential state to its actual state. Through its different ways of recognizing its objects, the faculty of desire is classified under the sensitive or the rational one.

As the ultimate judge of all activities, our will is free of all necessities. These are classified into two types. The internal necessity compels someone to desire fixed objects even if he behaves in accordance with his essence, while the external necessity is compelled externally in contrast to each essence. Our will is not restricted to some fixed activities according to its essence. As its result, our will can act or cannot act.¹³⁴ Nevertheless, our will should enter into the relationship with goodness as cause and effect, as the conclusion could be understood on the basis of its principle.¹³⁵ Our will is absent without its ultimate object. Our will is not completely free of the general goodness as its ultimate object. Our will is free only in as much as it makes a decision whether it desires its general goodness or not. Nevertheless, all activities desire the general goodness, so our will is not free with regards to our activities. Our will can freely select as to the special goodness.¹³⁶ Only God is a perfect goodness. We cannot completely recognize God, because we are contingent and variable beings. Therefore, God as recognized by us should be imperfect, so the goodness recognized by our reason cannot possess its force sufficiently to compel our will. The object we recognize as better could not necessarily become our will's object. Otherwise, we could not have any choice. In accordance with our view, the goodness alters itself. Namely the goodness for our sense is not the goodness for our reason. In so far, as our will is not conditioned by any fixed goodness, it can select one among the special goodnesses. Although in such ways our rational activity precedes our will, such rational activity is not practical but speculative. What our reason can tell our will is not that we *have to* choose it but that we *can* choose it.¹³⁷ As to the adequate condition for our will, we should consider that our will desires the general goodness according to its own essence and that what our will desires is only the represented object. Other than these two conditions, our will determines itself.¹³⁸

¹³⁴ *Isto*, 266.

¹³⁵ *Isto*, 268.

¹³⁶ *Isto*, 269-270.

¹³⁷ *Isto*, 270-272.

¹³⁸ *Isto*, 275.

The neo-scholastic viewpoint draws our character's importance from their belief that our human will is free. As far as we possess free will, we can make any decision or can select the option not to act. On the other hand, our character signifies the state in which we always behave ourselves in accordance with one principle regardless of any pressures. Then, we should hold a fixed will to aim at a higher purpose. Our character is based on the harmony between such a principle, our voluntary decision, and our actual activity. Such harmony could be generated by our body's obedience to our mind and then by our mind's obedience to God. This is our perfect character.¹³⁹ As far as our will is free, we can act opportunistically. However, such an attitude means our indulging in our sensual lusts while deviating from our rational desiring of God as a perfect goodness on the basis of our rational recognition. Therefore, one necessary precondition for our character's education is the intellectual growth that enables us to recognize the ontological relationship between our all imperfect being and God as one perfect being. Our intellectual development is the most indispensable presupposition to educate our character, although the neo-scholastic view recognizes that our will is free. Jesus Christ as its ideal is, then, the divinity incarnated through a human representative.¹⁴⁰ Thus, we should concretely endeavor to reach that ideal, so our struggle can occur between our sensual lust and our reason, in other words, between our body and our soul.

3. Human being as the precedent category

3-1. Individuality and history in Dvorniković's thought

Dvorniković asserts that our experiences have accumulated in accordance with our biological need to perceive our external circumstances and that such an accumulation has caused our differentiation historically, such that now our esthetic variety is generated. At this point, he regards our history as the process of our continuous differentiation. For him, our history is the incessant differentiation from one organic whole. Such representative is a part of his *Weltanschauung*: "No phenomenon in nature exists outside evolution. All those are linked to one organic whole at their origin. On the other hand, its differentiation causes the various phenomena".¹⁴¹

¹³⁹ *Isto*, 278-279.

¹⁴⁰ *Isto*, 280.

¹⁴¹ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1901, 56.

Dvorniković suggests the course of our history: “Any direct education, especially ethical education, runs into a stone wall since our human being began to aim at leading more perfect life. Moreover, any endeavor to civilize has collapsed. Therefore, we might recognize that our voluntary efforts to civilize could progress as far as the gradual and unchangeable development contributes to it”.¹⁴² We have already come across such a view in his thought about our character’s education. He reconciles those two versions with regard to history in the following way.

The evolutionary principle, evident in the entire nature, also shows itself in the gradual progress of our human civilization.¹⁴³ He regards such gradual evolution as the cause of the lack of leap in our development as a civilization. Moreover, he never limits such an evolutionary principle to the human field alone.

In his historical monograph, he examines cultural history, especially its branch of pedagogical thought, because such history aims to investigate the mental development of our general humankind: “The present state of our cultural human being is the result produced by our long-term development. Such development offers us the history of our general humankind”.¹⁴⁴ Our human being has to first consider our physical environment. Like other lives, our human being also should secure the order for his own existence. Such consideration is the germ for all later educational activities. Moreover, the appearance of our mental development separates us from other higher animals.¹⁴⁵ Here, we can see that Dvorniković also would regard our human being as a species that is different from other living beings. The range of our primitive education is limited to the satisfaction of our general human needs.¹⁴⁶

After such a primitive era, Hellenism appears. This period includes ancient Greece and Hellenism. During this era, our human being frees himself from our blind natural faith based on our reverence and the concept of human or individual dignity appears, although the system of the tribe is still maintained.¹⁴⁷ Therefore, the objective of the Hellenistic education is to realize each individual’s harmony ethically and esthetically.¹⁴⁸ In this context, Dvorniković believes that for our human being,

¹⁴² Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905d, 21.

¹⁴³ *Isto*, 22.

¹⁴⁴ Dvorniković, Ljudevit, *Uzgojna ideja u kulturnoj povijesti čovječanstva, prvi dio*. Zagreb: 1911, 5.

¹⁴⁵ *Isto*, 9.

¹⁴⁶ *Isto*, 17-19.

¹⁴⁷ *Isto*, 27-28.

¹⁴⁸ *Isto*, 30.

importance of educating character has come from its ancient Greeks: while exemplifying that we can discover the Pythagorean hypothesis of metamorphosis among all nations, “our cultural human being never changes in essence although situated in the various tribal environments through its historical stages”.¹⁴⁹

Nevertheless, such invariability in essence does not signify that time does not pass, since our human being grows. In Hellenism, Dvorniković perceives this new step in our intellectual ability. During this era, our human being endeavors to understand our relationship with nature from the universal view, because our blind reverence to nature disappears and our human dignity appears.¹⁵⁰ On the basis of the Platonic idea that our human being can perfect himself through his efforts to reach the eternal idea, Aristotle produces his more practical educational aim to acquire the harmony of all activities according to our developed recognition, while simultaneously noting our various tendencies.¹⁵¹ In this case, the state as our human community represents the goodness our human being should reach through our education.¹⁵²

The fall of Hellenism demolishes such a principle on the basis of a value. The new concept of goodness based on our individual subjectivity is generated by thinkers like the Epicureans and the Stoics.¹⁵³ Such individualism is also a characteristic of the Roman education. In the Roman Empire, education becomes more practically rooted in each individual’s life. Therefore, Roman philosophers insist on the educational obligation to recognize each student’s traits and educate the students in accordance with such recognition.¹⁵⁴

Dvorniković calls this era, which lasted from our human primitive state to the Roman Empire “a chapter in the cultural development of our general human being”; thus, he likens it to “our human adolescent epoch (*vijek mladosti*).” That is why our human being starts his human historical life at that point.¹⁵⁵ From our blind obedience, which is the result of our immature perception of our external circumstances, our human being develops into the acquisition of a higher view of our relationship with our external circumstances so that we can objectively situate ourselves in our external environment. Simultaneously, this era signifies our historical process from

¹⁴⁹ *Isto*, 51.

¹⁵⁰ *Isto*, 52.

¹⁵¹ *Isto*, 61-71.

¹⁵² *Isto*, 63.

¹⁵³ *Isto*, 76.

¹⁵⁴ *Isto*, 89.

¹⁵⁵ *Isto*, 117.

one stage at which our external circumstances determine our value to another stage at which our human being reflectively recognizes our own value. Therefore, he likens this period to puberty in our individual growth.

We cannot understand his whole view of cultural history, because he could publish only the first part of his cultural history in 1911. Although unpublished, his manuscripts about the medieval era are present in the Archive of Bosnia and Herzegovina and the Archive Collection of the Croatian School Museum. He perceives the medieval era as a stage in our life's path, while pondering over the Christian role in this period: "Social development during the medieval era is a mere continuation of its ancient world in essence. Our social development occurs in accordance with the unbreakable biological principle applicable to our entire human society".¹⁵⁶

The gradualness of intellectual development is not the only law in this world, although it may be observed everywhere. Another law is related to our innate inclinations based on our predecessors' experiences.¹⁵⁷ Our individual is not unconditionally a reproduction of our general human history but is a result of the accumulation of the precedent differentiations and experiences. Here, he points out that there is one impulse for the common existence, which is the basis of all human behaviors according to his understanding of our biological origin. Simultaneously, the principle of judging the value of an impulse is a result of the accumulation of the differentiated experiences in each historical environment. This is called the adaptation principle.¹⁵⁸ As a result, he denies equality among human beings: "Each human species (*rasa*) has a fixed limit that results from each external cultural influence, beyond which it cannot progress".¹⁵⁹ Such a limit means each innate inclination of each pedigree (*loza*) to which each individual belongs.

Dvorniković also insists that such a limit might be overcome when each individual acquires the new ability of cultural acceptance, owing to the accumulation of experiences produced down through the generations.¹⁶⁰ To the extent that we are human, we should all experience the same course of intellectual development: "All human beings could hold their same innate inclinations in each nation as well as in

¹⁵⁶ Dvorniković, Ljudevit, *Uzgojna ideja u kulturnoj povijesti čovječanstva, drugi dio*, rukopis, Arhiv Bosne i Hercegovine, Napretkova kulturno-historijska zbirka, inv. 2373 odsj. 3, br. 2.

¹⁵⁷ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905d, 24-25.

¹⁵⁸ *Isto*, 28.

¹⁵⁹ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1907 Septembar, 622.

¹⁶⁰ *Isto*, 1907 oktobar, 685.

each individual, if they could develop in the same circumstances”.¹⁶¹ Nevertheless, each different environment leads each human being to acquire different content from each experience.

While he interprets the present variety as the differentiations from an organic whole, he assumes a category of human beings between them. To understand the lifestyle of each nation and tribe is the guidepost to understand our general human culture and education, because the cultural differences observed among nations and tribes represent our development from our lower culture to the higher one.¹⁶² In such ways, we can perceive in each person a fixed order related to our general human development.¹⁶³ Although it is easy and secondary to perceive his contemporariness with the Western tendency to classify each individual according to their Western values, it is more important to recognize that he holds the oneness of our human being although approving our differentiation. Furthermore, he interprets such difference as the various degrees of our intellectual development, for he regards “our adolescent epoch” as the development of our recognition about our relationship with our circumstances.

While discussing Vjenceslav Novak’s novel *Tito Dorčić*, Dvorniković denies the specialized innate ability produced by the engagement within a fixed work down through the generations.¹⁶⁴ As to mental development, all human beings hold only two stages on the whole. One stage is acceptance, which includes memorizing and understanding. Another stage is creation, which includes thinking and making. All human mental activities can differentiate and multiply in accordance with each interest. Simultaneously, these various mental activities can, finally, be reduced to such two stages.¹⁶⁵ The variety of our mental phenomena merely reflects the differences in the objects of two such stages that all human beings possess in so far as we are human. The sentence cited above, “Our cultural human being never changes in essence, though situated in the various tribal environments through his historical stages,” is accompanied by another sentence: “We altered merely our surfaces in accordance

¹⁶¹ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1905d, 32.

¹⁶² Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1911, 14.

¹⁶³ Dvorniković, Ljudevit, Jedan kulturni problem, *Školski Vjesnik* 1907 juli, 465.

¹⁶⁴ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1907 novembar i decembar, 853-854.

¹⁶⁵ Dvorniković, Ljudevit, Jedan kulturni problem, *Školski Vjesnik* 1908 mart, 157.

with each current of the age”.¹⁶⁶ On the other hand, he claims that the paralysis of a particular ability relevant to each job results from the one-sided use of a fixed organ.¹⁶⁷

As to the differentiation, each evolution could be represented by the average mark of its whole. Moreover, the peculiarity observed in the deviation from such an average mark represents individuality. Furthermore, such a peculiarity can be absorbed into the whole through inheritance.¹⁶⁸ In such ways, Dvorniković does not think that each individual is opposed to each species. Our human intellectual and ethical development constitutes two steps. One step occurs in the ontogeny that each individual is generated through the accumulation of each different experience and impression and the other occurs in the phylogeny that the result that each individual acquires is passed down to the descendants, and finally to all human being.¹⁶⁹ Two concepts, our individual and human being, are merely two aspects of the same phenomenon, viewed from different angles. Individuality is the pioneer of the future species: “The empirical phenomena of each individual are the process of each trait’s socialization”.¹⁷⁰

3-2. Individuality and history in neo-scholastic thought

Although the universe is compound, it is not a mere mass but a unified order. The universe is variable and contingent because of its compound being.¹⁷¹ A mat-

¹⁶⁶ Dvorniković, Ljudevit, nav. djelo, 1911, 51.

¹⁶⁷ Dvorniković, Ljudevit, nav. djelo, 1908 Mart, 158.

¹⁶⁸ Dvorniković, Ljudevit, Individualnost u školi, *Školski Vjesnik* 1903 oktobar, 689.

¹⁶⁹ Dvorniković, Ljudevit, Pedagogija na razmegju stoljeća, u *Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike*. Sarajevo: 1905e, 15. Cf. the concepts of ontogeny and the phylogeny originate mainly from Ernst Haeckel: “Die Formenreihe, welche der individuelle Organismus während seiner Entwicklung von der Eizelle an bis zu seinem ausgebildeten Zustande durchläuft, ist eine kurze, gedrängte Wiederholung der langen Formenreihe, welche die tierischen Vorfahren desselben Organismus oder die Stammformen seiner Art von den ältesten Zeiten der sogenannten organischen Schöpfung an bis auf die Gegenwart durchlaufen haben.” In comparison with Haeckel’s definition, Dvorniković broadens the meaning of the ontogeny. Ernst Haeckel, *Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Grundzüge der menschlichen Keimes- und Stammesgeschichte*, Leipzig, 1903, S.7.

¹⁷⁰ Dvorniković, Ljudevit, nav. djelo, 1903 oktobar, 689.

¹⁷¹ Stadler, Josip, *Kosmologija*. Sarajevo: 1909, 10.

ter is created from others. Such others are not matter, because a matter can work on only another given matter. Similarly, matter cannot be created from the soul as a single being. A matter is created from the not-given. Therefore, God creates a matter from nothing as a primary cause.¹⁷² All beings in the universe should generate and change with time. The universe is created within and with time. Geology tells us that the present universe has become the environment appropriate to our human being through continual development through some thousand years. Such an ordered universe inevitably presupposes its order's founder, namely God.¹⁷³

Although the order could adopt its concrete form as it likes because the universe is contingent, such a universe has adopted the present order so that we can assume its fixed purpose. This purpose is to show the divine goodness, because one object cannot reflect the divine infinite perfection, and the almighty God can be represented more distinctly through the creation of numerous objects. Simultaneously, this order has to presuppose the existence of the rational being to recognize such a divine order. It is the ultimate purpose of this universe that such a being appreciates God.¹⁷⁴

This universe as a compound being consists of various beings, which are classified under the terms, inorganic, vegetation, animals, and human beings. The inorganic in this universe is the body, which consists of molecules. Molecules can be subdivided into atoms as the minimum physical unit.¹⁷⁵ The atom is a compound being, because it occupies its place in space.¹⁷⁶ Therefore, it consists of matter and form as a principle integrating its parts. Such form enables its matter to actualize as a body. Such matter is not regulated, so it is called the primary matter.¹⁷⁷ Although such a body can change, as our experience testifies, the primary matter is not concerned with which forms it should adopt. Therefore, the primary matter requires a substantial form in order to cause the primary matter to change. What is the substantial form for the inorganic? The substantial form is the purpose regulated by God as its rational creator.¹⁷⁸ This result of achieving such purpose signifies each organic's perfection. Such activity is to produce something within or outside its body. Furthermore, such activity lies in the potentiality within its body as the subject compounded of the

¹⁷² *Isto*, 15.

¹⁷³ *Isto*, 26.

¹⁷⁴ *Isto*, 31-33.

¹⁷⁵ *Isto*, 91.

¹⁷⁶ *Isto*, 93.

¹⁷⁷ *Isto*, 96-97.

¹⁷⁸ *Isto*, 119-120.

primary matter and the substantial form. Its change occurs by other forms.¹⁷⁹ The inorganic never acts by itself but produces its own activity according to its form, which God regulates as its purpose.

Vegetation consists of such a body and the life principle. Such a principle is generally called the soul. Vegetable life is nutrition, growth, and propagation. To perfect its vegetable body is its purpose.¹⁸⁰ Here, the term vegetable body does not mean its individual vegetation but rather general vegetation, like its genus or species. All types of matter are not living, so the life principle is the being different from matter. Such a vegetable life principle is a substantial and single form, although not independent, owing to its activity that is restricted by its vegetable body, because its principle exists as a substantial being after it unifies with the matter as its subject.¹⁸¹ Simultaneously, such restriction means that its vegetable life principle is regulated by its subject in advance.¹⁸²

All animals possess the need to subjectively acquire the objects as their nutrition. Here, the faculty to feel and desire is added to the vegetable life principle.¹⁸³ All animals can perceive each object and can sense corresponding to each sensitive organ, because they possess the nervous system. Besides sensitive memory, fantasy, and (un)pleasant emotions, animals have the faculty of sensitive recognition.¹⁸⁴ They cannot apply the sense to each concrete and material object if it is a single activity by the self. All activities occur owing to the single principle within the animal organism. Such activities actualize through the force that holds their concrete and material being. Therefore, the sense is restricted as the organic force only on the sensitive organ, so it exists within the compound being of the animal soul and its body.¹⁸⁵ Animals never possess reason or freedom, so they never evolve or degenerate.¹⁸⁶ Their activities are based on their essential nature, which is assigned by God. Through the sensitive representatives acquired through each sensitive organ, their sensitive faculty and motion faculty in potentiality are transformed into each ordered activity. Such

¹⁷⁹ *Isto*, 120.

¹⁸⁰ *Isto*, 123-124.

¹⁸¹ *Isto*, 128-129.

¹⁸² *Isto*, 130.

¹⁸³ *Isto*, 136.

¹⁸⁴ *Isto*, 137.

¹⁸⁵ *Isto*, 141.

¹⁸⁶ *Isto*, 142.

an animal soul is material because it depends on its body. Nevertheless, we can graft in vegetation, so the vegetable life is accidental and divisible in comparison with animals.¹⁸⁷

The various creatures we can observe in this world live as various individuals. Where are such various individuals generated? Each body's individuality is preceded by its cause as the subject: "The life principle is individual by itself as an essential form for the living being and can acquire its substantiality only within its organic individuality. Therefore, such a life principle can be created only within its individual, so God needs its organic individual before creating it".¹⁸⁸ This universe, although consisting of various such individuals, never falls into chaos. Such individuals order each other through their mutual relationships, just as vegetable photosynthesis contributes to all animals' lives. In accordance with each essence that God regulates, the inorganic, vegetation, animals, and human beings exist as an essential being. Therefore, individuality is merely accidental. The order of this universe is based on their essences. The metamorphosis theory fails logically because the higher form is within the lower form, as it insists that all lives exist continuously from the lower to the higher form.¹⁸⁹ Although we can observe the gradual development only within each individual of each species, no species can transform into another species.¹⁹⁰ Similarly, we cannot logically accept the Darwinian hypothesis, because it abuses the use of analogy and confuses accident with law.¹⁹¹ All general organic generations and all species' generations originate directly from the divine creation. The first individuals of each creature are created directly by God, and then, the propagations by such individuals enable the universe to be filled with the various species. In this regard, we can cite the facts that the present species are invariable and that an unbridgeable difference exists between vegetation and animals.¹⁹² The creation of this universe is accomplished to reveal the almighty God, as mentioned above. God is one and is also multiple. God holds everything within Himself as far as we can think. Therefore, this universe is one and is multiple, because it represents divine singleness and multiplic-

¹⁸⁷ *Isto*, 134-135.

¹⁸⁸ *Isto*, 162.

¹⁸⁹ *Isto*, 166.

¹⁹⁰ *Isto*, 168.

¹⁹¹ *Isto*, 171-173.

¹⁹² *Isto*, 174.

ity as the divine property.¹⁹³ We can understand that the species are mutually different beings because they represent such divine multiplicity.

The neo-scholastics only accept the growth within each individual to perfect each being. Therefore, this universe is invariable, although the individuals composing it change, because all individuals always hold such an essence that is given by God and in this way participate in composing a single and same universe through each being's perfection. Simultaneously, each individual difference within a species is accidental on the basis of each individual subject for each form.¹⁹⁴

Conclusion

Dvorniković can make our esthetic sense independent of recognizing the truth or goodness because he interprets it as the continuity with our physical sense. In particular, he focuses on individual differences in our esthetic sense. He explains that such differences originate from our differentiation in accordance with our adaptation to each environment. Simultaneously, the physical phenomenon of such differentiation is the differentiation of our nervous system based on the parallelism of our mental and physical phenomena. His *Weltanschauung*, the continual differentiation from an organic whole, is based on such a psychological understanding, in particular, his esthetics.

On the other hand, he places our character at the top of our ethical being. He also agrees with the opinion that the education of the character is the ultimate goal of education. He thinks that our individual should obey the imposed ethical laws in order to support the existence of our human society. Our individual inclinations might conflict with such ethics; hence, educating the character has been a difficult enterprise. Nevertheless, our civilized life across some generations can construct such an inclination within us as a way to blend our individual inclinations with such social ethics. In addition, such a new inclination in our society can be passed on to our descendants so that we can become our character more easily.

How does he explain the relationship between such differentiation and such socialization? He regards individuality as the quantitative difference from its average whole. Our human mental activity can finally be reduced to two stages, acceptance and creation. The individual difference originates from the difference between

¹⁹³ *Isto*, 34.

¹⁹⁴ Toma Akvinski (prev. od Tomo Vereš), O biću i biti, u Anto Gavrić (ured.), *Toma Akvinski Izabrano djelo*. Zagreb: 2005, 130.

the objects of these two stages or from the quantitatively functional difference from the average activity of both these stages. Therefore, the concept of the human being, based on two such stages, is eternally invariable.

For the neo-scholastics, the individual difference is generated from each subject as a fixed matter.¹⁹⁵ On this point, they rarely differ from Dvorniković in his view that our nervous differentiation is the physical expression of our mental difference. As to modern psychology, he asserts that its analysis starts from the presupposition that there is parallelism between our mental and physical phenomena, and then, accepts such a parallel structure while suspending research into the essence of our soul as a metaphysical problem.¹⁹⁶ In fact, he points out the difference between our mental inclination and the growth of nervous system to explain why the same intellectual education cannot produce the same effect among the children of the same cultural background. Nevertheless, I think that such a suspension can leave unconsidered in his whole thought the concept of the soul and that such a soul has a decisive influence. If he approached our mind materialistically, the alteration of our nervous differentiation would inevitably transform the concept of the human being as its form, because matter is form. Nevertheless, in reality, he situates himself within the parallel relationship, so he seems to be able to distinguish our human being as a form from our variable body, namely our individual, as its matter. He differentiates our human being from the higher animals on the basis of the so-called rational activity: “We can observe that the higher animals acquire and keep the representatives. Nevertheless, from such perceptive materials, our human being can only create new and higher mental products. At this point, our human beings progress further (*daleko od-makao*) from such higher animals”.¹⁹⁷ If we exchange his “new and higher mental product” with the intellectual or rational product, his thought about our human being is not far from that of the neo-scholastics. As mentioned above, he rather seems

¹⁹⁵ Although A. Topoljanin’s remark was published in an orthodox periodical, he plainly expressed such an opinion: “It is no wonder that our body is the same as that of animal, if we remember that all creatures are created through the soil.” Topoljanin, A., *Postanak čovjeka, Istočnik* God.16-broj 15 (1902.8.15), 364.

¹⁹⁶ Dvorniković introduced Dlustuš to the writings of Wundt, when Dlustuš rejected his treatise about the will, “written on the basis of modern psychology and experience.” *Pismo* 20. veljača 1901, AHŠM, HR-HŠM-50 Trstenjak Davorin, A-1913 *Pisma Ljudevita Dvornikovića*, Cf. Dvorniković states that Wundt approved of the parallel relationship between our mental and physical activities, although denied the identification of both. Dvorniković, Ljudevit, Vilim Vunt, *Školski Vjesnik* 1902 oktobar-decembar, 627.

¹⁹⁷ Dvorniković, Ljudevit, *nav. djelo*, 1906, 63.

to supplement and revise unintentionally such a defect in neo-scholastics' thought as the infinite increase of our faculties.

Various individuals are interpreted as the products of evolutionary differentiation. The difference in the degree of intellectual development enables Dvorniković to distinguish our human being from animals, although he acknowledges that the evolution occurs continuously from an organic whole. Furthermore, the concept of the human being, with only its time aspect of such growth, has existed as an invariable form. Here, the reduction of the various phenomena to two stages, acceptance and creation, contributes to such a concept of the human being. Therefore, we can regard one group, which holds a fixed degree of intellectual ability, as our human being, while identifying such a degree of ability as the same mental function eternally. Other human beings could be classified under other species. The species human being is eternal in its form, so we can never hit on its revision. If we give such a human being a more concrete name, for example, nation or race, we can make the chauvinistic essentialism. Our essentialism is the effect that results from our neglecting to discuss such a metaphysical relationship between our individuals and our human being as a species ■

KONCEPT ČOVJEKA U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM STOLJEĆA - Usporedba između Ljudevita Dvornikovića i neoskolastičara -

Sažetak

Moj cilj je bio da istražim izvor našeg esencijalizma u konceptu ljudskog bića na kraju stoljeća. Kao njegovu konkretnu temu, odabrao sam sukob darvinizma i neoskolastičara. Posebno analiziram odnos između Ljudevita Dvornikovića i Josipa Štadlera, jer je prvi radio na tome da zauzme mjesto u opoziciji prema neoskolastičarima. Dvorniković posmatra našu ljudsku historiju kao trajnu diferencijaciju. S druge strane, neoskolastičari, naročito Štadler, vide historiju kao rast unutar svakog roda. Iako je Dvorniković prilazio ljudskom biću historijski, njegova metafizička pretpostavka ga je sprječavala u tome da u potpunosti historicizira ljudsko biće. Njegova metafizička pretpostavka je misao da čovjek egzistira kao jedna rastuća vrsta. Na ovom mjestu on nenamjerno stupa u odnos sa svojim potencijalnim neprijateljima – neoskolastičarima. Mislim da je jedan izvor za esencijalizam tako strana koegzistencija diferencijacije čovjeka i nepromjenljivog, iako rastućeg, ljudskog bića ■

UDK: 316.662-055.2 (497.6) "1942/1953"
Izvorni naučni rad

O DRUŠTVENOM POLOŽAJU ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI 1942.-1953.

Vera Katz
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu su razmatrani osnovni pokazatelji društvenog položaja žene u Bosni i Hercegovini u razdoblju od Drugog svjetskog rata do uki-danja Antifašističkog fronta žena. Tijekom naznačenog vremena kreirao se identitet žene u socijalizmu, prvo ratnim partijskim odlukama, a nakon oslobođenja ustavnim i zakonskim rješenjima koji su bitno izmijenili društveni položaj žene na razini političkih, socijalnih, radnih, bračnih i ostalih prava.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, žena, socijalizam.

Abstract: This paper considers the basic signs of the social position of women in Bosnia and Herzegovina in the period of the Second World War until the abolishment of the Antifascist Women's Front. A new identity of women in socialism was created during the marked time frame, first by Party war decisions, and after the Liberation by constitutional and legal acts which significantly changed the social position of women on the level of political, social, work, marital and other rights.

Key worlds: Bosnia and Herzegovina, women, socialism.

Sedamdesetih godina 20. stoljeća zapadnoeuropska i američka društvena znanost izgradila je pojmovne kategorije i teorijske varijante za razvoj "ženskih studija", dajući im adekvatan značaj i institucionalnu formu. O najvažnijim teorijskim aspek-

tima historije žena i ženskih studija pregledno nudi rad Dubravke Peić Čaldarević,¹ u kojem se analiziraju različita mišljenja o podrijetlu, obilježjima i razvoju historije žena, zatim vrlo bitno razlikovno određenje pojmova spola i roda, ali i važnosti ženskih studija prema orijentaciji ka socijalnoj historiji uz napomenu o potrebi reinterpretacije povijesnih izvora i važnosti oralne historije kao sredstva otkrivanja ženskih emocija. Od analiziranih brojnih autorskih imena i njihovih pogleda na historiju žena, iz studije Dubravke Peić Čaldarević za ovu priliku prenosimo mišljenje Mirjane Gross: “Za razliku od zapadnoeuropskih historičarki-feministkinja G. Bock i G. Lerner, koje u svojim razmatranjima, a posebice terminologiji, dolaze gotovo do samih granica racionalnog, M. Gross u procjenama ženskog historijskog i historiografskog iskustva, iako ih prihvaća kao neminovnost, dosljedno inzistira na strogoj, hladnoj, znanstvenoj objektivnosti. Govoreći o socijalnim aspektima ženske povijesti, ističe da je ona pri svom nastanku najveći poticaj dobila za vrijeme društvenih previranja 1968. godine u Europi, dok su na njezin razvoj u SAD posebice utjecale društvene mijene uzrokovane vijetnamskim ratom. U oba slučaja ‘na povijesnu pozornicu’ odjednom stupaju ‘marginalne grupe, disidenti, etničke manjine, žene’, odnosno ‘svi oni *drugi* čije postojanje etablirane društvene znanosti i elitne znanstvene ustanove nisu smatrale predmetom interesa’, a od tada ih počinju istraživati u okviru antropološki usmjerene historije svakodnevice. (...)”² U okviru konkretnih povijesnih istraživanja društvenih struktura potrebno je uputiti na kompleksne studije Lydie Sklevicky,³ Vere Gudac Dodić,⁴ gdje se mogu pronaći imena i ostalih autora koji su se bavili ovom problematikom. U bosanskohercegovačkoj historiografiji pionirski poduhvat o ovoj temi napravljen je radom o emancipaciji muslimanske žene.⁵ Također, potrebno je napomenuti da su se sedamdesetih godina prošlog stoljeća u jugoslavenskoj historiografiji pojavljivale monografije posvećene ženama, a sukladno onovremenoj ideološkoj orijentaciji bile su posvećene učesnicama Narodnooslo-

¹ Dubravka Peić Čaldarević, “Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija”, *RADOVI*, Vol. 29, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1996, 273- 287.

² Isto, 285.

³ Lydia Sklevicky, “Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata”, *Polja* 308, Novi Sad: 1984; Ista, “Žene i moć – povijesna geneza jednog interesa”, *Polja* 309, Novi Sad: 1984; Ista, *Konji, žene i ratovi*, Zagreb: 1996.

⁴ Vera Gudac Dodić, “Položaj žene u Srbiji”, u: *Žene i deca – Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka (4)*. Beograd: Biblioteka Helsinške SVESKE br. 23, 33-130.

⁵ Senija Milišić, “O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi* 28, Sarajevo: Institut za istoriju, 1999, 225-241.

bodilačkog rata.⁶ Međutim, poslije izdavanja ovih djela nastupila je dugačka pauza u nastavku istraživanja, a nedostatak interesa za ženske teme kod suvremene generacije povjesničara oba spola učinio je nenadoknadiv zaostatak posebice u Bosni i Hercegovini. Nakon upoznavanja s dijelom literature u kojoj su ponuđeni aspekti podrijetla, obilježja i razvoja historije žena, definicije osnovnih pojmova spola i roda, razvoja ženskih studija, orijentacija ka socijalnoj historiji, empirijski pokazatelji na konkretnim društvima i sličnom, ovaj rad nudi pregled osnovnih partijskih odluka, ustavnih i zakonskih akata prema kojima su ženama u Bosni i Hercegovini regulirana pitanja pravnog položaja, zatim školovanja, obrazovanja, radne aktivnosti, položaja u braku i porodici, zdravstvenog osiguranja, te participacije u političkom životu.

Nakon Drugog svjetskog rata pravni, politički i društveni položaj žene u Jugoslaviji/Bosni i Hercegovini potpuno je promijenjen u odnosu na razdoblje Kraljevine Jugoslavije. Agitacija za žensko pravo glasa bila je tridesetih godina 20. stoljeća vrlo aktualno političko pitanje, ali je izostalo njegovo uvrštavanje u Ustav Kraljevine Jugoslavije 1931. godine, mada je bilo nagoviješteno Ustavom iz 1921., kada je biračko pravo garantirano svakom građaninu koji je navršio 21 godinu života, a za žene je tada rečeno da će se zakonom riješiti pravo glasa za žene. Prema tome, žene Jugoslavije morale su pričekati završetak Drugog svjetskog rata da bi dobile mogućnost izlaska na izbore. Od tada započinje formuliranje njihove društvene uloge u socijalizmu promoviranjem putem ustavnih i zakonskih propisa iz kojeg su slijedile promjene na razini političkih, društvenih, obiteljskih i ostalih prava žene. Na različite načine promicana je društvena uloga žene preko koncepta *drugarice – radnice – domaćice* s ciljem kreiranja identiteta žene u socijalizmu. Pozivajući se na tekovine narodnooslobodilačke borbe, neposredno nakon oslobođenja nastojalo se ustavnim, zakonskim i različitim normativnim aktima stvoriti garancije ravnopravnosti među spolovima, a koliko je komunistička vlast učinila suštinskih pomaka u emancipiranosti rodne ravnopravnosti u prvom desetljeću nakon rata ostaje predmetom istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Drugačiji odnos prema statusu žene u društvu započeo je još tijekom Drugog svjetskog rata u pravcu realiziranja usvojenih stavova iz međuratnog razdoblja ilegalnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), kada se načelno odredila i prema ovom pitanju u smislu rodne ravnopravnosti. "Istorija Drugog svetskog rata

⁶ Mila Beoković, *Žene heroji*. Sarajevo: 1967; *Borbena put žena Jugoslavije*, Beograd: 1978; Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: 1978.

u Jugoslaviji možda je najfascinantniji primer kako je relativno mala grupa komunistička uspela da temeljnim radom na terenu i u ratnim uslovima, a za vrlo kratko vreme, ubedi velike mase žena da potpomognu partizanski rat, kako bi posle rata dobile nova prava. Program je u potpunosti uspeo, toliko da je žensko političko organizovanje već posle nekoliko godina postalo opasnost za komuniste, i AFŽ je rasformiran. Posle toga, ideološki obrat je preživio neobičnu kombinaciju potrošačkog i patrijarhalnog modela nametnutog ženama, ali dobar deo obećanih prava je preživio”.⁷ Mada su vojni zadaci bili prioritetni tijekom narodnooslobodilačkog rata, KPJ je izuzetnu važnost pridavala stvaranju masovnih organizacija narodnofrontovskog karaktera. U okviru narodnofrontovskog pridobijanja “širokih narodnih masa” Partija je nastojala privući žene i omladinu i organizacijski ih usmeravati. Tako je već krajem 1942. godine na prostoru *Bihačke republike* za samo devet dana nakon Prvog zasjedanja AVNOJ-a održana u Bosanskom Petrovcu Prva zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena (AFŽ). Da je objedinjavanje ove organizacije na jugoslavenskoj razini bilo pod neposrednim rukovodstvom najvišeg partijskog tijela vidljivo je iz *Direktivnog pisma CK KPJ o zadacima AFŽ-a, od 2. novembra 1942.*⁸, kojim se svim partijskim organizacijama pojasnila uloga AFŽ-a. Ovo direktivno pismo došlo je nakon saznanja da u mnogim partijskim organizacijama nije u potpunosti shvaćen značaj AFŽ-a u smislu potpore partizanskim jedinicama. Stoga je bilo potrebno naglasiti bitnu ulogu žene u ratu, te da one ne smiju u svojoj djelatnosti ostati ograničene samo na AFŽ, već da u borbi za svoja prava moraju biti izravno zastupljene i u narodnooslobodilačkim odborima, čime bi uzele učešće u “izgradnji narodne demokratije”. Centralni komitet KPJ (CKKPJ) definirao je karakter ove organizacije na sljedeći način: “Antifašistički Front Žena je vanpartijska široka masovna organizacija svih antifašistički raspoloženih žena. Kao takva, ona je pod uticajem naše Partije, i partijske organizacije su dužne, ostavljajući joj samostalnost i punu inicijativu u radu, pružiti svestranu pomoć. Kontrola i pomoć AFŽ-a ne sme se shvatiti kao komesarska uloga naših odgovornih partijki, već kao stvarna pomoć u okupljanju svih žena u borbi protiv fašizma i kao obezbeđenje naše pravilne linije na tome sektoru partijskog rada”.⁹ Cilj direktivnog pisma bio je pojašnjenje uloge ove masovne organizacije u ostvarivanju povezanosti između partijskih organizacija, vojske i novoformiranih organa vlasti s narodom “na terenu”. U partijskim direktivama javno je definirana kao izvanpartijska organizacija, a u smjernicama za daljnji rad posebno se

⁷ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001, 34.

⁸ *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945.* (pr.) Slobodan Nešović i Branko Petranović, Beograd: *Narodna knjiga*, 1983, 275-276.

⁹ *Isto*, 275.

isticala veza partijskih foruma sa vojnim jedinicama, a unutar te veze partijke (žene – članice KPJ) bile su odgovorne za povezivanje sa ženama u vojsci ili u sanitetu, ali i sa onima koje su ostale u svojim domovima. Prema tome, AFŽ je bio pod potpunom kontrolom Partije, kao i sve ostale narodnofrontovske organizacije. Potreba za koordiniranjem zadataka između partijskih organizacija i AFŽ-a bilo je u prvom redu pitanje kampanje za snabdijevanje partizanske vojske hranom, odjećom i obućom. Osim AFŽ-a, partijske organizacije morale su angažirati “sve” narodnooslobodilačke odbore kao i “sve” simpatizere da bi se stvorila široka pozadina iz koje bi se osiguralo snabdijevanje partizanskih jedinica. Da bi se potaknuo rad odbora AFŽ-a i razbili otpori komunista protiv ove organizacije, KPJ je odabrala partijke i poslala ih na konkretne akcije, što su bili i njihovi partijski zadaci. Sazivanje Zemaljske konferencije AFŽ-a proteklo je prema partijskim uputama. Direktivnim pismom CKKPJ bilo je naloženo da partijska rukovodstva vode računa o pravilnom izboru delegata i da oni predstavljaju pokrajinske, oblasne, okružne, sreske, općinske i mjesne odbore. Umrežavanje ove organizacije trebalo je urediti na sljedeći način: “U svim selima i gradovima stvarati organizacije AFŽ-a i nastojati na povezivanju jednih s drugima, tj. centralizovati u sreskom, oblasnom, pokrajinskom itd. opsegu. Izolovanost jednih od drugih u dosadašnjem radu štetno se odrazila u inicijativi i međusobnom takmičenju na izvršenju postavljenih zadataka”.¹⁰ O važnosti ove ženske organizacije u ratu ukazuje i činjenica da je na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a govorio Josip Broz Tito 5. 12. 1942. godine u Bosanskom Petrovcu “(...) ističući da Antifašistički front žena postoji odavno, ali da je danas dobio organizacionu formu, i da je jedna od organizacija koja je ponikla ‘odozdo’. AFŽ je nazvao ‘desnom rukom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja’ i najvećom snagom u pozadini”.¹¹ Partijskim direktivama davane su smjernice za rad ove antifašističke organizacije, a govorima najviših partijskih funkcionera iskazivana je važnost njenog postojanja, isticani su značajni uspjesi u radu, ali i nedostaci koje je trebalo popraviti. Stalnim stavljanjem naglaska da su antifašističke organizacije nastale “odozdo”, iz naroda, nastojalo se stvoriti javno mnijenje o širokoj podršci “narodnih masa” partizanskom pokretu. U odnosu na brojne obveze u vojsci i u civilstvu, učešće žena u političkim tijelima nije adekvatno pratilo stupanj njihove angažiranosti. Učešće žena-vijećnika u radu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) bilo je nedovoljno u odnosu na njihovu zastupljenost u vojsci. Prema nekim, mada nepouzdanim pokazateljima, u Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV-u) bilo je angažirano

¹⁰ *Isto*, 275-276.

¹¹ *Isto*, 276.

oko 100.000 žena.¹² Međutim, od 247 vijećnika na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a (25.-26.11.1943. u Mrkonjić Gradu) bile su samo 4 žene ili 0,61%.¹³ Na istom zasjedanju izabrana je lista vijećnika AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine, ali od 103 vijećnika i njihova zamjenika nije bilo na popisu nijedne žene. Također, u Prezidijum ZAVNOBiH-a nije bila izabrana nijedna žena. Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a skupu se obratila Rada Vranješević u ime AFŽ-a ističući zalaganje, ali i uspjehe ove organizacije. Na Drugom zasjedanju (30.6. - 1.7.1944. u Sanskom Mostu) uočen je napredak, tako da su od 23 predložena nova vijećnika bile i tri žene, te ih je tada bilo ukupno sedam u odnosu na 107 prisutnih vijećnika (ili 6,54%).¹⁴ Mada je zastupljenost žena u najvišim partizanskim organima vlasti tijekom rata bila marginalna, rodna ravnopravnost kao partijski programski zadatak ostvaren je na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a usvajanjem Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, u kojoj je jasno iskazana: "Ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti",¹⁵ što je bio i formalno-pravni napredak prema *ženskom pitanju*. U zavnobihovskom ozračju, Danica Perović je na početku svoga govora istakla kako je u Deklaraciji Drugog zasjedanja AVNOJ-a istaknuta ravnopravnost žene sa muškarcem kao sastavnog dijela prava građana, što je, prema njenim riječima, potvrdilo i prisustvo žena na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Međutim, bez obzira na pozitivne ocjene Partije o AFŽ-u, prema mišljenju vodećih komunista, proces uključivanja žena u politički život te kao je sporo, jer se u svim akcijama/kampanjama očekivala masovnost. Tako su očekivanja najviših partijskih organa bila mnogo veća od ostvarenih rezultata. Ni na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Predsjedništvo ovog političkog tijela nije bila izabrana nijedna žena. Nešto kasnije, situacija u vezi sa brojem žena u najvišem političkom tijelu Bosne i Hercegovine neznatno se popravila na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a (26.- 28. 4. 1945. u Sarajevu), kada je broj žena na ovom zasjedanju po-

¹² Opširnije: Barbara N. Wiesinger, "Rat partizanki – žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945". Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2010, br. 4, 208.

¹³ *ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944, knj. I*, Sarajevo: IP *Veselin Masleša*, 1968, 58-63. (Vijećnice: Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Danica Perović, kapetan iz Banje Luke, upravnica bolnice XI divizije i Rada Vranješević, studentica, član Centralnog odbora AFŽ-a).

¹⁴ *Isto*, 174. (To su bile: Olga Marasović, Zehra Muidović, Soja Čopić).

¹⁵ *Isto*, 234.

većan na deset (ili 6,45%) u odnosu na 155 prisutnih vijećnika,¹⁶ ali u sastavu Prve vlade Bosne i Hercegovine nijedna žena nije dobila resornu poziciju.

Završetkom rata Centralni komitet KPJ i dalje je pokazivao veliki interes za Antifašistički front žena. Od 17. do 19. 6. 1945. godine održan je Kongres AFŽ-a u Beogradu. Mada je prema formi ovaj Kongres imao manifestacijski karakter, on je novo javno odbacio sumnje u jednom dijelu partijskih kadrova o cjelishodnosti ove organizacije nakon rata. Komunistička partija tražila je od svih partijskih kadrova suzbijanje sektaštva prema primanju žena u Partiju, dalje iskazivanje interesa i razumijevanje za AFŽ, zatim tretiranje ove organizacije kao svoje “transmisije” u radu sa ženama i gledanje kao na dio Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ) u povezivanju sa Partijom preko rukovodećih kadrova na svim razinama. Od partijskih kadrova tražilo se zalaganje, ali i naponi da se AFŽ ne pretvori u malobrojnu izoliranu feminističku organizaciju,¹⁷ jer je prema socijalističkim načelima “feminizam” izjednačen sa “građanskim” kao denuncijantskim pojmom u odnosu na proletarijat o kojem su govorili komunisti. U partijskim dokumentima češće se upotrebljavao pojam “malograđanski” za sve ono što je podsjećalo na predratnu ili zapadnoeuropsku parlamentarnu demokraciju. Programski, Komunistička partija predstavljala je ženu u liku drugarice, radnice-udarnice, dobre majke i domaćice. Za tako kompleksnu ulogu žene u izgradnji “narodne demokratije” bila je potrebna pomoć različitih društvenih struktura, jer je Kongres od žena zahtijevao puno veće zalaganje nego u vrijeme rata. Angažman na novim političkim, gospodarskim, socijalnim i drugim zadacima Partija je projicirala uključivanjem preostalog dijela ženske populacije koja još nije bila “organizovana”. Programski ciljevi AFŽ-a bili su sadržaj *Direktive Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o AFŽ, od 23. oktobra 1945. godine*,¹⁸ u kojoj su uglavnom ponovljene iste smjernice o radu ove organizacije kao i u *Direktivnom pismu* iz 1942. godine. Razlika je bila u tome što je ova iz 1945. govorila o mirnodopskim uvjetima života, novim zadacima obnove zemlje i ostvarenim pravima žene pozivanjem na tekovine narodnooslobodilačke borbe koja im je ta prava i omo-

¹⁶ ZAVNOBiH, *dokumenti 1945, knj. II*. Sarajevo: IP Veselin Masleša, 1968, 506-511. (To su bile: Soja Čopić, seljanka iz Hašana, Bosanska Krupa, predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a za Bosansku Krajinu; Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Dušanka Kovačević, Banja Luka; Danica Likar, seljanka iz sreza Bosanski Novi; Olga Marasović, diplomirana pravica iz Bijeljine; Zehra Muidović, diplomirana pravica iz Sarajeva; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Ruža Oljača iz Banje Luke; Danica Perović, kapetan iz Banje Luke, upravnica bolnice XI divizije i Lepa Perović, iz Banje Luke).

¹⁷ AVNOJ i revolucija, 823.

¹⁸ Isto, 822.

gućila. Prema tome, obraćanje ženama bilo je prije svega sa ideološke i političke pozicije i kada se obraćalo ženama izravno ili AFŽ-u, kao organizaciji koja ih je predstavljala. Snažno se njegovalo sjećanje na hrabre žene pripadnice narodnooslobodilačke vojske. “Partizanke su se, prihvatajući pojam jednakosti u najrudimentarnijem obliku, odrekle normalnog ‘ženskog’ života, i prihvatile rizik smrti, ranjavanja, zarobljavanja i mučenja, dakle ekstremni muški tretman – da i ne govorimo o nomadstvu, nedostatku osnovne higijene i intimnosti, bolestima i psihičkim problemima, i to ne samo sa neprijateljem. Ženstvenost, seksualnost, materinstvo – sve je dobrovoljno predato u ruke muškoj vlasti, na osnovu ugovora, manje ili više jasno postignutog, o budućim pravima i budućoj jednakosti u boljim životnim okolnostima. Ideja žrtvovanja je dakle ključna: prihvatiti ono najgore iz života muškarca – ratnu kulturu i mentalitet – da bi izabranice/žrtvovane obezbudile prava za sebe i za sve druge žene. Ovaj tako izrazito zahtevni i utopijski stav mogle su prihvatiti samo odlučne ili sasvim očajne feministkinje. No partizanke su bile sasvim neobrazovane, patrijarhalne, jednostavne žene sa sela. Trebalo je kod žena prvo probuditi ili samo podstaknuti patriotizam, natopiti taj patriotizam modernim feminističkim idejama koji su komunistički pokreti prihvatili, umeti prikazati ideje tako da odgovaraju različitim društvenim i kulturnim sredinama, obrazovati žene tako da one prenose nove ideje drugim ženama”.¹⁹ Sukladno tomu, “Valjalo bi napomenuti da je u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata bilo preko 100.000 žena boraca, od kojih je 25.000 poginulo, ranjeno 40.000, a 3.000 ostale su teški invalidi. Za heroje proglašeno je 90 žena. (...) tokom rata je umrlo u logorima 280.406 žena.(...) Žena nosilaca Spomenice boraca od 1941. godine bilo je 1.171”.²⁰ Ispričane su mnoge priče o hrabrim partizankama, ženama – narodnim herojima, koje su se “rame uz rame” borile sa partizanima. Poslije Drugog svjetskog rata građen je i stereotip o partizankama-bolničarkama koje su i oružjem branile svoje ranjenike. Međutim, u mirnodopskim uvjetima nije bilo dovoljno njegovati sjećanja, trebalo je angažirati žene na novim zadacima. Pokrenute su ponovo inicijative o stvaranju seoskih i gradskih ogranaka tamo gdje još nisu postojali, odnosno nastojalo se pokriti cijelo društvo mrežom kontroliranih ženskih organizacija, ali uvijek u koordinaciji unutar Narodnog fronta i pod kontrolom Partije. U *Direktivi* iz 1945. se na samom početku ukazuje na ravnopravnost žena: “Po završetku rata aktivnost žena ne sme i ne može prestati. Naprotiv, tu aktivnost treba razvijati dalje i oživljavati na novim zadacima, na očuvanju i daljem razvoju tekovina narodnooslobodilačke borbe i zadobijenih prava žena (ta prava su deo tekovina narodnooslobodilačke borbe), na rešavanju krupnih zadataka političkog, pri-

¹⁹ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 207.

²⁰ Vera Gudac Dodić, “Položaj žene u Srbiji (1945-2000)”, 34-35.

vrednog i socijalnog karaktera u izgradnji naše zemlje”.²¹ U partijskim dokumentima često se kritizirao snažniji utjecaj vjerskih zajednica na žensku nego na mušku populaciju, pa je jačanje AFŽ-a bilo vrlo pogodno za realiziranje ciljeva Komunističke partije i prema ovom pitanju. Mada su komunisti od afežeovskih odbora zahtijevali znatno veću angažiranost u što kraćem vremenu i u najgorim okolnostima “Uspeh jugoslovenskog partizanskog pokreta bio je svestran: obezbeđena je ženska radna snaga u pozadini, ženska ratnička snaga na frontu, ženska radna snaga na obnovi zemlje posle rata, ženska politička snaga koja je podržavala pobedničku ideologiju”.²² Za ukupnu aktivnost bile su zadužene članice Partije u svim sektorima djelatnosti od državnog aparata do seoskih odbora kroz cijelu partijsku organizaciju od Pokrajinskog komiteta do osnovnih partijskih ćelija. Tijekom rata, a naročito nakon oslobođenja komunistička aktivnost bila je intenzivirana u pravcu “vaspitavanja” i agitaciono-propagandnog djelovanja među stanovništvom. S jedne strane, inzistiralo se na prosvjećivanju žena preko AFŽ-a, a s druge, povezivanje partijskih agitaciono-propagandnih odjeljenja sa odborima AFŽ-a, čime bi se u potpunosti usmjeravala i kontrolirala ukupna djelatnost. “Vaspitni rad sa ženama jeste jedan deo rada partijske organizacije i propagande. Agit-propagandni rad AFŽ-a ne sme se prepuštati samo odborima AFŽ-a već im partijski Agit-prop mora pružiti najnužniju pomoć, koje do sada nije bilo. Na pr. u organizovanju izbornih kampanja partijski Agit-prop dužan je da izradi i specifičan plan za agitaciju među ženama. Isto tako, popularišući zakone, potrebno je uvek promisliti kako i u kojoj formi to učiniti kod žena itd”.²³ Ovaj ulomak iz spomenute *Direktive* na najbolji način pojašnjava odnos KPJ – AFŽ u procesu izgradnje “narodne vlasti”. Uvezivanje partijskih organizacija sa narodnofrontovskim i afežeovskim odborima imalo je za cilj stvaranje povoljnog javnog mnijenja u populariziranju komunističke vlasti. Partijske organizacije imale su veliku ulogu u animiranju AFŽ-a na selu u smislu uključivanja žena u javni društveni život s obzirom na činjenicu da je bosanskohercegovačko društvo bilo neobrazovana, agrarna i zapuštena sredina u kojoj su žene bile njen najneobrazovaniji dio. Uz zakonsku obvezu slanja ženske djece u osnovne škole nastojalo se na različite načine povećati obrazovnu razinu i starijeg dijela ženskog stanovništva. Organizirani su različiti tečajevi, a neki od njih imali su i težinu zakonske uredbe. U skladu sa velikim zadacima Prvog petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Ministarstvo prosvjete donijelo je Uredbu o prosvjetno-domaćičkim

²¹ AVNOJ i revolucija, 822-823.

²² Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 207.

²³ AVNOJ i revolucija, 822-823.

tečajevima.²⁴ Prema ovoj Uredbi, prosvjetno-domaćičke tečajeve mogle su pohađati djevojke i žene između 16 i 45 godina života u trajanju od četiri mjeseca i sa 18 sati teoretske i praktične nastave nedjeljno. Nastavu su izvodile učiteljice osnovne škole, a stručne predmete iz higijene i poljoprivrede stručne osobe. Tečajeve su mogle organizirati različite društvene organizacije, poduzeća, ustanove i seljačke radne zadruge uz prethodno odobrenje narodnih odbora različitog ranga. Nakon polaganja završnog ispita polaznice su dobivale uvjerenje koje je potpisivalo Ministarstvo prosvjete.²⁵ Ovakvi i slični tečajevi bili su brojni i bili cijenjeni prilikom traženja i dobivanja posla u to vrijeme.

Aktivnost pojedinih odbora AFŽ-a ovisila je o broju politički angažiranih žena u njima. Elitni dio ove masovne društveno-političke organizacije činile su žene – članice KPJ pod popularnim imenom “partijke”. Na njima je bio glavni dio odgovornosti jer svaku aktivnost koju je pokretala komunistička vlast pratila je i odgovarajuća djelatnost AFŽ-a. Tijekom razdoblja od 1946. do 1953. godine, do kada je djelovao Antifašistički front žena,²⁶ broj žena u članstvu KPJ nije pratio proces ukupnog omasovljenja partijskih organizacija.

Udio žena u članstvu KPBiH (1946.-1953.)²⁷

Godina	Ukupan broj članova	Broj žena članova KPJ	Učešće (%)	Bazni indeks (1946.=100)	Lančani indeks (pret.god.=100)
1946.	20.474	4.182	20,43	100	100
1947.	29.935	5.495	18,36	146	146
1948.	52.014	9.627	18,51	254	174
1949.	54.421	9.821	18,05	266	105
1950.	63.795	10.933	17,14	312	117
1951.	81.069	13.316	16,43	395	127

²⁴ Uredba o prosvjetno-domaćičkim tečajevima, *Službeni list NRBiH, god. VII, br. 10, 4. 5. 1951.*

²⁵ Isto.

²⁶ Nakon ukidanja Antifašističkog fronta žena Jugoslavije 1953. godine, formiran je Savez ženskih društava Jugoslavije, koji je djelovao do 1961. godine, kada je osnovana Konferencija za društvenu aktivnost žene Jugoslavije koja je radila u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond: PK KPJBih, kut. 178/1947, dok. bez br., 15.1.1948; kut. 277/1948, dok. 5.165/III, 24.1.1949; fond: CK KPBiH, kut. 513/1950, dok. bez br., 25.1.1951, kut. 45/1951, dok. bez br., 10. 1.1952, kut. 7/14, dok. bez br., 20.2.1954.

1952.	92.949	14.475	15,57	454	115
1953.	79.167	12.190	15,40	387	85

Tablični pregled ukazuje na udio žena u članstvu KPJ u Bosni i Hercegovini, odnosno KPBiH (od 1948. godine). Mada je njihov broj zabilježio opadanje prema relevantnim pokazateljima, njihove obveze u društvu bile su kompleksnije. Prema apsolutnim pokazateljima, broj žena je rastao do kraja 1952. godine, da bi u 1953. bio zabilježen pad za 2.285, što je značajna promjena u odnosu na njihov ukupan broj. Prema relativnim pokazateljima postotak je bio u stalnom opadanju od 1946. godine (sa 20,43%) do 1953. (na 15,40%), odnosno za 5,03% tijekom naznačenog razdoblja. Ako se poređenje pravi u odnosu na 1946. kao baznu godinu (1946.=100), nije zabilježen negativni bazni indeks. Neravnomjernost kretanja udjela žena u članstvu KPJ najbolje se iskazuje metodom lančanog indeksa, kada se prate promjene u odnosu na svaku prethodnu godinu (prethodna godina=100). Oscilacije u brojnosti uočavaju se tijekom cijelog perioda. Prema lančanom indeksu, smanjenje udjela žena u odnosu na ukupno članstvo zabilježeno je 1949. (za 69), zatim 1952. (za 12) i 1953. godine (za 30 indeksnih poena). Različite vrste statističkih pokazatelja govore o smanjenju udjela žena u partijskom članstvu. Tome je doprinijelo mnogo razloga, odnosno politički, društveni i socijalni problemi su se prelomili preko ženske populacije. Za kompleksnu ulogu drugarice – radnice – majke – domaćice trebalo je puno vremena, truda i energije, odnosno bilo je teško odgovoriti na sve te uloge. Kao najčešći razlog političkoj neaktivnosti spominjao se nedostatak vremena budući da je uposlenoj ženi ostajalo malo vremena za kuću i djecu jer u siromašnom društvu nije bilo popratnih službi koje bi joj olakšale svakodnevni život kućanice i majke. Društveno-politički angažman u to vrijeme značio je dodatni neplaćeni rad, zatim utrošene brojne sate na čestim i višesatnim sastancima. Osim toga, nakon napornih ratnih godina mijenjala se i uloga partizanki – partijki. “Komplikovanost slike upotpunjuje šok povratka u civilizaciju posle pobeđe: ako je partizanki za vreme rata bilo suđeno da se nosi sa nasiljem, fizičkim naporima, borbenom spremnošću, svim vrstama parazita i posledicama nehigijene, pobedonosni povratak načinio ju je ranjivom. Morala je postati ‘obična žena’, što nije samo značilo blagodat higijene i ukrašavanja, već i samolišavanje zaštite oružja i ratničkoga statusa. Odjednom je na sve strane bilo psihički ugroženih bivših ratnika, siročića, drugih napaćenih žena kojima se trebalo baviti, i partizanke jednostavno više nisu imale vremena da se bave svojim posleratnim stresovima. Željni novih iskustava, pobednici su napuštali svoje ratne partnerke i tražili manje osvešćene i manje borbeno iskusne pripadnice ženskoga pola. Mogli bismo reći da su hladan tuš ‘defeminizacije’ pokreta otpora prvo osetile one, partizanke. Za razliku od muške strane Pokreta, one nisu mogle dugo zadržati svoju pri-

vilegovanu pobjedničku poziciju, a novi društveni i modni trendovi i novi mentalitet konačno su ih izgurali na marginu, u šale i u tešku, ali okončanu prošlost. Nova ideologija iskoristila je sav simbolički potencijal žene koja se žrtvuje za druge i za budućnost, i njoj samoj ostavila tradicionalni, uski prostor”.²⁸

AFŽ je organizacijski stajao na putu antifašizma i požrtvovanosti u ostvarivanju vojnih, političkih i drugih ciljeva revolucije. Nesrazmjer između uložena napora ove organizacije u ratnim uvjetima i zastupljenosti žena u političkim tijelima čiju su politiku podupirale bio je evidentan. Međutim, kopirajući sovjetski model vlasti, jugoslavenski komunisti su u prvim ustavima FNRJ (Federativne Narodne Republike Jugoslavije) i Narodne Republike Bosne i Hercegovine regulirali ravnopravnost među spolovima pozivajući se na odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a iz 1943. godine. Ustavne kategorije crpile su svoj legitimitet i legalitet iz pobjede narodnooslobodilačke vojske i odluka predstavničkih tijela KPJ iz vremena Drugoga svjetskog rata. Iz različite dokumentacije može se vidjeti i formalna strana ravnopravnosti među spolovima u javnom obraćanju prisutnima sa “drugovi i drugarice” češće nego “drugarice i drugovi”. Oslovljavanje sa “drugovi i drugarice” nije ostalo samo u komuniciranju među komunistima, već se proširilo na mnoge druge pojmove kao što su: radne kolegice i kolege, slučajne prolaznice i prolaznike, prijateljice/prijatelje, supružnike, susjede itd. Takav način oslovljavanja nastojao se nametnuti u društvu čak i sa dozom straha koji je ulijevala nova vlast. Tih prvih godina nakon rata oslovljavanje sa “drugarice” ili “druže” značilo je i javno iskazivanje lojalnosti “novoj vlasti”, a obraćanje sa “gospođo i gospodine” podsjećao je na staro vrijeme i “malograđanštinu” kojoj nije bilo mjesta u vremenu uvođenja “diktature proletarijata” i stvaranja “narodne države”.

Osnovna prava žene u socijalističkoj Jugoslaviji propisana su člankom 23. *Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, usvojenim 31.1.1946. godine,²⁹ davanjem prava glasa ženama, odnosno: “Svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, veroispovesti, stupnja obrazovanosti i mesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti. (...)”³⁰ Tako je ženama dato i aktivno i pasivno pravo glasa koje su one masovno iskoristile na izborima za Ustavotvornu skupštinu, te je posebnim ženskim pravima posvećen članak 24. Ustava u kojem se dodatno pojašnjeno sljedeće: “Žene su ravnopravne s muškarcima u svima oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. / Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uži-

²⁸ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 207.

²⁹ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list br. 22.*, Beograd, 1946.

³⁰ Isto, 13.

vaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. / Država naročito štiti interese matere i deteta osnivanjem porodilišta, dečijih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno otustvo pre i posle porođaja”.³¹ Na identičan način su sve odredbe prenesene u republičke ustave, pa tako i u bosanskohercegovački koji je proglašen na sjednici Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine 31.12.1946. godine.³² Prvi poslijeratni ustav ispravio je predratnu legalizaciju podređenosti udate žene, te uređio bračne i obiteljske odnose. Člankom 27. Ustava NR Bosne i Hercegovine ova važna oblast života stavljena je pod državnu kontrolu: “Brak i porodica su pod zaštitom države. Država zakonom uređuje pravne odnose braka i porodice. / Punovažan je samo brak zaključen pred nadležnim državnim organima. Poslije zaključenja braka građani mogu izvršiti i vjenčanje po vjerskim propisima. / Svi bračni sporovi spadaju u nadležnost narodnih sudova. / Evidencija o ličnom stanju građana u isključivoj je nadležnosti države. / Roditelji imaju prema vanbračnoj djeci iste obaveze i dužnosti kao i prema bračnoj djeci. Položaj vanbračne djece uređuje se zakonom. / Maloljetna lica stoje pod naročitom zaštitom države”.³³ Mada u sastavu Ustavotvorne skupštine nije bila velika zastupljenost žena, socijalistički ustav otrgnuo je udatu ženu iz statusa ovisnosti o mužu, a zakonima koji su kasnije doneseni dobila je pravo na starateljstvo nad djecom, pravo nasljedstva, liberalizaciju razvoda i ostvarivanje prava nakon razvoda. Uvrštavanje braka i porodice u Ustav Bosne i Hercegovine prošlo je bez pravnih zapreka jer je već u proljeće 1946. godine Predsjedništvo Narodne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine ukinulo sreske šerijatske sudove i Vrhovni šerijatski sud pri Vrhovnom sudu Bosne i Hercegovine, a njihovi sudski predmeti i nadležnosti prenijeti su na narodne sudove i na druge organe narodne vlasti.³⁴ Pravo glasa, aktivno i pasivno biračko pravo, jednake plaće za jednak rad, ravnopravnost u obiteljskom i nasljednom pravu, pravo na razvod, pravo na podjelu zajedničke imovine, zaštita vanbračne djece itd., sve su to prava koja se u Jugoslaviji/Bosni i Hercegovini vezuju za socijalističku vlast. Međutim, reflektiranje svih tih ustavnih i zakonskih prava na svakodnevni život žene nailazilo je na otpore koji su trebali biti prevladani i neutralizirani jer su patrijarhalni sustavi vrijednosti, duboki u tradiciji, kulturi i običajima definirali dugo rodne uloge na starinski način – naročito u seoskim sredinama. Poslijeratna vlast donosila je brojne zakone brzo i su-

³¹ Isto.

³² Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH, god. III, br. 1.*, Sarajevo: 8.1.1947.

³³ Isto.

³⁴ Zakon o ukidanju šeriatskih sudova na području Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH*, br. 10, 6.3.1946, 166.

stavno. Tako je već u ljeto 1946. godine regulirano porodijsko odsustvo: “Ženama zaposlenim u preduzećima, nadleštvima, ustanovama i organizacijama, odnosno kod privatnih poslodavaca pripada odsustvo od šest nedelja pre i šest posle porođaja. / Za vreme odsustva iz čl. 1. trudna žena uživaće iz socijalnog osiguranja potporu za porođilje, ukoliko za to ispunjava uslove po postojećim propisima. Ukoliko od ustanove socijalnog osiguranja prima potporu za porođilje u manjem iznosu od svoje redovne zarade, isplatiće joj se ta razlika”.³⁵ Ozbiljnost zakonima davale su odredbe o sankcioniranju njihova nepoštivanja, pa su bile predviđene novčane kazne i one prinudnog rada, ali i lišavanja slobode sa prinudnim radom.³⁶ Poslijeratna pravna regulativa mijenjala je pravni položaj udate žene donošenjem niza zakona, a među temeljnim su: Osnovni zakon o braku,³⁷ Zakon o priznavanju punovažnosti brakova zaključenih prije 9. maja 1946. godine,³⁸ i Zakon o imovinskim odnosima bračnih drugova.³⁹ Osim ovih zakona, do 1948. godine doneseni su zakoni o starateljstvu, o odnosima roditelja i djece, o socijalnom osiguranju, o usvojenju djece, a 1955. Zakonom o nasljeđivanju izjednačena su prava žena i muškaraca, ali i djece rođene u braku ili u izvanbračnim odnosima.

Prema općoj definiciji, ustav je najviši pravni akt jedne države, svojim sadržajem ne određuje samo državno uređenje, oblik vladavine i politički sustav, već i, preko posebnih odredaba, pruža jasnu predstavu o stupnju do kojeg je država došla u svojim nastojanjima moderniziranja ili konzerviranja konkretnih društvenih struktura društva. Svaki članak ustava nastoji propisati ili “pravno uopćiti” ili odraziti raznovrsne elemente društvene strukture koji u svakodnevici ljudi imaju neposredan, raznovrstan i praktičan smisao. Ovi elementi nisu puki spekulativni izrazi ustavotvorca, već su realan pokazatelj odnosa snaga centara političke moći u državi. U socijalističkoj Jugoslaviji centri moći dolazili su od Komunističke partije Jugoslavije, pa je istraživački ispravno pokazati što je to ustavna i zakonska norma, a što društvena praksa, na primjeru ženskog pitanja.

Ustavnim odredbama i komunističkom praksom nakon rata poticala se, između ostalog, slika žene – radnice. Od nje se zahtijevao puni radni elan u obnavljanju ruševina, gradnji puteva i pruga, u tvornici, na njivi i slično. Stvarala se slika na kojoj

³⁵ Uredba o odsustvu žena pre i posle porođaja, *Službeni list FNRJ*, br. 56, 12. 7. 1946.

³⁶ Isto.

³⁷ Osnovni zakon o braku od 9. maja 1946, *Službeni list FNRJ*, god. II, 1946.

³⁸ Zakon o priznavanju punovažnosti brakova zaključenih prije 9. maja 1946. godine, *Službeni list NR BiH*, god. IV, br. 51, 23.12.1948.

³⁹ Zakon o imovinskim odnosima bračnih drugova, *Službeni list NR BiH*, god. VI, br. 32, 5. 10. 1950.

je žena bila - "Heroj rada, udarnica, dobrovoljka, samosvesna i samostalna, naglašeno mišićavog, snažnog tela neopterećenog ukrasnom ženstvenošću, ona je godinama strogo gledala sa plakata, filmskih žurnala, ilustracija socijalističkog sveta. Njena figura nije delovala samo paradoksom 'drugosti' i razbijanjem tradicionalnih modela ženskoga predstavljanja, već i neskrivenom pretnjom jednakošću – za muškarca, za tradicionalnu patrijarhalnu porodicu, pa čak i za same tvorce ikone. Tvorci ikone su doduše raspolagali čitavim nizom strategija pomoću kojih su snažne i samostalne žene bezbedno ostajale na plakatima, ekranima i u knjigama. Tipske priče pokazivale su seoske devojke koje uspevaju da postanu radnice, radnice koje noću uče da bi postale studentkinje, radnice koje su postale radnice da bi ponovo bile radnice".⁴⁰ Kult rada je u potpunosti uključivao ženu kao značajnu radnu snagu s obzirom na njen znatno veći udio u ukupnom stanovništvu poslije rata,⁴¹ ali se i stalno podsjećalo na njene ostale uloge, tj. da osim što radi izvan kuće, mora podizati djecu, obavljati kućanske poslove i uz to biti društveno-politički aktivna. Teško je bilo uskladiti sve te obveze. Najčešće su zanemarivale društveno-politički rad, što su donekle mogle opravdati žene sa malom djecom, zatim one koje su njegovale stare članove obitelji i invalide ili nekim drugim sličnim razlozima. Partijske organizacije bile su vrlo kritične prema ovim pojavama, te su nalagale intenzivniji rad na "ideološkom uzdizanju žena". Zato su konferencije s različitim temama, zatim opismenjavanje i brojni tečajevi nudili mogućnosti za educiranje i pridobijanje žena "u izgradnji socijalizma". "I opet veliko čudo – žene su uspevale da ovladaju nametnutu shizofreniju ženskih uloga! Jedini mogući odgovor je da im je odgovarala osnovna zaštita prava i isto tako osnovna socijalna i zdravstvena sigurnost".⁴² Međutim, nije sve ostvarivano onako kako je to komunistička vlast planirala. Žene u svijetu su se desetljećima borile za svoja ženska prava od vremena s početka 19. stoljeća skoro do kraja 20. stoljeća. Uporedo s borbom postupno su se i društveno izgrađivale, modernizirale i nametale društvu svojom obrazovanošću, neophodnim da bi uspjele u muškom svijetu. Zapadnoeuropski feminizam za jugoslavenske komuniste nije bio javno prihvatljiv. Sovjetski primjer bio je mnogo privlačniji, a u mnogim stvarima i primjenjiv. "Ruske žene nosile su preveliki teret razvoja, u kome je industrijalizacija – za koju je na drugim mestima bio potreban vek – ovde zbijena u dve decenije, a išla je sa ratom, građanskim ratom i promenom političkog kursa. Uprkos njihovim preteranim zahtevima, sovjetske žene – promišljene, istrajne, savesne, disciplinovane, po-

⁴⁰ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 228.

⁴¹ Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 61.

⁴² Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 231.

žrtvovane u i izvan porodice – bile su izgleda ‘stub režima’.⁴³ Ideal sovjetske žene nastojao se prenijeti i na jugoslavenski primjer, pa su se često u partijskim dokumentima agitpropovskog karaktera koristile Lenjinove riječi da je “(...) nemoguće pridobiti mase za politiku ako se pri tom u obzir ne uzmu i žene. (...) Bez žena nema pravog masovnog pokreta”.⁴⁴ S jedne strane, država je nastojala pridobiti što veći broj žena u partijske i narodnofrontovske organizacije, a s druge ih je nagrađivala političkim, socijalnim i drugim pravima. Uz strpljivi agitaciono-propagandni rad bilo je i grubih akcija, kao npr. prisilno mobiliziranje radne snage – pa i ženske, određivanje broja omladinki koje su “dobrovoljno” morale ići na omladinske radne akcije, gdje je smještaj u zajedničkim prostorijama izrazito patrijarhalno odgojenih djevojaka bio značajan problem, zatim odnos prema ženama koje su ostale udovice, te su kao “glava kuće” morale preuzeti sve poslove na sebe, a u posebno teškom položaju bile su žene čiji su muževi bili u neprijateljskoj vojsci ili su nestali, zatim ženama čiji su se muževi ogriješili o politički kurs Partije, jer su i one morale snositi dio njihove krivice ili ih se odreći, kao na primjeru izjašnjavanja o Rezoluciji Informbiroa. Jedna posebna grupa žena gubila je svoj identitet nakon usvajanja i provođenja Zakona o nacionalizaciji 1946. i 1948. godine, kada su oduzeta crkvena i samostanska imanja i broj časnih sestara bio je preveliki za preostali dio imovine, pa su se morale vratiti kući – pričekati neka bolja vremena, ili naći posao i udati se. Koliki su to bili lomovi u jednom društvu za određene njegove skupine – neke su od tema za istraživanje. Ti dijelovi ženske populacije uglavnom su shvaćali novu vlast kao agresivnu i netolerantnu prema svemu što se ne uklapa u njihovo poimanje države, društva i poslušnog pojedinca. Budući da je tih prvih poslijeratnih godina pravni sustav imao “revolucionarni naboj”, partijska država je u praksi kršila mnoga ustavom zagaranirana prava, pa su se i žene u to vrijeme represije našle opravdano ili neopravdano pred komisijama za ratne zločine, na sudovima narodne časti, kažnjavane su za neizvršenje obveza vezanih za prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda sve do 1952. godine, zatim za ignoriranje kolektivizacije i zadrugarstva, proglašavane su za informbirovke i deportirane u zatvore.

U poslijeratnom bosanskohercegovačkom društvu poseban otpor u porodicama bio je prema odlasku djevojaka na rad izvan mjesta stanovanja, na različita gradilišta i tvornice. Ugled jedne djevojke za udaju nije podrazumijevao slobodnu djevojku koja zarađuje, koja živi izvan roditeljske kuće, koja se druži sa nepoznatim muškarcima i slično. Kada su neke djevojke i željele otići sa sela, od kuda je i najviše mobilizirano radne snage, protivljenje njenih roditelja često je bilo nepremostivo. Za

⁴³ Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope – Od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio, 2005, 309.

⁴⁴ *Isto*, 310.

tadašnje poimanje čestitosti sve to “partizansko” zadiranje u ustaljene tradicionalne norme života smatrano je nemoralnim. Iz gradova dolazile su različite neugodne priče. Osim velikog problema opijanja kao uobičajne posljedice stanja nakon ratova, što je Partija željela suzbiti, vladalo je i slobodnije ponašanje među muškarcima i ženama. I o tome, kao moralnom liku komunista, radnika, zadrugara i ostalih, Partija je stalno upozoravala vrlo oštrim tonom. U izvješćima partijskih i državnih organa o mobilizaciji radne snage, o uključivanju žena u radni proces i o ponašanju na poslu neizostavno su se analizirali i odnosi među spolovima. Izvješća ovakve vrste ima mnogo, a u jednom od njih zabilježeno je sljedeće: “Takođe ima i pojava nemorala. U Željezari ima oko 60 žena sa vanbračnom djecom. Samo u komunalnom pogonu ima 9 trudnica bez muževa. U samom gradu Zenici ima oko 40 profesionalnih prostitutki. U samom gradu Zenici ima preko 300 divljih brakova, a u samoj Željezari oko 70. Muške i ženske barake u kojima stanuje omladina jedne su kraj drugih, tako da i to doprinosi širenju nemorala. Ima neželjenih pojava i na samim radnim mjestima, iako to nije masovna pojava. Kada se na te pojave ukazuje na konferencijama, odgovaraju da je to njihova privatna stvar i da oni za vrijeme odmora mogu da rade šta hoće. U samom Povjereništvu unutrašnjih poslova u Zenici bili su kriminalci zbog toga nisu bili u stanju da primjenjuju zakonske sankcije na one koji krše poredak i zakon. Za vrijeme dok je grupa boravila u Zenici, oko 100 je bilo uhapšeno od kojih 40 između 16 i 25 godina zbog tuče, odnosno krađe. Ima veliki broj omladinaca ‘fičvirica’ koji negativno djeluju na omladinu”.⁴⁵ Prema tome, bilo je dovoljno samo nekoliko informacija ovakvog ili sličnog sadržaja da se patrijarhalne sredine suprotstave mobilizaciji radne snage sa sela, osobito ženske, koje su dobivale i uvredljiv naziv “fabrikuše”. Međutim, taj otpor Partija je razbijala različitim metodama i sredstvima, te je proces zapošljavanja i preseljavanja u gradove postajao sve privlačniji.⁴⁶

Različite društvene grupe žena u bosanskohercegovačkoj narodnoj republici su na različite načine doživjele “modernizaciju” i prelazak društva iz neke od faza pretkapitalističkog u socijalistički sustav nametnut iz partijsko-političkih struktura. Jedan od grubljih primjera u preobrazbi društva na primjeru odnosa prema ženama bilo je skidanje zara i feredže. Ova komunistička kampanja provedena je u okviru borbe protiv zaostalosti u svim oblastima društva. Glavni propagandni rad za skidanje feredže bio je namijenjen organizacijama AFŽ-a koje su trebale uvjeriti žene da to učine. Organizirane su manifestacije javnog odbacivanja ove vrste odjeće, ali je uglav-

⁴⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), CKSKJ, V, K-III/14, 1951, Izveštaj ekipe CK KPJ o stanju i radu organizacije Narodne omladine u Bosni i Hercegovini.

⁴⁶ Opširnije: Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine.* Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2000, 128-152.

nom sam proces išao vrlo sporo. Prema mišljenju partijskog rukovodstva, najznačajniju ulogu u aktiviranju afežeovskih odbora imale su žene-članovi KPJ koje su i u ovom pitanju trebale odigrati glavnu ulogu. Međutim, zacrtani zadaci nisu se odvijali prema planu. U arhivskoj građi partijske provenijencije kontinuirano se naglašavalo sljedeće: “Odbori AFŽ-a u dobrom broju sela postoje samo formalno (Drvar, Glamoč, Bosanska Dubica, Cazin, Petrovac, Bihać). U osnovnim partiskim organizacijama ne vodi se kurs da se drugarice članovi Partije aktiviraju u radu organizacije AFŽ-a. Tu treba istaći da zbog sektaštva koje vlada kod partiskih organizacija po pitanju prijema žena u Partiji, u nekim selima u priličnom broju partiskih organizacija nemaju nijednu ženu u Partiji (Grahovo u 15 OPO /osnovnih partijskih organizacija/, Prnjavor 8, Bos. Dubici 14, Drvaru 10, Glamoču i Cazinu 8). To je naročito karakteristično u muslimanskim selima (Cazin) gde se još uvek postavlja kao problem aktivizacija žena/muslimanki u političkom i privrednom životu, kao i pitanje skidanja feredže. Pitanje skidanja feredže potpuno je zamrlo u ovoj oblasti. Ono što se uopšte ne postavlja i kao takvo ne zaoštava u partiskoj organizaciji. Opšta je pojava da i žene članova Partije, a neke i članova komiteta nose feredže (Cazin, Bihać, Prnjavor). Posebno treba istaći slab rad sa ženama u radnim zadrugama. Takođe ima partiskih organizacija u radnim zadrugama koje nemaju žena u Partiji (Prnjavor 4, Bos. Dubica 5)”.⁴⁷ Identičnih ili sličnih opservacija bilo je u gotovo svim partijskim dokumentima. Neuspjeh kampanje agitaciono-propagandnog rada preko masovnih organizacija ili uvjeravanja utjecajnih pojedinaca da se žene odreknu nošenja feredže okončano je donošenjem *Zakona o zabrani nošenja zara i feredže*,⁴⁸ pozivajući se na Ustav NRBiH i Zakon o Prezidijumu Narodne skupštine NRBiH. Naravno, i tekst ovog zakona imao je revolucionarni naboj neposrednog poslijeratnog vremena u kojem se želi pokazati da se od strane Partije ništa ne nameće, već se “samo prenosi volja naroda”. Tako se u članku 1. kaže: “Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbjedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene”.⁴⁹ S obzirom na postojanje određenog broja muškaraca koji su se protivili rješenju ovog pitanja, pa čak i onih u partijskim organima vlasti, zakonom su bili

⁴⁷ AJ, CKSKJ, V, K-III/3, 18. 10. 1949. Izveštaj o obilasku partiske organizacije Banjalučke oblasti.

⁴⁸ Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, *Službeni list NR BiH, god. VI, br. 22, 5. 10. 1950.*

⁴⁹ Isto.

i oni obuhvaćeni tako što se – “Zabranjuje (se) prisiljavanje ili nagovaranje žene da nosi zar i feredžu odnosno pokriva lice, kao i svaka radnja usmjerena na podržavanje nošenja zara i feredže i pokrivanje lica žene”.⁵⁰ Nepridržavanje ovog zakona sankcionirano je zatvorom, prinudnim radom i novčanim kaznama kako za one koji i dalje nose zar i feredžu tako i za one koji to zahtijevaju od svojih ukućana koristeći ucjenu, prijetnju, zloupotrebu vjerskih osjećanja ili druga slična sredstva prisile. Mada je većina zakona toga vremena stupala na snagu danom objavljivanja u Službenom listu NRBiH, za ovaj zakon je vrijedila primjena od trideset dana nakon objavljivanja, čime se ostavljalo vremena agit-propovskim organizacijama za dodatno djelovanje. Skidanjem zara i feredže očekivalo se veće učešće žena u društveno-političkom životu, ali su se i dalje javljali stari problemi: “Naročito treba istaći problem omladinki koje su aktivne u organizaciji (kao i uopšte u prosvetnom i kulturnom radu) ali čim se udaju i to obično vrlo mlade (16-18 godina) napuštaju svaki rad, prihvataju stare porodične odnose, zaostalost itd. Kao rezultat sprovođenja Zakona o skidanju zara i feredže veliki broj mladih Muslimanki se oslobodio i kod njih je nastupio veliki polet, njih treba i partiska i omladinska organizacija da prihvate i da im obrate posebnu brigu. Inače, neprijatelj je skidanje zara pokušao politički da iskoristi. Govorilo se da je to početak prekrštavanja Muslimana, da će se sada Srbi nagledati lepih Muslimanki – žena itd.”⁵¹ Ovakvi i slični komentari oštro su sankcionirani partijskim, administrativnim ili drugim kaznama jer su zadirali u “svete tekovine bratstva i jedinstva” naroda u Bosni i Hercegovini. Kakav je bio stvarni društveni i emotivni položaj ovih žena ostaje budućim istraživačima, a jedan od pogleda na ovo pitanje je i sljedeći: “Posleratna jugoslovenska politika, koju su sprovodili čak i vojska i policija, bila je zabrana nošenja feredže. Drugim rečima, žena pod velom bila je oduzeta ispod vlasti svoga oca, brata, muža ili hodže kao simboličnog predstavnika kolektiva, i stavljena pod vlast države i njene ideologije, zajedno sa svim drugim ženama. Akciji se ne može negirati progresivnost. (...) Hipokrizija je očito na delu: sa jedne strane, briga za spoljni izgled, za fasadu društva, i sa druge, nebriga za porodični položaj tih žena, posebno onih i inače najmanje privilegovanih, bez ikakvog pravog kontakta sa društvom – starih, nepismenih, zatvorenih u kuće, siromašnih”.⁵² Nestajanje tradicionalnih modela ženskoga predstavljanja pred naletom revolucionarnog zakonodavstva nije išlo bez otpora. Od 48.327 žena koje su nosile zar i feredžu na-

⁵⁰ Isto.

⁵¹ AJ, CKSKJ, V, K-III/10, 28. 12. 1950., Izveštaj o obilasku partiske organizacije u Banjalučkoj, Tuzlanskoj i Mostarskoj oblasti.

⁵² Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 327-329.

kon 5.11.1950. godine ostalo ih je još 29.439 pokrivenih.⁵³ One su se morale pokoriti zakonu, platiti kazne, a osim toga morale su popustiti s obzirom na činjenicu da tako odjevene nisu mogle dobiti osobne dokumente. Bez obzira što je od oslobođenja do donošenja zakona prošlo pet godina, bio je to kratak period za tako radikalne rezove u društvu kakvo je bilo bosanskohercegovačko.

Nekoliko natuknica o ženama iz različitih društvenih miljea samo je podsjećanje na kompleksnost istraživanja socijalističkog perioda bosanskohercegovačke prošlosti. Veliki civilizacijski skok bilo je davanje prava glasa ženama, aktivno i pasivno biračko pravo u jednom dokumentu, reguliranje bračnih, socijalnih, radnih i drugih prava. Socijalističko društvo težilo je olakšavanju života uposlenim ženama otvaranjem vrtića, zaštitom na radu itd. Na jednoj strani, to su bili veliki pozitivni pomaci u pravima žene k njihovoj punoj rodnoj ravnopravnosti u društvu, a na drugoj nalazile su se zaostale seoske sredine do kojih ti modernizacijski pomaci nisu dopirali. Do sredine pedesetih godina jaz između grada i sela bio je dubok i svi naponi republičkog partijskog i državnog rukovodstva nisu mogli pomoći prevazilaženju tog stoljetnog zaostajanja mnogih dijelova Bosne i Hercegovine. Značajna ulaganja u ekonomski, obrazovni, kulturni i druge oblasti života nisu mogli nadomjestiti siromaštvo, čiji je sastavni dio bila nepismenost, neznanje, otpor prema modernizacijskim tokovima, ponegdje i otpor prema svemu što je dolazilo od "nove vlasti". Kada su bile u pitanju žene i pozitivan odnos socijalističke države prema njima, bilo je potrebno dosta vremena da se u samim žensko-muškim odnosima promijene stereotipi o ženi, za koju je bilo rezervirano mjesto u kući u liku vrijedne domaćice, odgojiteljice i majke. Cijeneći sva prava koja je žena dobila poslije Drugog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini patrijarhalni odgoj poštivanja muškarca dugo je vladao ovim društvom. Jednakost muškarca i žene više je počivala na zakonskoj regulativi, a manje na suštinskoj promjeni odnosa u svakodnevnom životu. Svoja prava iz četrdesetih bosanskohercegovačka žena počela je više koristiti tek od šezdesetih godina 20. stoljeća, kada je i bosanskohercegovačko društvo počelo bilježiti veći ekonomski napredak. Međutim, i dalje je u susretu ili sukobu starog patrijarhalnog načina života i tradicionalnog morala sa novim modernizacijskim procesima žena u Bosni i Hercegovini prolazila težak put ka svojoj emancipaciji jer joj je to onemogućavala sredina u kojoj je živjela, ali i ona sama sebi zbog nemogućnosti da se otrgne od nametnutih ograničenja ■

⁵³ Opširnije: Senija Milišić, "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini." Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 1999, br. 28, 225-241.

ABOUT THE SOCIAL POSITION OF WOMEN
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
1942-1953

Summary

The Constitutions of the Federative People's Republic of Yugoslavia and the People's Republic of Bosnia and Herzegovina, as well as other numerous laws and legal acts during the first post-war years, guaranteed basic elements of gender equality for women. Women in Yugoslavia gained active and passive electoral rights, the right to schooling and education under equal conditions, the right to work and have equal salaries, paid parental leave after child birth, social security, the right to divorce, legal custody of the children, alimentionation for the children, division of mutual property, protection at the work place, the right to inheritance under equal terms, etc. by which the legal position of women changed and was freed from male dominance. However, the society of Bosnia and Herzegovina after the Second World War was in all spheres of life in certain stages of pre-capitalist development and was not ready for such radical changes. Even though numerous modernizing acts which the socialist government made during the first post-war years in the sphere of defining preconditions and legal settings of gender equality, the equality of men and women was based more on legal regulations of the party state, and less on the essential change of relations in every day life. The Bosnian and Herzegovinian woman started to use her gained rights from the forties only at the beginning of the sixties when the economic development offered her more opportunities. However, the women of Bosnia and Herzegovina still had to overcome a difficult path in the encounter or clash of the old patriarchal way of life and traditional morals with the modernization processes in order to find a way to her emancipation because she was hindered by the surroundings she lived in, but also by herself because she was unable to break off the imposed restrictions ■

UDK: 343.11 (497.6) “1945”
Izvorni naučni rad

SMRTNE PRESUDE VRHOVNOG SUDA BOSNE I HERCEGOVINE IZ 1945. GODINE

Husnija Kamberović
Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se ukazuje na suđenja koja su pred Vrhovnim sudom Bosne i Hercegovine organizirana u septembru 1945. u Sarajevu i koja su rezultirala izricanjem smrtnih kazni strijeljanjem. Organiziranje ovih suđenja, te izricanje i izvršenje smrtnih kazni promatra se u kontekstu akcija koje je komunistička vlast poduzimala radi uspostavljanja i stabiliziranja svoje vlasti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovine, komunizam, smrtne presude.

Abstract: The paper deals with the trials held by the Supreme Court of Bosnia and Herzegovina in September of 1945 in Sarajevo, which resulted in death penalties by shooting. The organization of these trials, the sentencing and execution of the death penalties is viewed in the context of actions undertaken by the communist government in order to establish and stabilize its power.

Key words: Bosnia and Herzegovina, communism, death penalties.

Slom komunizma 1989. otvorio je i proces njegove povijesne diskreditacije, a zapadnoevropske zemlje su počele diktirati ne samo dalji razvoj bivših komunističkih zemalja nego su konstruirale i novu sliku povijesti komunističkih zemalja. Parlamentarna skupština Vijeća Evrope je 1996. donijela posebnu “Rezoluciju 1096 o

mjerama uklanjanja naslijeđa bivših komunističkih totalitarnih sistema”, a 2006. i “Rezoluciju 1481 o potrebi za međunarodnom osudom zločina totalitarnih komunističkih režima”. Početkom 2010. godine dio evropskih historičara iz Češke i drugih istočnoevropskih postkomunističkih zemalja okupljenih na konferenciji Instituta za studije totalitarnih režima u Pragu zatražili su formiranje posebnog Suda za zločine komunizma po ugledu na Međunarodni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji.

U postjugoslavenskim zemljama pristupi povijesti komunizma i socijalističkog razdoblja su različiti, ali je primjetno da se u mnogim zemljama otvara proces nove valorizacije povijesti komunističkoga doba. U Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji najdalje se otišlo u osudi komunističkoga razdoblja, pri čemu je fokus novih pogleda na komunističko doba usmjeren na žrtve komunizma neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a protivnici komunizma uglavnom su dobili status nacionalnih heroja. U Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji daleko se odmaklo u istraživanju različitih oblika komunističke represije neposredno nakon rata, pri čemu je u Sloveniji težište bilo na istraživanju masovnih grobnica,¹ što je i razumljivo, jer je na tim prostorima bilo najviše poraženih snaga koje su se našle u partizanskim rukama.² Od posebne je važnosti istaknuti način na koji su hrvatski povjesničari u posljednje vrijeme pristupili tom fenomenu. Oni su, naime, pokrenuli publikovanje niza izvora, ali je za dalje njihovo istraživanje nužno voditi računa o kontekstu uspostavljanja i učvršćenja nove komunističke vlasti.³ Također bi valjalo imati na umu da pozivanje na rezolucije Vijeća Evrope o komunističkim totalitarnim sistemima nije posve primjereno, s obzirom da se te rezolucije odnose na komunističke sisteme u istočnoevropskim zemljama. Jugoslavenski komunistički sistem se, ipak, znatno razlikovao od komunističkih sistema u Istočnoj Evropi i o tim specifičnostima je nužno voditi računa kada se poziva

¹ Mitja Ferenc – Želimir Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*. Zagreb: Počasni bleiburški vod, 2007.

² Mitja Ferenc, “Istraživanje prikrivenih grobnica u Sloveniji”, *Istorija XX veka*, br. 1/2010, 9-22.

³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*. Slavonski Brod - Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje - Hrvatski institut za povijest, 2008; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Dalmacija*. Slavonski Brod - Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje - Hrvatski institut za povijest, 2011.

na rezolucije Vijeća Evrope. Pri tome, također, treba imati u vidu da obračun sa ratnim protivnicima nije nikakva specifičnost komunističkih sistema, s obzirom da se takvo što činilo i u drugim zemljama.⁴

U Srbiji je bilo različitih pristupa u istraživanju komunističkog razdoblja. Neka djela većinom su se oslanjala na izvore nekomunističkog porijekla,⁵ neka su bila usmjerena na represiju prema pojedinim društvenim slojevima.⁶ U posljednje je vrijeme primjetno, kao i u Hrvatskoj, dublje istraživanje dokumenata komunističke provenijencije koji svjedoče o raznim oblicima represije, pri čemu je usmjeravanje na sudske dokumente veoma važno,⁷ ali se tamo već istražuju i spiskovi OZN-e, koji su sada pohranjeni u fondu BIA-e, a svjedoče o likvidacijama na pojedinim krajevima Srbije u prvim poslijeratnim mjesecima.⁸

U Bosni i Hercegovini su najmanje prisutni novi pogledi na komunističko doba. Pojedini radovi o komunističkom nasilju više su imali cilj osuditi komunizam nego tragati za povijesnom istinom. Možda je razlog tome sadržan i u činjenici da su se profesionalni historičari posljednjih dvadesetak godina uglavnom izbjegavali baviti tim pitanjima.

Ovim radom želimo ukazati na prve smrtne presude izrečene u Bosni i Hercegovini 1945. pred Vrhovnim sudom kao prvostepenom instancom, pri čemu akcenat stavljamo na način organiziranja tih procesa i sudsku praksu koja nije podrazumijevala mogućnost drugostepenog preispitivanja presuda s obzirom da se sudilo pred

⁴ Jera Vodušek - Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.* Sa slovenskog preveo Živko Gruden. Zagreb: Naklada Pavičić, 2006, 210.

⁵ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

⁶ Nataša Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944-1950.* Beograd – Institut za savremenu istoriju, 2009.

⁷ Momčilo Mitrović, *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007; Draga Krsmanović, "Upisnik Vojnog suda u Beogradu za 1945. godinu", *Tokovi istorije*, br. 2/2010, 195-262; *Ratni zločini nemačkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945. godine – Presude jugoslovenskih vojnih sudova.* Priredila dr. Jelena Đ. Lopičić-Jančić. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2010. Sigurno je u Centralnoj arhivi vojnih sudova u Sarajevu bilo informacija i o suđenjima pred vojnim sudovima u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ali je tu građu, najvjerovatnije, Jugoslavenska narodna armija prebacila iz Sarajeva u Beograd uoči rata 1992. godine. Koliko mi je poznato, građu iz te arhive je koristila jedino dr. Vera Kržišnik - Bukić prilikom pisanja svoje knjige o Cazinskoj buni 1950. godine.

⁸ Srđan Cvetković, "Pregled uhapšenih i streljanih lica od strane OZN-e na teritoriji Vojvodine do 20. juna 1945." *Istorija XX veka*, br. 1/2011, 189-200.

Vrhovnim sudom Bosne i Hercegovine, a osuđenima je nakon toga preostala još jedino mogućnost podnošenja molbe za pomilovanje Predsjedništvu Privremene Narodne skupštine DFJ, a ne i preispitivanja prvostepenih presuda. Kasnije su se stvari nešto promijenile, pa su suđenja pred Vrhovnim sudom kao prvostepenom instancom prekinuta, smrtne presude su izricane pred vojnim i okružnim sudovima, a Vrhovni sud je postao drugostepena instanca, koji je razmatrao presude prvostepenih, okružnih sudova.

Suđenja i izricanje smrtnih kazni samo su jedan od vidova kojim je nova vlast nastojala nametnuti svoj legitimitet, pri čemu treba imati u vidu su se fizičke likvidacije obavljale i mimo sudskih odluka. Često se, doduše, u izvještajima sreskih narodnih odbora navodi da su te likvidacije “okorjelih neprijatelja” vršene tokom akcije koje su vlasti organizirale protiv “bandi”, ali je bilo slučajeva da se likvidacije vrše i nad uhapšenim “banditima”. Nekada su kao opravdanja za te likvidacije navođeni pokušaji bijega uhapšenih,⁹ ali je bilo i doslovne likvidacije bez ikakvog opravdanja, što se može okarakterizirati kao zločin.¹⁰ Općenito je likvidacije bez suda najviše bilo u maju i junu 1945, kada su se partizanima predali ratni zarobljenici i civili i kada je njihov život “bio malo vredan. Presuda na smrt ili život zavisila je od lične odluke oficira OZN-e, od ličnog poznanstva, od toga da li su se zamerili pre rata, u ratu i posle njega. Sudbina pojedinaca je zavisila i od krivice dodeljivane jedini-

⁹ Sreski narodni odbor u Bosanskom Šamcu je izvještavao da je 2. jula 1945. prilikom sprovođenja Jozo Jakovčić iz sela Vrbovac, općina Odžak, pokušao bijeg “te je u tom momentu patrola upotrijebila oružje i ubila ga”. Na isti način je 9. jula 1945. likvidiran Ilić Marko iz Mrke Ade, općina Odžak, koji je pokušao bijeg od patrola koja ga je iz Odžaka sprovodila u Gradačac.

¹⁰ Okružni narodni odbor Tuzla je 31. jula 1945. izvještavao da je bataljon Posavsko-trebavskog odreda, koji se priključio brigadi Narodne odbrane, sredinom juna 1945. provodio u Tuzlu četvericu ustaša koji su se predali, ali je u selu Cerik vojna pratnja trojicu od tih zarobljenika ubila, dok je jedan uspio pobjeći i ponovo se predao vlastima u Brčkom. Okružni narodni odbor, koji je sa zakašnjenjem saznao za taj slučaj, smatrao je da je takvo ponašanje loše, jer negativno utječe na raspoloženje onih koji su se namjeravali predati, ali i “strahovanja i nezadovoljstvo među svijetom”. Isti Okružni narodni odbor je sredinom jula 1945. izvjestio MUP Bosne i Hercegovine da je četa Narodne odbrane, pod komandom Jovana Aleksića, sredinom juna ušla u selo Šepak kod Zvornika te odvela kao zarobljenike petericu muslimana od kojih su dva bili starci od 70 godina. “Povelili su ih u Ugljevik, srez bijeljinski, svom Štabu bataljona. U putu su ih pobili kod sela Srp. Trnave, srez bijeljinski, gdje su naknadno njihove familije pronašle lješeve pobijenih.” Na kraju se moli MUP Bosne i Hercegovine da poduzme mjere da se takve stvari više ne događaju.

ci kojoj su zarobljenici pripadali.”¹¹ U Bosni i Hercegovini je takvih slučajeva također bilo. U izvještaju Sreskog narodnog odbora Bosanski Šamac 14. maja 1945. konstatira se kako je u gradu “reakcija dosta jaka, ali mi budno pratimo i sa takvim ćemo nemilosrdno da postupamo”. Takvo “nemilosrdno” postupanje bilo je u funkciji učvršćenja nove vlasti.

Izricanje smrtnih kazni bio je dio procesa uspostave nove komunističke vlasti. Organiziranje sudskih procesa pokazatelj je nastojanja novih vlasti da se prekinu pojave likvidiranja bez sudskih presuda, a takvih slučajeva bilo je u Bosni i Hercegovini, naročito tokom 1945. godine. Osim suđenja pred Sudom narodne časti,¹² čije su presude bile u funkciji moralne diskvalifikacije onih koji su saradivali sa neprijateljem tokom rata, važna su suđenja 1945. organizirana pred vojnim sudovima. Ta suđenja su bila javna, a presude su bile veoma oštre, najčešće smrtno - strijeljanjem. Tako je, naprimjer, Vojni sud 29. divizije u Mostaru 3. maja 1945. osudio na smrt strijeljanjem advokata i predratnog pristalicu HSS u Hercegovini dr. Jakšu Miljkovića, ali je zanimljivije suđenje dr. Mati Roki, šefu ustaške policije u Mostaru, Dubrovniku i Šibeniku. Njemu je javno suđenje organizirano 13. maja 1945. u jutarnjim satima, presuda je izrečena u 13 sati, a u 18 sati istoga dana obješen je “uz učestvovanje preko 8000 duša”. Istoga mjeseca isti sud je na smrt strijeljanjem osudio Iliju Cvitkovića iz Cima, Blaža Mihalja iz Vrapčića, Nikolu Rozića iz Mostara, Osmana Slipčevića iz Vrapčića. Slučaj iz sela Veličani kod Popova polja zaslužuje da se posebno spomene. Tu su, naime, odlukom Vojnog suda na smrt vješanjem u maju 1945. osuđena deseterica ljudi (“7 ustaša i 3 četnika”), a “masa svijeta, preko 3000 prisutnih seljaka tražili su da sami vješaju ove zlikovce. Na kraju su vlasti dopustile i time donekle ispunile želju ožalošćenih i uvrijeđenih porodica da one objese ove zlikovce. Međutim, u vješanju pomogao im je sav prisutni narod”. Isti sud je u selu Bijelo Polje na javnom pretresu 4. juna 1945. na smrt osudio strijeljanjem Ristu Dabića, Tripu Dragića, Koju Dabića, Tomu Dragića, Boška Dabića, Đuru Dabića, Simu Mavraka, Ristu Tilimbata, Jaku Dabića i Stanu Dabić, sve iz sela Željuše, a u junu 1945. na smrt strijeljanjem su od strane istog suda osuđeni Božo Gutković, Draga Ljuburić i Tomo Vuković.

U maju 1945. pred Vojnim sudom u Sarajevu suđeno je dr. Atifu Hadžikadiću, bivšem gradonačelniku i direktoru Trgovačke akademije u Sarajevu, Mustafi Busuladžiću, profesoru teologije, inženjeru Branku Ećimoviću, vlasniku Fabrike “Avia”

¹¹ M. Ferenc, Istraživanje, 11.

¹² Vera Katz, “Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini”, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 145-166.

i Rasimu Bećiragiću, bivšem direktoru Direkcije šuma u Sarajevu. Svi su proglašeni krivim i osuđeni na smrt strijeljanjem. Povodom ovog suđenja u Sarajevu su se potajno prikupljali potpisi podrške Hadžikadiću i drugima s ciljem dokazivanja da su nevini. Vlasti, naravno, nisu takvo što tolerirale.

U junu 1945. pred Vojnim sudom u Sarajevu našla se brojna grupa osuđenika, od kojih su Sulejman Hajrović i Nikola Konjicija osuđeni na smrt strijeljanjem. Izrečene presude su uglavnom i izvršavane, a likvidacije su bile javne ili tajne. Osude na smrtnu kaznu tokom 1945. izricale su se ne samo za ratne zločine nego i zbog pomaganja “bandama”, te zbog privredne spekulacije, što je sve tretirano kao suprotstavljanje novom režimu, pa su i te osude bile u funkciji uspostave nove vlasti. Prve smrtne kazne 1945. izvršavane su uglavnom u vojnim zatvorima, gdje su se zatvorenici i nalazili, ali se tada još uvijek nije do kraja poštovao način propisan Privremenim uputstvom o izvršavanju kazni. Zbog toga je početkom 1946. Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova dostavilo svim republičkim ministarstvima unutrašnjih poslova dodatno objašnjenje o načinu izvršavanja smrtnih kazni. Tu se navodi da je način izvršenja smrtnih kazni propisan Privremenim uputstvom o izvršavanju kazni, u kojem je predviđeno da izvršenje smrtnih kazni spada u nadležnost republičkih ministarstava unutrašnjih poslova. S obzirom da u tom uputstvu nije naznačeno ko će izvršavati smrtne kazne, savezni MUP daje uputstvo da bi republička ministarstva unutrašnjih poslova trebala postaviti po jedno lice (tzv. dželata) koje će izvršavati smrtnu kaznu vješanjem, s tim da bi to lice “u zavodu za prinudni rad imalo neku drugu dužnost”. S druge strane, smrtnu kaznu strijeljanjem izvršavat će narodna milicija iz mjesta gdje se smrtna kazna ima izvršiti.

U jednom nešto kasnijem uputstvu naglašavalo se kako je osuđenicima prije izvršenja kazne zabranjeno čitati presude “ili bilo kakva pitanja stavljati, a najmanje o njegovim posljednjim željama (...) Osuđeniku ima se saopćiti odluka da će se kazna izvršiti i tom prilikom može on da izrazi želju o posjećivanju rođaka ili drugih osoba, kojoj će se želji, ukoliko je moguće, udovoljiti, a sutra dan izvršiće se kazna, bez ikakvih formalnosti”. No, dešavalo se da se kazna izvrši odmah, ukoliko načelnik unutrašnjih poslova nije mogao čekati sutradan zbog obaveza, ali je bilo i slučajeva da se kazna izvršavala tek nakon nekoliko dana. Obje pojave su kritizirane od strane saveznog MUP-a. Ponekad se dešavalo čak i da je kazna izvršena prije nego je stigla Odluka povodom žalbi, koje su upućivane Prezidijumu Narodne skupštine Jugoslavije. Može se uočiti kako su ove molbe pisale same uprave zatvora, pa je čak bilo slučajeva da su molbe Prezidijumu za pomilovanje pisane nakon što je kazna izvršena, ali je taj korak bio predviđen u proceduri, pa su ga vlasti, makar i naknadno, poslije pogubljenja, izvršavale formalno upućujući molbu Prezidijumu za pomilovanje. Također je, posebno tokom 1945. i u prvoj polovici 1946, osobito kada su u pitanju

presude vojnih sudova, bilo slučajeva da su se kazne smrti izvršavale odmah nakon izricanja prvostepene presude, pa su presude drugostepenoga suda, koje su uglavnom potvrđivale već ranije donesene prvostepene presude, stizale nakon što je kazna već bila izvršena. Inače, želje koje su pojedinci iskazivali su različite – od toga da ih posjeti majka, supruga, djeca, svećenik ili neki rođak, da napišu pismo kući, do želje da se samo pomole Bogu.

Prva suđenja pred Vrhovnim sudom za Bosnu i Hercegovinu koja su rezultirala smrtnim presudama organizirana su u septembru 1945. godine. Osuđenici su optuživani uglavnom na temelju Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države,¹³ a osude su izricane, uglavnom, pozivanjem na član 3. tog zakona.¹⁴ Zbog činjenice da je ovaj zakon predviđao prvostepenu nadležnost Vrhovnog suda, te neravnopravnost optužbe i odbrane, neki su historičari suđenja na temelju ovoga zakona smatrali primjerima političke represije i političkim procesima.¹⁵

Pet sudskih javnih procesa organiziranih u septembru 1945. koji su rezultirali izricanjem smrtnih kazni i trajnim gubitkom svih političkih prava bili su prvi procesi takve vrste u Bosni i Hercegovini vođeni pred Vrhovnim sudom Bosne i Hercegovine. Sudilo se visoko rangiranim osobama iz razdoblja NDH koje su bosanskohercegovačke vlasti imale u svojim rukama: Božidar Bralo, dr. Savo Besarović, Petar Petrović, Redžep Hajrović i Akif Handžić. Novine su opširno izvještavale o toku suđenja, a publika je spremna da odmah nakon ulaska optuženih zaviče: “Smrt ustaškim koljačima”, “Smrt ubicama”.¹⁶ Riječ je bila o visokorangiranim osobama u hijerar-

¹³ “Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države”. *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, br. 66, Beograd, 1. septembra 1945. Ovaj je zakon 25. augusta 1945. donijela Privremena narodna skupština Demokratske federativne Jugoslavije.

¹⁴ Član 3. ovoga zakona je predviđao kažnjavanje lica koja poduzimaju radnje za zbacivanje institucija vlasti DFJ, slabe odbrambenu ili ekonomsku sposobnost zemlje, čine ratne zločine bilo kao pomagači, organizatori ili neposredni izvršitelji, zatim lica koja vrbuju druga lica da stupe u naoružane jedinice koje se bore protiv Jugoslavije. Ovim članom se kažnjavaju i lica koja u vrijeme okupacije politički surađuju sa okupatorom ili organiziraju udruženja fašističkog karaktera. U zakonu je jasno kazano da će se po njegovim odredbama izricati presude za djela učinjena ranije, to jest u vrijeme rata 1941-1945. ukoliko već nisu presuđena po drugom zakonu. Ovaj je zakon predviđao jako široku lepezu krivičnih djela i ostavljao mogućnost za izricanje najtežih, smrtnih kazni velikom broju optuženika.

¹⁵ Nada Kisić-Kolanović, “Vrijeme političke represije: ‘veliki sudski procesi’ u Hrvatskoj 1945-1948”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1993, 6-7.

¹⁶ “Proces ustaško-četničkim zlikovcima u Sarajevu. Ustaški zločinac u popovskoj mantiji”. *Oslobođenje*, br. 9. septembra 1945, 5; “Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu završio je proces ustaško-četničkim koljačima”. *Oslobođenje*, br. 86, 13. septembar 1945, 7.

hiji vlasti NDH koje su se našle u rukama bosanskohercegovačkih vlasti. Kao što je poznato, najvišim predstavnicima NDH iz Bosne i Hercegovine (doglavniku Ademagi Mešiću, potpredsjedniku Vlade NDH Džafer-begu Kulenoviću, kao i ministri- ma NDH iz Bosne i Hercegovine) sudilo se u Zagrebu, dio ih je pobjegao iz zemlje (nadbiskup Ivan Šarić, Hakija Hadžić i drugi), tako da je za suđenja u Sarajevu osta- lo malo “krupnih” političkih ličnosti.

1. Presuda Božidaru Bralu. Vrhovni sud Bosne i Hercegovine je u Vijeću ko- jim je predsjedavao Drago Ljubibratić, na temelju optužnice javnog tužitelja Bosne i Hercegovine od 3. septembra 1945, već 5. septembra obavio usmenu raspravu pro- tiv Božidara Brale, sina pokojnog Mihovila i Mare, rođene Čondrić, rođen 1907. u selu Brina, srez Livno, boravio u Sarajevu kao župnik.¹⁷ Optužnica protiv njega se sastojala od tri tačke. U prvoj tački Bralo je optužen zbog povezivanja sa neprijate- ljem početkom rata, i to na taj način “što je kao član akcionog odbora Hrvata – na- cionalista održao sastanak s njemačkim obrstom Beckerom, na kome su izneseni za- htjevi toga odbora i njemački komandant moljen da odboru omogući vezu s poglav- nikom, pa su članovima odbora od strane neprijatelja stavljeni na raspoloženje au- tomobil, oružje i lične putnice”. Bralo je dalje optužen da je kao član Povjereniš- tva NDH u Sarajevu za bivšu Drinsku banovinu “radio kao pokretač, organizator i naredbodavac hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja i odvođenja u koncentra- cione logore Srba, Židova, te svih onih stanovnika bivše drinske banovine, koji su bili poznati koa slobodoljubivi građani i protivnici okupatora i ustaša; vršio prisil- no prevođenje u rimokatoličku vjeru i prinudno odnarodavanja Srba i Židova, nare- đivao pljačku privatne imovine obespravljenih i progonjenih Srba i Židova i u svoj- stvu predsjednika Napretkove zadruge u Sarajevu tu pljačku i vršio”. Trećom tač- kom Bralo je optužen “što je kao funkcioner ustaškog terorističkog aparata bio i ne- posredni izvršilac ubistava, hapšenja i mučenja stanovništva na Palama i drugim kra-jevima istočne Bosne”.

U obrazloženju optužnice se navodilo da je Bralo u vrijeme monarhističke Ju- goslavije bio miljenik sarajevskog nadbiskupa Šarića i kao takav bio funkcioner u mnogobrojnim društvima, te da je “od 1934. zakleti ustaša”. Dalje se navodi da je Bralo bio član akcionog odbora Hrvata nacionalista koji se sastao 10. aprila 1941. u

¹⁷ Kratku biografiju vidjeti u: *Tko je tko u NDH*. Hrvatska 1941.-1945, Zagreb: Minerva, 1997, 47-48; *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, 1, Mostar: Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine, 2009, 397. O životu Božidara Brale vidjeti i Emily Greble, *Sarajevo 1941-1945, Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2011, 40-44, 63-65, 81.

Sarajevu, a nakon ulaska njemačke vojske u Sarajevo Bralo se sa članovima odbora sastao sa njemačkim komandantom koji je članovima odbora omogućio odlazak u Zagreb i susret sa Pavelićem, kojom prilikom je Hakija Hadžić imenovan Pavelićevim povjerenikom, a Bralo njegovim zamjenikom u Sarajevu. U optužnici se posebno naglašava da su u BiH imenovana samo dva Pavelićeva povjereništva: ovo u Sarajevu, na čelu sa Hakijom Hadžićem i Bralom kao njegovim zamjenikom, te u Banjoj Luci, gdje je povjerenik bio Viktor Gutić. Bralo je optužen da je kao zamjenik Pavelićeva povjerenika otpuštao viđenije Srbe iz službe, zatim provodio hapšenje i mučenja “da bi se time obezglavile narodne mase”, a potom pljačkao njihovu imovinu.

U optužnici se Bralo tereti da je nakon izbijanja ustanka “pomoću okupatora i propalih tipova u ustaškim formacijama vrši[o] masovna hapšenja i odvođenja u logore”, te je i lično učestvovao “u pohodima protiv nevinog naroda i to sa puškom u ruci”.¹⁸ Tereti se da je “za dobre pare od žrtava” provodio pokatoličavanje stanovništva, i za to dobio odlikovanje od nadbiskupa Šarića.

Nakon ukidanja Pavelićeva povjerenstva, Bralo, prema optužnici, “svoju djelatnost sprovodi preko udruženja i Napretkovih zadruga i kao župnik crkve na Marijin Dvoru, mada ga je Šarić, zbog suviše otvorene pažnje koju je na sebe privukao, morao odstraniti sa pozicije župnika”. U optužnici se naglašava da “njega zato treba suditi ne samo kao zločinca, razbojnika, palikuću i ubicu nego i kao predstavnika svih onih koji su htjeli, krijući se iza vjere i crkve, služiti neprijatelju”.

Na sudskoj raspravi Bralo je tvrdio da nije bio član nikakvog “akcionog odbora” niti je poznao njemačkog pukovnika Beckera, te tvrdi da ga je Andrija Artuković, a ne Ante Pavelić, imenovao za zamjenika povjerenika Hakije Hadžića i to kao “neutralnu ličnost”. Prema njegovom mišljenju, zadatak Povjereništva je bio likvidacija administrativnih poslova bivše Drinske banovine, te da to povjereništvo “nije imalo nikakvih širih ovlaštenja, a ni vlasti”. Bralo je za sva nova postavljenja naveo da ih je činio Hakija Hadžić, istodobno negirajući svoje česte kontakte sa Jurom Francetićem, s kojim se samo ponekad viđao. Također je izjavio da za ubistva nije čuo na vrijeme, “inače bi protestovao kao čovjek”.

Sud je, međutim, zaključio da Braline izjave nisu istinite, oslanjajući se na izjave Petra Petkovića, šefa sarajevske policije, koji je u svojim izjavama pred sudom

¹⁸ Prvi je o Božidaru Brali pisao Viktor Novak, mada treba biti jako oprezan o podacima koje on donosi u svojoj knjizi, jer je riječ o djelu koje je kao cilj imalo komunistički obračun sa Katoličkom crkvom. Novak za Brala kaže da je bio “mlad, borben, neuravnotežen, fanatičan, frankovac i klerofašista”, smatra ga “ustaškim agitatorom”, “svećeničkim zlikovcem i veleizdajnikom” i općenito ga oslikava u izuzetno lošim bojama. Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: 1948, 732-742.

davao sasvim drukčije karakteristike i nadležnosti Povjereništvu. Sud je, također, bio uvjeren da je Bralova uloga u Povjereništvu bila značajnija od Hadžićeve, te je “opće mišljenje” bilo da je Bralo bio povjerenik, a ne zamjenik povjerenika. Sud je držao dokazanom činjenicu da je Bralo sa Luburićem posjećivao Koncentracioni logor Jasenovac (mada je to on negirao), da je držao brojne govore i pisao članke u kojima je “harangirao” protiv Srba i Jevreja.

Bralo je optužen, a sud je to prihvatio kao činjenicu, da je uzimao novac prilikom prelaska u katoličku vjeru, a nakon što su ti ljudi ponovo hapšeni, on je, prema optužnici, samo izjavljivao da je uzeo novac da im spasi dušu, a “za tijelo kako im bude!”

Bralo je bio i predsjednik Napretkove zadruge, te je i s te pozicije, prema mišljenju optužbe i suda, pljačkao privatnu srpsku i jevrejsku imovinu. Sud se pri tome oslanjao na knjigu zapisnika Upravnog vijeća Napretkovih zadruga.

Zbog toga ga je sud presudom broj kv. 1/45 osudio na smrt strijeljanjem i trajan gubitak političkih i pojedinih građanskih prava. Nadbiskupski Ordinarijat je 15. septembra 1945. poslao obavijest Vrhovnom sudu da je Bralo lišen svećeničke službe i čina. Istim dopisom Ordinarijat je zamolio “da se osuđenom dopusti da prije izvršenja kazne primi vjersku utjehu od kojeg katoličkog svećenika”. Predsjedništvo Privremene narodne skupštine DFJ je 16. oktobra 1945. odbacilo njegovu molbu za pomilovanje, a 6. novembra u vojnom zatvoru u Sarajevu, u 5 sati, odred Narodne odbrane je kaznu izvršio, nakon čega je “lješ poginulog [...] predat komandantu odreda radi pokopa”.

2. Presuda Savi Besaroviću. Vrhovni sud Bosne i Hercegovine je u Vijeću kojim je predsjedavao Drago Ljubibratić, na temelju optužnice Javnog tužilaštva Bosne i Hercegovine od 7. septembra 1945, provelo 10. septembra 1945. raspravu o Savi Besaroviću, sinu pokojnog Riste i Mare, rođene Pešut, rođen 26. februara 1889. u Sarajevu, po zanimanju advokat, neoženjen. Besarovića je optužnica teretila u tri tačke. Prema prvoj tački optužnice, optužen je što je “predstavljajući se kao samozvani predstavnik Srba Bosne i Hercegovine” surađivao sa NDH, ušao u Hrvatski sabor i postao bilježnik Sabora. Druga atačka optužnice ga je teretila zbog toga što je od oktobra 1943. bio član Vlade NDH, a po trećoj tački optužnice Besarović je kriv što je kao član Vlade NDH naređivao prinudnu mobilizaciju u domobrane. Zbog svega toga je presudom broj kv. 2/45 osuđen na kaznu smrti strijeljanjem.

Na raspravi 10. septembra javni tužilac Bosne i Hercegovine je dokazivao da je posredstvom Jure Francetića u augustu 1941. Besarović dobio poziv od “svog starog druga i prijatelja” Ante Pavelića, koji ga je pozvao u Zagreb. Francetić je Besaroviću stavio na raspolaganje automobil i pratnju do Zagreba. Nakon ovoga susreta Pa-

velić je, s ciljem izgrađivanja Besarovićeve ugleda, naredio oslobađanje jednog transporta Srba iz Mostara, koji je bio na putu za logor. Kasnije je Besarović još dva puta samoinicijativno odlazio u Zagreb, “navodno radi spasavanja Srba od progona, a u stvari da se dodvori visokim ustaškim funkcionerima i postane neka politička veličina pa makar i ustaška”. Besarović je priznao sve te činjenice, ali je tvrdio da je sve to činio kako bi pomogao srpskom narodu u Bosni i Hercegovini, te da je njegovo učešće u radu Sabora, kao i u Vladi, bilo samo “prividno”. Sud ga je, međutim, smatrao odgovornim za sve zakone koje je Vlada NDH donosila, te je smatrao da je njegovo djelovanje na spasavanju Srba bilo samo prividno. Sud je povjerovao svjedocima koji su tvrdili “da je oslobađanje seljaka i seljakinja iz okoline Sarajeva na Badnji dan 1942. u zgradi ‘La Benevolencije’ bilo inscenirano, jer su oni došli u Sarajevo po pozivu policije, a pušteni su nakon što im je optuženi u prisustvu policijskog šefa Tolja održao govor protiv partizana i za zbližavanje sa ustaškim vlastima”. Sud je naveo još nekoliko slučajeva kako bi dokazao da Besarović nije radio na spašavanju Srba, a ako je tih pojedinačnih slučajeva i bilo, oni su tretirani kao smišljena akcija NDH da bi se izgradio Besarovićev autoritet.

Zbog svega toga Besarović je osuđen na smrt strijeljanjem. Nakon što je Privremena narodna skupština DFJ 16. oktobra 1945. odbacila njegovu molbu za pomilovanje, odred Narodne odbrane je 6. novembra 1945. u vojnom zatvoru, u 5 sati, izvršio kaznu, nakon čega je “lješ poginulog [...] predat komandantu odreda radi pokopa”.

3. *Presuda Petru Petroviću*. Istoga dana kada je raspravljano o Savi Besaroviću, dakle 10. septembra 1945, Vijeće Vrhovnog suda je obavilo raspravu i u predmetu Petra Petrovića, sina pokojnog Mate i pokojne Antonije, rođene Đug. Petrović je rođen u Stankovcima 1896, a živio je u Dubrovniku. U Sarajevu je bio direktor policije. On je optužen da je 1941. kao izaslanik za javnu sigurnost i red NDH “radio kao pokretač, organizator i naredbodavac hapšenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u koncentracione logore i internaciju Srba, Židova i ostalih sa teritorije bivše Drinske banovine, te što je naređivao pljačku privatne imovine Srba, Židova i svih prisilno deportiranih i iseljenih”. Petrović je također optužen da je činio ratne zločine kao upravitelj župske redarstvene oblasti od septembra 1942. do konca 1943, jedno vrijeme bio i vršilac dužnosti upravitelja ustaške nadzorne službe, te u vrijeme boravka jerusalemskog muftije El-Huseinija u njegovom društvu vrbovao muslimane za službu u “Handžar” SS diviziji, a surađujući sa Gestapom radio protiv interesa stanovništva Jugoslavije.

Petrović je negirao optužbe, tvrdeći da je 1941. došao u Sarajevo ne kao izaslanik za javnu sigurnost i red, nego kao izaslanik Slavka Kvaternika s ciljem da pripre-

mi njegov dolazak u Sarajevo, te da nije sudjelovao u pljačkama privatne imovine. Tvrdio je, također, da je u vrijeme njegova upravnikovanja župskom redarstvenom oblašću 1942-1943. iz Sarajevo otpremljeno u logore između 30 i 50 lica, a u vrijeme boravka El-Huseinija nije vrbovao muslimane u SS diviziju, nego je samo brinuo o muftijinoj sigurnosti.

Sud nije uvažio ništa od Petrovićevih obrazloženja i presudom broj 4/45 osudio ga je na smrt strijeljanjem. Nakon što je Privremena narodna skupština DFJ 22. oktobra 1945. odbacila njegovu molbu za pomilovanje, odred Narodne odbrane je 6. novembra 1945. u vojnom zatvoru, u 5 sati, izvršio kaznu, nakon čega je "lješ poginulog [...] predat komandantu odreda radi pokopa".

4. *Presuda Redžepu Hajroviću.* Vrhovni sud Bosne i Hercegovine je u Vijeću kojim je predsjedavao Drago Ljubibratić, na temelju optužnice Javnog tužilaštva Bosne i Hercegovine od 3. septembra 1945, proveo 11. septembra 1945. raspravu o Redžepu Hajroviću, sinu umrlog Alije i Vasvije, rođene Pekušić, rođen 1895. u Nevesinju, boravio u Sarajevu. Prije rata Hajrović je bio starješina Sreskog suda u Foči, a početkom rata kao ustaški povjerenik za srez Foču organizirao je vlast u tom srezu i time činio ratne zločine, a potom je od septembra 1941. do maja 1942. kao predstojnik Prijekog suda u Sarajevu izrekao nekoliko smrtnih kazni. Kasnije je pristupio 13. SS diviziji, te nagovarao druge da pristupe toj diviziji. Uz sve to, optužen je da je od novembra 1943. do novembra 1944. kao ustaški pukovnik služio u Prvom ustaškom stajaćem djelatnom sdrugu u Sarajevu. Zbog svega toga je presudom broj 5/45 osuđen na smrt strijeljanjem. Nakon što je Privremena narodna skupština DFJ 7. novembra 1945. odbacila njegovu molbu za pomilovanje, odred Narodne odbrane je 19. novembra 1945. u vojnom zatvoru, u 5:30 sati, izvršio kaznu, nakon čega je "lješ poginulog [...] predat komandantu odreda radi pokopa".

5. *Presuda Akifu Handžiću.* Vrhovni sud Bosne i Hercegovine je u Vijeću kojim je predsjedavao Drago Ljubibratić, na temelju optužnice Javnog tužilaštva Bosne i Hercegovine od 3. septembra 1945, proveo 11. septembra 1945. raspravu o Akifu Handžiću, sinu Saliha i majke Hafe, rođene Gudić, rođen u Sarajevu 1912, oženjen, imao je jedno dijete.¹⁹ Od generalija za Handžića se navodi da je ustaški potpukovnik – muftija, pismen sa 4 razreda medrese i šest godina El-Ezhera, bez imetka. Optužnica se sastojala od tri tačke: prva tačka ga je teretila da je tokom rata pristupio

¹⁹ Kratku biografiju vidjeti u: Jusuf Ramić, *Bošnjaci na El-Azheru*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1997,143; *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945*, Zagreb: Minerva, 1997, 149.

ustaškom pokretu i u svojstvu ustaškog imama u činu ustaškog satnika, a kasnije u svojstvu ustaškog muftije u činu ustaškog bojnika i potpukovnika, pisao novinske članke i držao govore u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine, koristeći svoj vjerski autoritet kako bi ojačao “ustrajnost kod ustaša u njihovom daljem izdajničkom i krvavom radu”, čime je, prema mišljenju Sudskog vijeća, “u vrijeme neprijateljske okupacije radio kao pokretač, organizator i pomagač ubijstava, osuđivanja na smrtne kazne, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u koncentracione logore, internacije i prisilnog rada stanovništva Jugoslavije” i time počinio ratni zločin. Druga tačka opužbe ga je teretila da je “u septembru 1944. god., kad su ustaše izvršile paljevinu i pljačku seoskih kuća u Bulozima (srez Sarajevski), uzeo sebi opljačkane ovce, dakle izvršio ratni zločin pljačkanjem privatne imovine u vrijeme neprijateljske okupacije”. Treća tačka optužnice je teretila Handžića što je 1941. godine nagovorio 13 muhadžira muslimana da stupe u ustaše, te što je 1943. “vodao” palestinskog muftiju El-Huseinija po Bosni, a svojim prisustvom je utjecao da muslimani stupaju u SS formacije.²⁰

Handžić je po sve tri tačke proglašen krivim i presudom broj kv. 6/45 osuđen na smrt strijeljanjem i trajan gubitak političkih i građanskih prava.

U obrazloženju se navodi da je u početku rata Handžićeva djelatnost skromna, “ali ipak dovoljna da su na nju obratili pažnju ustaški vrhovi”. U akciju ga, prema optužnici, pokreće Jure Francetić, koji ga je 1942. imenovao imamom. On je te godine držao brojne govore na dženazama poginulih ustaša muslimana. Tako je Handžić postepeno napredovao i od satnika brzo dobio čin bojnika, a potom i dopukovnika Poglavnikovih tjelesnih sdrugova. Optužen je da je putovao po Bosni, držao govore, pisao članke, blagosiljao ustaški pokret “i molio Boga da ustaše što prije dođu do cilja”, zbog čega je dobio i odlikovanje Kolajnu Zvonimirove krune sa hrastovim lišćem. On je, prema optužbi, partizane nazivao “srpskom komunističkom bandom”, izjednačujući ih sa četnicima. Optužnica naglašava, a to je i sud prihvatio kao tačno, da je Handžić “ratni zločinac” jer je znao da je ustaštvo zlo, pa je ipak svim silama i sredstvima radio na jačanju tog zla.

Predsjedništvo Privremene narodne skupštine DFJ je 16. oktobra 1945. odbilo Handžićevu molbu za pomilovanje, pa je kazna strijeljanjem izvršena 6. novembra 1945. u 5 sati u vojnom zatvoru u Sarajevu. Kaznu je izvršio odred Narodne odbrane, a leš je nakon toga predat komandantu Narodne odbrane radi zakopavanja ■

²⁰ O ovome vidjeti u: Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*. Zagreb: Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007, 191-193.

DEATH SENTENCES OF THE SUPREME COURT
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1945

Summary

In September 1945 in front of the Supreme Court of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo a trial was held for five prominent individuals from the Second World War: Božidar Bralo, dr. Savo Besarović, Petar Petrović, Redžep Hajrović and Akif Handžić. The trial was public and all of the accused were sentenced to death and the permanent loss of all civil and political rights, on the basis of the Law on criminal acts against the people and the state. Not researching deeper into the acts of which the sentenced were accused of, this paper presents the thesis that these trials were held with the aim of establishing and stabilizing of the new government. The characteristic of these trials was the non-existence of the right to appeal, because they were held in front of the Supreme Court as the highest legal instance ■

UDK: 323.2:28 (497.6) “1945/1961”
Izvorni naučni rad

ODUZIMANJE IMOVINE ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA DO 1961. GODINE

Denis Bećirović
Filozofski fakultet Tuzla,
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se na osnovu neobjavljene arhivske građe objašnjavaju uzroci, tok i razmjere oduzimanja imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Nakon završetka Drugog svjetskog rata avnojevska Jugoslavija je ubrzano donosila zakonske akte kojima je ograničavala imovinu vjerskih zajednica, uključujući i Islamsku zajednicu. Nova vlast nije uvažavala specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Do 1961. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država pristupila oduzimanju imovine Islamske zajednice putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije. Ovaj tekst je, prije svega, fokusiran na prezentiranje i analiziranje statističkih podataka Komisije za vjerska pitanja, a koja govore o oduzimanju imovine Islamske zajednice na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Islamska zajednica, komunistička vlast, Komunistička partija Jugoslavije, Bosna i Hercegovina, Komisija za vjerska pitanja, socijalizam, agrarna reforma, nacionalizacija, konfiskacija i eksproprijacija.

Abstract: On the basis of unpublished archival sources, this paper explains the causes, progress and the scale of the expropriation of property of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina. After the end of the Second

World War Yugoslavia hastily passed acts of law which limited the property of religious communities, including the Islamic Community. The new government did not respect specific elements of the religious communities treating them exactly the same as other landowners and private entrepreneurs. Until 1961 the communist government adopted a set of legal rules on the basis of which the state started to repossess the property of the Islamic Community through legal mechanisms of confiscation, nationalisation, sequestration and expropriation. This text focuses on the presentation and analysis of the statistic data of the Committee for religious issues, which provide information on the expropriation of the property of the Islamic Community on the territory of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Islamic Community, communist government, Communist Party of Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Committee for religious issues, socialism, agrarian reform, nationalisation, confiscation, expropriation.

U cjelini posmatrano, u objavljenoj literaturi i dostupnoj arhivskoj građi ima veoma malo kumulativnih podataka o razmjerama oduzimanja imovine Islamske zajednice. Otežavajuću okolnost za istraživanje ove problematike predstavlja nepostojanje precizne evidencije o uzurpaciji zemljišta i nekretnina Islamske zajednice usljed sprovođenja niza poslijeratnih zakonskih propisa. Komunistička vlast u Bosni i Hercegovini nije prikazivala u svojim dokumentima cjelovite podatke o imovinskom razvlašćivanju Islamske zajednice. Također, dostupne podatke je teško tumačiti jer je poslijeratna evidencija bila neujednačena i bez jedinstvenog obrasca vođenja iste. Uz to, ne treba zaboraviti da proces razvlašćivanja Islamske zajednice u avnojevskoj Jugoslaviji nije trajao do hronološke granice našeg rada – 1961. godine, već je u određenoj mjeri nastavljen i u narednim godinama i decenijama.

U prvim mjesecima nakon završetka Drugog svjetskog rata Komunistička partija Jugoslavije (dalje: KPJ) započinje proces razvlašćivanja svih nosilaca kapitala i izgradnje socijalističkog društvenog uređenja. Kao glavni obrazac za funkcioniranje države Partija preuzima model sovjetskog društveno-ekonomskog sistema, vidjevši u njemu do 1948. godine jedini put uspostavljanja novog poretka. Tako se i jugoslavenski komunisti opredjeljuju za ukidanje svih privrednih odnosa zasnovanih na kapitalističkim vlasničkim odnosima. Za njih je bilo neprihvatljivo da ekonomska osnova vlasti počiva na inozemnim i domaćim nosiocima kapitala. Stoga je nova revolucionarna vlast pokrenula ubrzano provođenje ekonomskih reformi s ci-

ljem razvlašćivanja bogatih građanskih slojeva i stvaranja pretpostavki za socijalistički preobražaj.¹

U kategoriju onih koje treba razvlastiti komunistička vlast je ubrajala i Islamsku zajednicu, koju je prema ideološkim pogledima ove vlasti trebalo ekonomski oslabiti nizom restriktivnih zakona. Zato avnojevska Jugoslavija već u prvim mjesecima nakon oslobođenja pristupa ubrzanom donošenju zakonskih propisa kojima ograničava imovinu vjerskih zajednica, uključujući i Islamsku zajednicu. Nova vlast nije uvažavala nikakve specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Do 1961. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država pristupila oduzimanju imovine Islamske zajednice putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije. Među njima za Islamsku zajednicu su najrigorozniji i po svojim posljedicama najteži bili: Zakon o raspolaganju stanovima i poslovnim prostorijama, Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Osnovni zakon o zadrugama, Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije, Osnovni zakon o postupanju sa eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima, Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, Uredba o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općedržavnog značaja, Osnovni zakon o eksproprijaciji, Uredba o prodavanju stambenih zgrada iz opštenarodne imovine, Uredba o upravljanju stambenim zgradama, Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama i Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta.

Zakon o raspolaganju stanovima i poslovnim prostorijama stupio je na snagu 17. februara 1945. godine. Ovim zakonom Islamskoj zajednici su oduzete brojne poslovne i stambene zgrade, pa čak i oni objekti koji su bili u funkciji izvođenja striktno vjerskih aktivnosti. Jedan od primjera koji pokazuje kako se to u praksi odvijalo je i Odluka Stambene komisije Gradskog narodnog odbora u Tuzli iz jula 1946. godine o oduzimanju zgrade u vlasništvu vakufa, a gdje su prije odluke bili smješteni medresa i mekteb. Prema sadržini ovog pravnog akta zgrada je dodijeljena školi Narodne milicije na korištenje, a Islamskoj zajednici je ostavljeno samo tri dana za upućivanje eventualne žalbe Socijalnom odjeljenju Okružnog narodnog odbora u Tuzli.² Na temeljima dostupne građe evidentno je da su ovakvi postupci stambenih komisija primjenjivani širom Bosne i Hercegovine i u narednim godinama. Tako je Stam-

¹ Tomislav Anić, "Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944-1946." Zagreb: *Časopis za suvremenu povijest*, 2007, br. 1, 28-33.

² Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Tuzla, Vakufsko mearifsko-povjerenstvo Tuzla (dalje: VMPT), kut. 689, br. 1.191/46. Odluka Gradskog narodnog odbora u Tuzli, 17.7.1946.

beni komisija Gradskog narodnog odbora u Sarajevu u martu 1948. godine, pozivajući se na član 12. Zakona o raspolaganju stanovima i poslovnim prostorijama, oduzela u zgradi Vakufske direkcije u Sarajevu šest prostorija na prvom spratu i tri prostorije u prizemlju. Prijedlog Vakufske direkcije da se pronađe povoljnije rješenje za Islamsku zajednicu i ostavi neophodni minimum prostorija za djelovanje direkcije na prvom spratu spomenute zgrade odbijen je od strane ministra komunalnih poslova Nike Jurinčića. U obrazloženju ministra za ovakav stav stoji da “stambena kriza u Sarajevu imperativno nalaže da sve poslovne prostorije kao i stambene prostorije budu u cjelosti i do krajnje mogućnosti iskorištene”.³ Ovaj kao i drugi primjeri pokazuju da je u prvim godinama transformacije vlasničkih odnosa imovina Islamske zajednice bila nezaštićena, te da je nova vlast vakufske nekretnine smatrala pogodnim sredstvom za rješavanje svojih smještajnih i drugih problema.

Prvi zakon koji je zadirao u vlasničke odnose i uspostavljao državnu svojinu nad jednim dijelom zemljišta bio je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji koji je izglasala Privremena narodna skupština DFJ. Ovaj Zakon je službeno objavljen 28. augusta 1945. godine, a njegovo izvršenje je trajalo do 1948. godine. Osim općih odredbi i prijelaznih naređenja Zakon je strukturiran sa još četiri poglavlja koja su definirala pitanja: eksproprijacije, zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije, dodjeljivanja zemlje i sprovođenja agrarne reforme i kolonizacije. S ciljem stvaranja zemljišnog fonda potrebnog za dodjeljivanje zemlje zemljoradnicima koji nemaju zemlje ili je nemaju dovoljno, Zakon je propisivao oduzimanje poljoprivrednih dobara: velikih posjeda čija je površina iznad 45 hektara ili 25 do 35 hektara obradive zemlje (oranice, livade, voćnjaci i vinogradi); zemljišnih posjeda u vlasništvu preduzeća, banaka, akcionarskih društava i drugih pravnih lica; vlasnika koji imaju višak obradive zemlje u rasponu od 3 do 5 hektara, kao i od onih zemljišnih posjeda koji su u ratu ostali bez sopstvenika i pravnih nasljednika. Stvaranje zemljišnog fonda pogodilo je i vjerske zajednice, jer je Zakon propisivao prelazak u državno vlasništvo zemljišnih “posjeda crkava, manastira, vjerskih ustanova i svih vrsta zadužbina, svetovnih i verskih”. Sva zemlja “preko 10 hektara njihove ukupne površine njiva, bašti, vinograda, voćnjaka, utrina i šuma” oduzimana je od vjerskih zajednica. Izuzetak u zakonu je načinjen jedino u pogledu vjerskih objekata “većeg značaja ili veće istorijske vrednosti”, kojima je ostavljeno “do 30 hektara obradive zemlje i do 30 hek-

³ Arhiv Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (dalje: ARIZBIH), Sarajevo, Vakufska direkcija (dalje: VD), br. 1.400. Rješenje Ministarstva komunalnih poslova Narodne republike Bosne i Hercegovine, 26.3.1948.

tara šume”.⁴ Na temelju propisa saveznog Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine je donijelo Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini.⁵ S ciljem realiziranja ovog Zakona u Bosni i Hercegovini usvojeni su Pravilnik o sprovođenju zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji,⁶ zatim Uredba o utvrđivanju vlasništva u smislu člana 15 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kao i u postupku utvrđivanja vlasništva u zemljišno-knjižnim propisima.⁷

Ako bi donosili zaključak isključivo na bazi izvještaja o radu organa Islamske zajednice koji su prezentirani na zasjedanjima Vakufskog sabora za Bosnu i Hercegovinu, onda bi se moglo reći da Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji nije u većem broju zahvatio vakufske zemljišne posjede. Takvu ocjenu dao je i vakufski direktor Hamid Kukić na zasjedanju Vakufskog sabora za Bosnu i Hercegovinu 11. juna 1950. godine. On je, između ostalog, naveo da se većina vakufske imovine u

⁴ Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, *Službeni list DFJ*, god. II, br. 64, 28.8.1945, 621-624.

⁵ Republički Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji razradio je savezni zakon. Imao je devet poglavlja: opće odredbe, zemljišni fond, eksproprijacija, dodjeljivanje zemlje, unutarnja kolonizacija, ograničenja, eksproprijacija šumskog posjeda, postupak i prelazna naređenja. Od članova koji su se direktno odnosili i na Islamsku zajednicu, treba izdvojiti:

Član 7. “Eksproprijacijom se oduzimaju od sadašnjih vlasnika i prelaze u ruke države: (...) c) zemljišni posjedi svih vrsta zadužbina svjetovnih i vjerskih, te pojedinih bogomolja, manastira, tekija, vjerskih ustanova i vakufa. Radi izdržavanja pojedinih bogomolja i vakufa koji služe za izdržavanje džamija, manastira, tekija i vjerskih ustanova ostavlja se 100 dunuma od ukupne površine njihovih posjeda, utrina i šuma. Ukoliko su bogomolje, manastiri, tekije, džamije i vjerske ustanove većeg značaja ili veće istorijske vrijednosti ostaviće im se od njihovih posjeda do 300 dunuma ukupne površine obradive zemlje i šuma, što će se u svakom slučaju posebno utvrditi. Karakter takvih ustanova određuje, na prijedlog Okružnog narodnog odbora, Ministar poljoprivrede u sporazumu sa ministrom prosvjete”.

Član 9. “Crkvama, manastirima, tekijama, džamijama i vjerskim ustanovama ostaviće se srazmjeran dio zgrada i inventara prema ostavljenom zemljištu u smislu člana 7. tačke c)”. Vidi: Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, *Službeni list FBiH*, god. II, br. 2, 9.1.1946, 21-27.

⁶ Pravilnik o sprovođenju zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini, *Službeni list FBiH*, god. II, br. 2, 9.1.1946, 27-30.

⁷ Uredba o utvrđivanju vlasništva u smislu člana 15 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini kao i o postupku sprovođenja u zemljišnim knjigama odluka donesenih po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Službeni list NR BiH*, god. III, br. 52, 26.11.1947, 639.

Bosni i Hercegovini sastojala od građevinskih objekata, te zbog toga primjena Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji nije značajnije utjecala na smanjivanje vakufskih zemljišnih posjeda. Prema njegovim riječima, bilo je veoma malo vakufa na terenu koji su imali do 100 dunuma zemljišta, a još manje do 300 dunuma zemljišta.⁸ Međutim, ove ocjene vakufskog direktora treba uzeti sa određenom rezervom i dozom opreznosti. Naime, primarni izvori nerijetko svjedoče o ozbiljnim posljedicama koje je agrarna reforma proizvela po imovinu Islamske zajednice. Drastičan slučaj oduzimanja vakufske imovine usljed sprovođenja agrarne reforme predstavlja vakufska imovina u Tuzli. U ovom gradu je do 1948. godine, od ukupno 3.068 dunuma vakufske zemlje u vlasništvu 23 samostalnih vakufa u Tuzli, oduzeto mjerama agrarne reforme čak 2.424 dunuma ili 79% obradive zemlje, šume i šikare.⁹

S namjerom područjavanja poljoprivrednih dobara nakon Drugog svjetskog rata i smanjivanja broja i utjecaja individualnih poljoprivrednih gazdinstava na selu, KPJ je pristupila formiranju zadruga koje su također oduzimale imovinu Islamske zajednice. U poljoprivredi su postojala dva tipa zemljoradničkih zadruga: opće zemljoradničke zadruge i seljačke radne zadruge. Osnivanje ovih prvih mogli su vršiti svi oni koji ispunjavaju uvjete propisane zadružnim pravilima, a drugi tip zadruga mogla su osnivati samo ona lica kojima je poljoprivreda predstavljala osnovno zanimanje. Prema Osnovnom zakonu o zadrugama, objavljenom 23. jula 1946. godine, zadruge su tretirane kao oslonac države u sprovođenju zacrtanih državnih mjera u privredi i kao mehanizam jačanja veza između sela i grada. U istom zakonu je članstvo u zadrugama propisano na dobrovoljnoj osnovi, a one su definirane kao dobrovoljne ekonomske organizacije sa zadatkom unapređenja stanja na poljoprivrednim gazdinstvima i povezivanja građana u organiziranju proizvodnje, snabdijevanja i distribuiranju robe.¹⁰ Ipak, proces ozbiljnijeg povećanja zadruga počinje od 1947. godine, a od 1949. godine doživljava svoju kulminaciju. Naime, poslije optužbi protiv KPJ, sadržanih u Rezoluciji Informbiroa, došlo je do radikalnog zaoštavanja problema u vezi sa poljoprivredom i selom. Partija je odlučila da sprovede kolektivizaciju ruskog tipa, tako da je u 1949. i 1950. godini došlo do intenzivnog i masovnog formiranja seljačkih radnih zadruga širom Bosne i Hercegovine. Taj proces povećanja broja seljačkih radnih zadruga u Bosni i Hercegovini zaustavljen je u 1951. go-

⁸ Izvještaj Saborskog odbora na zasjedanju Vakufskog sabora za Narodnu republiku Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo, *Glasnik Vrhovno islamsko starješinstvo*, 1950, br. 4-7, 162.

⁹ ATK, VMPT, kut. 689, br. 382/48. Izvještaj Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva o stanju imovine samostalnih vakufa u gradu Tuzli upućen Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

¹⁰ Osnovni zakon o zadrugama, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 59, 23.7.1946, 677-682.

dini.¹¹ Trend smanjivanja broja seljačkih radnih zadruga zbog fuzioniranja ili rasformiranja postaje izražen posebno u 1952. i 1953. godini, kada i nosioci vlasti uviđaju štetnost ovakvog pristupa poljoprivredi. U tim godinama dolazi do masovnog napuštanja zadruga, a vladajuće strukture pristupaju reorganiziranju zadruga.¹²

Sva ova zbivanja u vezi sa zadrugama odrazila su se i na imovinu Islamske zajednice. Osnivanjem seljačkih radnih zadruga u Bosni i Hercegovini smanjeni su vakufski zemljišni posjedi u pojedinim srezovima usljed njihovog priključivanja fondu seljačkih radnih zadruga. Tako su zemljišni sklop spomenutih zadruga u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine činila i vakufska zemljišta (oranice, voćnjaci, kosanice...), kao i građevinski objekti iz čijih su se prihoda do tada izdržavali vjerski službenici Islamske zajednice. Pored navedenog, događalo se da vakufska zemljišta budu okružena imovinom zadrugara. U takvim slučajevima vakufska zemlja je ostajala neobrađena, jer okolni zadrugari nisu smjeli obrađivati spomenutu zemlju, čak i u onim situacijama kada je Vakuf imao finansijska sredstva da ih plaća. To je uzrokovalo propadanje vakufskih zemljišta, koja su često ostajala neobrađena, što su onda koristile seljačke radne zadruge ističući svoju revolucionarnu parolu da “ne smije ostati neiskorišten ni pedalj zemlje”.¹³ Na problem oduzimanja imovine vjerskih zajednica od strane zadruga skrenula je pažnju i Komisija za vjerska pitanja u dopisu upućenom generalnom sekretaru Vlade Bosne i Hercegovine. Tom prilikom Vlada je informirana da oduzimanje zemljišta vjerskih zajednica “ponajviše (...) čine radne zadruge bez sporazuma i bez ikakve naknade“, kritikujući pri tome i narodne odbore koji “više brane zadruge nego zakon”.¹⁴

¹¹ O zaustavljanju procesa povećanja broja seljačkih radnih zadruga u 1951. godini svjedoče i podaci Glavnog zadružnog saveza Bosne i Hercegovine. Prema njegovom izvještaju, broj seljačkih radnih zadruga u Oblasnim narodnim odborima se od 31. decembra 1950. godine do 1. maja 1951. godine smanjio u: Banjoj Luci sa 438 na 437 seljačkih radnih zadruga, Sarajevu sa 212 na 207, Mostaru sa 389 na 305, dok je u Tuzli ostalo 475 zadruga. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Glavni zadružni savez (dalje: GZS), br. 347/51, Poslovanje seljačkih radnih zadruga.

¹² ABH, GZS, br. 224/53, Stanje i problemi seljačkih radnih zadruga i zadružnih domova; Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga, Službene novine FNRJ, god. IX, br. 14, 30.3.1953, 146-150.

¹³ Izvještaj Saborskog odbora na zasjedanju Vakufskog sabora za Narodnu republiku Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo. Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1950, br. 4-7, 163.

¹⁴ ABH, Komisija za vjerska pitanja (dalje: KZVP), kut. 2, br. 185/51. Dopis Komisije za vjerska pitanja NRBiH upućen generalnom sekretaru Vlade NRBiH, 21.12.1951.

U zakonske propise pomoću kojih su komunisti oduzimali imovinu Islamske zajednice u prvih osam godina njihove vladavine spadali su i: Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije, Zakon o eksproprisanim i konfiskovanim šumama i Uredba o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općedržavnog značaja.¹⁵ Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije usvojen je 9. juna 1945. godine, a izmijenjen je 30. jula 1946. godine. Konfiskovana imovina je definirana kao prinudno oduzimanje cjelokupne imovine za potrebe države bez bilo kakve naknade (potpuna konfiskacija) ili jednog dijela imovine fizičkog ili pravnog lica (djelimična konfiskacija). Odluku o konfiskaciji imovine mogli su izreći samo državni organi, a konfiskovana imovina je prelazila u državnu svojinu sa svojom aktivom i pasivom. Osnovnim zakonom o postupanju eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima, objavljenim 30. jula 1946. godine, propisano je oduzimanje šumskih posjeda (šuma, šumska zemljišta, stojeća drvena masa koja pripada šumskom posjedu, zgrade i saobraćajna sredstva koja služe iskorištavanju i održavanju šuma itd.) koji se prema odredbama članova 3, 10 i 26 saveznog Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji i drugim zakonima oduzimaju od dotadašnjih vlasnika. Za sve šumske posjede u vlasništvu vjerskih zajednica predviđeno je oduzimanje njihove imovine bez ikakve naknade. Ova imovina je pretvarana u državnu svojinu postajući tako sastavni dio državnih šumskih posjeda one republike na čijem području se nalazila. Uredbu o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općedržavnog značaja usvojila je Vlada FNRJ na prijedlog ministra poljoprivrede i šumarstva FNRJ, a objavljena je 10. decembra 1946. godine. Prema sadržini teksta Uredbe, sva nepokretna imovina (zemlja i zgrade) fizičkih i pravnih lica i zadružnih organizacija koja je bila smještena među zemljištem državnog poljoprivrednog dobra oduzimana je besteretno u državnu svojinu i predavana na upravljanje državnom poljoprivrednom dobru. Dakle, cilj vladajućih struktura je bio da arondacijom stvore krupnije zemljišne posjede koji bi, prema njihovim procjenama, omogućili efikasnije organiziranje poljoprivredne proizvodnje. Arondaciju je sprovodila Komisija za arondaciju na zahtjev direktora državnog poljoprivrednog dobra i bila je obavezna.¹⁶

¹⁵ Esad Hrvačić, *Vakuf – trajno dobro (sa posebnim osvrtom na vakufe u Bosni i Hercegovini)*. Sarajevo: Izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini El-Kalem, Vakufska direkcija u Sarajevu, 2001, 82-83.

¹⁶ Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 61, 30.7.1946, 713-715; Osnovni zakon o postupanju sa eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 61, 30.7.1946, 709-711; Uredba o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općedržavnog značaja, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 99, 10.12.1946, 1279-1280.

Osnovni zakon o eksproprijaciji stupio je na snagu 4. aprila 1947. godine, iako je i prije usvajanja ovog zakona bilo slučajeva eksproprijacije. Zakon je u općim odredbama propisao da se nepokretna imovina može eksproprijirati u općedruštvenom interesu, a za potrebe izvođenja korisnih radova (izgradnja željeznica, puteva, tunela, vojnih građevina, škola, stambenih i javnih zgrada, javnih kupališta, muzeja itd.). Eksproprijacija se mogla vršiti za potrebe saveznih i republičkih organa, ustanova i preduzeća, te zadruga i zadružnih organizacija i drugih organizacija. Potpuno eksproprijacijom se oduzimala cjelokupna imovina od vlasnika, a djelimičnom eksproprijacijom se na imovini drugoga ustanovljavao zakup. Za eksproprijiranu imovinu u korist države bila je predviđena naknada u novcu i državnim obveznicama, a u slučaju eksproprijacije nekretnina ostavljena je mogućnost davanja drugih nekretnina u zamjenu za eksproprijiranu.¹⁷ Međutim, iako je usvojeno i Upustvo za sprovođenje Osnovnog zakona o eksproprijaciji, u sreskim i gradskim eksproprijacionim komisijama u narednim godinama nagomilao se veliki broj neriješenih predmeta koji se odnose na eksproprijacije. Veliki broj lica kojima je izvršena eksproprijacija nekretnina ostao je bez isplaćene naknade. Zato je Ministarstvo finansija Vlade Bosne i Hercegovine sredinom 1951. godine tražilo od sreskih i gradskih narodnih odbora da najozbiljnije sagledaju obaveze države po predmetima eksproprijacije i da u najkraćem vremenu donesu potrebna rješenja u vezi sa primljenim predmetima.¹⁸

Prema podacima iz 1950. godine, u Sarajevu je samo u prve četiri godine primjene Osnovnog zakona o eksproprijaciji oduzeto oko 80 muslimanskih grobalja koja su se prostirala na 350 dunuma zemljišta. Na pojedinim od ovih grobalja vlast je gradila objekte čija je svrha vrijeđala osnovne osjećaje poštovanja prema umrlim.¹⁹ U Bosanskom Brodu je na eksproprijiranom vakufskom zemljištu izgrađen gradski park uprkos protivljenju organa Islamske zajednice.²⁰ Zbog ovakvih postupaka organi Islamske zajednice su u više navrata upućivali žalbe Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine. Spomenuta komisija nije mogla zaobići ovo pitanje, tako da je na jednoj od svojih sjednica i ona konstatirala "da pojedina preduzeća vrše ekshu-

¹⁷ Osnovni zakon o eksproprijaciji, *Službeni list FNRJ*, god. III, br. 28, 4.4.1947, 313-316.

¹⁸ ABH, Savjet za izgradnju narodne vlasti NRBiH, br. 2.449/51. Eksproprijacija nekretnina, 14.7.1951; br. 1.604/51. Hitno rješavanje predmeta eksproprijacije, 23.8.1951.

¹⁹ Fikret Karčić, Vakufi i reprivatizacija. Sarajevo: *Glasnik*, Rijaset Islamske zajednice u SFRJ, 1991, br. 3, 269.

²⁰ ABH, KZVP, kut. 3, br. 186/53. Pitanje saglasnosti za eksproprijaciju vakufskog zemljišta u Bosanskom Brodu za potrebe izgradnje gradskog parka, 17.9.1953.

macije muslimanskih ekspropriiranih groblja bez ikakva pijeteta, pa se rodaci pokopanih u ta groblja bune, zgražaju i protestuju”.²¹

Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, objavljenim 6. decembra 1946. godine, najavljen je otvoreni prelazak na politiku korjenitih promjena društveno-ekonomskih odnosa i konkretiziranja ustavnog načela o općenarodnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju kao glavnom osloncu države u razvoju privrede. Ovim zakonom bila su obuhvaćena privatna privredna preduzeća saveznog i republičkog značaja u 42 privredne grane. Zakon je predviđao da svako preduzeće nakon akta nacionalizacije postane državno privredno preduzeće, koje na sebe preuzima obaveze nacionaliziranog privatnog preduzeća do visine njegove aktive. Naknada vlasnicima nacionaliziranih preduzeća, prema sadržini ovog zakona, isplaćivala se preko državnih obveznica. Međutim, članom 14 spomenutog zakona propisano je da se naknade neće davati “za nacionaliziranu imovinu koja je služila socijalnim, humanim, kulturnim i sličnim svrhama“, što je posebno pogodilo vjerske zajednice.²² Poslije eliminiranja krupnog kapitala tokom prve nacionalizacije u aprilu 1948. godine uslijedila je i druga nacionalizacija kojom su bila obuhvaćena preduzeća lokalnog značaja i trgovine na malo (kreditna i osiguravajuća preduzeća, rudnici, bolnice, banje i lječilišta, sanatoriji, hoteli, magacini, pilane, ciglane, električne centrale itd.).²³

O udaru na imovinu Islamske zajednice poslije usvajanja ovih zakona o nacionalizaciji u 1946. i 1948. godini svjedoče i brojne molbe i dopisi različitih organa ove zajednice. Naime, ovaj zakon je zahvatio i jedan broj vakufskih objekata, kao što su magacini, banje, magaze, mlinovi i hoteli. Tako Vakufska direkcija u Sarajevu krajem augusta 1949. godine informira Ulema-medžlis u Sarajevu o nacionaliziranju magacina koji je pripadao Vakufu Ali-age Kučukalića sa 8 prostorija. Osim spomenutog, u istom dopisu se navodi da je dijelom nacionalizirana imovina Ujedinjenog vakufa i jedan magacin u Orašju, te da će se u narednim danima nacionalizirati još 4 velika vakufska objekta: medresa, ruždija, zgrada “Islahijet” i mektebi-ibtidaija. Koliko je nacionalizacija bila rigorozna svjedoče i nastojanja Vakufske direkcije

²¹ ABH, KZVP, kut. 3, b.b. Zapisnik sa III sjednice Komisije za vjerska pitanja, 6.12.1954.

²² Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 98, 6.12.1946, 1244-1247.

²³ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 35, 29.4.1948, 433.

je u Sarajevu da prilikom oduzimanja zgrada u vlasništvu Islamske zajednice sačuva barem inventar iz tih zgrada.²⁴

Broj nacionaliziranih objekata Islamske zajednice do 1. septembra 1961. godine prikazan je u tabeli br. 1.²⁵

Nacionalizacija objekata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini			
Naziv zajednice	Broj objekata prije nacionalizacije	Broj nacionaliziranih objekata	nacionaliziranih objekata (%)
Islamska zajednica	1.493	803	53,7%

Tabela 1. *Broj nacionaliziranih objekata Islamske zajednice do 1. septembra 1961. godine*

Ova tabela pokazuje kako je sprovođenje nacionalizacije uzrokovalo da Islamska zajednica do 1961. godine izgubi 53,7% svojih objekata u odnosu na broj prije nacionalizacije. Kada se tome doda i činjenica da je od ukupno 992 nacionalizirana objekta vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini na objekte Islamske zajednice otpadalo 80,9%, onda se može konstatirati da je Islamska zajednica bila najveća žrtva i gubitnik u procesu nacionalizacije vjerskih objekata.

Pokazatelji o vrijednosti oduzetih objekata Islamske zajednice ni 15 godina nakon završetka Drugog svjetskog rata nisu bili poznati organima Islamske zajednice, ali ni državnim organima.²⁶ Prema objašnjenju Komisije za vjerska pitanja obim i vrijednost imovine “koja je prešla u društvenu svojinu nije poznat, jer još nije sređena imovinsko-pravna evidencija opće narodne imovine”.²⁷ Kad je riječ o strukturi

²⁴ ARIZBIH, Ulema-medžlis u Sarajevu, br. 734/49. Dopis Vakufske direkcije u Sarajevu Ulema-medžlisu u Sarajevu, 30.8.1949.

²⁵ Tabela br. 1. Prikaz nacionalizacije objekata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini do 1961. godine.

Za sastavljanje tabele br. 1. korišteni su podaci iz: ABH, KZVP, kut. 13, br. 195/61. Stanje nacionalizacije vjerskih objekata u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 7.11.1961.

²⁶ ABH, KZVP, kut. 13, br. 194/61. Stanje i problemi u Islamskoj vjerskoj zajednici u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, decembar 1960.

²⁷ ABH, KZVP, kut. 9, br. 157/60. Kler i religija u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 1960.

nacionaliziranih objekata Islamske zajednice, ona je bila sljedeća: 448 cijelih zgrada, 12 posebnih dijelova zgrada i 343 samostalne poslovne zgrade.

Uzurpacija imovine Islamske zajednice izvršena je i na osnovu Uredbe o upravljanju stambenim zgradama, koja je objavljena 26. decembra 1953. godine.²⁸ Povodom stupanja na snagu ove uredbe Vakufska direkcija u Sarajevu je upozorila Vrhovno islamsko starješinstvo FNRJ na teške posljedice ovog pravnog akta, koji je Islamsku zajednicu tretirao kao i privatne vlasnike zgrada. Prema mišljenju Vakufske direkcije, primjenom članova 45 i 47 Uredbe o upravljanju stambenim zgradama, kojima će se privatnim vlasnicima stambenih zgrada određivati do 10% od najamnina, Islamska zajednica će doći u krajnje tešku poziciju. Ovaj organ je smatrao da kada bi se Islamskoj zajednici u svim mjestima Bosne i Hercegovine odredio čak i najveći procenat u visini 10% od najamnina, to bi opet prouzrokovalo smanjenje dotadašnjih prihoda za dvije trećine. Posljedice smanjenja prihoda, kako stoji u dopisu, osjetili bi aktivni vjerski službenici sa malim primanjima, a posebno nezaposleni vjerski službenici. Prema ocjeni Vakufske direkcije, "to bi predstavljalo ujedno i težak društveni problem, jer ako bi se odredilo samo 10% najamnina za našu zajednicu mnogi od njih bi pali na teret društva i tražili bi socijalnu pomoć". Vrhovno islamsko starješinstvo je na sjednici 28. januara 1954. godine prihvatilo argumente Vakufske direkcije u Sarajevu i uputilo molbu Saveznom izvršnom vijeću da preporuči republičkim organima u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori da uzmu u obzir tešku materijalnu poziciju Islamske zajednice. U vezi s tim, predloženo je da se za vakufske objekte odnosno zgrade koje su vlasništvo Islamske zajednice odredi procenat od 50% najamnina, kako ionako nedostatni prihodi za normalno funkcioniranje ove zajednice ne bi bili dodatno smanjeni. U istom dopisu istaknuto je da Islamsku zajednicu ne treba tretirati kao pojedince privatne vlasnike, jer ona svoje prihode ulaže u socijalne svrhe, a prvenstveno za plaćanje siromašnih vjerskih službenika i održavanje džamija. Ipak, navedeni razlozi nisu bili dovoljni za komunističke rukovodioce da udovolje ovoj molbi Islamske zajednice. U odgovoru, dostavljenom 22. marta 1954. godine, rečeno je da Islamska zajednica ima svojstvo privatnog pravnog lica, a njena imovina karakter privatne svojine. Stoga je, kako stoji u odgovoru, predstava Islamske zajednice neprihvatljiva sve dok se ne riješi pitanje zadužbina uopće.²⁹ Osim ovih problema Vakufska direkcija je početkom 1955. godine informirala Vrhovno islamsko starješinstvo da pojedini rukovodioci Socijalističkog saveza radnog naroda otuđuju imovinu (zemljišta i mektepske zgrade) Islamske zajednice s ci-

²⁸ Uredba o upravljanju stambenim zgradama, *Službeni list FNRJ*, god. IX, br. 52, 26.12.1953, 646-652.

²⁹ AJ, SKVP, 144-9-162.

ljem pribavljanja sredstava za izgradnju škola, elektrifikaciju sela itd. Takvi primjeri su zabilježeni u srezovima Bihać, Ključ i Gračanica.³⁰

Uvidom u primarnu građu došli smo i do nekih novih saznanja i informacija. Kao primjer navodimo dopis Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ upućen 4. februara 1954. godine Komisiji za vjerska pitanja FNRJ koji sadrži, pored ostalog, niz podataka o oduzimanju imovine Islamske zajednice. Prema ovim podacima Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ iz februara 1954. godine, od 1945. do 1954. godine Islamska zajednica je u Bosni i Hercegovini izgubila veliki dio svoje imovine. Na to je, kako navodi ovaj organ Islamske zajednice, najviše utjecala primjena: Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Osnovnog zakona o eksproprijaciji i Zakona o nacionalizaciji privatne imovine. Manji dio imovine uzurpiran je od seljačkih radnih zadruga, različitih preduzeća i ustanova. Gubitkom imovine došlo je i do smanjenja prihoda Islamske zajednice. Tako su prihodi od najamnina smanjeni, primjera radi, za preko 50% u odnosu na visinu predratnih najamnina. Nadalje, u istom dopisu koji je upućen Komisiji za vjerska pitanja FNRJ navedeni su i razlozi oduzimanja imovine Islamske zajednice od oslobođenja do 1954. godine (vidi tabelu br. 2).³¹

Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1954. godine		
Oduzimanje imovine u korist:	Površina oduzete zemlje ili broj oduzetih nekretnina	% od ukupno oduzete zemlje
Agrarne reforme	14.000 dunuma zemljišta	89,5%
Eksproprijacije	730 dunuma zemljišta	4,6%
Različitih preduzeća i ustanova	502 dunuma zemljišta	3,2%
Zadruga	410 dunuma zemljišta	2,6%

³⁰ Isto.

³¹ Tabela br. 2. Oduzeta imovina Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1954. godine.

Tabela br. 2. konstruirana je na bazi podataka kojima je raspolagalo Vrhovno islamsko starješinstvo FNRJ, a koji se nalaze u: AJ, SKVP, 144-9-162.

Nacionalizacije	3 hotela, 1 banja, 11 magazina, 1 mlin i 1 imanje u Hercegovini sa mlinovima za obradu maslinovog ulja i 1 stambenom zgradom	
Ukupno	15.642 dunuma zemljišta	100%

Tabela 2. *Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1954. godine*

Približno iste podatke je u augustu 1954. godine Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine dostavila i Vakufska direkcija u Sarajevu. U ovom dopisu se ističe da je veliki dio vakufske imovine uzurpiran bez ikakvog pravnog osnova, te primjenom propisa o agrarnoj reformi, nacionalizaciji, arondaciji, eksproprijaciji i uključivanjem stambenih zgrada u stambene zajednice. “Primjenom tih propisa od vakufske imovine je otpalo agrarnom reformom 16.000 dunuma zemlje i šume, nacionalizacijom 3 hotela, 1 banja, 11 magacina, 1 mlin i 1 imanje u Hercegovini, eksproprijacijom 900 dunuma zemlje, arondacijom odnosno raznim uzurpacijama 500 dunuma i po raznim seljačkim radnim zadrugama 400 dunuma zemljišta. Uključivanjem stambenih zgrada u stambene zajednice otpao je jedan veći broj glavnih zgrada, u samom Sarajevu – njih 40 (...) koje predstavljaju pretežni dio vakufske imovine, dok za ostala mjesta o takvim zgradama još nemamo podataka. Prema tome je vakufska imovina u velikoj mjeri smanjena, da Islamska zajednica ne može danas prihodi-ma od vakufske imovine podmiriti ni najminimalnije svoje potrebe.” Uz ove podatke Vakufska direkcija je u navedenom dopisu napomenula i probleme u vezi sa preostalim dijelom vakufske imovine, za koju je rečeno da je “opterećena više sa porezom nego što ona daje prihoda”.³²

Oduzimanje imovine Islamskoj zajednici izvršeno je i na osnovu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, koji je objavljen 31. decembra 1958. godine u Službenom listu FNRJ. Poslije 1945. godine država je raznim propisima stanove, zgrade i poslovne prostore već bila zaposjela, tako da je bilo samo pitanje najpovoljnijeg trenutka kada će sve to zakonski prenijeti na društveno vlasništvo. Stanovi, poslovni prostori i građevinsko zemljište bili su jedina preostala imovina Islamske zajednice koja je imala veću vrijednost, što je navedenim zakonom bilo predviđeno za oduzimanje. Prema odredbama Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, trebalo je nacionalizirati: 1) najamne stam-

³² ABH, KZVP, kut. 3, br. 151/54. Informacija o vakufskoj imovini pod upravom Vakufske direkcije u Sarajevu, 27.8.1954.

bene zgrade, odnosno zgrade u građanskoj svojini sa više od dva stana ili sa više od tri mala stana, 2) stambene zgrade i stanove kao posebne dijelove zgrada, koji su u svojini građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana, 3) poslovne prostorije u svojini građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana, ako ne služe njihovoj odobrenoj djelatnosti, 4) višak preko dva stana u svojini jednoga građanina, 5) poslovne prostorije u stambenoj zgradi u svojini građana. Odredbe ovog zakona nisu primjenjivane na zgrade i prostorije koje su služile vjerskim zajednicama za vršenje njihove vjerske djelatnosti, kao što su vjerski objekti i vjerske škole.³³ Nedugo nakon usvajanja Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta Savezno izvršno vijeće je propisalo Uredbu o postupku za sprovođenje nacionalizacije najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Kao organi uprave za utvrđivanje nacionalizacije cijelih zgrada, idealnih dijelova zgrada i posebnih dijelova zgrada određene su komisije za nacionalizaciju pri općinskim i sreskim narodnim odborima, komisije za nacionalizaciju pri republičkim izvršnim vijećima i vijećima autonomnih jedinica, te Komisija za nacionalizaciju pri Saveznom izvršnom vijeću. Prema članu 54 navedene Uredbe, komisije za nacionalizaciju bile su dužne da završe svoje zadatke do 31. decembra 1959. godine. Pri tome, za one komisije koje zbog obimnosti posla nisu bile u stanju da završe rad u predviđenom roku, ostavljena je mogućnost da organ pri kome je komisija osnovana može produžiti njen rad, ali najduže još za godinu dana.³⁴

Primjena Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta bila je jedna od glavnih tema sastanka Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine, održanom 27. aprila 1959. godine. Razmatrajući primjenu Zakona o nacionalizaciji na nekretnine odlučeno je, pored ostalog, da se ne nacionalizira zgrada u kojoj je smješteno Vrhovno islamsko starješinstvo, dok je za poslovne prostorije koje se nalaze u zgradi navedenog organa Islamske zajednice zaključeno da "treba još vidjeti da li će se nacionalizirati ili ne." Što se tiče nacionalizacije džamija koje su poslije 1945. godine služile kao magacini, Komisija je stala na stanovište da se ne pristupa njihovoj nacionalizaciji. Na istom sastanku Komisije usvojena je i preporuka da se ova i slična pitanja reguliraju, prije svega, na općinskom i sreskom nivou.³⁵

³³ Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, *Službeni list FNRJ*, god. XIV, br. 52, 31.12.1958, 1221-1223.

³⁴ Uredba o postupku za sprovođenje nacionalizacije najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, *Službeni list FNRJ*, god. XV, br. 4, 28.1.1959, 129-135.

³⁵ ABH, KZVP, kut. 7, br. 122/59. Izvod iz stenografskog Zapisnika sa sastanka Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine, 27.4.1959.

Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta bio je jedan od glavnih razloga koji su utjecali na donošenje novog Ustava Islamske zajednice 1959. godine. Iako je i ranije usvojenim zakonima i drugim državnim pravnim aktima izvršen težak udar na vakufsku imovinu, Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta oduzeta je vakufima sva imovina, čime su prestali postojati uvjeti za rad organa vakufske uprave u Islamskoj zajednici. Tako je okončan jedan model organiziranja Islamske zajednice, koji je gotovo pola stoljeća egzistirao kroz organe vakufske i vjerske uprave. Zbog navedenih promjena u organizaciji Islamske zajednice bilo je nužno da se iste ustavno verificiraju. Na vanrednom zasjedanju Vrhovnog vakufskog sabora u FNRJ, održanom 13. jula 1959. godine u Sarajevu, usvojen je novi Ustav Islamske zajednice. Prema odredbama novog Ustava riječ vakufski je izbrisana iz naziva organa Islamske zajednice.³⁶

U julu 1959. godine Komisija za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine uputila je dopis Saveznoj komisiji za vjerska pitanja. U tom dopisu direktno je ukazano na probleme u vezi sa nacionalizacijom vakufske imovine. Komisija je uočila “da vakuf u Bosni i Hercegovini nacionalizacijom gubi godišnje oko 8.000.000 dinara, što predstavlja ozbiljne teškoće u rješavanju finansijskih problema Islamske vjerske zajednice.” U vezi s navedenim, Komisija je predložila da se spomenuti gubitak nadoknadi “državnom dotacijom ili smanjenjem roka otplate nacionalizovane imovine, ili pak davanjem šireg ovlaštenja za sakupljanje pomoći od vjernika van bogomolja.”³⁷

Pitanjem pogrešne primjene propisa u sprovođenju Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta bavilo se i Savezno izvršno vijeće. U dopisu koji je 18. jula 1959. godine upućen predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika, ovaj izvršni organ vlasti upozorava da ne treba dopustiti zloupotrebe Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta “zbog nekog tobožnjeg ograničavanja materijalne baze crkve.” Uz to, skrenuta je pažnja na političku štetnost nacionalizacije objekata koji su potrebni za obavljanje redovne vjerske djelatnosti, a koji su i zakonskim propisima izuzeti od nacionalizacije.³⁸

S namjerom sagledavanja utjecaja vjerskih zajednica u društvu i razmjera oduzimanja imovine vjerskih zajednica, Savezna komisija za vjerska pitanja je 17. ok-

³⁶ Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*. Sarajevo: El-Kalem-Izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2001, 221-223. i 246.

³⁷ AJ, SKVP, 144-37-329. Pitanje nacionalizacije imovine, 17.7.1959.

³⁸ AJ, SKVP, 144-32-324. Dopis Saveznog izvršnog vijeća prema predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika, 18.7.1959.

tobra 1960. godine zatražila od republičkih komisija da dostave cjelovite podatke o materijalnoj bazi vjerskih zajednica. Između ostalog, u dopisu je traženo da se navede čime su vjerske zajednice raspolagale, a čime raspolažu petnaest godina nakon Drugog svjetskog rata, šta je u vezi sa tim učinjeno agrarnom reformom, konfiskacijom, nacionalizacijom, te koji su osnovni izvori i način dobijanja finansijskih sredstava.³⁹ Nedugo zatim, 3. novembra 1960. godine, Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine je zadužila nadležne sreske i općinske organe da tražene podatke prikupe najkasnije do 15. novembra 1960. godine.⁴⁰

U vezi sa traženim podacima od 17. oktobra 1959. godine, Republička komisija za vjerska pitanja je 6. decembra 1960. godine poslala izvještaj Saveznoj komisiji za vjerska pitanja. U njemu je navedeno da obim i vrijednost imovine vjerskih zajednica, koji je u Bosni i Hercegovini prešao u društvenu svojinu, nije tačno poznat, jer još nije potpuno sređena imovinsko-pravna evidencija općenarodne imovine. Ipak, kako se navodi u izvještaju, vrijednost te “imovine je dosta znatna”. Ekonomsku kičmu vjerskih zajednica predstavljala je nepokretna imovina, čiji je “najveći dio putem konfiskacije, eksproprijacije, agrarne reforme, kolonizacije, nacionalizacije, itd. prešao u opće narodnu imovinu.”⁴¹

Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine nije utvrdila precizne podatke o tendenciji kretanja nepokretne imovine vjerskih zajednica u vremenskom periodu od 1945. do 1961. godine.⁴² Dostupni podaci o oduzimanju imovine Islamske zajednice od 1945. do 1961. godine prikazani su u tabeli br. 3.⁴³

³⁹ ABH, KZVP, 395-1-60. Dopis Savezne komisije za vjerska pitanja prema Komisiji za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine, 17.10.1960.

⁴⁰ ABH, KZVP, kut. 9, 395-1-60. Dopis Komisije za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine prema sreskim narodnim odborima, 3.11.1960.

⁴¹ ABH, KZVP, kut. 9, br. 157/60. Kler i religija u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini.

⁴² ABH, KZVP, kut. 9, br. 395/60. Podaci o materijalnom stanju vjerskih konfesija.

⁴³ Tabela br. 3. Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1961. godine. Tabela br. 3. je konstruirana na bazi podataka iz: AJ, 144-49-401; ABH, kut. 9, br. 157/60; ABH, kut. 9, br. 395-6/60; ABH, kut. 9, br. 395-5/60; ABH, kut. 9, br. 395-12/60.

Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1961. godine						
Srez	Imovina do 1945. god.		Oduzeta imovina od 1945. do 1961. god.		Imovinsko stanje u 1961. god.	
	Zemljište u dunumima	Broj zgrada	Zemljište u dunumima	Broj zgrada	Zemljište u dunumima	Broj zgrada
Banja Luka	1.800	83	510	61	1.290	22
Brčko	3.786	159	2.010	79	1.886	80
Bihać	20.000	135	7	12	19.993	123
Doboj	6.170	84	3.460	51	2.710	33
Jajce	189	-	120	36	69	-
Mostar	-	-	31	167	-	-
Sarajevo	1.597	482	1.563	271	34	211
Zenica	3.853	-	3.850	-	3	-
Ukupno	37.431	943	11.551	677	-	-

Tabela 3. *Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1961. godine*

Imajući u vidu nepouzdanost ondašnje statistike, navedene podatke u tabeli br. 3 ne treba prihvatiti kao potpuno tačan prikaz oduzimanja imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Osim toga, otežavajuću okolnost za rasvjetljavanje ove problematike predstavlja i činjenica da je Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine prilikom dostavljanja navedenih podataka skrenula pažnju da nedostaju podaci iz dva sreza (Tuzla i Prijedor). U izvještajima iz ova dva sreza navedeno je kako sreški organi “uopšte ne raspolažu odnosnim podacima”. Neki srezovi su dostavili nepotpune podatke (Zenica i Mostar), dok su dva sreza (Livno i Goražde) dostavili sumarne podatke o oduzimanju imovine vjerskih zajednica.⁴⁴ Ipak, i ovakvi nepotpuni

⁴⁴ Na području sreza Goražde sve vjerske zajednice su raspolagale sa ukupno 3.174 dunuma zemljišta, od čega je na šume otpadalo 978 dunuma, a ostalo je bilo obradivo zemljište, livade, bašte i groblje. Pored zemljišta “u posjedu vjerskih zajednica nalazilo se još 105 zgrada

ni podaci predstavljaju dragocjenu osnovu za istraživanje ove problematike, na bazi kojih se može doći do određenih zaključaka.

Podaci u tabeli br. 3 govore da je od 1945. do 1961. godine u navedenih osam srezova oduzeto 30,8% zemljišta u vlasništvu Islamske zajednice. Također, u sedam navedenih srezova je od 1945. do 1961. godine oduzeto 71,7% zgrada u vlasništvu Islamske zajednice. U razdoblju od 1945. do 1961. godine najveći broj dunuma zemljišta u procentualnom iznosu oduzet je u sljedećim srezovima: Zenica (99,9%), Sarajevo (97,8%), Jajce (63,4%), Doboj (56,0%), Brčko (53,0%) itd. Kad je riječ o oduzimanju zgrada Islamske zajednice, u procentualnom iznosu je najviše oduzeto u sljedećim srezovima: Banja Luka (73,4%), Doboj (60,7%), Brčko (49,6%) itd. Navedeni statistički podaci, zbog naprijed spomenutih ograničavajućih okolnosti, imaju više vrijednost jednog aproksimativnog orijentira nego preciznog brojčanog prikazivanja oduzimanja imovine Islamske zajednice.

Na odluke i rješenja organa vlasti kojima se Islamskoj zajednici oduzimala imovina ova zajednica je ulagala mnogobrojne žalbe. U Bosni i Hercegovini je Islamska zajednica do 1954. godine uglavnom upućivala žalbe koje su se odnosile na oduzimanje zgrada, prostorija, zemljišta i inventara u oduzetim zgradama.⁴⁵ Žalbe su se podnosile i u slučajevima kada su oduzimane zgrade i prostorije za izvođenje vjerske nastave.⁴⁶ Sve ove žalbe su najvećim dijelom odbijane od strane organa vlasti, a u ri-

(ne računajući bogomolje – džamije i crkve) od čega su 38 stambene zgrade sa jednim, dva ili više stanova, a ostale se odnose na razne druge prostorije kao što su: mektebi, kafane, hanovi, poslovne zgrade, štale, vodenice i dr.” Agrarnom reformom, nacionalizacijom i konfiskacijom imovine vjerskih zajednica oduzeto je 29,9 dunuma zemljišta i “46 zgrada od kojih su 13 stambenih, dok su ostale razne druge zgrade i poslovne prostorije. Prema tome, vjerske zajednice na području ovog sreza danas raspolažu sa 3.144 dunuma zemljišta i 59 raznih zgrada ne računajući bogomolje.”

Na području sreza Livno agrarnom reformom i kolonizacijom oduzeta je i unesena u zemljišni fond općenarodne imovine sljedeća površina: 1.720 dunuma livada, 2.320 dunuma oranica, 100 dunuma pašnjaka i 9.500 dunuma šuma. Na osnovu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, od vjerskih zajednica je izvršena nacionalizacija sljedećih nekretnina: 670 dunuma građevinskog zemljišta, 3 stambene zgrade sa 3 dvosobna stana i 4 jednosobna stana, 3 manje poslovne zgrade, zgrada mekteba sa 0,2 dunuma korisne površine i dvije velike poslovne zgrade sa 16 odjeljenja. Vidi: ABH, KZVP, kut. 9, br. 157/60; br. 395-8; br. 395-10.

⁴⁵ ARIZBIH, VD, br. 1.108/48 i br. 1.400; UM, br. 3.098 i br. 1.221/48

⁴⁶ Karakterističnu žalbu u tom pogledu podnijelo je u junu 1954. godine Vrhovno islamsko starješinstvo FNRJ prema Izvršnom vijeću Bosne i Hercegovine. U njoj je objašnjeno da Islamska zajednica u FNRJ ima samo jednu srednju vjersku školu za spremanje vjer-

jetkim slučajevima djelimično ili potpuno prihvaćane. Na učestalo traženje Islamske zajednice, ali i drugih vjerskih zajednica, da se povrate konfiskovane zgrade i zemljišta oduzeta agrarnom reformom, Savezna komisija za vjerska pitanja je odgovorila negativno. Tako je u 1954. godini na savjetovanju članova republičkih vjerskih komisija sa rukovodstvom Savezne komisije za vjerska pitanja usvojen zaključak “da zgrade i imanja, koja su oduzeta agrarnom reformom ili sudskom odlukom ne mogu biti vraćena, dok ostale zgrade i imanja koja su privremeno oduzeta (...) treba vratiti, ukoliko to dozvoljavaju stambene i druge prilike”. U onim slučajevima gdje su oduzeti objekti vjerskih zajednica neophodni za neke druge svrhe, Komisija je zauzela stav “da za iste treba plaćati kiriju ili ih otkupiti, a zemljišta i parcele otplatiti ili za njih dati odgovarajuću parcelu u zamenu”.⁴⁷

Predstavku za povrat bivše zgrade Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu i njeno izuzimanje od nacionalizacije, u januaru 1960. godine, uputila su predsjedniku FNRJ dvadeset četiri člana Islamske zajednice.⁴⁸ Oni su tražili “pravilno i pravedno” rješenje pitanja zgrade Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu. Tom prilikom, oni su naveli: “Najnovijom nacionalizacijom, čujemo da se i formalno oduzima zgrada ove medrese od Islamske vjerske zajednice (...) Muslimani naše zemlje čvrsto su se nadali da će medresa prvom prilikom biti vraćena u svoje prostorije. Međutim, iako je Filozofski fakultet podigao sebi novu zgradu, izgleda, da nadležni faktori ne na-

skih službenika i da su toj školi 1950. godine oduzete prostorije za potrebe Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Umjesto ranijih prostorija u zgradi “Đulagin dvor“, koju je zakladatelj Gazi Husrev-beg namijenio u tu svrhu, ovoj školi je dodijeljena jedna ruinirana zgrada u Dobrovoljačkoj ulici, na kojoj su se usljed dotrajalosti morale izvoditi česte popravke. Prijedog Islamske zajednice da se Gazi Husrev-begovoj medresi dodijeli zgrada bivše Šerijatske sudačke škole ili da se joj povrate njene stare prostorije vlast je odbila. Umjesto izlaska u susret opravdanim traženjima Islamske zajednice komunistička vlast je u medresu uputila službenike Sanitarne-epidemiološke stanice koji su izdali nalog da se zgrada mora popraviti pod prijetnjom zakonske odgovornosti u slučaju neizvršenja. Vidi: ABH, KZVP, kut. 3, br. 143/54. Dopis Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ upućen Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine, 16.6.1954.

⁴⁷ AJ, SKVP, 144-10-164. Materijali sa savjetovanja 1954. godine.

⁴⁸ Predstavku Josipu Brozu Titu uputili su: Esad Sabrihafizović, Muhamed Pašić, Abdulah Fočak, Derviš Buturović, Ragib Kazaferović, Ahmed Tabaković, Asim Jabučar, Ahmed Borić, Ibrahim Imširović, Osman Sokolović, Abdulah Hadžić, Fejzulah, Hadžišabanović Faik Musakadić, Sulejman Muhasilović, Asim Džino, Asim Musakadić, Spaho ?, Nasih Repovac, Rašid Talić, Hamdija Zulfikarpašić, Adem Nanić, Ejub Čaluk, Muhamed Handžić, Sudžuka Čamil. Vidi: AJ, 144-42-394. Dopis dvadeset četiri potpisnika iz Sarajeva predsjedniku Federativne narodne republike Jugoslavije, ekselenciji maršalu Josipu Brozu Titu, 27.1.1960.

mjeravaju da privremeno oduzetu zgradu vrate medresi, nego da je nacionalizuju i da je u tom pravcu pokrenut postupak. Gazi Husrev-begova medresa, smještena u svojim vlastitim prostorijama i uređena po islamskim vjerskim principima (...) smatrana je uvijek simbolom islama u našoj Domovini. Kao takva i kao istorijska kulturna ustanova ona je poznata ne samo među islamskim narodima, nego i u čitavom kulturnom svijetu. Za nacionalizaciju medrese sada nema ni potrebe ni nužde, jer naša Domovina u svom zamahu velelebane izgradnje pod Vašim humanim i pravednim rukovodstvom može za svoje potrebe podići potrebne zgrade, a da ne dira u ovu zgradu koja se nalazi neposredno uz Gazi Husrev-begovu džamiju (...) Pošto vjerujemo da ste Vi gospodine Maršale, i kao šef naše socijalističke Domovine i kao veliki čovjek, vrhovni zaštitnik pisanih i stvarnih sloboda svih naših građana, to se sa potpunom nadom i vjerom u uspjeh obraćamo Vama s molbom da se cijela zgrada Gazi Husrev-begova vakufa, u kojoj je smještena medresa izuzme iz nacionalizacije i povrati Islamskoj vjerskoj zajednici u svrhu smještaja medrese.⁴⁹ Kabinet predsjednika FNRJ je odgovorio jednom od potpisnika predstavke da je cjelokupan predmet ustupljen na razmatranje Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine. U vezi s tim, Savezna komisija za vjerska pitanja je upozoravajućim tonom tražila da Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine pozove sve potpisnike predstavke i ukaže da "postoji legalno i autoritativno rukovodstvo Islamske vjerske zajednice sa Reis-ul-ulemom na čelu koji ulaže posebne napore na vjersko-prosvjetnom polju, te da ova predstavka znači zaobilaženje i dezavuisanje zvaničnih vjerskih organa."⁵⁰

Protiv mjera nacionalizacije Islamska zajednica je do 1. jula 1961. godine srećskim komisijama za nacionalizaciju uputila 173 žalbe, od kojih su pozitivno riješene 32, a negativno 141. Razmatrajući proces nacionalizacije objekata vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini, Komisija za vjerska pitanja je upozorila da općinske i sreske komisije za nacionalizaciju nisu "dovoljno" vodile računa o zauzetim stavovima o pitanju nacionalizacije vjerskih objekata. Tako Komisija, pored ostalog, ukazuje "da u nekim mjestima vjerskim organizacijama nisu ostavljene ni najnužnije poslovne prostorije niti stanovi za vjerske službenike. "Šta više, u priličnom broju slučajeva vjerskim organizacijama, a naročito Islamskoj vjerskoj zajednici ostavljene su vrlo stare i trošne zgrade ili zgrade koje su urbanističkim planom dotičnog mjesta predviđene za rušenje u najskorije vrijeme" (podvukao D.B.).⁵¹

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ AJ, 144-42-394, Dopis Savezne komisije za vjerska pitanja Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, 10.2.1960.

⁵¹ ABH, KZVP, kut. 13, br. 195/61.

Na proširenoj sjednici Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, održanoj 3. aprila 1962. godine, ukazano je na potrebu da se uspostavi više reda, sistematičnosti i zakonitosti u rješavanju imovinsko-pravnih pitanja vjerskih zajednica. Kada je riječ o eksproprijacijama, uzurpacijama i drugim vidovima oduzimanja imovine vjerskih zajednica, Komisija je ocijenila da treba postupati u okvirima zakonskih propisa. Provociranje vjerskih zajednica na ovim pitanjima, prema ocjeni Komisije, može imati štetne političke posljedice. Neodrživa su mišljenja da se eksproprijacija vjerskih objekata treba vršiti samo po sili urbanističko-regulacionih rješenja bez sporazuma sa vjerskim zajednicama, a uz to još i bez adekvatne naknade. Komisija je zaključila da eksproprijaciju vjerskih objekata treba vršiti u dogovoru sa nadležnim vjerskim organima, uz nudenje obeštećenja i drugih zakonom dozvoljenih protivusluga. U pogledu zaposjednutih stambenih prostorija u zgradama vjerskih zajednica, odlučeno je da treba u najkraćem roku regulirati pitanje urednog plaćanja stanarine. "Takođe treba težiti da se ove zgrade postepeno oslobode i povrate u posjed njihovim vlasnicima (...) Sva dugovanja proistekla zbog neplaćanja stanarine za korištenje zgrada ili prostorija u vjerskim zgradama treba što je prije moguće likvidirati i onemogućiti da takve vrste neriješenih pitanja budu smetnja za razvijanje dalje saradnje sa vjerskim zajednicama." Na kraju zaključaka Komisija je sugerirala da se predmeti iz oblasti nacionalizacije što prije okončaju.⁵²

Zaključne napomene

KPJ je tokom prvih decenija svoje vladavine kao jedan od glavnih zadataka postavila ovladavanje ekonomskom sferom društva, a sve s ciljem stvaranja pretpostavki za sprovođenje zacrtane partijske politike. Uspostavljeni monopol nad političkom vlašću omogućio je Partiji da lakše realizira ovaj zadatak i izvrši podržavljenje privatne svojine. U tom procesu stvaranja državnog sektora kao temelja državnog socijalizma, pored ostalih vjerskih zajednica, na udaru je bila i Islamska zajednica. Različitim restriktivnim zakonskim mjerama (konfiskacija, agrarna reforma, nacionalizacija, eksproprijacija, kolektivizacija, itd.) Islamska zajednica je do 1961. godine teško finansijski i ekonomski pogođena. Step en osiromašenja i razvlašćivanja je bio toliki da je Islamska zajednica u narednim godinama i decenijama bila prisiljena boriti se za održavanje osnovnih funkcija ove zajednice. Obim i vrijednost imovine Islamske zajednice, koji je u Bosni i Hercegovini do 1961. godine prešao u društve-

⁵² ABH, KZVP, kut. 14, br. 23/1961. Zaključci sa proširene sjednice Komisije za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine, 16.5.1962.

nu svojini, nije potpuno tačno utvrđen, jer nije bila sređena imovinsko-pravna evidencija općenarodne imovine. Ipak, kako se navodi u brojnim izvještajima, ekonomsku kičmu vjerskih zajednica predstavljala je nepokretna imovina, čiji je najveći dio putem konfiskacije, eksproprijacije, agrarne reforme, kolonizacije, nacionalizacije, itd. prešao u opće narodnu imovinu. Step en osiromašenja i razvlašćivanja je bio toliki da je Islamska zajednica u narednim godinama i decenijama bila prisiljena boriti se za održavanje osnovnih funkcija ove zajednice ■

THE EXPROPRIATION OF PROPERTY OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AFTER THE END OF THE SECOND WORLD WAR UNTIL 1961

Summary

During the first decades of its rule, the Communist Party of Yugoslavia set as one of its main goals controlling of the economic sphere of society, with the objective of creating the basis for implementation of the determined party politics. The established monopoly over political power enabled the Party to accomplish this task and achieve control of private property. In this process of creation of the state sector as the basis of state socialism, among other religious communities, the Islamic Community was also targeted. Through various restrictive legal measures (confiscation, agrarian reform, nationalisation, expropriation, collectivization, etc.) the Islamic Community was heavily hit financially and economically until 1961. The level of pauperization and seizure of property was such that in the following years and decades the Islamic Community was forced to battle for the preservation of basic functions of this Community. The extent and value of the expropriated property of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina until 1961 has not been exactly determined because at the time the legal property records of public property were not arranged. However, as it is mentioned in numerous reports, the economic backbone of the religious communities was in their real estate, the largest part of which was turned into public property through confiscation, expropriation, agrarian reform, colonisation, nationalization, etc ■

UDK: 344:335.48 (497.6) "1992/1995"
Pregledni rad

SUDIJE ILI HISTORIČARI? O značaju proučavanja vojne historije na primjeru jedne presude Suda Bosne i Hercegovine

Mesud Šadinlija

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji vojna historija se proučavala u okvirima institucija Jugoslovenske narodne armije. Posredovana rezultatima rada institucija JNA, ova grana historijske nauke bila je prisutna i u naučnom životu Bosne i Hercegovine. Nakon nestanka SFRJ sa historijske pozornice i državnog osamostaljenja Republike, naučne i obrazovne institucije Bosne i Hercegovine nisu na sebe preuzele organizaciju rada u ovoj oblasti. Sistemsko zanemarivanje naučno-istraživačkog rada u oblasti vojne historije ima negativne posljedice ne samo po nauku već i u širem društvenom kontekstu. Na neke od posljedica koje zanemarivanje vojnohistorijskih istraživanja može imati u procesu utvrđivanja odgovornosti za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti počinjene tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine na primjeru jedne presude Suda Bosne i Hercegovine ukazuje ovaj rad.

Ključne riječi: vojna historija, rat 1992-1995, Bosna i Hercegovina, Sud Bosne i Hercegovine, ratni zločini, zločini protiv čovječnosti.

Abstract: In the Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRJ) military history was researched within the institutions of the Yugoslav People's Army (JNA). Through the work results of the institutions of the JNA, this branch of history was present in the scientific circles of Bosnia and Herzegovina. After the disappearance of the SFRJ from the historical stage and

the independence of the Republic of Bosnia and Herzegovina, the scientific and educational institutions of the state did not take up the organization of work in this field. Systematic neglect of scientific research in the field of military history has had negative consequences not only on science, but also on the broader social context. On the example of a verdict of the Court of Bosnia and Herzegovina this paper presents some of the effects which the neglect of research of military history can have in the process of determining of responsibility for war crimes and crimes against humanity committed during the war in Bosnia and Herzegovina 1992-1995.

Key words: *military history, war 1992-1995, Bosnia and Herzegovina, the Court of Bosnia and Herzegovina, war crimes, crimes against humanity*

Vojna historija, kao grana historijske nauke koja proučava vojnu prošlost, bilo da se (kao opća) bavi historijom ratovanja i općim razvojem vojne vještine, bilo da se (kao nacionalna) bavi vojnom prošlošću pojedinih naroda ili država, najčešće je vezana za proučavanje i naučavanje vojne vještine. Tako je i u bivšoj jugoslavenskoj državi rad u ovoj naučnoj oblasti bio koncentriran u okvirima institucija Jugoslovenske narodne armije, kao potpuno zaokružen sistem. Unutar njega djelovao je Vojnohistorijski institut u Beogradu, u čijem se organskom sastavu nalazio i Vojni arhiv. U institucijama JNA publicirani su naučni radovi i udžbenici iz vojne historije i organizovana njena nastava na vojnim akademijama i školama. U civilnom sektoru nije bilo nikakvih oblika institucionalnog proučavanja i naučavanja ove discipline, osim u okviru studija odbrane i zaštite, koji je opet, kao produkt jugoslavenskog koncepta odbrane i zaštite, školovao potrebne kadrove za masovni jugoslavenski odbrambeni sistem. I u Bosni i Hercegovini vojna historija kao predmet, van obrazovnih institucija JNA, mogla se učiti jedino na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu u okviru studija odbrane i zaštite.

Državno osamostaljenje Bosne i Hercegovine i rat vođen na njenoj teritoriji od 1992. do 1995. godine odnijeli su JNA, koja je odigrala sramnu ulogu agresorske vojne sile, sa bosanskohercegovačke historijske pozornice, a s njom, nažalost, i vojnohistorijsku nauku iz društvenog i naučnog života Bosne i Hercegovine. Ovom prilikom ćemo reći nekoliko rečenica o tome kako je do toga došlo, a zatim svoje izlaganje fokusirati na temu i pokušati skrenuti pažnju na društvene posljedice koje ova činjenica ima, posebno u procesu utvrđivanja istine i odgovornosti za zločine protiv čovječnosti i ratne zločine počinjene u Bosni i Hercegovini.

Odmah nakon okončanja rata proces mirnodopskog modeliranja oružanih snaga Bosne i Hercegovine krenuo je, planski osmišljen i usmjeravan od strane međunarodnih faktora, prema cilju koji danas ima svoj oblik u Oružanim snagama Bosne i Hercegovine, što je često isticano kao najuspješniji reformski projekt u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. Danas je to jedna mala profesionalna vojna struktura koja, ruku na srce, zemlju nije u stanju sama odbraniti ni od veće poplave, a kamoli od oružane agresije, ali koja predstavlja kopču za moćni euro-atlantski sigurnosni kišobran. U tako malim oružanim snagama njihovi planeri nisu vidjeli mogućnost za neku rentabilnu formu vojnog školstva. Kadrovi potrebni Oružanim snagama školuju se u inostranstvu, najčešće u susjednim zemljama. Tako je Bosna i Hercegovina ostala bez tradicionalnog doma i ishodišta vojne historije. U procesu reforme Oružanih snaga došlo je do potpune profesionalizacije vojske, do ukidanja sistema vojne obaveze i služenja vojnog roka, kao i do ukidanja svih oblika i formi rezervnih sastava vojske. Ta činjenica, kao i drugi aspekti još jedne bosanskohercegovačke reforme – reforme školstva, dokinuli su potrebu za školovanjem kadrova angažovanih u širokoj društvenoj bazi koja je vršila pripreme zemlje za odbranu. Tako se danas vojna historija više ne uči ni na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.¹

Naučne institucije u Bosni i Hercegovini još uvijek nisu na sebe preuzele ozbiljnu obavezu u pogledu rada u ovoj oblasti, i za to postoji nekoliko razloga. Prvi od njih svakako leži u činjenici da je osnovna podloga za svaki rad na proučavanju prošlosti – arhivska građa, ostala u posjedu Oružanih snaga Bosne i Hercegovine i policijskih struktura nastalih kroz proces reforme policije. Ova oblast, pristup i korištenje arhivske građe ostali su neuređeni, kao što je, nažalost, ostala neuređena i problematika njene stručne obrade, konzervacije, digitalizacije i drugih mjera i radnji koje se inače primjenjuju u cilju zaštite kulturnog i historijskog blaga. Arhivska građa Armije Republike Bosne i Hercegovine i dijelovi arhivske građe Hrvatskog vije-

¹ Vojna historija se u Bosni i Hercegovini ne uči ni na jednom od brojnih univerziteta u Bosni i Hercegovini. Vojska Srbije, preko Vojske SR Jugoslavije, preuzela je i reformisala obrazovne i naučne institucije JNA. U njenoj Akademiji danas se uči Vojna istorija i Istorija ratnog vazduhoplovstva. Ministarstvo odbrane Srbije 2006. godine osnovalo je Institut za strategijska istraživanja, u okviru kojeg djeluje Odjeljenje za vojnu istoriju (nekadašnji Vojno-istorijski institut). U sastav Instituta za strategijska istraživanja nije ušao Vojni arhiv, koji danas djeluje kao samostalna arhivska ustanova Ministarstva odbrane Srbije. Hrvatska vojska ima drugačiji model organizacije, i slično situaciji u Bosni i Hercegovini, nema klasičnu formu vojnog školstva, ali je Republika Hrvatska osnovala Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, kao specijalizovani arhiv i naučnu instituciju koja u osnovi proučava vojnu historiju Domovinskog rata u Hrvatskoj i omogućava drugim naučnim institucijama istraživanja u ovoj oblasti.

ća obrane i Vojske Republike Srpske čuvaju se u depoima u Sarajevu, Čapljini i Banjoj Luci i u nadležnosti su Ministarstva odbrane Bosne i Hercegovine. Nedostupni su naučnim radnicima i široj javnosti, a eksploatišu se jedino po zahtjevima pravosudnih institucija, što je od značaja za problem na koji ćemo ukazati u nastavku našeg izlaganja. Drugi važan razlog je svakako profesionalna uzdržanost naučnih radnika naviklih da historijskim problemima pristupaju sa sigurne vremenske distance. Treći razlog koji ćemo apostrofirati leži u jednom nerazumljivom odnosu naučne i šire javnosti u Bosni i Hercegovini prema dubljem i sistematičnom istraživanju tema iz savremene historije Bosne i Hercegovine, a pogotovu užih vojnohistorijskih tema. Većina naših javnih radnika će najradije izbjeći razgovor o ovim temama, a kada i izražavaju svoj stav o ovakvim istraživanjima, on je najčešće negativan i obrazložen mišljenjem da je isuviše rano za njih. Na pitanje zašto je rano za spomenuta istraživanja još uvijek se u ovoj zemlji nije čuo racionalan i konzistentan odgovor.

Treba primijetiti da se, uprkos ovako negativnom javnom mišljenju, ipak, od rata naovamo u Bosni i Hercegovini pojavio dosta veliki broj knjiga i radova različitog formata koji se bave prošlošću zemlje i, naročito, događajima iz posljednje decenije 20. vijeka. Količina ovih radova i mali broj historiografskih naslova među njima govore o jednoj vrsti trenda “ponarodnjačenja” historije, što nesumnjivo znači da u društvu postoje vidljivi problemi sa vlastitim identitetom i potvrđuje naš stav o potrebi ozbiljnog naučnog rada u ovoj oblasti. Kako bilo, najveći dio ovih knjiga svojim nenaučnim karakterom, neobjektivnim pristupom, niskom literarnom razinom i krajnje suženim uglom gledanja na historijske događaje nije bitno utjecao na izmjenu stavova o kojima smo govorili. Njihova pojava uglavnom je prošla i prolazi bez većeg odjeka u javnosti i bez ikakvog utjecaja na percepciju slike historijske stvarnosti.

I dok u Bosni i Hercegovini traje ovakvo stanje u pogledu savremene historije i posebno vojnohistorijskih istraživanja, u svijetu i u našem neposrednom okruženju pojavljuju se novi i brojni radovi i knjige koji na prošlost naše zemlje na kraju 20. vijeka najčešće bacaju svjetla drugačijih boja i nijansi od onih koje svjetlo historijske istine o ovim zbivanjima izvorno ima. Isuviše mnogo prostora, u odnosu na prostor koji smo planirali dati našoj temi, uzeo bi nam iole sistematičan pregled bilo kojeg izbora ovakvih radova. Skrećemo pažnju jedino na činjenicu da u koju god vrstu literature svrstali ove knjige, u historiografiju ili publicistiku, mnogi od njihovih autora nisu imenom i karijerom zanemarljivi likovi i njihov rad ostavlja traga u javnosti i na formiranju stavova političkog i vojnog establišmenta važnih zemalja međunarodne zajednice, a to su bitne stvari ne samo za interpretaciju prošlosti već i za izgradnju budućnosti Bosne i Hercegovine. Pažljiviji pratioci zbivanja već su primijetili da se politički odnosi na Balkanu od početka 21. vijeka drugačije uređuju, da su

“podijeljene nove karte” i da se “kockice drugačije slažu”. Vjerovatno je s tim procesom u vezi vrlo širok i primjetno istrajan rad na reinterpetaciji historije decenije kojom je okončan 20. vijek. I nisu u pitanju samo politička određenja i sudovi političkih elita, niti samo historiografija i publicistika u svijetu i našem okruženju. U bilo kakvom presjeku kulturnog i društvenog života mogu se naći takve tendencije. Bosna i Hercegovina, preciznije Sarajevo, jer se to od njega prvenstveno očekuje, uglavnom šute, kao da ih se to ne tiče, ili pak dižu neprimjerenu galamu kad se neki od takvih projekata, poput filma sa diskutabilnim scenarijem, u toku svoje realizacije primaknu prostoru od Vječne vatre do Sebilja.

Kao posljedica takvog odnosa, zanemarivanja i potiskivanja potrebe ozbiljnog naučnog rada na temama iz savremene historije i vojne historije proteklog rata, Bosna i Hercegovina je došla u situaciju da se važni i punovrijedni dokumenti kojima se direktno vrši reinterpetacija i revizija historije ovog rata, metodom njenog vrlo grubog falsifikovanja, proizvode usred Sarajeva, u jednoj od najznačajnijih državnih institucija: u Sudu Bosne i Hercegovine.

Bez ambicije da sudimo Sudu, da analiziramo i prosuđujemo procesne i druge pravne aspekte, u ovom radu ćemo ukratko iz vojnohistorijskog ugla izanalizirati jedan takav primjer presude Suda Bosne i Hercegovine. Naša isključiva namjera je da skrenemo pažnju na aktuelni društveni značaj naučnog rada u vojnohistorijskoj oblasti za proces utvrđivanja odgovornosti za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti.

U primjeru koji ovdje analiziramo radi se o presudi Apelacionog vijeća Odjela I za ratne zločine Suda Bosne i Hercegovine u postupku protiv Kreše Lučića. Imenovanom je suđeno po optužnici da je u vremenskom periodu od aprila do kraja septembra 1993. u okviru širokog ili sistematičnog napada vojske i vojne policije Hrvatskog vijeća obrane, usmjerenog protiv civilnog bošnjačkog stanovništva na teritoriji općine Kreševo, kao i na teritoriji općina Kiseljak, Busovača i Vitez, “koje općine čine Središnju Bosnu”, znajući za takav napad, u svojstvu zapovjednika Vojne policije HVO-a Kreševo izvršio i sudjelovao u zatvaranju protivno osnovnim pravilima međunarodnog prava, izvršio i sudjelovao u mučenju bošnjačkog civilnog stanovništva, te pomogao drugima u nečovječnim djelima: odvođenju na prisilni rad i zatvaranju u lošim uvjetima.² U prvostepenom postupku Lučić je proglašen krivim i osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 6 godina. Drugostepenom presudom od 16. 12. 2008. godine oslobođen je optužbi.

Zašto?

Apelaciono vijeće je, nalazeći da nije sporno da su se dešavala stradanja bošnjačkog civilnog stanovništva i da je sve vojno sposobno muško bošnjačko stanov-

² Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 1-2.

ništvo, među kojima i nekoliko maloljetnika, bilo zatvoreno u halu “Šunje” u Kreševu, imenovanog oslobodilo optužbi temeljeći svoju odluku na usvajanju dokaza odbrane koji su negirali neophodni kumulativni uvjet za postojanje zločina protiv čovječnosti: uvjet širokog i sistematičnog napada na civilno stanovništvo.

Čime je odbrana optuženog negirala postojanje ovog uvjeta i čemu je to Apelaciono vijeće poklonilo vjeru?

Najprije argumentom da je situacija na području Kreševa bila mirna, i osim ograničenih incidenata, nije bilo sukoba sve dok Armija RBiH, iznenadno i neočekivano, nije 17. juna 1993. izvršila napad na teritoriju općine i sam grad Kreševa. Od tog trenutka, tvrdila je odbrana, a Apelaciono vijeće toj tvrdnji poklonilo vjeru, HVO Kreševa uporno je branio svoju teritoriju i nije izvodio nikakva, a kamoli sistematična i rasprostranjena napadna djelovanja. Kao dokaz za tu tvrdnju iznesen je ekspertski nalaz Žarka Pavlovića³, u kojem se tvrdi da je Kreševa branila bojna HVO-a brojnosti 900 bojovnika, koja je protiv sebe imala snage 9. brdske i 82. fočanske brigade Armije RBiH, od kojih je svaka brojala 2.500 do 3.000 vojnika, što ukupno iznosi 5 do 6 hiljada vojnika. Apelaciono vijeće je prihvatilo da u takvom odnosu snaga do izražaja dolazi vojna nadmoć Armije RBiH na kreševskom dijelu bojišta i usvojilo stav odbrane da HVO nije mogao izvoditi nikakva napadna borbeno djelovanja.

Iz naprijed navedene argumentacije Apelaciono vijeće je izvelo zaključak da nije postojao, čak i da nije mogao postojati, širok i sistematičan napad na bošnjačko stanovništvo Kreševa, čime nije ispunjen potrebnii uvjet da se optuženi osudi za zločine protiv čovječnosti.

Šta je, iz vojnohistorijskog ugla, sporno u tvrdnjama koje je je iznosila odbrana, tužilaštvo nije uspjelo da ih ospori, a Apelaciono vijeće ih usvojilo kao vjerodostojne i tačne?

Sporno je gotovo sve.

Počet ćemo od činjenice da je Vijeće usvojilo intenciju odbrane optuženog da događaje na području Kreševa izdvoji iz konteksta ukupnih događaja u srednjoj Bosni, vodeći se mišljenjima nekompetentnog i neobjektivnog eksperta odbrane i usva-

³ Žarko Pavlović se u presudi Apelacionog vijeća Kreši Lučiću spominje kao “svjedok odbrane”, zatim kao “stručno lice”, a na jednom mjestu kao lice koje je Vijeću dalo “stručnu ekspertizu”. Osim podatka da je imenovani bio operativni časnik u zapovjedništvu kreševske bojne HVO-a, drugih podataka o njemu nismo uspjeli pronaći u dostupnim dokumentima Suda BiH. Ni na drugim mjestima na kojima bi se mogao steći uvid u nečije stručne reference nema podataka o Žarku Pavloviću. Tekst presude ostavlja neriješenom misteriju po kojim je to elementima iskaz Pavlovića usvojen kao ekspertski.

jajući kao svoj izvor spoznaje o historijskom kontekstu događaja takve radove kakvi su knjige Čarlsa Šredera *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni: vojna povijest 1992.-1994.*⁴ i knjiga *Lukava strategija*⁵ Sefera Halilovića, od kojih su obje podjednako daleko od historiografije i upitne po korektnosti u pogledu utvrđivanja historijskih činjenica i u pogledu njihove interpretacije, s jedinom razlikom da je knjiga Sefera Halilovića memoarski uradak, u kojem se subjektivnost i tendencija autora unaprijed podrazumijeva. Apelaciono vijeće je to učinilo unatoč stavu Sudskog vijeća u prvostepenom postupku, koje je, kao utvrđene činjenice o postojanju oružanog sukoba i sistematičnog i raširenog napada HVO-a na civilno stanovništvo, usvojilo stavove iz brojnih presuda Haškog tribunala u predmetima za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti počinjene na području srednje Bosne: presude u predmetima protiv Kordića, Čerkeza, Aleksovskog, Kupreškića, Blaškića, Naletilića i Rajića.⁶ U preambuli drugostepene presude navedeno je da je Apelaciono vijeće ovo učinilo nakon “produbljene analize dokaza”.⁷

Evidentna je činjenica da su sva zbivanja na ovom prostoru u inkriminisanom vremenu međusobno usko povezana i kao takva se moraju posmatrati i tumačiti, što je prihvaćeno i potvrđeno u praksi Haškog tribunala i što je prihvatilo Sudsko vijeće u prvostepenom postupku. Ako to Apelaciono vijeće u predmetu Kreše Lučića nije moglo utvrditi tokom svoje “produbljene analize” u toku suđenja optuženom pripadniku HVO-a na drugi način, moglo je na osnovu dokumenata samog HVO-a. Do dokumenata koji ovo potvrđuju moglo je doći, ako ne arhivskim istraživanjem na građi koja je Sudu u potpunosti dostupna, onda jednostavnim uvidom u bogatu kolekciju dokumenata koje na svom web-sajtu nudi bivši zapovjednik HVO-a i hrvatski general Slobodan Praljak.⁸ U nizu objavljenih dnevnih izvješća Vojno-obavještajne službe Glavnog stožera HVO-a, događaji na prostoru Kiseljaka, Kreševa i Fojnice dovode se u izravnu vezu sa dešavanjima na prostoru Busovače, ovi sa zbiva-

⁴ Charles R. Shrader, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni: vojna povijest 1992. - 1994.* Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2004. Knjiga Čarlsa Šredera, inače klasični primjerak kvazihistoriografije, pisana na selektivnom izboru dokumenata, koja vrvi netačnom faktografijom i proizvoljnim ocjenama, u presudi Apelacionog vijeća Suda BiH označena je kao dokaz “objektivne prirode”, na koji ni “zastupnik optužbe” nije imao primjedbe. Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 15.

⁵ Sefer Halilović, *Lukava strategija*. Sarajevo: Matica, 1998.

⁶ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KR-06/298, 19.09.2007. godine.

⁷ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 11.

⁸ www.slobodanpraljak.com

njima u Vitezu i Travniku i tako dalje. Pretpostavimo li da Sudsko vijeće nije imalo vremena za čitanje dokumenata i da se Tužilaštvo isuviše oslonilo na utvrđene činjenice iz presuda Haškog tribunala, ne vodeći vlastitu istragu i analizu dokumenata koji su im bili dostupni, pa se iz tih razloga ovi dokumenti nisu našli na pravi način predloženi Apelacionom vijeću, to opet ne znači da je Vijeće imalo pravo izdvojiti događaje na prostoru Kreševa iz konteksta događaja u njegovom okruženju. Iz proste spoznaje osnovnih elemenata vojne organizacije, koju je Vijeće moralo postići da bi donijelo meritornu presudu, jasno je da su snage HVO Kreševo predstavljale dijelove HVO brigade "Ban Josip Jelačić" sa komandnim mjestom u Kiseljaku i sa zonom odgovornosti na području općina Kiseljak, Kreševo i Fojnica. Ovdje se, doduše, Apelaciono vijeće našlo u određenoj, u tekstu presude nerazjašnjenj, kontradiktornosti sa Šrederovom knjigom, koju je navelo kao izvor za utvrđivanje konteksta događaja, jer Šreder navodi da je bojna kojom je komandovao Ivo Kuliš bila 2. bojna brigada "Ban Josip Jelačić", koja je držala istočni sektor bojišta do sela Crnići (općina Kreševo), a ne treća, kako je navedeno u presudi. Dalje, na potezu od Crnića prema Otigošću i Fojnici, po Šrederu, bio je rejon odbrane 3. bojne, kojom je komandovao Branko Stanić.⁹ Kako bilo, snage i 2. i 3. bojne Kreševo djelovale su u borbenom rasporedu brigade na njenoj jedinstvenoj zoni odgovornosti i svako borbeno djelovanje brigade "Ban Josip Jelačić" u njenoj zoni odgovornosti direktno se ticalo i 3. bojne, dakle i teritorije Kreševa. To je osnovna činjenica od koje je Apelaciono vijeće moralo poći, a nije.

Iz ovog pogrešnog stava izveden je netačan zaključak da su snage ARBiH prve 17. juna 1993. godine izvršile napad na područje Kreševa, čime je počeo rat Armije RBiH i HVO-a na ovoj općini.

Je li napad na Kreševo započela Armija RBiH 17. juna i šta se stvarno događalo tog dana?

U utvrđivanju početka ratnih sukoba na području općine Kreševo Apelaciono vijeće je odbacujući, kao za predmet nerelevantan, stav Pretresnog vijeća Haškog tribunala u predmetu protiv Tihomira Blaškića (po kojem "nije neophodno dokazati postojanje oružanog sukoba za svaku pojedinu opštinu. Dovoljno je pokazati postojanje sukoba u čitavoj regiji kojoj dotične opštine pripadaju")¹⁰ na sebe preuzelo utvrđivanje vremena početka sukoba na području Kreševa i kao datum utvrdilo 17. juni 1993. godine, kada su snage ARBiH napale Kreševo. Apelaciono vijeće je iz same ove činjenice odbacilo tvrdnju Tužilaštva da je optuženi Lučić djela koja mu

⁹ Charles R. Shrader, *Muslimansko-hrvatski građanski rat*, 214.

¹⁰ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 14.

se stavlja na teret počinio u periodu april-septembar 1993. godine, odbacujući sva djela za koja se imenovani teretio počinjena prije 17. juna. Pri tome su za Vijeće bili odlučujući iskazi vojnog eksperta i drugih svjedoka odbrane, u kojem svojstvu se pojavila gotovo cijela komanda kreševske bojne, a ne dokumenti koji su sudu bili dostupni i koji o tome govore drugačije. Poznati i u Šrederovoj knjizi spominjani incident u vidu sukoba izviđačkih patrola ARBiH i HVO-a u rejonu Dugog brda (općina Fojnica) 1. juna 1993. godine pretvorio se potom u veći sukob u kojem je HVO svojim snagama izvršio napad na fojničko selo Dusinu. Tom prilikom HVO je opkolio sela Lužine i Božići na komunikaciji Fojnica-Dusina i razoružao pripadnike ARBiH u njima, ubivši tom prilikom jednog pripadnika ARBiH i dvoje civila. O ovome svjedoči i izvješće VOS-a Glavnog stožera HVO-a, doduše u klasično obavještajno izokrenutoj verziji, da su snage HVO-a braneći se od napada iz Dusine razoružale određene “muslimanske snage”, te da su “pored toga osigurane dominantne kote i strateški važne točke”,¹¹ što nesumnjivo govori o ofanzivnom karakteru djelovanja HVO-a. Dio stanovništva i jedan broj pripadnika Armije iz ovih sela uspjeli su izbjeći egzekuciju i napustiti sela prije nego što je HVO ušao u njih. Ovaj napad su izvodile snage fojničke bojne HVO brigade “Nikola Šubić Zrinjski”, sa komandnim mjestom u Busovači. U dostupnim dokumentima nismo uspjeli utvrditi neposredno učešće pješačkih snaga brigade “Ban Josip Jelačić”, ali je neosporno da je artiljerijsku podršku napadu HVO-a davala artiljerija kreševske bojne ove brigade sa svojih položaja u kreševskim selima Crnići i Crnički Kamenik.¹² Ovo nedvosmisleno govori o ratnim djelovanjima HVO-a prema snagama ARBiH na području općine Kreševo prije 17. juna 1993. Da je to tako, i da se nije radilo samo o napadu snaga HVO-a sa općine Kreševo na susjedno selo Fojničke općine, govori i činjenica da su preostale snage ARBiH iz sastava OpŠO Kreševo tog 2. juna borbenim djelovanjem snaga HVO-a gotovo u potpunosti potisnute sa područja svoje općine.¹³ Ovaj

¹¹ GS HVO/VOS, *Dnevno obavještajno izvješće*, br. 275/93, 2.6.1993.

¹² OG Igman – IKM Bradina, *Borbeni izvještaj za dan 2.6.1993.*, Str.pov.broj 01/11-38, 1993. (Dokument se nalazi u elektronskoj bazi dokumenata Haškog tribunala.)

¹³ U namjeri da sliku greške u utvrđivanju vojnohistorijske osnove presude koju analiziramo učinimo evidentnom na što jednostavniji način, u ovoj analizi smo se držali što bliže događajima, i dokumentima vezanim za njih, koje je tretiralo Apelaciono vijeće Suda Bosne i Hercegovine. Kako je ono kao dokaz ratnog sukoba tražilo sukob sa međusobnom razmjenom vatre jačeg intenziteta i težih posljedica, to smo ovdje podastri čimbenice koje pokazuju da utvrđeni datum početka sukoba ni po ovom kriteriju nije tačan. U korektnoj vojnohistorijskoj analizi morale bi se uzeti u obzir i takve činjenice kakve su postavljanje punktova na komunikacijama u cilju kontrole teritorije, raspored snaga na teritoriji u cilju njene kontrole, pokreti

općinski štab je tražio instrukcije od Komande OG Igman u pogledu daljeg angažovanja. Komanda OG Igman je naredila da se snage prispijele u Dusinu pretpočine tamošnjoj četi iz sastava OpŠO Fojnica, a da se preostale snage sa rubnog dijela Kreševske općine prema Tarčinu pretpočine 9. b.br., koja je djelovala na području Tarčina i Pazarića.¹⁴ Ove snage, doduše malobrojne i slabo organizovane, tako su potisnute sa većeg dijela vlastite teritorije, pa je preostalo bošnjačko stanovništvo Kreševa, bez mnogo buke i pucnjave, moglo biti pohapšeno i zatvoreno od strane HVO-a, držano zatočeno u nehumanim uvjetima, fizički zlostavljano i odvedeno na prisilni rad na borbenim linijama, što je sud svojom presudom nedvojbeno utvrdio.¹⁵ U preostalom dijelu općine, u kojem je bilo još pripadnika OS RBiH, i u kojima je hapšenju i privođenju muškog bošnjačkog stanovništva pružen otpor, došlo je do razmjene vatre, koja je rezultirala većim brojem ranjenih lica na obje strane, kao što je bio slučaj 12. juna na području Mratinići-Botunja.¹⁶

Prethodno navedena ratna djelovanja i njihove posljedice, na osnovu činjenica na koje ukazuju citirani dokumenti, morali su u najmanju ruku zavrijediti pažnju Apelacionog vijeća prilikom njegovog prosuđivanja o početku ratnih djelovanja na području općine Kreševo. Čak i ako je Sudsko vijeće usvojilo, sa aspekta vojne teorije i prakse, potpuno besmislen zaključak da je moguće da komanda, dva bataljona i ostali organizacijski elementi jedne brigade budu u ratnom sukobu, a drugi bataljon, koji djeluje u istoj zoni odgovornosti, u istom neposrednom lancu komandovanja i kontrole, ne bude u ratnom sukobu, ove činjenice su morale utjecati na odluku Sudskog vijeća u pogledu datuma i uzroka početka ratnih djelovanja na teritoriji Kreševa.

Vratimo se događanjima od 17. juna.

Događaj koji je neposredno prethodio, uzročno-posljedično, vremenski i prostorno, zbivanjima od 17. juna bio je ultimatum koje su 13. juna ujutro snage HVO-a, Komanda TG Kiseljak ili Komanda brigade "Ban Josip Jelačić", svedjedno, dale snagama ARBiH, jednoj četi iz sastava OpŠO Kiseljak, u selu Grahovci. Od njih je traženo da istog dana do 14:00 sati predaju naoružanje ili će u protivnom HVO pre-

snaga na teritoriji, koje sve predstavljaju borbene radnje, jer prethode konačnom i potpunom stavljanju pod kontrolu HVO teritorije općine Kreševo i u sklopu njih su preduzete mjere prema civilnom stanovništvu za koje je Tužilaštvo teretilo optuženog.

¹⁴ OG Igman – IKM Bradina, *Borbeni izvještaj za dan 2.6.1993.*, Str.pov.broj 01/11-38, 1993. (Dokument se nalazi u elektronskoj bazi dokumenata Haškog tribunala.)

¹⁵ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 21.

¹⁶ GS HVO/VOS, *Dnevno obavještajno izvješće*, br. 285/93, 12.6.1993.

pustiti Vojsci Republike Srpske važne zemljišne objekte Kokošku i Vrljike.¹⁷ Ovim bi se u teškoj poziciji našla ne samo odbrana Grahovaca već i odbrana Zabrđa i Bukovice, a zatim i preostalih slobodnih teritorija općine Hadžići. Snage Armije RBiH u Grahovcima nisu pristale na ultimatum, pa su napadi na ovo selo započeli 13. i nastavljani 14. juna, pri čemu je HVO napadao pješadijom, a artiljerijsku podršku koordiniranom vatrom davala je artiljerija HVO-a sa položaja na Čubrenu i artiljerija VRS iz sela Buhotina.¹⁸ Napadi HVO-a, podržani i artiljerijom VRS-a, dali su rezultate, pa su se branioци Grahovaca 15. juna povukli iz sela. Snage HVO-a su ušle u Grahovce i do temelja ih spalile. Snage čete iz Grahovaca, povlačeći se prema položajima Visočke 302. mt.br., zaposjele su spomenuti objekt Kokoška.¹⁹ HVO brigada "Ban Josip Jelačić" nakon zauzimanja i spaljivanja Grahovaca, ali i gubitka Kokoške, nastavila je sa ofanzivnim djelovanjima na istom pravcu. Artiljerija VRS-a iz Rakovice 16. juna je velikim brojem granata gađala Bukovicu i Tarčin, dok je istovremeno artiljerija HVO-a granatirala selo Botunja (općina Kreševo), kojom prilikom su dva lica ranjena.²⁰ Narednog dana, 17. juna, zajednički napadi HVO-a i VRS-a su nastavljani. Artiljerija VRS-a je pod jakom vatrom držala Košćan, Bukovicu i Zabrđe, dok su snage HVO-a pješadijskim napadom ponovo osvojile objekt Kokoška. Nakon ovog napada uslijedio je kontranapad snaga ARBiH koji je podržan vatrom po dubini rasporeda snaga brigade HVO "Ban Josip Jelačić". U okviru ovog djelovanja pale su i prve granate na Kreševo i kako se u presudi navodi padale su "oko doma zdravlja, objekta u kojem se nalazilo zapovjedništvo HVO-a".²¹ Ovu činjenicu i redosljed događaja potvrđuje i obavještajno izvješće VOS-a HVO-a, koje navodi: "... nakon uspješne akcije postrojbi HVO i povratka izgubljenih položaja na objektu Kokoška uslijedila je jaka i dobro organizovana koordinirana akcija muslimanskih snaga na crtu Praje-Križ-Deževice u jednom pravcu, te na crtu Pirin-Kažanj-Dugi dopunkt Blinje na drugom pravcu. Napad je izvršen iz pravca Gunja, Topolica i Zabrđa

¹⁷ Komanda 3. korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, Str.pov.broj 02/31-511, 13.6.1993. (Dokument se nalazi u elektronskoj bazi dokumenata Haškog tribunala.)

¹⁸ Komanda 3. korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, Str.pov.broj 02/31-512, 14.6.1993. (Dokument se nalazi u elektronskoj bazi dokumenata Haškog tribunala.)

¹⁹ Komanda 3. korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, Str.pov.broj 02/31-515, 15.6.1993. (Dokument se nalazi u elektronskoj bazi dokumenata Haškog tribunala.)

²⁰ Komanda 1. korpusa, *Dopuna borbenog izvještaja*, Str.pov.broj 05-6-338-2, 16.6.1993. (Dokument dostupan u Arhivu ARBiH.)

²¹ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 17.

uz jaku topničku podršku. Snage MOS-a zauzele su i kontroliraju punkt Blinje i nastavljaju sa napadima na selo Pirin.”²²

Iz predočenih činjenica potpuno je jasno da su snage HVO brigade “Ban Josip Jelačić” 17. juna iz svoje zone odgovornosti napale i zauzele važan objekt Kokoška i nastavile napad u pravcu sela Bukovica i Lepenica. Napadu je prethodila artiljerijska priprema po Bukovici i Zabrdju od strane VRS-a i artiljerijski napad HVO-a na selo Botunju (općina Kreševo) izvršen je 16. juna. Uslijedio je uspješan kontranapad snaga ARBiH na dva pravca prema položajima ove brigade i njihov prodor u dubinu rasporeda snaga HVO-a, koji je jednim dijelom išao i teritorijom općine Kreševo. Napad Armije RBiH podržan je artiljerijskom vatrom po objektima u dubini borbenog rasporeda HVO brigade. Sve to govori da Apelaciono vijeće Suda Bosne i Hercegovine u predmetu Kreše Lučića, u najmanju ruku, i ne prejudicirajući stvarnu individualnu ili komandnu odgovornost optuženog za zločine protiv čovječnosti za koje je bio optužen, nije imalo pravo pravosnažnom presudom utvrditi da je ratni sukob na području Kreševa započeo napadom snaga Armije RBiH 17. juna 1993. godine, niti zbivanja na području općine Kreševo izdvojiti iz konteksta oružanog sukoba u njegovom neposrednom okruženju. Pogotovu smo se, u prilog činjenica koje smo imali namjeru utvrditi ovom kratkom analizom, ograničili na zbivanja koja se tiču samo općine Kreševo ili koja su neposredno prethodila borbenim djelovanjima 17. juna. Druga zbivanja u neposrednom okruženju, a u zoni odgovornosti iste brigade HVO-a: stradanja bošnjačkog stanovništva u Gomionici, Tulici i drugim selima (naravno, i stradanja hrvatskog stanovništva u zonama zahvaćenim borbama, ali argument da je i druga strana činila zločine nije relevantan u utvrđivanju odgovornosti za zločine u praksi koju je uspostavio Haški tribunal, a Sud Bosne i Hercegovine prihvatio), borbena djelovanja HVO-a u cilju ostvarivanja fizičkog spoja sa snagama HVO-a u Busovači i djelovanja s ciljem presijecanja koridora Armije RBiH od Tarčina prema srednjoj Bosni, borbena djelovanja u cilju uspostavljanja “puta spasa” od Prozora prema Fojnici, saradnja HVO-a i VRS-a na platformi sporazuma Boban-Karadžić, koja su dovela do koordiniranih ofanziva HVO-a na području TG Kiseljak i VRS-a na potezu od Trnova do Igmana i Sarajeva, uz međusobnu podršku i saradnju, i slično tome, ovom prilikom nismo tretirali, mada se bez njih cjelina historijskog konteksta ne može sagledati, a unutar njega se zbivanja na teritoriji općine Kreševo ne mogu izdvojiti iz uzročno-posljedične cjeline. Smatrajući da bi takav pristup mogao predstavljati pretežak zadatak u konkretnom sudskom procesu, u našoj analizi smo se ograničili na prostor i vrijeme spominjane u optužnici i na dokumente koji su bili lahko dostupni Sudu i Tužilaštvu, s namjerom da dokažemo da je

²² GS HVO/VOS, *Dnevno obavještajno izvješće*, br. 291/93, 18.6.1993.

dobiveni rezultat i na tako ograničenom materijalu, sa korektnim vojno-historijskim pristupom, isti i, nažalost, suprotan zaključcima do kojih je došlo Apelaciono vijeće.

Odbrana optuženog je bila svjesna da je ponudila falsifikovanu sliku zbivanja, iza koje ne stoji nikakva potporna konstrukcija historijskih fakata, i koju bi pojava svake relevantne vojnohistorijske analize stvarnosti djelovanja snaga HVO-a u skupu dokaznih predmeta raspršila poput maslačkog cvijeta na vjetru. Zato se potrudila da jednim još težim falsifikatom uvjeri Apelaciono vijeće da snage HVO-a Kreševo nisu imale ni teorijsku mogućnost da ofanzivno djeluju, pa tako ni mogućnost da sprovedu sistematski i rasprostranjen napad, kao neophodan uvjet da se inkriminirane radnje tretiraju kao zločin protiv čovječnosti. Nažalost, u tome su uspjeli.

U čemu se sastojao ovaj historijski falsifikat?

Apelaciono vijeće je prihvatilo kao utvrđenu činjenicu “kako to jasno i detaljno obrazlaže svjedok Pavlović da je u momentu otpočinjanja napada od strane ARBiH, navedena bojna HVO brojala oko 900 pripadnika, dok su na tom području postojale dvije brigade ARBiH: Deveta brdska i 82. Fočanska. Ukoliko se uzme u obzir prema slobodnoj procjeni da je brigada u to vrijeme brojala 2500-3000 ljudi, može se tvrditi, slijedom njegovog svjedočenja da je u tom momentu na širem području Kreševa pod borbenom gotovošću bilo negdje oko 5000-6000 pripadnika ARBiH”.²³

Ništa od navedenog nije tačno.

U vrijeme u kojem je Apelaciono vijeće utvrdilo početak sukoba na području Kreševa, dakle 17. juna 1993. godine, 82. b.br. u presudi spomenuta kao Fočanska, nije ni postojala. Formirana je na Igmanu 23. jula 1993. godine.²⁴ Snage od kojih će ova brigada biti formirana u to vrijeme, dakle na dan početka napada ARBiH na Kreševo, kakvim ga je utvrdilo Apelaciono vijeće, djelujući u sastavu 81. b.br. Trnovo, u cjelokupnom sastavu izvodile su aktivna borbena djelovanja na području prema Dobrom polju (općina Kalinovik), Mrežici i Miljevini (općina Foča).²⁵ Nakon neprekidnih iscrpljujućih borbi i velikih pretrpljenih gubitaka u ljudstvu na području Trnovo, Bjelašnice i Igmana, dijelovi 82. b.br., a ne cijela brigada, na područje općine Kreševo stigli su 5. augusta 1993. godine. Snage ove brigade pristigle na kreševsku teritoriju činila su dva znatno oslabljena bataljona, sa ne više od ukupno 450 boraca. (Iz navedenog odnosa brojeva vidi se da je u korist odbrane optuženog išlo i prihva-

²³ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 17.

²⁴ ŠVK OSRBiH, *Organizacijske promjene u zoni OG “Igman”, Naredenje*, Str.pov.broj 14/75-73, 23.7.1993. (Dokument se nalazi u elektronskoj bazi dokumenata Haškog tribunala.)

²⁵ Mesud Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992-1995*. Sarajevo: Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, 2008, 33.

tanje Apelacionog vijeća da snage HVO-a u Kreševu, bez ograde, tretiraju kao bojnu – bataljon, mada je formacija brojnog sastava 900 boraca mnogo bliže rangu lahke brigade nego bataljona). S druge strane, nijedan od bataljona iz sastava 9. b.br. nije imao svoj rejon odbrane na području Kreševa. Izbijanjem sukoba dio bojišta prema Kreševu pokriven je združenim sastavom koji su činili po jedan vod iz sastava svakog od četiri bataljona ove brigade, sa pridodatim elementima podrške. Sveukupno, ove snage 9. b.br., koje su stalno djelovale na i prema području općine Kreševo, brojale su do 200 boraca.²⁶ Tako dolazimo do realne procjene da su snage HVO-a na području Kreševa, ako prihvatimo kao činjenicu da je u pitanju samo bojna od 900 bojovnika, naspram sebe u periodu august-septembar, a ne juni-septembar, kako je tvrdio svjedok Pavlović, a Apelaciono vijeće prihvatilo kao činjenicu, imale snage 82. b.br. - Fočanske i 9. b.br. brojnosti do 650 ljudi.

Na osnovu lažnog svjedočenja vještaka Pavlovića, koje je svojim svjedočenjem potvrdio i zapovjednik kreševske bojne Ivo Kuliš, Apelaciono vijeće je u tački 64. svoje oslobađajuće presude Kreši Lučiću zaključilo: “Imajući u vidu ove dokaze, Apelaciono vijeće nalazi očiglednim, da je omjer snaga bio višestruko nesrazmjern, odnosno da je ARBiH bila ta koja je imala vojnu snagu i nadmoć u ljudstvu (u fusnoti navedeno “6-8000 vojnika”, op.a.), nasuprot HVO-u, koje sa raspoloživim ljudskim potencijalom nije imalo dovoljnu vojnu snagu da bi izvršilo bilo kakav napad, pogotovu ne takav koji bi bio rasprostranjen i širih razmjera.”²⁷

Vidljivo je da je optuženi Krešo Lučić oslobođen optužbe za zločine protiv čovječnosti jer je Apelaciono vijeće utvrdilo da HVO nije imao nikakvu mogućnost da preduzima bilo kakav napad na osnovu nekompetentne i pristrasne ekspertize Žarka Pavlovića, bivšeg operativnog časnika kreševske bojne, dajući povjerenje tvrdnjama ovog svjedoka da se vojna nadmoć sukobljenih strana ogleda samo u ljudstvu i da brojnost oružanih sastava kojima raspolaže neka komanda predstavlja odlučujući faktor u donošenju odluke o preduzimanju napadnih borbenih djelovanja. Nijedno od ovog nije tačno, i ovaj dio presude izazvat će podsmijeh kod svakog iole vojnički obrazovanog čitaoca. Da stvar bude još gora, kad bi takav nevojnički i u osnovi pogrešan rezon i prihvatili kao oktroirani kriterij, opet na osnovu činjenica koje smo predočili, dolazimo do saznanja da je bojna HVO-a o kojoj je riječ na području Kreševa naspram svojih 900 bojovnika imala u periodu august-septembar 1993. godi-

²⁶ U dokumente na osnovu kojih je data ova procjena brojnosti snaga 82. i 9. b.br. na području Kreševa autor je imao uvid u Arhivu ARBiH. Nažalost, nismo bili u prilici za potrebe ovog rada pribaviti njihove signature, ali je to Tužilaštvo i Sud BiH u stanju učiniti u svakom trenutku, i u tome i jeste poanta ovog izlaganja.

²⁷ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 17.

ne 650 boraca 82. b.br. i 9. b.br. ARBiH. Da stvar bude još strašnija, konkretna djela zločina protiv čovječnosti za koja ga je Apelaciono vijeće oslobodilo optužbe i koja su navedena u presudi²⁸ počinjena su u periodu juni-juli 1993. godine, dakle, u vrijeme kada na području Kreševa nije bilo 82. b.br. i kada je, s obzirom na to, odnos snaga na bojištu bio još povoljniji po HVO. Logikom iznesenom u presudi, može se zaključiti da je HVO na području Kreševa imao potrebnu “vojnu nadmoć” da bi vršio napade, pa tako i one koji bi bili “rasprostranjeni i širih razmjera”. Iz činjenica iznesenih u dijelu ovog rada u kojem smo analizirali zbivanja koja su prethodila borbenim djelovanjima od 17. juna, jasno je da je HVO Kreševa to i činio.

Kratka analiza koju smo iznijeli pokazuje nedvosmisleno da je Apelaciono vijeće Suda BiH u oslobađajućoj presudi Kreši Lučiću, ne ulazeći u druge pravne aspekte, već se oslanjajući na vojnohistorijske činjenice u dijelu presude u kojem je utvrdilo postojanje kumulativnih uvjeta da se inkriminisane radnje tretiraju kao zločini protiv čovječnosti, načinilo grešku i donijelo presudu koja je ne samo oslobodila odgovornosti nekoga ko je, ne prejudiciramo, ali osnovano dopuštamo mogućnost, odgovoran za ono čime ga je teretila optužnica već je i stvorilo dokument koji je po svojoj prirodi i značaju predodređen da posluži daljoj reinterpretaciji savremene historije Bosne i Hercegovine, historije i karaktera rata vođenog u njoj u periodu od 1992. do 1995. godine. Mada u stvarnosti ne postoji dilema izražena u naslovu našeg teksta, ova analiza ukazuje i na potrebu ozbiljnog, naučnog i sistematičnog rada na savremenom i vojnoj historiji Bosne i Hercegovine. Da u Bosni i Hercegovini imamo minimalnu infrastrukturu arhivskih i naučnih institucija, da smo uspjeli stvoriti generaciju zrelih istraživača u vojnohistorijskoj oblasti i da već imamo u bibliografiji veći broj ozbiljnih naučnih radova iz historije proteklog rata, umjesto kvazihistoriografije na koju smo upozorili i kakvu predstavljaju spomenute knjige Šredera i Halilovića, na osnovu kojih je sud donosio zaključke, sudovima i tužilaštvima u Bosni i Hercegovini bio bi znatno olakšan rad na njihovom najtežem zadatku: utvrđivanju odgovornosti za počinjene ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, a za greške suda, poput očite pogreške na koju smo ukazali, bilo bi mnogo manje prostora. Taj, kao i svi drugi racionalni argumenti, idu u prilog zaključku da su mišljenja i izgovori tipa: “nije vrijeme” ili “rano je” za vojnu historiju u Bosni i Hercegovini potpuno besmisleni, da su ili nedomišljeni ili imaju neku drugu, zloćudniju prirodu. Za ozbiljnu naučnu vojnu historiografiju u Bosni i Hercegovini je poodavno nastupilo pravo vrijeme ■

²⁸ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda*, Broj: X-KRŽ-06/298, 16.12.2008. godine, 1-3.

JUDGES OR HISTORIANS?

On the importance of researching Military history based on a verdict
of the Court of Bosnia and Herzegovina

Summary

In the Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRJ) military history was researched within the institutions of the Yugoslav People's Army (JNA). Through the work results of the institutions of the JNA, this branch of history was present in the scientific circles of Bosnia and Herzegovina. After the disappearance of the SFRJ from the historical stage and the independence of the Republic of Bosnia and Herzegovina, the scientific and educational institutions of the state did not take up the organization of work in this field. Systematic neglect of scientific research in the field of military history has had negative consequences not only on science, but also on the broader social context. On the example of a verdict of the Court of Bosnia and Herzegovina this paper presents some of the effects which the neglect of research of military history can have in the process of determining of responsibility for war crimes and crimes against humanity committed during the war in Bosnia and Herzegovina 1992-1995 ■

PRILOZI

UDK: 341.76 (497.5+450.342) "1412"
Pregledni rad

ПОВОДОМ ЈЕДНЕ ПОМОРСКЕ НЕПОГОДЕ Неколико детаља из приватног живота и о дипломатским активностима војводе Сандаља Хранића

Павле Драгичевић,
Филозофски факултет у Бањој Луци
Босна и Херцеговина

Апстракт: Срж рада представљају два писма која се чувају у Државном архиву у Дубровнику из којих се може назријети неколико детаља о дипломатским активностима босанског војводе Сандаља Хранића у Венецији у јесен 1412. године.

Кључне ријечи: Сандаљ Хранић, Дубровник, Венеција, депозит, поморски закон, накнада штете.

Abstract: The core of the work is represented by two letters kept in the State Archives of Dubrovnik, from which we can discern several details about the diplomatic activities of the Bosnian Duke Sandalj Hrančić in Venice during autumn of 1412.

Key words: Sandalj Hrančić, Dubrovnik, Venice, deposit, maritime law, refund of damage.

Државни архив у Дубровнику спада међу најважније установе чији фондови представљају прворазредан материјал за проучавање прошлости наших земаља. У неколико десетина архивских серија похрањена је документарна грађа на основу које се прилично вјерно могу реконструисати различити аспекти ондашњег приватног и друштвеног живота. Међу најважније свакако

спада серија *Reformationes*, која, заправо, представља записнике са сједница дубровачке владе. На прилично штур начин овдје су записани сви закључци које је влада града Дубровника донијела на својим засједањима, па се из њих, понекад, не могу сазнати подробнији детаљи који се тичу појединих одлука. Те одлуке могуће је допунити обавјештењима из осталих архивских серија. У серију *Писма и упутства на исток*, коју сачињава 110 књига (свезака) на више хиљада страница текста, унесени су преписи свих оних докумената које је дубровачка влада упућивала било коме из крајева који се налазе источно од Дубровника. Та архивска серија садржи најважнији материјал на основу којег се може реконструисати дипломатска активност ове приморске републике са земљама у њеном непосредном залеђу. Ово тим више јер су архиви балканских држава, као и лични архиви наших значајнијих породица, уништени приликом турских освајања, или су пропали усљед непажње и небриге. Из тога произилази да су историчари који намјеравају да проучавају нашу средњовјековну прошлост упућени на архиве оних градова који су имали срећу да их заобиђу ратна разарања, или у којима је разрађен систем чувања архивске грађе увелико утицао на то да је дио докумената, ипак, успио остати сачуван од зуба времена.

Листајући први том архивске серије *Писма и упутства на исток*, наишли смо на два интересантна, наизглед неповезана писма која је дубровачка влада упутила босанском војводи Сандаљу Хранићу.¹ Основни садржај првог писма датираног 12. октобра 1412. је негативан одговор дубровачке владе на Сандаљево молбу да купи у Дубровнику један брод. У другом писму од 15. децембра исте године Дубровчани јављају војводи Сандаљу да се брод са његовим посланицима, као и посланицима банице Анке,² вратио из Венеције, те да су приликом повратка упали у велику олују, усљед чега је, да би олакшала брод, посада побацила у море дио терета. Штета се оштећеним лицима, сходно важећим поморским законима и обичајима, надокнађује продајом терета оних лица чије су ствари остале на броду. Сандаља је запало да плати 12

¹ Državni arhiv u Dubrovniku (у даљњем тексту DAD), *Lettere e commissioni di Levante* I, fol. 88v и 90r. Писма су до сада три пута објављивана. М. Пуцић, *Споменици српски*, I, Београд: 1858, 113. и 115; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд–Сремски Карловци: 1929, 283–284. и 286–287, а најновије издање, са преводом на савремени српски језик, налази се у раду П. Драгичевића, Два писма дубровачке Општине војводи Сандаљу поводом куповине брода и једне поморске непогоде. Бања Лука: *Грађа о прошлости Босне*. АНУРС, 2011: бр. 4, 89–95.

² У питању је мајка Сандаљеве друге жене Катарине и супруга Вука Вукчића Хрватинића, брата великог војводе Хрвоја Вукчића.

дуката. Дубровчани су га стога замолили да пошаље наведени износ како не би морали продавати његове ствари да намире штету људима чије су ствари побацане у море. На основу неколико објављених и необјављених докумената у прилици смо да пружимо детаљније информације о разлозима настанка ова два документа. Писма су везана за контекст бурних политичких дешавања у зетском приморју, као и за један догађај приватно-правног карактера који се односи на други брак војводе Сандаља Хранића. Након што се растао са својом другом женом Катарином, војвода Сандаљ се оженио и по трећи пут децембра 1411. Нова изабраница војводе Сандаља била је Јелена, кћерка кнеза Лазара и сестра актуелног српског деспота Стефана Лазаревића. Она је била удовица Ђурђа II Страцимировића Балшића и мајка Балше III, тренутног господара Зете. Ово вјенчање било је покретач каснијих догађаја који су везани за писма чији смо основни садржај овдје укратко препричали.

Балша III и његова мајка Јелена су почетком 1405. године заратили са Млечанима који су држали Скадар и остале крајеве на лијевој обали ријеке Бојане, у непосредном њиховом сусједству. Након готово осам година исцрпљујућег ратовања, варљивих примирја и различитих дипломатских смицалица рат се најзад ближио свом крају.³ Брачном везом своје мајке Балша III је стекао моћног заштитника кога је уважавала и Венеција јер је, између осталог, *magnificus et potens dominus Sandallis, magnus vojvoda regni Bossine* био именован и венецијанским племићем.⁴ Војвода је и сам био увучен у ратне операције пошто је његова војска у лјето 1412. пљачкала околину Котора, града који је он хтио коначно подвести под своју власт, али му то без јачих поморских снага није полазило за руком. Током лјета, ратна срећа Млечанима је окренула леђа и Балша III је потпуно контролисао ситуацију на терену. Обје стране су прихватиле Сандаљево посредништво, а на јесен су покренути и мировни преговори помоћу којих се настојао окончати овај дугогодишњи рат.⁵ Сандаљ је

³ О овом рату детаљније у: *Историја Црне Горе*, II-2, Титоград: 1970, 85-107. (И. Божић).

⁴ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, VI, Zagreb: 1878, 127-128. О трећем браку војводе Сандаља в. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: 2009, 187-188.

⁵ Дана 9. септембра 1412. млетачки Сенат је одлучио да пошаље Сандаљу посланика са молбом да посредује у мировним преговорима између Венеције и Балше. Б. Храбак, Венеција и Сандаљ Хранић у његовом ширењу по приморју почев од Херцег-Новог. у: Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, 1, Београд: 2003, 82.

половином октобра 1412. боравио *ad Castrum Novum*⁶ и у договору са Балшом одаслао пут Венеције посланике који су имали задатак да формулишу коначни мировни уговор. Из каснијих млетачких докумената сазнајемо и то да је главни међу њима био извјесни Грубач Добревић (Добројевић, Добронић).⁷ Посланици су стигли у Дубровник негдје до 12. октобра, јер је војвода, вјероватно, по њима послао Дубровчанима и молбу у којој је писало да би хтио да купи један брод. Могуће је да је његова молба била тактичка варка. Вјероватно је као званични разлог зашто жели да купи брод истицао да је то најбољи начин да његови посланици стигну до Венеције, а у ствари је главни разлог био тај да ојача своје поморске снаге помоћу којих би коначно освојио Котор, чији су грађани у то вријеме озбиљно размишљали да град предају Венецији. Ово није први Сандаљев покушај да створи какву-такву флоту. Почетком јесени успио је да набави и пошаље у Бококоторски залив некакав каталонски брод (*chocha cathellanora*) са дубровачком посадом, што није наишло на одобравање дубровачке владе.⁸ Како год било, Вијеће умољених је расправљало о овој ствари 12. октобра и одлучило да на углађен начин одбије војводу, изговарајући се тиме да немају нити један брод за продају.⁹

⁶ DAD, Reformationes XXXIV, 172v (15. X 1412).

⁷ У документима постоји више варијанти његовог имена: *Grubacius Debreavig*, *Grubacius Dobreavig*, *Grubaz Dobranichi*. S. Ljubić, *Listine*, VII, 24-28, 31, 68. Е. Куртовић је мишљења да овог Грубача треба поистовјетити са Групком, који се под тим именом од новембра 1415. јавља у одлуци Малог вијећа као Сандаљев посланик, те Групком Добричевићем и Групком Поповићем, који се у изворима јављају као Сандаљеви посланици 20-их и 30-их година XV вијека. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, 383-385. и даље по регистру: Добричевић/Добрикијевић Групко, Поповић Групко. *Grupchus Popouich zarinich voivode Sandalii* је у више наврата (1425, 1426, 1427, 1432, 1433, 1434, 1436. и 1437) долазио у Дубровник по конавоски доходак који је Република Св. Влаха исплаћивала Сандаљу и његовим потомцима за уступљену јужну половину Конавала у износу од 500 перпера годишње. Исп. М. Динић, *Дубровачки трибути*. у: М. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд: 2003, 740-741. Ми бисмо, ипак, уз извјестан опрез, оставили отворену дилему о томе да ли је велики број варијанти имена овог посланика само посљедица неспособности писара, невичних словенском језику, да на латинском исправно забиљеже његово име, или се, ипак, ради о различитим особама. Исп. А. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*. у: А. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: 1972, 153-154.

⁸ DAD, Reformationes XXXIV, fol. 171v (8. X 1412); *Историја Црне Горе*, II-2, 110.

⁹ DAD, Reformationes XXXIV, fol. 172r. Одлучено је *de excusando nos a petitione quam fecit nobis Sandalis pro brigentino*.

Други разлог због којег је војвода Сандаљ послао посланике у Венецију тицао се депозита од 12.000 дуката који су маја 1411. заједнички уложили као штедни улог у тзв. „житну комору“ (*camera frumenti*) он, његова тадашња друга жена Катарина и њена мајка, баница Анка, уз добит од 4%. Након развода са Катарином Сандаљ је настојао да овај депозит ликвидира, али се априла 1412. његов посланик вратио необављеног посла јер су Млечани тражили да се заједно са Сандаљевим појаве и овлашћени представници његове бивше жене Катарине и њене мајке, банице Анке. Млечани су истицали да је новац заједнички уложен, те да се само тако може и подићи. На јесен је договорено да се и та ствар доврши, па је Сандаљев посланик, поред тога што је имао овлашћење да склопи мир између Балше III и млетачке владе, морао да обави и овај посао.¹⁰ Заједно са њим у Дубровник су са важећим овлашћењима дошли посланици Катарине и њене мајке Анке. Међу њима је главни био извјесни Радослав (*Radozlavus*).¹¹

Дубровачка влада је настојала да изнађе најбољи начин како би превезла путнике, па је Вијеће умољених поново 15. октобра расправљало о захтјевима угледне властеле из залеђа и одлучило да се поменути посланици упуте неким бродом који би ишао ка Венецији, и то о трошку дубровачких грађана. Одлучено је и да се пише Млечанима поводом молби војводе Сандаља и банице Анке.¹² У наредним данима ови су посланици отпутовали, а остало је сачувано и пропратно писмо дубровачке општине.¹³ Дужина пловидбе је варирала зависно од временских (не)прилика. У идеалном случају пут од Дубровника

¹⁰ О овом депозиту у Венецији в. S. Ljubić, *Listine*, VI, 252-254; Б. Храбак, *Венеција и Сандаљ Хранић* 80–81; Б. Храбак, Венеција и Босанска држава. у: Б. Храбак, *Из старје прошлости Босне и Херцеговине*, 3, Београд: 2004, 53; М. Šunjić, *Bosna i Venecija*. Sarajevo: 1996, 133; Е. Kurtović, „Državni depozit“ (depozit banice Anke, Sandalja Hranica i Katarine u Dubrovniku 1406–1413. godine). Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 1999: br. 28, 66-68; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, 186-187.

¹¹ У питању је Радослав Стипковић (**Радослав Стѣпковиѣ**, *Radoslawus Stipchouich*), који се и током јануара 1413. бавио у Дубровнику пословима око Анкиног и Катарининог депозита, а касније се помиње као Сандаљев властелин. К. Јиречек, *Споменици српски*. Београд: 2007², 62; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 313, 354-356; II–2, 39. и 51; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, 384. О њему и његовом поријеклу је расправљао и Ђ. Тошић, Споредна грана племена Косача. Београд: *Зборник за историју БиХ*, САНУ, 2002: бр. 3, 66-67.

¹² DAD, *Reformationes* XXXIV, fol. 172v.

¹³ DAD, *Lettere e commissioni di Levante* VII, fol. 53r (19. X 1412).

до Венеције трајао је најкраће од три до четири дана, а у просјеку око недељу дана. Зими, због лошег времена, и знатно дуже, понекад више и од 20 дана.¹⁴

Посланици су успјешно обавили посао ради којег су и упућени. Дана 26. новембра 1412. сачињен је мировни уговор којим је окончан рат између Млечана и Балше III, а три дана касније постигнут је и договор да се депозит равномјерно распореди на два дијела од по 6.000 дуката који се могао подићи тек за четири мјесеца.¹⁵ Изгледа да су посланици банице Анке и војводе Сандаља кренули из Венеције одмах након обављеног посла. У Дубровник су приспјели највјероватније до 14. децембра, пошто је тада и дубровачко Мало вијеће одлучило да пише војводи Сандаљу *pro avaria* због непогоде која је задесила брод са важним путницима и његовом робом.¹⁶ Захтјев је војводи сутрадан послан.¹⁷ У писму Дубровчани наводе да су се посланици вратили из Млетака и да су приликом повратка упали у страховиту олују, те да би спасили главе (...) бацилише у море неки дио трга и пратеће робе што је била у броду да се он олакша да их морска сила не би потопила. Даље објашњавају да се оштећеним лицима штета намирају од терета који је преостао на броду: *Јер, господине војводо, ако таквог поступка и закона не би било, коме би се десило онакво зло вријеме, могли би се у броду или лађи људи исјећи бранећи и не дајући свој трг или пртљаг избацити, те би тако чинећи једва се од погибељи избавили, али*

¹⁴ J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik: 1939, 21.

¹⁵ S. Ljubić, *Listine*, VII, 23-32.

¹⁶ DAD, Reformationes XXXIV, fol. 52v. Ријеч *avaria* је означавала „doprinos за naknadу штете нанесене brodovima и robi, као и за izvanredne трошкове за вријеме вођње или пута трговаса“ *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae*, I, Zagreb: 1969, 86. О термину „аварија“ (или „хаварија“) детаљније Z. Šundrica, *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta*. Dubrovnik: 1972, 16-17; *Avarija, Pomorska enciklopedija, 1*, Zagreb, 1972, 232-234 (V. Brajković–L. Tambača); A. Marinović, *Dubrovačko pomorsko pravo*, I, Split: 1998, 151-157; A. Cvitanić, *Naše srednjovjekovno pomorsko pravo*. u: A. Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split: 2002, 741-743; V. Pezelj, *Pomorske havarije u dalmatinskom statutarnom pravu. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 2006: br. 43–1, 83-104.

¹⁷ У издањима М. Пуцића и Љ. Стојановића документ је издат са једном грешком. Оба приређивача погрешно су прочитали слово једне ријечи на почетку реченице која долази након инскрипције и салутације. У наведеним издањима стоји (...) **ДОИДОШЕ НАШИ ПОСЛИ И ГОСПОГК БАНИЦЕ** (...). Умјесто ријечи **НАШИ** (дубровачки) требало би да стоји **ВАШИ** (Сандаљеви). Овом ситном грешком дјелимично је измијењен смисао писма јер би се онда дало закључити да су баничини и дубровачки посланици, умјесто Сандаљевих, обављали за њега неке послове у Венецији.

знајући за закон, нико не брани да се баца. У наставку писма га обавјештавају и о томе да ће његова роба остати сачувана и неће бити продана уколико плати 12 дуката да би се обештетили остали људи чија је роба побацана у море. Одредбе закона који Дубровчани помињу, а чији су разлози за његово доношење лијепо описани у писму чији смо извод цитирали, прописане су седмим чланом седме књиге Дубровачког статута.¹⁸

Само писмо нам не сугерише о каквој се то Сандаљевој роби ради. Међутим, из формулације одлуке дубровачког Малог вијећа од 14. децембра сазнајемо да се напријед наведена накнада од 12 дуката односи, ипак, на неке *pannos*, тј. тканине (или одјећу). Тканине су у средњем вијеку биле цијењена роба и није била тако ријетка појава да су се угледна властела из Босне снабдијевали луксузним одјевним и осталим предметима из италијанских градова. У прилог томе иде и једна епизода која се десила четири мјесеца касније. Нешто мало прије истека поменутог рока у Венецију је, крајем марта или почетком априла 1413, по наведени износ од 6.000 дуката дошао Сандаљев посланик. Мислећи да ће му одмах бити исплаћен наведени износ, он је у међувремену, изгледа на вересију, накуповао свакакве скупочијене ствари које сада није имао чиме да плати јер су Млечани отезали са исплатом, пошто су, вјероватно, паре потрошили на неке своје хитније потребе. У међувремену су Сандаљеви посланици поднијели некакве листове по којима би њихов господар требало да добије чак 10.000 дуката умјесто раније предвиђених 6.000, што су Млечани одбили. Дио новца је Сандаљу исплаћен тек након више од мјесец дана натезања. Оно што би допунило наше претходно казивање односи се на дио млетачког документа у којем је наведено шта је купио тај Сандаљев посланик. Млечани су навели да је посланик набавио *златоткане свилене тканине, бисере и неке коже приличне вриједности*.¹⁹ Осим тога, Сандаљ се Млечанима тада пожалио да су неке ствари, које је послао *око Божића* као поклон Балши III, задржали

¹⁸ (...) *Ako bi se pak desilo da se brod, usljed vremenskih nepogoda, bude morao rasteretiti bacanjem stvari u more, ili bi pretrpio koju štetu od gusara, čitava šteta treba da se nadoknadi putem havarije iz dobara koja se nađu na brodu i od istog broda, snizujući mu vrijednost za trećinu.* Z. Šundrica, *Prijevod sedme knjige*, 23; *Statut grada Dubrovnika*. (preveli M. Križman i J. Kolanović), Dubrovnik: 1990, 195; A. Marinović, *Dubrovačko pomorsko pravo*, I, 174, 207; *Statut grada Dubrovnika*. (preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić), Dubrovnik: 2002, 377.

¹⁹ (...) *pannos aureos siricos, perlas et aliqua alia non parvi valoris* (...), S. Ljubić, *Listine*, VII, 99; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*. Београд: 1982, 59-60.

кнез и капетан Скадра. Млечани су, између осталог, потврдно одговорили на ову малу молбу и обећали му да ће наведене ствари, међу којима су била и два огртача (или мантила) (*duas pelandas*), бити уредно враћене. Један сличан одјевни предмет 1403. године је плаћен 50 дуката.²⁰ Не треба сумњати у то да су ови дарови намијењени Балши стигли бродом половином децембра управо са оним Сандаљевим и Анкиним посланицима који због лошег времена на путу *умало нису погинули*. Комплетан попис ствари у депозиту војводе Сандаља у Дубровнику свједочи не само о богатству појединих наших средњовјековних породица, него и о материјалној култури једног времена.²¹ ■

ABOUT A SEA DISASTER
Several details from the private life and about the diplomatic
activities of Duke Sandalj Hranić

Summary

The paper deals with two letters sent by the Ragusan government to Duke Sandalj Hranić regarding the envoys who were engaged in various diplomatic, private and legal activities in Venice on his behalf. These activities were connected to the peace arrangement between the Venetian Republic and Balša III, the ruler of Zeta, as well as to a liquidation of a deposit of 12.000 ducats which the Duke, together with his second wife Katarina, deposited in Venice. The paper contains a commentary of a regulation from a medieval maritime law regarding the refund of damage endured in outstanding circumstances ■

²⁰ S. Ljubić, *Listine*, VII, 119; Б. Храбак, *Венеција и Сандаљ Хранић*, 84; Б. Храбак, *Венеција и Босанска држава*, 56-57; М. Шунјић, *Bosna i Venecija*, 133-134.

²¹ О депозиту в. Е. Lilek, *Riznica porodice „Hranići“ (nadimak Kosača)*, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1889, br. I-2, 1-25; Е. Kurtović, *Državni depozit*, 57-103; О каснијим депозитима за период од 1413. до 1435. в. Е. Kurtović, *Kretanje u depozitu Sandalja Hranića u Dubrovniku 1413-1435. god.*, Mostar: *Hercegovina, Arhiv Hercegovine i Muzej Hercegovine*, 2000: br. 11-12, 29-53; Е. Куртовић, *Из историје банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку*. Београд: 2010. О материјалној култури Б. Радојковић, *Материјална култура босанске властеле*. Београд: *Зборник за историју БиХ, САНУ*, 1995: бр. 1, 67-83.

UDK: 341.76:325.14 (497.6) "18"
Izvorni naučni rad

ABDUL-HAMID U BOSNI

Edin Radušić
Filozofski fakultet u Sarajevu
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U prilogu se analiziraju i kontekstualiziraju podaci koji govore o boravku u Bosni britanskog podanika Afganca Abdul-Hamida, rođenog u britanskoj Indiji. On s porodicom u najisturenijoj osmanskoj provinciji potkraj sultanove vlasti živi i posluje duže od petnaest godina. Abdul-Hamid i u prijelomnim trenucima austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i otpora okupaciji 1878. godine svoju sudbinu i sudbinu svoje porodice veže uz Bošnjake, učestvuje u oružanom otporu i biva zarobljen od austrijskih okupacionih trupa. Prate se i aktivnosti Britanskog konzulata u Sarajevu u vezi s njegovim puštanjem na slobodu.

Ključne riječi: Afganac Abdul-Hamid, Bosna i Hercegovina, Britanski konzulat, zakup desetine, austrougarska okupacija i otpor okupaciji.

Abstract: This contribution analyses and contextualizes data about an Afghan named Abdul Hamid who was a British subject born in British India and who stayed in Bosnia. Together with his family he lived and worked for more than 15 years in the farthest province of the Ottoman Empire at the end of the Sultan's reign. Even in the crucial moments of the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, Abdul Hamid tied his and his family's destiny to the fate of the Bosniaks, he participated in the armed resistance and was arrested by the Austrian occupying troops. The contribution also follows the activities of the British consulate in Sarajevo regarding his release.

Key words: Afghan Abdul Hamid, Bosnia and Herzegovina, British consulate, farming of the tenth, Austro-Hungarian occupation, resistance to the occupation.

Devetnaesto stoljeće je u Bosnu i Hercegovinu, kao i u cijelo Osmansko carstvo donijelo velike promjene. Proces ubrzanih promjena, u prvoj fazi u formi temeljitih reformi političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih prilika, a kasnije promjenom vrhovne vlasti i nametanjem sistema i vrijednosti koje su ranije vrijedile *s one strane*, ispoljavao se na različite načine. Promjene u jednoj utjecale su na stanje u drugoj sferi života. Ono što je nekada bilo nepoznato postaje poznato, što je bilo strano postaje domaće, što je nekada bilo čudno postaje uobičajeno, nekada lojalni podanici postaju buntovnici (neki nekadašnji buntovnici to i ostaju), državotvorni elementi postaju sumnjivci, a sumnjivci državotvorni, nekadašnji stranci postaju domaći, a domaći postaju stranci. Ljudi dolaze i odlaze.

Centralizacija vlasti praćena ukidanjem specifičnog položaja Bosne unutar osmanske države (“supsistem”), koja je od strane većine Bošnjaka muslimana shvatana kao najbolnija posljedica osmanskih reformi, kao činovnike u njihovu zemlju dovodi pripadnike različitih naroda iz raznih krajeva Carstva.¹ Iako postojanje stranaca u Bosanskom ejaletu/vilajetu (domaćih, osmanskih i onih drugih, *pravih*) nije bilo ekskluzivitet 19. stoljeća, promijenjene okolnosti i brojnost izvora različite provenijencije omogućili su da saznamo malo više o nekima od njih. Kada jedan stranac, Afganac, rođen u dalekoj britanskoj Indiji i britanski podanik, nosi sultansko ime, dolazi da posluje i ostaje da živi s porodicom u Bosni više od deceniju i po, bavi se poslom koji mu zakonski nije bio dopušten i svoju sudbinu u prijelomnim trenucima okupacije i otpora okupaciji veže uz domaće ljude Bošnjake, onda takav čovjek privlači posebnu pažnju.

Historiografska literatura koja se bavila bosanskohercegovačkim stanovništvom, njegovom vjerskom, etničkom i rasnom strukturom i karakteristikama, dinamikom promjena etničkog sastava stanovništva i njegovog identiteta (i u jednini i u množini), kao i ona koja se usredsredila na migracijska kretanja većih i manjih grupa vezanih za Bosnu i Hercegovinu (doseljavanja, iseljavanja) ili, još konkretnije, koja

¹ Koliko nam je poznato, stranac Abdul-Hamid, koji je glavna tema ovog rada, nije bio osmanski činovnik.

tretira strance u 19. stoljeću, ne spominje prisustvo Afganaca u Bosni i Hercegovini.² Muhamed Hadžijahić u radu koji na osnovu primarnih izvora najkonkretnije tretira pitanje etničkih manjina u dva posljednja stoljeća osmanske uprave u Bosni i Hercegovini u brojnije manjinske etničke skupine ubraja Jevreje, Albance, Cigane, Karavlahe (Cigane Karavlahe), Cincare, Turke, Čerkeze, a zaključuje da se pored njih u *neznatnoj mjeri našlo (se) u Bosanskom pašaluku i pripadnika nekih drugih naroda koji nisu južnoslovenskog porijekla: Grka, Armenaca, Poljaka, Mađara, Nijemaca, Austrijanaca i dr(ugih)*³, ne navodeći koji bi ti drugi narodi bili.

Iako prisustvo Afganaca *Abdul-Hamida*, njegove supruge i sina, zabilježeno u tri izvora,⁴ nekoliko činjenica o njegovom životu i njegovoj aktivnosti u Bosni, kao i prepoznati ili mjestimice pretpostavljeni kontekst njegove povezanosti s Bosnom ne omogućavaju pouzdan odgovor na pitanje *otkud da on dođe baš u Bosnu i tu ostane da živi*, i posebno da rekonstrukcija njegovog boravka u Bosni i Hercegovini neće

² Dorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: SAN, CCXXIX/12, 1955; Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo: Svjetlost, 1980; *Migracije i Bosna i Hercegovina* (gl. ur. Nusret Šehić). Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, 1990; Diskusija: Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini (posebno vidi prilog Muhameda Hadžijahića, Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća, 289-300), Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, XI-XII/11-12, 1975-1976, 261-342; Muhamed Hadžijahić, O maninskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću, do okupacije 1878. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju Sarajevo: XVII/18, 1981, 203-220.

³ M. Hadžijahić, O maninskim etničkim skupinama, 203, 219. Ovi pojedinci iz malobrojnih naroda su se vremenom, ukoliko nisu iselili, utopili u domaće stanovništvo, pri čemu je njihova vjerska pripadnost bila ključna odrednica pravca hoće li postati današnji Srbi, Hrvati ili Bošnjaci. Izuzetak čine Mađari i Poljaci, prebjezi nakon neuspjeha mađarske revolucije 1848. godine, koji su prešli na islam, izuzev Mihajla Đurđevića, koji je prešao na pravoslavlje i bio učitelj u srpskoj školi u Banjoj Luci. Isto, 220. U austrougarskom razdoblju doseljava se novo stanovništvo različitih vjera i narodne pripadnosti, čime slika bosanskohercegovačkog stanovništva postaje još šarenija. Doseljavaju se Jevreji aškenazi, Ukrajinci grko-katolici, evangelisti, Hrvati, Srbi, Nijemci, Poljaci, Rusini, Česi, Mađari, Slovenci, Italijani, Rumuni, Slovaci i drugi (ostalih doseljenika je prema popisu iz 1910. bilo 650). Iljas Hadžibegović, Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918 godine), *Revija slobodne misli*, br. 19-20. januar-mart 1999, 97-101.

⁴ *F.O. 195/1212, Freeman-Layardu*, Bosna Serai, 12. December 1878, no. 76; Vice Consolato Austro-Ungarico – Consolato Generale Austro-Ungarico Sarajevo, Banjaluka, 22. Novembar 1878, no. 828, Copy, u: *F.O. 195/1212, Freeman-Layardu*, Bosna Serai, 12. December 1878, no. 76; *F.O. 195/1212, Freeman-Layardu*, Bosna Serai, 30. December 1878, no. 79.

značajnije promijeniti dosadašnju spoznaju o stanovništvu i dinamici etničkog kretanja u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća, mišljenja smo da nam analiza poznatih podataka i njihova kontekstualizacija mogu barem malo približiti to vrijeme i ljude tog vremena.

Izvori (svi s kraja 1878. godine) pričaju šturu priču o tom čovjeku i njegovoj sudbini. Zvao se Abdul-Hamid i bio je Afganac, koji je prema vlastitoj izjavi (potvrđenoj od Britanskog generalnog konzulata u Carigradu) rođen u britanskoj Indiji. Kako saznajemo iz izvještaja britanskog privremenog konzula Edwarda Freemana, on je u periodu do 1878. godine duže od 15 godina stalno boravio u Bosni. Zanimljivo je da se do 1876. nije predstavljao kao britanski podanik, niti je bio u kontaktu sa Britanskim konzulatom u Bosni. Te 1876. godine zatražio je zaštitu britanskog konzula Williama Richarda Holmesa, kojemu je zaštita britanskih podanika na teritoriji koju je pokrивao njegov konzulat bila jedna od važnijih zadaća. Tom prilikom Abdul-Hamid je bio uključen u više sudskih procesa, i sa osmanskim vlastima i sa domaćim privatnim licima. Radilo se o parnicama pokrenutim u vezi sa desetinom na poljoprivredne proizvode, koju je Abdul-Hamid uzimao u zakup u nekim okruzima Banjalučkog i Bihaćkog sandžaka, iako on kao britanski podanik (stranac) zakonski nije imao pravo na taj posao. Kako nije mogao dokazati britansko podaništvo, konzul Holmes i Edward Bothamley Freeman, sekretar Konzulata u Sarajevu i kasniji vicekonzul u Mostaru i konzul u Sarajevu, tada su mu odbili pružiti pomoć i zaštitu u spomenutim sporovima. U proljeće naredne 1877. godine on se uputio u Carigrad i od tamošnjeg britanskog generalnog konzula Fawcetta osigurao certifikat da je on britanski podanik. To mu je omogućilo da ga od tada britanski konzularni predstavnici u Bosni prepoznaju kao podanika *Njenog Veličanstva* britanske kraljice.

Međutim, kako poznati izvori o Abdul-Hamidu ne govore ništa o angažmanu Britanskog konzulata u spomenutim sudskim sporovima, nije nam poznato da li je, i ako jeste, kakve je koristi na sudu imalo dokazivanje britanskog podaništva za Abdul-Hamida. Čini se da su ti procesi bili završeni prije dokazivanja britanskog podaništva od strane Abdul-Hamida i da se Britanski konzulat nije posebno angažirao u njegovu korist na sudu.⁵

⁵ U izvještajima poslanim iz Britanskog konzulata u Sarajevu i zaprimljenim u njemu za 1876. i 1877. godinu nema spomena Abdul-Hamida, iako se iz spomenutih izvještaja iz 1878. godine (*F.O. 195/1212, Freeman-Layardu*, Bosna Serai, 12. December 1878, no. 76; Vice Consolato Austro-Ungarico – Consolato Generale Austro-Ungarico Sarajevo, Banjaluka, 22. Novembar 1878, no. 828, Copy, u: *F.O. 195/1212, Freeman-Layardu*, Bosna Serai, 12. December 1878, no. 76; *F.O. 195/1212, Freeman-Layardu*, Bosna Serai, 30. December 1878, no. 79), vidi kontakt Abdul-Hamida sa Britanskim konzulatom u obje te godine. Vjerovatno su nemiri u Bosni i Hercegovini i istočna kriza kao cjelina učinili ovo pitanje marginalnim.

Abdul-Hamid je ponovo zabilježen u građi Britanskog konzulata nakon što su on i njegov sin pali u ruke austrougarskoj vojsci 14. augusta 1878. godine. Tom prilikom je njegova supruga pismeno zamolila tada privremenog konzula u Bosni Freemana da isposluje oslobađanje Abdul-Hamida i njenog sina (u građi se ne spominje njegovo ime). Oni su bili zatočeni zajedno sa još nekim muslimanima u *Austrijskoj Gradiški* (Stara Gradiška), nakon zarobljavanja koje je uslijedilo poslije napada krajiških Bošnjaka na Banju Luku 14. augusta. Za razliku od ranije spomenutog sudskog spora u koji je bio uključen Abdul-Hamid, ovoga puta je Britanski konzulat, priznajući mu britansko podaništvo, poduzeo određene aktivnosti u cilju ispitivanja okolnosti njegovog hapšenja i držanja u zatvoru. Freeman je zatražio od austrougarskog generalnog konzula da ga preko Depola, njemu potčinjenog vicekonzula iz Banje Luke, upozna sa Abdul-Hamidovim slučajem. Informacije iz Banje Luke su pristigle početkom decembra 1878. godine, nakon čega je Freeman o poznatim pojedinostima slučaja upoznao Henryja Layarda, britanskog ambasadora u Carigradu.

Depolo je izvijestio da je Abdul-Hamid sa još nekim muslimanima bio uhapšen u vrijeme sukoba domaćih muslimana i okupacionih trupa, a zbog toga što je pucao na austrijske vojnike. Nakon što je uhapšen, privremeno je bio zatvoren u banjalučku lokalnu tvrđavu, da bi poslije toga bio deportovan na austrijsku teritoriju u Staru Gradišku. Nadležne vojne vlasti su saopćile da je on u toku sukoba na austrijske vojnike pucao sa prozora kuće koja je njemu pripadala. Freeman nije bio uvjeren, pozivajući se na ono što je znao o njemu, da je baš Abdul-Hamid pucao, već je pretpostavljao da se zatekao u kući zajedno sa onima koji su otvarali vatru.

Freeman je napomenuo Layardu da bi prema odredbama opće amnestije od 9. novembra Abdul-Hamid trebao biti oslobođen. Međutim, to se nije desilo još ni 22. novembra, kada je Depolo napisao dopis austrijskom generalnom konzulu, a koji je kasnije proslijeđen u Britanski konzulat. Ipak, do oslobađanja Abdul-Hamida došlo je veoma brzo. Iz Freemanove depeše Layardu od 30. decembra 1878. godine vidi se da je Abdul-Hamid pušten na slobodu i da se vratio u mjesto stanovanja (Banja Luka). S obzirom da su na slobodu pušteni i ostali zarobljenici koji su bili obuhvaćeni proklamovanom amnestijom, teško se može zaključiti da je akt oslobađanja Abdul-Hamida bio rezultat njegovog posebnog statusa kao britanskog podanika, iako ne treba potpuno zanemariti ni utjecaj aktivnosti britanskog konzula Freemana i njegovo apeliranje na sprovođenje amnestije, do koje je došlo sa izvjesnim zakašnjenjem.⁶

⁶ *F.O. 195/1212, Freeman-Layardu, Bosna Serai, 30. December 1878, no. 79.*

Šta iz raspoloživih podataka možemo zaključiti (ili na nekim mjestima pretpostaviti) o Abdul-Hamidu i njegovoj porodici, te o okolnostima koje su ga dovele i omogućile mu da ostane da živi u Bosni?

Treba upozoriti da bi prvi dio narednih zaključaka mogao biti pouzdan, dok je drugi dio baziran na pretpostavkama. Počet ćemo od pretpostavke da se vjerovatno o Abdul-Hamidu nalazilo nešto podataka u Vilajetskom arhivu, koji je, nažalost, kao što je poznato, nestao nedavnim uništavanjem Orijentalnog instituta od strane Vojске Republike Srpske. Dalje, koliko mi je poznato, Abdul-Hamid je bio čovjek koji je do kraja osmanske uprave došao samoinicijativno u Bosnu iz najudaljenijeg kraja svijeta, da posluje i tu živi sa svojom porodicom na duže vrijeme, iako najvjerovatnije ne direktno iz zemlje rođenja (kao što je spomenuto, bio je Afganac, rođen u britanskoj Indiji).

Odgovor na osnovno pitanje motiva i načina njegovog dolaska iz poznatog možemo samo naslućivati. Iz izvornih podataka se vidi da je on u Bosnu došao prije 1863. godine i nije nam poznato čime se bavio prije 1876. godine, mada se iz njegove kasnije aktivnosti može naslućivati da je bio boljeg imućnog stanja. Potkraj osmanske vlasti u Bosni sigurno se bavio zakupom desetine na poljoprivredne proizvode “*u nekim okruzima banjalučkog i bihaćkog sandžaka*” i u vezi s tim poslovima bio je “*uključen u više sudskih procesa, i sa osmanskim vlastima i sa domaćim privatnim licima.*” On u to vrijeme ima ženu i sina i vlastitu kuću u Banjoj Luci, iz čega se da zaključiti da se bavio krupnim poslovima, posebno zbog zakupljivanja desetine na prostoru dva sandžaka. Ako pretpostavimo da je motiv dolaska Abdul-Hamida u Bosnu bio bavljenje poslovima zakupa, što bi bilo realno očekivati, jer je poslije prelaska desetine u državni porez nakon ukidanja spahija u Bosni od strane Omer-paše Latasa i popisa desetine 1851. godine⁷ otvoren prostor za osobe koje imaju novac da ga ulože i umnože u tom poslu,⁸ ostaje nerazjašnjeno nepogodno vrijeme njegovog dolaska. Naime, u periodu između 1860. i 1866. godine bilo je zabranjeno davanje desetine pod zakup kako bi se izbjegle zloupotrebe i preopterećenje stanovništva.⁹ Ostaje samo da izaberemo između dva odgovora – ili je Abdul-Hamid došao prije ukidanja zakupa desetine (izvor iz 1878. kaže da u Bosni živi duže od 15 godina, što ne ograničava njegov dolazak na 1863. godinu) ili se u početku bavio

⁷ Ahmed S. Aličić, Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka, Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju: *XVI/17*, 1980, 129-141.

⁸ Državi treba novac, a kako je desetina prirodni porez, osobe s novcem (trgovci i neki drugi) pojavljuju se kao posrednici u ubiranju poreza između države i poreskih obaveznika. Zakupnici očekivano u tom poslu nastoje i zaraditi.

⁹ Ibrahim Tepić, *Trgovina Bosne i Hercegovine od 1856. do 1875. godine*. (Rukopis), 11, 38.

nekim drugim poslom, vjerovatno trgovačkim, jer je to bio dobar osnov za kasnije uključivanje u poslove sa zakupom desetine. Ne znamo čime se pored zakupa desetine bavio ni u periodu kada imamo više podataka o njegovoj aktivnosti (1876-78). Iako bi bilo logično da se bavio trgovinom (ako ništa, barem prodajom prikupljenih poljoprivrednih proizvoda na ime desetine), nama poznati izvori ga ne zovu trgovcem, već se koriste sintagme *izvjesni Abdul Hamid*, *pomenuti Abdul Hamid*, *britanski podanik Abdul Hamid*.

Zanimljivo je pitanje da li je Abdul-Hamid u Bosnu došao s porodicom ili ju je zasnovao u Bosni? Da li mu je žena Bošnjakinja ili nije? Zasiurno znamo da je on 1878. godine porodičan čovjek koji ima suprugu i vjerovatno poodraslog sina. Da li je imao više djece, izvori ne govore, iako to nije isključeno. Činjenica da je zajedno sa Abdul-Hamidom u augustu 1878. godine uhapšen i njegov sin u uobičajenim vremenima (manje turbulentnim) pouzdano bi odgovorila na navedeno pitanje na sljedeći način: Abdul-Hamid je u Bosnu došao s porodicom, suprugom i najmanje jednim muškim djetetom, jer, ako je njegov sin uhapšen, mora biti da je bio punoljetan, a u protivnom bi morao imati manje od dvanaest godina (pronalaženje supruge, trudnoća, rođenje djeteta), jer dijete ne bi moglo biti uhapšeno i još poslano izvan zemlje. Vjerovatno je tako i bilo. Iako su zabilježeni slučajevi da su okupacione trupe hapšile i zatvarale i malu djecu koja po svjedočanstvima nisu bila sposobna pušku nositi, a kamoli pružati otpor organiziranoj vojnoj sili,¹⁰ teško bi bilo pretpostaviti da je dijete, čak i da je uhapšeno, bilo deportovano izvan zemlje s ostalim muškarcima (u Staru Gradišku). Valja ukazati na to, iako nam se ova mogućnost čini malo vjerovatnom, da je Abdul-Hamid mogao u Bosni oženiti ženu koja je od ranije imala sina, jer prvi izvor spominje da je njegova supruga tražila oslobođenje njenog muža i sina (što ne mora značiti da je on i Abdul-Hamidov sin), a drugi i treći izvor ne spominju sina uopće, iako se i on vjerovatno nalazio među spomenutim puštenim civilima.

Sljedeće zanimljivo pitanje je Abdul-Hamidovo podaništvo. Poznato nam je zasigurno da je on dokazao kako je rođen u britanskoj Indiji, čime je od proljeća 1877. Osigurao sebi status britanskog podanika. Činjenica da do 1876. godine nikada nije dolazio u Britanski konzulat u Bosni i nije se predstavljao kao britanski podanik ima više dimenzija. Poznati podaci ukazuju na zaključak da do spomenutog sudskog spora Abdul-Hamidu nije bilo važno da ističe svoje britansko podaništvo; štaviše, ono mu je moglo i štetiti, jer kao stranac nije mogao ulaziti u poslove zakupa desetine. Tek kada je ušao u nerješive probleme u ostvarivanju svojih interesa, "sjetio se" da bi kao britanski podanik mogao iskoristiti zaštitu jedne od stranih sila koje su imale jak utjecaj kod osmanskih vlasti u Bosni. Posebno se to odnosi na Veliku Britani-

¹⁰ FO 195/1212, *Freeman-Layard*, Bosna Serai, 22nd August 1878, no. 52.

ju, koja je percipirana kao prijateljska država. Kako smo već spomenuli, vjerovatno je dokazivanje podaništva trajalo duže od sudskog procesa (do proljeća 1877. godine), pa tada do kraja ne možemo vidjeti opravdanost Abdul-Hamidovih očekivanja. Iskazani odnos prema Abdul-Hamidu u slučaju njegovog hapšenja rasyjetljuje pitanje britanskog podaništva (državljanstva) u konkretnom slučaju. Abdul-Hamidovo hapšenje i poduzete aktivnosti konzulata pokazuju odgovornost predstavnika britanske vlasti i brigu prema onima koji su smatrani britanskim državljanima. Kada je bilo nesumnjivo da je Abdul-Hamid britanski podanik, on dobija konzularnu zaštitu, bez obzira na njegovu vjersku pripadnost (vjerujemo da je musliman). Na kraju analize Abdul-Hamidovog slučaja mogu se tumačiti i tadašnji odnosi između Britanskog i Austrijskog konzulata i posredno odnosi između dvije države, u to vrijeme saveznice. Sigurno je aktualno savezništvo utjecalo na brz i temeljit odgovor austro-ugarskog Generalnog konzulata o Abdul-Hamidovom slučaju (preko Vicekonzulata u Banjoj Luci), koji nam je na kraju pomogao u djelimičnoj rekonstrukciji njegovog života i aktivnosti u Bosni i Hercegovini. Nakon njegovog puštanja na slobodu i povratka u Banju Luku nismo bili u mogućnosti pratiti Abdul-Hamidovu dalju sudbinu, a i to vrijeme je u Bosnu i Hercegovinu donijelo brojne promjene i neke nove strance, pa slučaj Abdul-Hamida nema isti značaj kao ranije.

Iako nam nije poznat kontekst u kojem se Abdul-Hamid našao na strani protivnika austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, sama činjenica da je bio s te strane i da je njegova kuća bila uporište branilaca protiv okupacionih vojnika, daje nam za pravo da tvrdimo kako je on *u prijelomnim trenucima okupacije i otpora okupaciji svoju sudbinu i sudbinu svoje porodice vezao uz sudbinu Bošnjaka*. Vjerovatno su dugogodišnji boravak i sve što s tim ide utjecali da Abdul-Hamid neizvjesnost u kojoj su se našli Bosna i njeni stanovnici osjeti kao svoju neizvjesnost i opasnost za sebe i svoju porodicu. Mišljenje koje iznosi Freeman da on vjerovatno nije pucao na austrijske vojnike ne umanjuje ovaj zaključak. Nije izvjesno da je to tačno, jer se radi o pretpostavci britanskog konzularnog predstavnika, koja je Abdul-Hamidu trebala ići u prilog za njegovo oslobođenje. U krajnjoj liniji, to i nije odlučujuće, jer njegova spremnost da kuću stavi na raspolaganje braniteljima i da budu s njima u vrijeme oružanog okršaja doprinose opravdanosti spomenutog zaključka.

Iako postojanje stranaca u Bosanskom ejaletu/vilajetu nije bilo ekskluzivitet 19. stoljeća, promijenjene okolnosti i brojnost izvora različite provenijencije omogućili su dodatnu spoznaju o njima. Jedan od stranaca bio je i Afganac Abdul-Hamid. Rođen je u Britanskoj Indiji i bio je britanski podanik. Podaci zabilježeni u izvorima

Britanskog konzulata u Sarajevu 1878. godine, uz prepoznati ili mjestimice pretpostavljeni kontekst njegove povezanosti s Bosnom, omogućili su djelimičnu rekonstrukciju njegovog prisustva i djelovanja u Bosni. Koliko je poznato, on je bio čovjek koji je do kraja osmanske uprave iz najudaljenijeg kraja svijeta došao samoinicijativno u Bosnu, da u njoj živi na duže vrijeme, iako najvjerovatnije ne direktno iz zemlje rođenja. Abdul-Hamid je poslovao i živio s porodicom u Bosni više od deceniju i po, bavio se zakupom desetine, koji mu zakonski nije bio dopušten, a svoju sudbinu u prijelomnim trenucima okupacije i otpora okupaciji 1878. godine vezao uz svoju novu domovinu. Bio je uhapšen od strane austrougarske okupacione vlasti, a nakon proglašenja amnestije oslobođen sa ostalim učesnicima otpora okupaciji ■

ABDUL HAMID IN BOSNIA

Summary

Even though the existence of foreigners in the Bosnian eyalet/vilayet was not exclusive to the 19th century, the changed circumstances and the availability of numerous sources of different provenance allow us to gain more information about them. One of those foreigners was an Afghan called Abdul Hamid. He was born in British India and was a British subject. The data recorded in the sources of the British consulate in Sarajevo from 1878, along with a recognized or supposed context of his connection with Bosnia, enabled us to partially reconstruct his presence and activities in Bosnia. As far as it is known, he came of his own free will to live in Bosnia from the farthest part of the World and remained there until the end of the Ottoman rule. Abdul Hamid worked and lived with his family in Bosnia more than a decade and a half, engaged in the farming of the tenth which he was legally not allowed to do, and in the crucial moments of the occupation and resistance to the occupation in 1878 he tied his destiny to his new homeland. He was arrested by the Austro-Hungarian occupying government and after the proclamation of amnesty he was released together with other participants of the resistance ■

UDK: 323.2:28 (497.1) “19”
Izvorni naučni rad

STAVOVI ISLAMSKE VJERSKE ZAJEDNICE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE O POLITIČKOM ANGAŽMANU NJENIH SLUŽBENIKA

Mustafa Hasani
Fakultet islamskih nauka u Sarajevu
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Ovaj rad ima za cilj da pokaže neka rješenja pitanja političkog angažmana vjerskih službenika kod nas koja su donijele najviše institucije Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije tridesetih godina prošlog stoljeća. Sedamdesetak godina poslije u Islamskoj zajednici i u medijima aktualiziraju se gotovo isti problemi. U vremenskom okviru zadatom u naslovu ovog rada i kroz arhivsku građu u radu će se prezentirati nastojanje Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije da odgovori problemima i potrebama koje je vrijeme nametalo, a u ovom konkretnom slučaju to je pitanje slobode političkog angažmana vjerskih službenika. U političkom nadmetanju za glasovima birača političke stranke su itekako zainteresirane za dobijanje kredibiliteta koji uživaju vjerske zajednice i Crkve ili njihovi službenici. Međutim, interes političkih partija ili lokalnih političkih moćnika je često bio na štetu IVZ-a i njenih službenika. To je tražilo da se IVZ svojim normativnim aktima odredi spram ovog pitanja i zaštiti. Da je ta potreba bila stvarna, a time i pritisak na IVZ, govori podatak da su u periodu od 1935. do 1938. najviši organi IVZ-a u više navrata morali Odlukama i zaključcima, koje donosimo u radu, normativno urediti ovu oblast.

Ključne riječi: imam, vjerski službenik, politika, politički angažman.

Abstract: This paper aims to show certain solutions how the highest instances of the Islamic Religious Community in the Kingdom of Yugoslavia resolved the issue of political engagement of religious officials during the 1930-ies. The Islamic Community and the media once again highlight the same issues some seventy years later. In the defined timeframe and through archival sources this paper presents the attempts of the Islamic Religious Community in the Kingdom of Yugoslavia to respond to issues and needs which were set by the time, and in this specific case this is the freedom of political engagement of religious officials. In the competition for votes the political parties were interested in gaining credibility already enjoyed by the religious communities and churches, as well as their officials. However, the interest of political parties or local political potentates was often detrimental to the Islamic Religious Community and its officials. This required the Islamic Religious Community to protect itself from this issue through its normative acts. That this requirement was realistic, as well as the pressure on the Islamic Religious Community, is shown by the fact that in the period between 1935 and 1938 the highest organs of the Islamic Religious Community, on many occasions, had to normatively sanction this area through their Decisions and Conclusions which are presented in the paper.

Key word: *imam, religious official, politics, political engagement.*

a. Uvod

Treća decenija prošlog stoljeća je u političkom, ekonomskom, kulturnom dešavanju u BiH bila specifična i izuzetno dinamična. Bošnjaci su se kao narod našli pred brojim izazovima vlastitog identiteta. Islamska vjerska zajednica Kraljevine Jugoslavije gradila je vlastitu poziciju u državi i društvu, s jedne strane, u prostoru koji je u pravnom i političkom smislu bio određen voljom tadašnjih vlasti, i s druge strane, IVZ se pozicionirala shodno umijeću i snazi vlastitog vođstva, te rješenjima i odgovorima na brojna pitanja koja su joj se nametala. Jedno od tih pitanja na koja je IVZ trebala odgovoriti jeste pitanje političkog angažmana svojih službenika u radu političkih partija i političke vlasti. Političke partije su zainteresirane za političku naklonost crkava i vjerskih zajednica, odnosno svećenika i vjerskih službenika koji na državnom ali i lokalnom nivou uživaju moralni kredibilitet značajan za političke partije da ostvare svoje partijske ciljeve i dođu do pobjede na izborima.

Refleksije ovog odnosa ili pritiska političkih partija na crkve i vjerske zajednice rezultirale su činjenicom da su vjerske zajednice i crkve normirale pitanje angažmana svećenika i imama,¹ prije svega u cilju zaštite svoje institucije i misijske zadace koju vrše i u cilju zaštite svojih službenika, posebno onih vjerskih službenika na lokalnom nivou koji su znali biti izloženi pritiscima političkih moćnika i partija koje su takvi predstavljali.

b. Odluka Ulema-medžlisa iz 1935. godine o političkom angažmanu vjerskih službenika

Nakon ubistva kralja Aleksandra u Marseju 1934. godine došlo je do otopljava-nja političke klime koja se do tada ogledala u kraljevom apsolutizmu i diktaturi. Jedna od značajnijih novina proistekla iz ovog novog političkog dešavanja jeste ponovno oživljavanje rada političkih stranaka. Već naredne godine održani su prvi izbori.

Neposredno pred same izbore Ulema-medžlis u Sarajevu obratio se svojom Odlukom svim područnim muftijstvima i sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvi-

¹ Crkve i vjerske zajednice uvijek imaju potrebu da normiraju pitanje političkog angažmana vjerskih službenika, tako da ni današnja situacija nije izuzetak. Kad su pitanju trenutno važeći propisi, Katolička crkva je to pitanje uredila u svom najvišem zakonodavnom aktu, u Zakoniku kanonskog prava (*Codex iuris canonici*), proglašenom za vrijeme pape Ivana Pavla II (25. januara 1983), gdje se kaže: “Kan. 287 - § 1. Neka klerici uvijek nastoje da se među ljudima što više čuvaju mir i sloga utemeljeni na pravdi. § 2. Neka aktivno ne sudjeluju u političkim strankama niti u upravljanju sindikalnim društvima, osim ako to, prema sudu mjerodavne crkvene vlasti, traži zaštita crkvenih prava ili promicanje zajedničkog dobra.” Islamska zajednica u BiH je pitanje obnašanja političkih funkcija imama riješila Odlukom Rijaseta IZ-a donesenoj na vanrednoj sjednici Rijaseta održanoj 28. 8. 2002. godine. U odluci se, između ostalog, kaže:

- 1) “Islamska zajednica neće promovirati ni jednu političku stranku a nosioci vjerskog autoriteta u Islamskoj zajednici ne mogu obnašati nikakvu političku funkciju.
- 2) Prostori Islamske zajednice i javni vjerski skupovi ne mogu se koristiti za promociju bilo koje političke stranke.
- 3) U vjerskom obraćanju muslimanima, naročito sa minbera za vrijeme džuma-namaza, hatibi ne mogu imenovati ni jednu stranku niti političku ličnost, bilo u pozitivnom bilo u negativnom smislu. (...)”

Vidi: *Zakonik kanonskog prava s izvorima (Codex iuris canonici)*, Glas Koncila, Zagreb: 1996, 139-141; Zapisnik sa druge vanredne sjednice Rijaseta održane u Sarajevu 19. džumadel-ahira 1423. h. g, odnosno 28. augusta 2002. godine, u saborskoj sali Rijasetu sa početkom u 10 sati: *Glasnik*, LXIV, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo: septembar-oktobar 2002, 1077-1079.

ma, a povod su bili, kako se u početku Odluke kaže, neki novi “talasi” koji su uzburkali muslimansku javnost, vjerske službenike, a time i IVZ. Tekst Odluke glasi:

Svim područnim muftijstvima i sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima

Za 5. maja 1935. godine raspisani izbori (za Narodnu skupštinu) izazvali su živo kretanje u narodu u raznim pravcima. Ti talasi zahvatili su i neke od vjerskih službenika Islamske vjerske zajednice, povukli ih u izborni vrtlog sa tvrdog terena, da kao takvi služe glavnoj svojoj zadaći, vjerskoj prosvjeti i vjerskom vaspitanju muslimana, dakle općoj i svima muslimanima zajedničkoj potrebi.

Taj predizborni val digao je neke vjerske službenike od njihova bezprijekornog i idealnog poziva, da ih po tom spusti na tlo političko-partiskih obračunavanja i dovede u unakrsni sraz tih političko-partiskih smjernica, iz koga nikako ne mogu izaći bez uštrba po svoj blagotvorni poziv, koji im pruža mogućnost, da se uzvise iznad ovozemnih trzavica.

Izloženo shvaćanje o pozivu vjerskih službenika uvriježeno je muslimanskom svijetu i manifestovalo se je u raznim prilikama, gdje su se islamski vjerski službenici udaljili od svog glavnog poziva i eksponirali u političkoj agitaciji za razne pojedince.

Svakako pod tim dojmom i u želji da bi uzdigao i održao vjerske službenike iznad tih političkih previranja, Reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu još kod izdavanja dekreta imamima-matičarima aktom od 18/VI.1929. broj 1269/29 naredio im je, da se klone društva i mjesta, koji ne odgovaraju njihovom staležu kao i političkih partija.

Vođen tom mišlju a na osnovu prispjelih dostava, Ulema medžlis preporučuje svim vjerskim službenicima, da se u sadanjoj izbornoj kampanji uzdrže na odmjerenoj visini uzimajući dovoljno obzira na prilike svoga poziva te da se klone ispoljavanja u navedenom pogledu.

Pozivaju se sve muftije i sreska vakufsko-mearifska povjerenstva da o ovom obavijeste podređene im vjerske službenike.

Predsjednik
(Salem) Muftić²

Izborna kampanja i novi izbori održani 5. maja 1935. godine donijeli su niz pitanja koja su se ticala angažmana imama u radu političkih partija. Stranke su se u obra-

² Fond arhivske građe Islamske zajednice, Gazi Husrev-begova biblioteka, Ulema-medžlis, br. 90/35, **datirano 18. aprila 1935. godine.**

ćanjima muslimanima, propagandnim materijalima, plakatima rado služile imenom i kredibilitetom imama. Primjera radi, navodimo plakat “Braćo muslimani!“, u kojem se pozivaju muslimani da ne glasaju za opozicionu partiju Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO) s dr. Mehmedom Spahom na čelu, nego da glasaju za listu Kraljevske Vlade s gosp. Bogoljubom Jeftićem na čelu i za sreskog kandidata Milana Grubanovića. Proglas je datiran 25. 4. 1935. godine u Bosanskoj Kostajnici. Na dnu proglasa su potpisana četiri imena: Mustafa Harambašić, hafiz Sadik Bešlagić, Hasan Muratović, drž. imam, i Mehmed Tihić, trgovac. Na plakatu je posebno istaknuto iza imena imama to da je on državni imam.³

Pojavljivanje njegovog imena na ovom plakatu, a time i njegovo aktivno učešće u političkoj kampanji, izazvalo je negativnu reakciju grupe građana koji su uputili primjedbu Ulema-medžlisu u Sarajevo. U povratu akta Ulema-medžlis je uputio Sreskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu dopis vezan za prijavu protiv Hasana ef. Muratovića radi “njegova učešća u agitaciji za prošle izbore”. Isti dopis je upućen i izvjesnom A. G. (namjerno izostavljeno puno ime, prezime, intervencija M. H.) i drugima iz B. Kostajnice, članovima ranije spomenute grupe građana koji su se obratili Ulema-medžlisu, u kojem ih Ulema-medžlis obavještava da je na osnovu sjedničkog zaključka Ulema-medžlisa prijava protiv imama upućena Muftijstvu u Banju Luku na dalje “nadležno uredovanje”.⁴

Reakcija i pritužbi na ovakvo i slično ponašanje imama bilo je više i one su izraz nezadovoljstava zbog imamove političke orijentacije, agitacije ili, s druge strane, zbog njegovog uskraćivanja podrške nekoj političkoj partiji i sl. Tužbe višim vjerskim vlastima, ali i čitave harange na imame pokretali su nezadovoljni mještani muslimani (ehalije), a nekada političke partije zbog imamove političke suzdržanosti prema političkoj partiji i sl. Nekada su se odnosi toliko pogoršavali da su i žandarmerijske vlasti pozivane da intervišu. “Socijalna stabilnost najvećeg broja imama ovisila je o njihovoj lojalnosti različitim – nerijetko konfrontiranim – ličnostima i strukturama koje su oblikovale društvenu stvarnost Bošnjaka između dva svjetska rata; džemat, povjerenstvo, JMO, državna uprava – imali su veći uticaj na sva-

³ “Terminom ‘državni imam’ stigmatiziran je svaki muslimanski vjerski službenik koji je primao doplatak i suzdržavao se od javne podrške vladajućoj bošnjačkoj partiji”. Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Islamska zajednica u Hrvatskoj, 2010, 285.

⁴ Fond arhivske građe Islamske zajednice. Dopis je pisan rukom, pa je mjesec datiranja neprecizno napisan. Moguća su dva čitanja datuma: 18.5.1935. g. i 18.11.1935. g. Interesantno je da u zaglavlju piše kako je isti dopis upućen i Sreskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Bosanskom Novom.

kodnevni život imama od jedine institucije koja je bila nadležna za njihovo postavljenje i razrješenje”.⁵

c. Reakcija staleškog Udruženja ilmije *El-Hidaja* o političkom angažmanu imama

Dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća osnovano je više imamskih staleških udruženja, prvo na regionalnom, lokalnom nivou, a potom i na nivou cijele BiH, s ciljem da se zaštite interesi imama. Udruženje *El-Hidaja*⁶ je formirano 1936. godine kao duhovno staleško udruženje ilmije koje će se brinuti za vjerski život i rad ilmije i zaštitu interesa ovoga staleža. Udruženje je formirano i kao vid otpora i neslaganja s “laicizacijom” IVZ-a KJ koju je provodila JMO kao najjača politička strana Bošnjaka.

El-Hidaja se čitavo vrijeme borila da se njen rad ili organizacija ne dovede u kontekst rada neke političke stranke. To je naglašeno u članu 72. Pravila Udruženja, u kojem se jasno kaže: “Društvo se ne smije baviti politikom.”⁷ I pored toga bilo je primjedbi i medijskih pritisaka na račun rada *El-Hidaje* s ciljem da se ustanovi politička pozadina djelovanja ovog udruženja. Interesantan je poziv upućen kritičarima ovog udruženja u kojem se pozivaju da iznesu: “ma i jedan članak iz našeg lista ili nek nam spomene bar jednu našu priredbu u čemu bi se vidjela politička boja *El-Hidajina* rada”.⁸

Ustvari, *El-Hidaja* je bila ogorčena činjenicom da je JMO kao najjača muslimanska politička stranka imala snažan utjecaj u radu IVZ-a. Njoj je smetala sprega između politike i vjerske zajednice i stoga je snažno naglašavala potrebu ove odvojenosti. Naravno, *El-Hidaja* se brinula i za vrlo važna društvena pitanja, pa samim tim i ona politička. “Propovijedati ispravnost u vjersko-prosvjetnom radu pa i u političkom ne znači baviti se politikom, kao što propovijedanje morala i ispravnosti npr. u trgovini i raznim zanatima ne znači baviti se trgovinom i zanatom. U li-

⁵ A. Jahić, *nav. dj.*, 289.

⁶ O *El-Hidaji* vidi više: Muharem Dautović, *Uloga “El-Hidaje” u društvenom i vjersko-prosvjetnom životu Bošnjaka (1936-1945)*. Neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 23. novembra 2005. godine.

⁷ Pravila društva “*El-Hidaje*”, Organizacija Ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, Štamparija Omer Šefić, Sarajevo: 1936, 24.

⁸ Karakter i smjernice *El-Hidajina* rada: *El-Hidaje*, IV, Sarajevo: 1941, br. 6, 152.

stu El-Hidaje pisano je i o trgovini i radu uopće, ali nam još niko nije prigovorio da se bavimo trgovinom niti nam se to može prigovoriti.“⁹

Stoga je sasvim razumljivo da je *El-Hidaja* posebno bila osjetljiva na pitanje političkog angažmana imama, s obzirom na negativan efekat koji je ovaj angažman ostavljao na cijeli imamski stalež.

Pored zvaničnih stavova koje je Udruženje zagovaralo i objavljivalo u svome listu, podružnice ili sreski odbori Udruženja također su izražavali svoje stavove i tražili od nadležnih da reaguju na negativnu praksu političkog angažmana imama u kampanjama i radu političkih stranaka. Donosimo zaključak koji je Sreski odbor *El-Hidaje* iz Banje Luke uputio u Sarajevo Ulema-medžlisu, a u kojem se skreće pažnja na praksu i negativne posljedice aktivnog političkog rada i javnog političkog deklariranja imama.

Pismo glasi:

Ulema Medžlisu – Sarajevo

Putem Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Banjoj Luci

Prema zaključku g. skupštine “El-Hidaje” – držane 12. jula 1938. g. u Banjoj Luci riješeno je da se ilmija ne miješa u političko-partijska pitanja, a naročito da ne sudjeluje na političkim i partijskim zborovima i konferencijama. Taj zaključak dostavljen je i Glavnom odboru u Sarajevu.

Ovakav zaključak skupine “El-Hidaje” uslijedio je iz razloga što se je saznalo sa pouzdanog mjesta, a što je to i lično slušao potpisati, da se je ehaliya na proljetošnja 2 politička zbora tj. kad se je ehaliya podijelila u 2 tabora – opazilo se, da su se i hodže podijelile u 2 tabora što je davalo užasnu i žalosnu sliku pogotovu kad su se na dvije političke tribine pojavile hodže u sarucima. Usljed toga padale se pogrdne riječi na račun ilmije, pa čak i psovki saruka i brade.

Isto tako prilikom lještošnjeg dolaska ministra g. dr. Kulenovića i političke konferencije u hotel “Bosni” kada se je ehaliya podijelila u dva politička tabora i tu se je opazila ilmija pocijepana na koju je s obje strane ehaliya bacala pogrdne riječi i psovke brade, saruka i nazivajući ih gorim od popova. Tom prilikom jedan mi je trgovac rekao da zbog ovakih hodža ne da dijete u mekteb, nego ga radije šalje u zabavište iz kojeg će ga neposredno upisati u osnovnu školu, što je tako i uradio mada dijete ne zna ni: bismilahi!

⁹ *Isto*, 153.

Međutim i usprkos svega toga, na dan 28. o. mj. o. g. sudjelovali su na političkoj konferenciji neki od banjalučke ilmije u radničkom domu "Jugarasa", čime su i ovaj put izazvali veliko negodovanje, usljed čega neki u ćaršiji komentarišu, ovako jednostrano-partijski zanešena ilmija, ne može jednako prema djeci postupati kao ni u drugim pitanjima biti objektivna.

Budući da se ovakim istupom ilmije stvara među ehalijom zabuna, radi čega gubi narod povjerenje u ilmiju i trpi isl. vjeronaučna nastava, te konačno, da ovo škodi ugledu ilmije – dostojanstvu i interesima naše isl. zajednice – to se umoljava ugledni naslov da izvoli naći puta i načina da se ovome općem isl. zlu stane na put i zabrani ilmiji sudjelovanje. Samo na ovakav način može se sačuvati ugled ilmije i doprinijeti općim isl. interesima vjeronaučne nastave i valjanog isl. odgoja, koji treba da bude iznad svega preći.

A ovo utoliko prije, što isl. uzgoj i vjeronaučna nastava mnogo zavisi od raspoloženja i povjerenja roditelja u ilmiju.

Ukoliko se sjećam postojala je naredba Ulema medžlis 1935. g. na muftijstva, da se ilmija na miješa u pol.-partijska pitanja.

Za Sreski odbor "El-Hidaje"

Pretsjednik
(potpis nije čitak)¹⁰

d. Odluka Ulema-medžlisa iz 1938. godine o političkom angažmanu vjerskih službenika

Godine 1938. opet se pokazala potreba da se najviši organi IVZ-a oglase i skrenu pažnju vjerskim službenicima na njihov temeljni poziv i zadaću. Šta je iniciralo ovaj potez IVZ-a?

Prema dokumentima kojima raspolažemo, ranije citirani zaključak Sreskog odbora "El-Hidaje" iz Banje Luke pokrenuo je ovaj slijed događaja u vezi s ponovnim oglašavanjem Ulema-medžlisa i donošenja predmetne Odluke. U pismu¹¹ koje započinje s "Dragi Reis ef." autor se obraća poglavaru IVZ-a u kojem ga obavještava

¹⁰ Sreski odbor "EL-HIDAJE" društva u Banjoj Luci, **datirano 2. novembra 1938.** Fond arhivske građe Islamske zajednice, Gazi Husrev-begova biblioteka, Ulema-medžlis, 1938, br. 143/38.

¹¹ Fond arhivske građe Islamske zajednice, Gazi Husrev-begova biblioteka, Ulema-medžlis, 1938.

da je povod obraćanja zaključak Sreskog odbora *El-Hidaje* iz B. Luke, “kao i ranijih prijava sličnog sadržaja”. Pismo nije datirano, ali se vremenski može datirati da je bilo između 2. 11. 1938. g. kada je datiran rečeni zaključak i Odluke Ulema-medžlisa s tim u vezi donosene 27. istog mjeseca. U pismu su uglavnom preneseni problemi imama i IVZ-a koje navodi Banjalučki odbor *El-Hidaje*. Međutim, istaknut je još jedan: “Bilo je čak slučajeva gdje su pristalice političke kancelarije (nečitko) prisiljavale vjerske službenike da se lično angažuju u ovoj izbornoj kampanji, i tako ih prisiljavali da se izlažu tim pogrdama i psovkama među ehalijom bez njihove volje.”

Ovo pismo nam otkriva da je reisul-ulema bio konsultiran oko donošenja odluke Ulema-medžlisa i očito je on dao saglasnost na ovu Odluku iz 1938. g. U pismu autor (vjеровatno M. A. Čerimović, jer nije potpisano) upoznaje reisul-ulemu sa inicijativom *El-Hidaje* iz Banje Luke, te na kraju kaže: “Stoga Vam šaljem raspis, koji bi po Vašoj saglasnosti i odobrenju izdali odmah na sve vjerske organe. (...) Ujedno Vam šaljem i predstavku *El-Hidaje* radi uvida s molbom da mi oboje povratite sa svojim eventualnim primjedbama.”

U novoj odluci iz 1938. godine Ulema-medžlis se naslanja na prethodnu iz 1935. godine, koja je, kao što se to vidi, isključivo adresirana na vjerske službenike i njihov lični angažman. Odlukom iz 1938. proširuje se opseg i zabranjuje se da se za potrebe političkih zborova i sastanaka koriste prostori koji pripadaju IVZ-u, tj. džamije, a posebno je istaknuto i to da će službenik koji se ogлуši o odluku biti kažnjen shodno propisima.

Odluka glasi:

Svim sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima
na području ovog Ulema medžlisa

Prilikom raspisanih petomajskih izbora neki vjerski službenici sa područja ovog Ulema medžlisa počeli su se aktivno zalagati u predizbornoj kampanji i javno agitovati za pojedine partije. U tom izbornom vrtlogu udaljili su se od svoje glavne zadaće: da služe vjerskoj prosvjeti i vjerskom vaspitanju muslimana, dakle, od službe općoj i svima muslimanima zajedničkoj potrebi.

To je dalo povoda bivšem Ulema medžlisu da svojim raspisom od 18/IV. 1935. pov. br. 90/35 pozove sve područne vjerske službenike da se drže na potrebnoj visini i da čuvaju svoj visoki vjerski poziv od štetnog uticaja tih političkih trzavica. Između ostalog u tome raspisu rečeno je i ovo:

(Citat iz rečene rezolucije)

Vođen tom istom mišlju a na osnovu prispjelih dostava i pritužbi protiv djelovanja vjerskih službenika u izbornoj agitaciji, Ulema medžlis naređuje svima vjerskim službenicima da se u sadanjoj izbornoj kampanji uzdrže na odmjerenoj visini uzimajući dovoljno obzira na prilike svoga poziva te da se klone svakoga ispoljavanja u navedenom pogledu.

Zabranjuje se održavanje mahalskih političkih zborova, sastanaka, konferencija i sl., po vjerskim zgradama (mektebima, džamijama, njihovim dvorištima i sl.)

Svaki vjerski službenik koji se bude ogriješio o ovaj raspis odgovaraće za to po postojećim propisima.

Pozivaju se sva Sreska vakufsko-mearifska povjerenstva da o ovom h i t n o obavijeste sve područne vjerske službenike.

Pretsjednik,

(Mehmed Ali) Ćerimović¹²

e. Zaključak Šireg savjeta reisul-uleme

Prethodna odluka Ulema-medžisa datirana je mjesec dana prije održavanja prvog zasjedanja Šireg savjeta reisul-uleme održanog od 19. do 22. 12. 1938. godine u Sarajevu. U radu ovog tijela, pored reisul-uleme Fehima Spahe, učestvovali su članovi Užeg savjeta: Mehmed Tufo i hfz. Abdulah Hdr [?], i članovi oba ulema-medžisa, Sarajevskog: Mehmed Ali Ćerimović, hfz. Mehmed Pandža, hfz. Ibrahim Riđanović i h. Ali Aganović, te Skopskog: Šerif Osman, Atallah Kurteš, Idriz Hajrullah i hfz. Bedri Hamid.¹³

Na sjednici Šireg savjeta, koja je trajala četiri dana, donesena su, prema zvaničnom izvještaju, ukupno 23 zaključka,¹⁴ što je s obzirom na težinu i obim pitanja o kojima su raspravljali izuzetno efikasan rad. Trećeg dana zasjedanja Širi savjet je raspravljao o pitanju učešća vjerskih službenika u političkim akcijama. Zaključak o ovom pitanju glasi:

¹² Isto, br. 190/38, **datiran 27. novembra 1938. godine.**

¹³ Važni zaključci Šireg savjeta reisul-uleme: *Muslimanska svijest*, IV, 30. siječanj 1939, br. 56, 5-6.

¹⁴ Zaključak Šireg savjeta reisul-uleme Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije: *Glasnik IVZ KJ*, VII, februar 1939, br. 2, str. 54-61. i *Glasnik IVZ KJ*, VII, mart 1939, br. 3, 93.

“Širi savjet zauzima principijelno stanovište da se ne može potpuno zabraniti političko djelovanje vjerskim službenicima, ali to djelovanje mora biti u skladu sa zvanjem i dostojanstvom vjerskog službenika, pri čemu se mora imati obzira na interes IVZ. Granice političkog djelovanja vjerskih službenika odrediće u datim prilikama nadležni Ulema medžlis.”¹⁵

Dopis kojim se Ulema-medžlis u Sarajevu obavještava o ovom zaključku Šireg savjeta reisul-uleme datiran je 27. 12. 1938. godine s potpisom reisul-uleme Fehima Spahe.

Širi savjet reisul-uleme donosio je “autoritativna tumačenja” prijepornih pitanja koja su obavezivala sve niže organe IVZ-a, počevši od Ulema-medžlisa pa niže. Naime, IVZ je bila jedinstvena na čitavom prostoru Kraljevine Jugoslavije na čelu s reisul-ulemom, ali je organizirana tako da je postojala dvojnost nižih organa, pa su tako, recimo, postojala dva Ulema-medžlisa sa sjedištima u Sarajevu i Skoplju zasebnih teritorijalnih nadležnosti. Prema već citiranom zaključku Šireg savjeta reisul-uleme, oba ulema-medžlisa su dobila zadaću da odrede “granice političkog djelovanja vjerskih službenika”. Treba naglasiti da se ovdje ne radi ni o kakvom izuzetku zbog teme zaključka, nego je riječ o uobičajenom postupku: Širi savjet donosi zaključak, a Ulema-medžlis donosi pojašnjenje. Obično su, što znači ne u svakom predmetu, ta pojašnjenja bila objavljivana u službenom glasilu IVZ KJ *Glasniku*. Ovo pojašnjenje je objavljeno. Ono glasi:

Svim Sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima i imamima
na području ovog Ulema medžlisa u Sarajevu

Prednje se dostavlja džematskim imamima radi znanja i strogo pridržavanja, a sresko vakufsko-mearifskim povjerenstvima da sa prednjim zaključkom upoznaju sve ostale vjerske službenike svoga teritorija s nalogom, da se gornjeg zaključka ubuduće striktno pridržavaju.

Kako se iz prednjeg zaključka vidi nije vjerskim službenicima u načelu zabranjeno baviti se politikom, ali njihovo političko djelovanje mora biti udešeno tako, da ni u kojem slučaju ne kalja čast i dostojanstvo staleža kojem pripadaju, a niti to političko djelovanje smije biti na štetu naše Islamske vjerske zajednice. Prema tome je jasno, da svaki vjerski službenik treba udesiti svoje političko djelovanje tako, kako nebi u svojoj mu-

¹⁵ Fond arhivske građe Islamske zajednice, Gazi Husrev-begova biblioteka, Reisul-ulema, 1938, broj 1963/38.

slimanskoj sredini, kojoj je namijenjen čitav njegov rad izazvao protiv sebe ma kakovo ogorčenje čime bi narušio svoj ugled i autoritet.

Vjerski službenik će nastojati da se u svom političkom djelovanju, ukoliko smatra potrebnim da se u politiku miješa, prilagodi muslimanima svoje sredine ili u protivnom da politički ne djeluje, kako ne bi protiv sebe izazvao mržnju muslimana, čime bi onemogućio svoje glavno i od političkog djelovanja mnogo važnije djelovanje na vjerskom unapređivanju muslimana.

Ovo se ističe i svim vjerskim službenicima naredjuje stoga, što se je u zadnje doba desilo u više džemata da su pojedini vjerski službenici angažujući se za politiku one strane, za koju od njegovih džematlija nije bio niko ili vrlo mali broj, pa su ovakovi vjerski službenici doživljavali (svojom ličnom krivnjom) velikih neugodnosti.

Šta više, ima slučajeva da su džematlije takovim vjerskim službenicima otkazali svako povjerenje, pa čak i iktida u imamet, ¹⁶ gdje su i političko-upravne vlasti nažalost morale intervenirati.

Iz gore izloženog, a na osnovu citiranog zaključka Šireg savjeta Reis-ul-uleme je jasno, da se traži od svakog vjerskog službenika, kome je povjereno čuvanje uzvišenog islama i odgajanje muslimana u islamskom duhu, da bude svjestan svoga zvanja i položaja i da ne dozvoli da u trenutnim i povremenim političkim trzavicama zaboravi na to sve i da dozvoli da svoj autoritet kod svojih džematlija naruši i njihovo povjerenje izgubi.

Predsjednik Ćerimović¹⁷

Iako je u unutrašnjoj korespondenciji čelnika IVZ-a bilo govora o slučajevima pritisaka na imame, tj. o zloupotrebi političke pozicije od strane političara i političkih partija, u Odluci Ulema-medžlisa iz 1938, zaključku Šireg savjeta kao i pojašnjenju ovog zaključka ne spominje se ovaj pritisak. Samim tim se to ne navodi kao mogući motiv donošenja ovih akata. Međutim, tih pritisaka na imame je bilo i prije, ali i poslije ovih akata IVZ-a. O tome veoma ilustrativno govore riječi Mehmeda Pandže, koji je 1940. godine napisao: "Ako pogledamo današnju situaciju, vidjet ćemo da

¹⁶ Nisu željeli klanjati za takvim imamima namaz.

¹⁷ Fond arhivske građe Islamske zajednice, Gazi Husrev-begova biblioteka, Ulema-medžlis, 1938, Ad. broj 9161/38, **datiran 11. januara 1939. Godine**. Svim Sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima i imamatima na području Ulema-medžlisa u Sarajevu: *Glasnik IVZ KJ, VII*, mart 1939, br. 3, 93-94.

vjerski službenici u vršenju svoga uzvišenog poziva mnogo puta moraju da se okreću lijevo i desno, da prislušuju šta će reći ovaj ili onaj političko-partijski moćnik, jer ako nešto učini što ne odgovara željama ovih ljudi, onda prijeti opasnost da bude izložen i raznim neugodnostima. Da je moglo doći do ovakve mučne situacije da se pojedini vjerski službenici stavljaju u ovakav nesnosan položaj vršeći svoju dužnost, treba tražiti uzroke u sistemu koji je zaveden u Islamskoj vjerskoj zajednici.¹⁸

f. Umjesto zaključka

Navedene odluke Ulema-medžlisa, zaključak Šireg savjeta reisul-uleme vjerno odslikavaju stav IVZ-a o pitanju političkog angažmana vjerskih službenika. IVZ je pratila dešavanja u društvu i reagirala tako što je svojim aktima nastojala sačuvati vlastiti dignitet, kao i dignitet imama, tj. vjerskih službenika. IVZ nije zabranila vjerskim službenicima aktivno bavljenje politikom, ali jeste postavila uvjet da to ne bude na štetu općih interesa IVZ-a i muslimana, dok je kategorična u zabrani korištenja vjerskih prostora u političke svrhe.

Iako se u aktima koje su donijele najviše instance IVZ-a ne spominje da je motiv prilikom donošenja spomenutih akata želja da zaštiti same imame, evidentirali smo kroz unutarnju korespondenciju IVZ-a da je jedan od razloga donošenja ovih rješenja i taj da bi se na terenu imami mogli odbraniti od eventualnih pritisaka političkih moćnika i stranaka. Ovaj stav potkrepljujemo i citatom iz ranije navedenog pisma u kojem se obrazlaže zašto treba donijeti Odluku iz 1938. godine i da reisul-ulema treba dati svoju saglasnost. Kao razlog donošenja odluke jeste taj da bi se imami “mogli oduprijeti zahtjevima nelojalnih političara koji u svojoj bezobzirnosti nisu vodili računa o potrebi nepristrasnosti i dostojanstva naše ilmije.”

Na kraju, ovaj rad ne nudi odgovor na pitanje zašto IVZ nije svojim Odlukama i zaključkom jasno i kategorički zabranila politički angažman i rad imama i njenih službenika. Međutim, ovo pitanje i dalje ostaje otvoreno, jer ne raspoložemo podacima koji bi jasno argumentirali naše pretpostavke ■

¹⁸ Pandža, O podizanju moralnog autoriteta ilmije. *El-Hidaje*, IV, Sarajevo: 1940, br. 3, 70.

THE ATTITUDES OF THE ISLAMIC RELIGIOUS COMMUNITY ABOUT THE POLITICAL ENGAGEMENT OF ITS OFFICIALS

Summary

The mentioned decisions of the Ulama Mejlis and the conclusion of the Grand Mufti's council truthfully reflect the attitude of the Islamic Religious Community towards the issue of political engagement of religious officials. The Islamic Religious Community followed the events in society and reacted by trying to preserve its own dignity and the dignity of its religious officials – imams, through passing of acts. The Islamic Religious Community did not prevent its religious officials to actively engage in politics, but it did set the condition that this should not be done on the detriment of general interests of the Islamic Religious Community and the Muslims, while it was categorical in the ban of using of religious spaces for political purposes.

Even though it is not mentioned in the acts of the highest instances of the Islamic Religious Community that their main motive was the wish to protect the imams themselves, we have shown that through the internal correspondence of the Islamic Religious Community that one of the reasons for the passing of these acts was that the imams could defend themselves from the possible pressures of political potentates and parties. This attitude is corroborated by a citation from a letter which explains why the Decision from 1938 should be passed and why the Grand Mufti should give his consent. The reason for the passing of this Decision was that imams “could defy the request of non-loyal politicians who in their inconsiderate acts did not pay attention to the needs of impartiality and dignity of our Ilmijja”.

At the end, this paper does not offer the answer to the question why the Islamic Religious Community did not clearly and categorically prevent the political engagement of its officials through its Decisions and conclusions. However, this question remains open because we do not have the data through which we could support our assumptions ■

UDK: 002:94 (497.6) "19"
Izvorni naučni rad

IZRADA NAPRETKOVE POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

Tomislav Išek, Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Koristeći se raspoloživom primarnom građom, pisanim tragovima aktera o ideji, izradi Povijesti Bosne i Hercegovine u "režiji" HKD Napredak autor je rekonstruirao i analizirao nastanak ovog jedinstvenog djela koje, u prvoj i jedinoj od tri predviđene knjige, obrađuje povijest ovih dviju pokrajina sa posebnim osvrtom iz pera 15 autora i 17 tema, na sveopći razvoj Hrvata u njemu do 1463. g. Iako su se njeni pisci tijekom rada, a priređivači nakon završetka pravog poduhvata, suočavali sa brojnim teškoćama i dilemama, Napretkova Povijest BiH predstavljala je, nakon prvog tiskanja (1942.), danas nakon tri izdanja (1991. i 1998.) predstavlja, a predstavljat će i u 21. stoljeću – djelo trajne vrijednosti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hrvati BiH, povijest, Napredak.

Abstract: Using available primary sources, written traces by the main actors about the idea and creation of the History of Bosnia and Herzegovina "directed" by the Croat Cultural Society "Napredak", the author reconstructed and analysed the making of this unique work which in one and only of the three planned volumes, treats the history of these two provinces with a special overview of 15 authors and in 17 topics about the general development of Croats until 1463. Even though many of its authors during their work, and editors after the end of the enterprise, faced numerous difficulties and dilemmas, Napredak's History of Bosnia and Herzegovina represented, after its first edition in 1942, and still represents today after two more editions in 1991 and 1998, and will represent in the 21st century, a work of permanent value.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Croats of Bosnia and Herzegovina, History, Napredak.*

HKD *Napredak* je u svojoj višedecenijskoj aktivnosti u oblasti izdavačke djelatnosti bilo vrlo uspješno, a ta djelatnost vrlo raznovrsna. Dovoljno je samo podsjetiti se njegove najveće uspješnice *Kalendar*, koji je u neprekinutom nizu izlaza (od 1907. g.),¹ ostavio duboki trag.

U sjećanjima na susrete sa “povjestnikom” Markom Perojevićem (M. P.) Ivan A. Miličević svjedoči da je u jednom od zajedničkih razgovora M. P. “iznio misao uobće, da bi trebalo napisati novu poviest Bosne i Hercegovine od predpoviestnog doba pa dalje”. O toj ideji su raspravljali u više navrata.²

Uoči 28. glavne godišnje skupštine HKD *Napredak* (1932.) istaknuti napretkovac, inicijator brojnih aktivnosti Društva, tada predsjednik *Napretkove zadruga*, Mijo Vučak imao je razgovore sa predsjednikom A. Alaupovićem o uvjetima za pisanje djela o “Povijesti B(osne) i H(ercegovine) s naročitim obzirom na prošlost i kulturni razvoj Hrvata u njima”, koje bi *Napredak* izdao u vlastitoj nakladi. Tom prilikom je Vučak predsjedniku izložio svoje mišljenje o natječaju za izradu djela, vremenu trajanja izrade, honorarima. S obzirom da je skupština bila mjesto gdje se odlučivalo o svim značajnijim akcijama i aktivnostima *Napretka*, on mu je, na nekoliko dana prije njenog početka, uputio pismo. Vučak je smatrao da bi glavno bilo da skupština usvoji prijedlog, a pojedinosti “bi se naknadno ustanovile nakon savjetovanja s nekim ljudima, koji bi...u tom pogledu mogli poslužiti stručnim savjetima”.³

Na skupštini *Napretka* održanoj u Mostaru od 3. do 7. srpnja 1932. g. jedan od brojnih zaključaka bio je da Središnja uprava *Napretka* (dalje: SUN-a) “raspiše natječaj za pisanje *Povijesti Bosne i Hercegovine* s osobitim obzirom na prošlost i kulturni razvitak Hrvata u njima”.⁴ Među inim zaključcima o kojima je na sljedećoj

¹ Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine* (1902.-1918.). Sarajevo: 2002, 115.-128.; Isti, *Kalendar – perjanica Napretkove izdavačke djelatnosti*, Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju: br.39, 31.-49.

² Ivan A. Miličević, 1942, 196.

³ U tim preliminarnim razgovorima Vučak je predsjedniku Alaupoviću rekao da bi “vrijeme za natječaj bilo 2-3 godine. Honorar bi morao biti barem 50.000 din...”. – Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), *Napredak*, 1227/1933., f/3. (M. Vučak – A. Alaupoviću 28. 6. 1932.)

⁴ ABiH, *Napredak*, Zapisnici sa godišnjih skupština, K/223., 19. “Rok trajanja natječaja 2-3 godine”. – ABiH, *Napredak*, 741/1933., f/6.

skupštini podneseno izvješće o urađenom naveden je i ovaj koji se odnosio na *Povijest BiH* s naznakom da se “nalazi u postupku”.⁵

Za razliku od nekih drugih nakladničkih projekata, među napretkovicima i delegatima ovaj put je preovladao realan pristup. Vodilo se računa o vremenu potrebnom za prikupljanje materijala. Naravno, tada se nije ni moglo znati koliko će stvarno biti potrebno vremena za njenu izradu. Niz drugih preduvjeta koji su tada razmatrani bili su u startu neka vrsta garancije u konačan uspjeh – ne samo za ono vrijeme – značajnog PROJEKTA.⁶

U pripremama izrade *Povijesti Bosne i Hercegovine* u prvi plan eksponirani su, od ličnosti – M. Vučak, a od institucija – dvije u Hrvata najprestižnije – *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti* (JAZU) i *Matica Hrvatska* (dalje: MH).

Pri kraju društvene godine (*Napretka*) 1932./1933. intenzitet angažmana uključenih potencijalnih sudionika priprema izrade *Povijesti BiH* se pojačao. M. Vučak je početkom svibnja 1933. g. na adresu SUN-a, u formi nadopune svoga prvotnog prijedloga, poslao vrlo razrađen, novi, konkretniji: tko, šta i kako bi trebao pristupiti izradi *Povijesti*. Buduće djelo, po njemu, trebalo je da bude opsežno poput *Šišićeve Povijesti Hrvata*, na čijem pisanju bi se, uz “glavnog pisca”, za druge oblasti (*povijesti književnosti, Katoličke crkve, obrta, trgovine*), mogao angažirati tim stručnjaka. Vučak je bio u dilemama da li bi se tog poduhvata prihvatio “jedan pisac, koga bi Napredak odabrao ili par takovih”. U ovom drugom slučaju oni bi “morali sami iznijeti svoje poglede u stvari pisanja takve povijesti... odabrani pisac (bi ih) korigirao, odnosno upotpunio” prema “željama” napretkovaca. Postavljalo se pitanje koji bi stručnjak mogao preuzeti tako složen projekt. U najuži krug ulazio je Ferdo Šišić ili neki drugi, svakako “jak autoritet”.

Iako se Vučak SU-i obraćao u svoje ime, iz nadopuna prijedloga se vidjelo da se on konzultirao sa nekoliko najvažnijih kolega (dr. Matijom Lopcem, Ivanom Rendeom i Martinovićem). Smatrao je da bi SU-a trebalo da, u maniru sličnih aktivnosti, sprovede *anketu* u koju bi, pored delegata SU-e, trebalo pozvati znalce poput Rendea, Martinovića i Hamdije Kreševljakovića, sve sa ciljem dostizanja “izgrađe-

⁵ *Napredak – Glasilo*, 7/1933., 88. (tačka 22.). Autori predgovora drugog izdanja pozivaju se na predgovor iz prvog da je “već davna 1933.,...” zaključila glavna godišnja skupština *Napredka* u Sarajevu, da se raspiše natječaj za sastav povijesti Bosne i Hercegovine. Nažalost, za taj posao nije se nitko javio.” – *Povijest Bosne i Hercegovine*. Knjiga I, Sarajevo, HKD *Napredak* (1942-1991-1998), III. Podaci navedeni u prvom i drugom predgovoru nisu točni. Vid. *Napredak – Glasilo*, 8/1932., 102. (tačka 20.).

⁶ SU-i je naloženo da “visinu nagrade i ostale uvjete natječaja...riješi u svojoj kompetenciji nakon savjetovanja sa poznatim našim stručnjacima, Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti u Zagrebu, te Maticom Hrvatskom”. – *Kalendar – Napredak* za 1933. g., VIII.

nog pogleda” o pitanju izrade *Povijesti*. Nakon ankete u Sarajevu trebalo je upriличiti sličnu anketu i među stručnjacima, prijateljima *Napretka* u Zagrebu na temelju koje bi napretkovci dobili savjete “kome bi povjerali pisanje povijesti”. Vučak je svojoj nadopuni prijedloga o budućem djelu, ipak, davao osobnu notu. Nakon kontakata i razgovora sa uvažanim kolegama došao je u dilemu da li pisati *povijest* Bosne i Hercegovine ili djelo *Život i običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini*. Po njemu bi ovo djelo “bilo za nas od veće vrednosti i važnosti negoli i samo pisanje povijesti”. Bez obzira na rješenje izbora djela, vrlo je uputno bilo Vučkovo upozorenje da “materijal, koji se odnosi na našu (i bosanskohercegovačku i Hrvata – m.o.) prošlost nije još dovoljno istražen ni u Rimu, a kamoli u Carigradu, a bez toga materijala nećemo dobiti onakvu povijest kakovu trebamo”. Svjestan postojeće realnosti, vizionarski je zaključio da će u bližoj i daljoj budućnosti “trebati još mnogo i truda i troška da se ta vrela istraže i prouče...”⁷

Konkretni i višekratno SU-i upućivani prijedlozi M. Vučka s njene strane prihvatani su i ona ih je pokušavala odmah i realizirati. Dvije adrese su, navedeno je, bile najrespektabilnije: JAZU i MH. Na njihove adrese su u smislu Vučkovih prijedloga upućeni dopisi sa zamolbom da daju savjete “glede izdanja *Povijesti BiH* sa osobitim obzirom na prošlost i razvitak Hrvata u njima”.⁸

Na adresu SU-e iz Zagreba ni nakon mjesec i po dana nisu stizali odgovori. U SU-i su bili “svjesni...da ta stvar iziskuje dulje vremena”, ali su se nakon strpljivog čekanja još jedanput obratili *Akademiji* i *Matici* s upitom da li i dalje smiju “računati...na cijenjenu savjet”.⁹

Odgovor na opetovane zamolbe uskoro je došao na adresu Predsjedništva *Napretka* i iz njega je štošta razvidno zašto se sa njim (iz Matice) kasnilo. Kako je i priličilo takvoj instituciji, “radi važnosti predmeta” uprava Matice ga je uvrstila na dnevni red redovite sjednice svoga odbora. Pored izražene spremnosti da je MH-a, sa svoje strane, spremna “bilo savjetom, bilo ponudom svojih suradnika” sudjelova-

⁷ ABH, *Napredak*, 1227/1933., f/4 (dr. M. Vučak – SUN-a od 4. svibnja 1933.).

⁸ U dopisu istog sadržaja ove institucije su detaljno upoznate sa odlukama “mostarske” skupštine o raspisivanju natječaja za pisanje povijesti BiH, roku njegovog trajanja (2-3 godine), visini nagrada, želji da budu “obrađene sve grane prošlosti”. Naslovi su zamoljeni da svojim savjetom pomognu akciju kako bi se na njihovom temelju mogao raspisati natječaj i bio objelodanjen u “dnevniciima, stručnim listovima, književnim ustanovama” ili kako im bude preporučeno. Posebno se očekivalo od Akademije i Matice da specificiraju “pojedine radnje za pojedina razdoblja za koja bi se natječaj raspisao”. – Arhiv BiH, *Napredak*, 1227/1933., f/6. (SUN-a – P.n. 1) Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, 2) Matica Hrvatska – Zagreb, 6. ožujka 1933.). Ib., 741/1933., f/6.

⁹ Isto (dopis datiran 15. 5. 1933.).

ti kod izrade toga djela, njen *Odbor* se dotakao i pitanja karaktera djela. Konkretno, u *Odboru* su bili mišljenja “da bi ta povijest trebala da daje popularni pregled” poput Matičinog izdanja Šišićeve povijesti. U *Odboru* su se pitali da li napretkovci za mišljaju “to djelo kao veliko t.j. u svakom pogledu iscrpivo ili kao kraći pregled”. O tome je ovisilo da li će se pisanje prepustiti jednom stručnjaku ili bi se za pojedine odsjeke izabrali posebni stručni pisci. U vezi s jednim pitanjem došlo je do nespornosti! SU-a je zamolila da se “pojedine radnje” specificiraju za “pojedina RAZDOBILJA”, a u MH-u tu su riječ transkribirali kao “OSOBLJA” (m.o.), pa su o tom pitanju očekivali pobliže informacije. Najbitnija je bila nedvojbeno spremnost MH-a da SU-i “za taj važni i patriotski rad” pruži “svu svoju suradnju” uz predočenje konkretnih želja i prijedloga (podvukao i naglasio T. I.).¹⁰

U korespondenciji sa JAZU-om i MH-om SU-a je najavljivala savjetovanje sa poznatim domaćim stručnjacima. Na jednoj od svojih sjednica odlučila je da na suradnju ispred SU-e pozove: dr. Eduarda Žilića, dr. M. Lopca, dr. M. Poljaka, a izvan Središnjice: Antu Martinovića, Gabrijela Jurkića, H. Kreševljakovića, profesora u.m., dr. M. Vučka, prof., predsjednika *Napretkove zadruge*, dr. Rudolfa Zaplatu, kustosa Zemaljskog muzeja, dr. Antu Jablanovića, katihetu, dr. Mihovila Mandića, kustosa muzeja, Fehima Spahu, vladinog nadsavjetnika, Ivana Renđea, profesora.¹¹

Da bi razriješila jednu od svojih dilema – kome povjeriti izradu **Povijesti** – jednome ili više stručnjaka – SU je odlučila saslušati njihova mišljenja i prijedloge na svojoj posebnoj sjednici zakazanoj za 16. lipanj 1933. g.¹²

Koliko stručnjaka toliko i mišljenja! Zanimljivo je navesti prijedloge pozvanih. G. Jurkić je zastupao stav da se *Povijest Bosne i Hercegovine* piše kao “opširno djelo”, ali popularno. Očito na ovakvom djelu bi se trebalo raditi dugo, pa je “čovjek od struke” H. Kreševljaković, naspram mišljenja vrsnog umjetnika, bio za to da se djelo izda ODMAH, “jer za predlog Jurkića treba 10-20 godina, pa makar (bilo) i manje opširno”. Dr. Eduard Žilić je iznio zanimljivu varijantu: “da se piše mala i velika povijest”. Obje dokumentirane, ali “najprije mala povijest, a kasnije velika” (!) – vjerovatno opširnija, voluminoznija. Fehim Spaho je predložio “da se izda popularno djelo”. Na temelju mišljenja po profesiji različitih, uvaženih djelatnika, formuliran je zaključak da se piše “popularno naučno djelo za širu javnost”. Činilo se da je nađena prihvatljiva solucija koja je mogla da “pomiri” u pristupu evidentne i razlike i sličnosti. Slično je bilo i u pogledu sadržaja djela. Budući da se inicijalno zagovarala izrada djela o povijesti *Bosne i Hercegovine*, ali sa “naročitim obzirom na proš-

¹⁰ ABH, *Napredak*, 1227/1933., f/5.

¹¹ ABH, *Napredak*, 1227/1933., f/4 – Odlučeno na sjednici 12. lipnja 1933.

¹² ABH, *Napredak*, 1227/1933., f/1.

lost i kulturni razvitak Hrvata u njima”, predlagana formulacija stručnjaka koja se tičala sadržaja koliko povijesti BiH, Hrvata, odnosno opće hrvatske povijesti (političke, kulturne, vjerske), uspješno je, kao i karakter djela, čini se, “mirila” svojevrsnu bipolarnost općeg (bosanskog) i posebnog (hrvatskog). Jedna od dilema – tko bi pisao *Povijest* – bila je razriješena karakterom i sadržajnošću djela (popularno-naučno), podijeljenošću na odsjeke (političku, kulturnu, vjersku). Na njenoj izradi radili bi “pojedini radnici”. Znači, bila bi, u današnjem žargonu – timsko djelo. Sve dogovoreno podrazumijevalo je da urednik sazove još jednu sjednicu na kojoj bi se prezentirale primjedbe, pojasnio i definirao sadržaj, odnosno razmotrili suradnici.¹³

Nažalost, ubrzo je u aktivnostima napretkovaca nastupila pauza od gotovo dvije godine dana, u toku koje je rad na *Povijesti* BiH potpuno zamro. I u ranijim periodima (od rata) upravne vlasti su “ne navodeći nikakvih razloga jednostavno obustavljale rad (Napretkovim) ... podorganizacijama”. No, od početka 1929. g. lako je bila uočljiva tendencija režima da, za razliku od drugih nacionalnih kulturnih društava, “Napretku kao eminentno hrvatskom kulturnom i prosvjetnom društvu onemogućujući svaki kulturni i prosvjetni rad... Hrvatskom narodu”.¹⁴

Od sredine tridesetih godina, naročito poslije pogibije *spiritus rectora* i *moven-sa* represivnog režima kralja Aleksandra (8. 10. 1934.), prema bilo kakvim i bilo čijim djelatnostima političkog ili nacionalnog karaktera dolazi do svojevrsnog popuštanja njegovih stega.

Pored objektivnih (egzogenih) teškoća do tog vremena ispoljavale su se i one (endogene) subjektivne – metodološke prirode (da li pisati popularno ili znanstveno djelo, da li da *Povijest* bude obimna ili ne, da li će ju pisati jedan ili više stručnjaka). Misao i želja za oživljavanjem aktivnosti oko rada na *Povijesti* javila se ponovo među djelatnicima *Napretkove kulturno-historijske zbirke* tijekom 1935. g. Iz njihove sredine, neposredno uoči 32. glavne skupštine, redovitim putem upućen je (2. srpnja 1936.) podnesak sa željom da bi na svom zasjedanju (od 5. do 7. srpnja 1936.) “zaključila ponovno ostvarenje zaključka od 1933. s time, da se provođenje povjeri naročitom odboru koji bi se u Napretkovoju kulturno-historijskoju zbirku sastavio”. Za odluku skupština i uopće nastavka aktivnosti koje će uslijediti na raznim razinama u *Napretku* vrlo je bitno napomenuti da je isti podnesak upućen i narodnom za-

¹³ ABH, *Napredak*, 1227/1933., f/2.

¹⁴ Iz ocjene tajnika dr. Milana Marjanovića u društvenom izvještaju na glavnoj godišnjoj skupštini *Napretka* (7.-9. srpnja 1935.). *Napredak – Glasilo*, 8/1935., 99.

stupniku dr. Juri Šuteju, tada, nesumnjivo, najutjecajnijem političkom djelatniku bosanskohercegovačkih Hrvata, prvaka HSS-e.¹⁵

Učesnici 32. glavne godišnje skupštine (1936.), između ostalog, podsjetili su se zaključaka njihovih predšasnika *à propos* izrade *Povijesti* BiH, za koju je bio raspisan natječaj, ali su na početku mogli samo konstatirati da do tada “nije izrađena”.

Dr. Šutej je u svezi sa proračunom izvijestio delegate te skupštine “da je u proračunu stavljena svota od Din. 30.000 za izradu povijesti”. Oni su Šuteju informaciju, logično, svesrdno pozdravili i podržali izrazivši istovremeno svoje mišljenje da je zbog svega “trebalo u ovogodišnjem proračunu predvidjeti navedenu stavku kako bi se već JEDNOM ZAPOČELO SA IZRADOM...POVIJESTI”. (spac. T. I.)¹⁶

Nakon završene skupštine djelatnici *Napretkove kulturno-historijske zbirke* su (10. 7. 1936.) obaviješteni da je glavna godišnja skupština “predmetni prijedlog riješila” i u proračunu za d/g 1936./37. predvidjela svotu o kojoj je dr. Šutej izvijestio njene delegate, te da je zaključila “da se organizacija odbora za izradu povijesti kao i početak rada prepušta središnjici i da se postojeći odbor proširi i na vanjske suradnike”.¹⁷

Grupa “sarajevskih historiografa”, koja je još sredinom 1933. g. raspravljala i sugerirala konkretna rješenja (bilj. 11, 12), nakon tri godine proširila je listu prijedloga. Po njima, “ta bi se historija izdala u dvije knjige, koja bi od predhistorije pa do najnovijeg doba obradila cjelokupnu bosansku povijest Hrvata”. Iako je tek predstojao veliki posao, na skupštini se razmišljalo kome ponuditi tiskanje djela. S obzi-

¹⁵ ABH, *Napredak*, 1991/1937., f/3. Ivan A. Milićević, prisjećajući se smrti Marka Perojevića (umro u Sarajevu 28. 9. 1943.), piše da su njih dvojica pozvali “i druge uvažene radnike u kolo, da potpišu podnesak na glavnu Napredkovu skupštinu 1936., da bismo poduzeli brigu za sastav poviesti u tri diela... Podnesak potpisasmo nas dvojica, Hamdija Kreševljaković, Ivan Renđeo, dr. Miroslav Vanino itd.”. Nakon što je, po Milićevićevom sjećanju, skupština primila “podnesak sa oduševljenjem”, pod predsjednikom Alaupovićem konstituiran je odbor za izradu povijesti”. – Milićević, 1943., 25. (196.)

¹⁶ ABH, *Napredak*, Zapisnici sa godišnjih skupština K/223, 29. Delegati su prihvatili izvještaj *Sekcije za prosvjetu*, u kome se pod točkom 7. preporučivalo da “u... svrhu (izdavanja povijesti Hrvata u BiH – m.o.) treba skupština odobriti posebnu svotu u proračunu za pribiranje građe”. (podvukao T. I.) – *Kalendar – Napredak* za 1937. g., XI.

¹⁷ Izabrani odbor sačinjavali su: prof. Ivan Renđeo, predsjednik, M. Perojević, potpredsjednik, Ivan A. Milićević, tajnik, a kao članovi: dr. Krunoslav Draganović, dr. Ivan Jablanović, dr. Miroslav Vanino, prof. Hamdija Kreševljaković, prof. Ante Martinović, prof. Ante Babić, Vajsil Čurčić. U širi odbor trebalo je da uđu “ona gospoda izvan Sarajeva, koja se izjave voljnim za surađivanje na povjesničkom djelu”. – ABiH, *Napredak*, 1991/1937., f/3; Ib., ABiH, *Napredak*, Zapisnici sa godišnjih skupština, K/223, 29. i *Napredak – Glasilo*, 7/1937., 80.

rom na značaj dviju takvih institucija kakve su bile JAZU i MH, ulogu koju su imale u pripremi *Povijesti* od samih početaka rasprave o nizu pitanja njene izrade, na skupštini se operiralo sa prijedlogom da bi se “štampanje te knjige ponudilo” baš tim dvjema institucijama.¹⁸

Imenovani (unutrašnji) odbor na nekoliko održanih sjednica detaljno je razmatrao nacrt sadržaja prve knjige. U međuvremenu se od predložene DVIJE knjige došlo do prijedloga da bi zamišljenu *Povijest* trebalo obraditi u TRI.¹⁹

Konačno, nakon dugih rasprava, dilema, teškoća usvojen je nacrt sadržaja prve knjige *Povijesti Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*.²⁰

Sukladno stavu 32. glavne godišnje skupštine da se u izradu djela uključe i “vanjski” suradnici i odvoje posebne svote za “pribiranje građe”, Odbor se na sjednicama aktivno angažirao na pronalaženju i uključanju u rad stručnjaka izvan Sarajeva “koji bi se primili suradnje pojedinih poglavlja, odnosno odsjeka”. Vrlo je bio važan praktičan zaključak “da se nabave vrela (historijski izvori – m.o.) i knjige kao i sva pomagala” koja su se odnosila na izradu *Povijesti*. Lista suradnika i “unutrašnjeg” odbora i onih “vanjskih” bila je zamjerna i respektabilna. U prvoj su se našli oni koji su preuzeli obradu pojedinih poglavlja i odsjeka (prof. Rendeo, V. Čurčić), a druge je trebalo tek pronaći po prijedlogu SU-e među “priznatim i poznatim hrvatskim učenjacima i stručnjacima” sa željom i molbom “da bi obradili izvjesna poglavlja te prve knjige”.²¹ Odziv je bio više nego zadovoljavajući, jednom riječju – sjajan. Pleonastički rečeno – PISMENO se odazvala “velika većina”.²²

SU-a je navedene suradnike vrlo optimistički zamolila “da bi po mogućnosti s obradom nastojali biti gotovi do konca” – 1937. g., jer se planiralo dati prvu knjigu u tisak “tečajem prvoga polugodišta 1938.”²³

¹⁸ ABH, *Napredak*, Zapisnici sa godišnjih skupština, K/223., s. 29.

¹⁹ U prvoj bi se “svestrano” obradile povijest od 1463. g., u drugoj od 1463. do 1878., a u trećoj od 1878. do 1918. g. – ABH, *Napredak*, 1991/1937., f/3.; *Napredak – Glasilo*, 7/1937., 80.

²⁰ Vidi: ABH, *Napredak*, 1991/1937., f/4-12.

²¹ ABH, *Napredak*, 1991/1937., f/2.

²² Sobzirom na to o kakvim se, ne samo onodobnim, znanstvenim veličinama radilo, ilustrativno će biti navesti samo neka od tih imena: dr. Ferdo Šišić, dr. Ćiro Truhelka, dr. Antun Majer, dr. Josip Nagy, dr. Stjepan Ivšić, Filip Lukas, dr. Miho Barada, dr. Josip Matasović – sve sveučilišni profesori. Na suradnju u prvoj knjizi odazvali su se: dr. Mihovil Abramović i dr. Ljubo Karaman iz Splita, dr. Nikola Bilogrivić iz Bos. Gradiške, dr. fra Dominik Mandić, ravnatelj Velike gimnazije na Širokom Brijegu, dr. Vinko Mihalji iz Visokog. Pored ostalih, na djelu je trebalo da surađuje i prof. dr. Jaroslav Šidak. – Isto.

²³ *Napredak – Glasilo*, 7/1937., 80.

Ipak, previdalo se, usprkos takvom odzivu, bez sumnje, najodličnijih suradnika, da pred većinom stoje u ovakvom poslu, u pravilu, nepredvidivi poslovi oko prikupljanja “vrela” izvora prvog reda, tj. arhivske građe – posebno u Sarajevu i BiH. “Vanjskim” – onim iz Zagreba – to nije bio poseban problem jer im je bila pri ruci.

Za prvu knjigu osim “vrela” bilo je potrebno nabaviti i odabrane fotografije. *Napredak* se pobrinuo da ih na svoj trošak (preko dr. Šišića i dr. Ivšića) nabavi u Budimpešti, Lenjingradu (Petersburgu), Beogradu, Dubrovniku. Za sve je trebalo novaca, no u 1937. g. od raspoloživih 30.000 din. bila je iskorištena – TEK – skromna ŠESTINA! Utrošena je pored 4600 d. svota od 1000 din. za put tajnika Odbora Ivana A. Milićevića u Zagreb tijekom svibnja 1937. g., kojom prilikom je obavio više nego zanimljive i po problematici izuzetno korisne razgovore koji su rezultirali i konkretnim dogovorima. Mnoge za koje je bio zainteresiran teško je mogao i naći, jer su bili zauzeti “ispitima, rigorozima”, a neke poput dr. Čire Truhelke uspio je sresti tek nakon “drugog juriša”! Posebno je zanimljiv (i iz perspektive najrecentnijih disputa stručnjaka i onih medievalista koji to nisu) posjet JAZU-u, dr. Bazali i dr. Boraniću, koje je nastojao privoljeti da pišu “poglavlje o bosanskim krstjanima”. Već tada, prije više od sedam desetljeća, Franjo Rački, koji se prvi na ovim prostorima studiozno i ozbiljno bavio “bogumilima i patarenima”, bio je “bespredmetan”, a Glušac (Vaso – m.o.) još “bespredmetniji”. Ti razgovori su potvrdili, VEĆ TADA prevaziđenih teza o BOGUMILIMA na ovim, posebno bosanskohercegovačkim prostorima, i afirmaciji novih, modernih, o “bosanskim krstjanima” (podvukao T. I.).²⁴

Upravo je elaboriranje ove problematike podrazumijevalo istraživanja novih dokumenata od strane “vanjskih” suradnika u Budimpešti, za što je, na sreću, bila na raspolaganju ona dotad neiskorištena svota od 30.000 din.

²⁴ Milićević je rekao akademikima: “mi tražimo novu tezu”, na šta se Boranić nasmijao i dodao da “akademija ima novu tezu, ispravniju”. *Napretkovac* je, donekle, zatekao uvaženog akademika podatkom “da je to teza Šidakova”, koju će on objaviti u Akademijinom *Radu* za koji mjesec, po prilici listopada ili studenoga. Prema važećim pravilima Akademije, tada ni pisac nije smio da raspolaže materijalom prije objavljivanja, pa je Milićević predložio da “Šidak sastavi svoje poglavlje za *Napredak* odmah, jer ionako povijest izlazi, pretpostavlja se vjerovatno 1938. g.” Akademici su pristali na taj prijedlog, obećavši da će se taj aranžman u Akademiji dozvoliti. – ABiH, *Napredak*, 1991/1937., f/1. (Iz “Izvjješća o putu u Zagreb” koji je tajnik u pismenoj formi predao *Napretku*.) Milićević je dogovarao suradnju i teme za druge sveske koji nisu izašli, a neke vrlo značajne učenjaka (dr. M. Baradu, Grgu Novaka, dr. Majera – Mayera) nije mogao naći “jer nemadu ni telefona”!

U “nastajnoj” (nastupajućoj – m.o.) godini – 1938. – predviđali su se, pored planiranih troškova za istraživanje, izdatci za historijske karte, ilustracije, honorare suradnicima. U te svrhe *ad hoc* je “u proračunu predviđena svota od Din. 50.000”²⁵.

S obzirom na sadržaj, koncept i timsku izradu prve knjige na kraju d/g 1937./38. u izvještaju društvenog tajnika podnesenom na 34. glavnoj skupštini (srpanj 1938.) moglo se pročitati da “posao za izradu povijesti napreduje”. Neki od hrvatskih pisaca stručnjaka poslali su svoje radove, a “neka gospoda suradnici bijahu preopterećeni svojim znanstvenim radovima i vršenjem redovite svoje dužnosti”, pa se očekivalo da će svoju obvezu završiti “u najkraće vrijeme”.²⁶

Predviđeni rok za završetak i predaju priloga morao je biti produžen. Jedan od najvažnijih suradnika dr. Ferdo Šišić bio je ophrvan teškom bolešću, pa, po nalogu liječnika, nije smio raditi dulje vremena. Na sreću, sredinom lipnja 1938. g. stanje zdravlja mu se toliko popravilo da je mogao pismeno obećati “da će moći obraditi drugo poglavlje povijesti...”²⁷

Početak d/g 1938./39. u “unutarnjem odboru” za izradu povijesti BiH došlo je do personalne izmjene: umjesto dotadašnjeg predsjednika prof. I. Renđe(1)a, zbog njegovog službenog premještanja u Zagreb, na tu funkciju jednoglasnom odlukom izabran je dr. Ivan Jablanović.²⁸

²⁵ Ova svota – zabilježena rukom – na izvještaju Ivana A. Milićevića 7. srpnja 1937. g. – samo potvrđuje ozbiljnost nakane napretkovaca da što prije završe jedan velebni projekat! – Vidi: ABiH, *Napredak*, 1991/1937., f/2 (*vice versa*).

²⁶ O autorima i poslanim radovima – detaljnije *Napredak – Glasilo*, 7/1938., 80.

²⁷ U pismu od 17. 6. 1938. g. javio je da će priložiti rad o izvorima za povijest BiH. No, možda je važnija bila njegova napomena “da povijest mora biti objektivna i istinoljubiva”. Nije to bila samo obveza barda historiografije prema samom sebi, nego i preporuka koje su se držali “svi uvaženi suradnici, a i odbor sam”. – *Napredak – Glasilo*, 7/1938., 81.

²⁸ Zamjenik pročelnika Odbora na sjednici od 3. rujna 1938. obavijestio je članove (dr. M. Vanina, dr. I. Jablanovića, dr. K. Draganovića, tajnika I. Milićevića – odsutni su bili: prof. A. Babić i prof. H. Kreševljaković) da je dotadašnji pročelnik Renđeo kao vrsni numizmatičar pozvan u Zagreb od strane Numizmatičkog društva. Tom prilikom, u nazočnosti dotadašnjeg pročelnika Odbora i sekcije za *Napretkovu* kulturno-historijsku zbirku I. Renđea, njegov zamjenik je biranim riječima podsjetio prisutne na njegove dugogodišnje aktivnosti (od 1911. g.) i doprinos u radu *Napretka*, posebno napisima i stručnim, historijskim raspravama u *Napretkovom* kalendaru i listu (*Glasilu*). Renđeo je zamoljen da ostane član “unutrašnjeg odbora za povijest”, ali i da “svim silama poradi oko gospode izvanjskih članova...da požure s obradom materija koje su preuzeli...” Tom prilikom za člana Odbora kooptiran je prof. Brđanović. – ABiH, *Napredak*, 3616/1938.

Odbor za izradu povijesti mogao je uoči 35. skupštine *Napretka* Predsjedništvu Društva javiti da je “s prvim dijelom povijesti B.H. uglavom odbor gotov”, jer su “svi suradnici već poslali svoje radove, osim četvorice koji će poslati svoje radove manjeg opsega do kraja srpnja” (1939.). Među članovima Odbora prevladalo je mišljenje da nije uputno “da se sa štampanjem odugovlači, tobože – kako neki izvana misle – da se sačeka na povijest B.H., koja se navodno sprema sa srpske strane, jer niti se zna kada će izići, niti odbor i naši suradnici misle upuštati se u eventualne polemike u samom našem djelu, jer je djelo sastavljeno na temelju historijskih vrela, i najsavjesnije i bez tendencije“. Iz Odbora su predlagali “da se odmah pristupi pripremama za tiskanje djela”, da *Napredak*, kako se od početka zagovaralo, izda djelo u svojoj nakladi iz jednostavnog razloga što će “tim *Napredak* ne samo moralno dobiti, nego će i novčano biti na koristi, pošto sav čisti dobitak ostaje *Napretku*”.²⁹

Iako se predviđalo da bi *Povijest* mogla biti gotova tijekom d/g 1937./1938., u izvještaju 35. godišnje skupštine (srpanj 1939.) ocijenjeno je da se “rad na povijesti Bosne i Hercegovine do 1463., odnosno 1587. primaknuo...kraju”, pa je planirano da bi se “sabrani radovi mogli dati u tisak već u drugoj polovini” (1939.).³⁰

Rad na izradi *Povijesti* pomno je praćen tijekom društvene godine 1939./1940., a na glavnoj (36.) – početkom srpnja 1940. je isto tako i analiziran. Mada se cjelokupni posao primakao kraju, zbog tri vrlo bitna priloga cjelokupni projekt nije bio i završen. Jedan od suradnika je naknadno, jednostavno, javio “da nema vremena za obradu preuzetog” i to “manjeg poglavlja”. Odbor je radnju drugoga odbio, a treći

²⁹ Osim ovoga Odbor je predložio da se imenuje poseban odbor od četiri osobe (dvije iz SU-e, dvije iz Odbora), te da se ovaj imenovani odbor ovlasti da u ime Središnjice povede pregovore sa tiskarnama u Sarajevu i sklopi najpovoljniji ugovor za štampanje i isplatu. Odbor bi odredio visinu honorara piscima, odredio cijenu knjige i uvjete prodaje. Po nepisanoj navadi opet je rukom predloženom “da se u proračunu predvidi svota od 50.000 din.”. – ABiH, *Napredak*, 1668/1939.

³⁰ *Napredak – Glasilo*, 7/1939., 80. Neku vrstu nezadovoljstva i nervoze ispoljavao je i ugledni suradnik, vremenšni profesor sveučilišta u/m, dr. Ćiro Truhelka. On se (23. siječnja 1940.) obratio SU-i rasputujući se za sudbinu svoja dva priloga (*Bosna u prehistoričko doba* i *Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u srednjem vijeku*) koja je SUN poslao prije dvije godine. Razlozi njegovog upita bili su viševrsni. Bio je zabrinut za njihovu sudbinu jer nije “dobio nikakve korekture”. Odlaganje štampanja bilo mu je “vrlo neugodno” jer je “daleko odmakao u godinama”, a bio je rad da doživi “da se štampanje” i da sâm obavi korekturu. Dodatni razlozi urgencije bili su bolest i liječenje koje je “stajalo dosta novaca”, pa je zamolio “u ime honorara... predujam koji bi odgovarao uloženom trudu”. “Veleučenom gospodinu” su se ispričali (28. 2. 1940.) da do štampanja djela “suprot naše volje” nije došlo “jer još nisu poslali svoje rukopise neka gospoda – profesori iz Zagreba, i to M. Nagy”.

autor se po dužnosti nalazio u inozemstvu, pa svoj zadatak nije mogao da okonča. No, agilni članovi Odbora i u *zeitnotu* su uspjeli pronaći druge suradnike.

Još jednom treba podvući da je za pokretače ovog projekta poglavlje o **bosanskim krstjanima** (bogumilima i patarenima) bilo od “kapitalne historijske i kulturne važnosti”. Fra Leo Petrović, koji se prihvatio “te najteže zadaće” koju mu je Odbor ponudio, morao je “savladati vrlo veliki materijal i akribijom iznalaziti i posvema nova... (do tada) neupotrebljena vrela. Preovladavalo je optimističko uvjerenje da će dr. Petrović “biti uskoro gotov s ovim najzamršenijim pitanjem srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, koje se često naopako i tendenciozno izvvrće” (podvukao T. I.).³¹

U kolovozu 1941. g. tekstovi 17 autora,³² koji su se odnosili na prvu knjigu “Povijest Bosne i Hercegovine” (do 1463. g.), predani su u tisak. Mada je *Povijest* bila kolektivno djelo, među autorima brojem obrađenih tema, napisanog i objavljenog teksta vidno se izdvajao Marko Perojević. Broj tema koje je obradio dosezao je cifru 17, a strana čak 495 (od 829).³³ Cjelokupni hrvatski tisak objavio je *Napretkov* poziv na pretplatu.³⁴

U vihoru svjetskog rata, konačno, nakon punog desetljeća od prvih ideja da se izda znanstveno djelo o povijesti Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na sveopći razvoj Hrvata u njima, ona je ugledala svjetlost dana sa naslovnom stranom *Po-*

³¹ *Napredak – Glasilo*, 7/1940., 86.

³² Tekstove za ovo djelo, koje je trebalo biti “gotovo za 3-4 mjeseca”, napisalo je 17 autora: Ferdo Šišić, Hamdija Kreševljaković, prof. Filip Lukas, dr. Ćiro Truhelka, dr. Ante Mayer, dr. Mihovil Mandić, dr. Miroslav Vanino, dr. fra Oton Knezović, Marko Perojević, J. Koprivčević, dr. Krunoslav Draganović, dr. fra Leo Petrović, dr. Josip Nagy, dr. Mate Tintor, dr. Mirko Mikolji, Ivan Rendeo i dr. Ljubo Karaman. – *Napredak – Glasilo*, 8/1941., 81. Objavljeni su radovi njih petnaest. Sa ove liste “otpali” su radovi: H. Kreševljakovića, Josipa Nagyja, J. Koprivčevića i, začudno, dr. fra Lea Petrovića. Dva su autora bila nova: dr. Ljubo Karaman sa radom *Starohrvatska umjetnost u BiH* i prof. Vladimir Vrana, koji je napisao prilog: Književna nastojanja u srednjovječnoj Bosni. – *Povijest Bosne i Hercegovine*. Knjiga prva, Sarajevo, HKD *Napredak*, Sarajevo, 1942.-1991.-1998. Treće izdanje, 856.

³³ Tajnik “unutarnjeg odbora” Ivan A. Milićević, osvrćući se na doprinos ovog “poviestnika”, napisao je: “Marka Perojevića, kao vrh dobra povjestničara bio (je) predložio profesor hrvatskog sveučilišta dr. Ferdo Šišić za sastav političke poviesti Bosne do pada kraljevstva. Napisao je tu obilatnu radnju i hrvatski narod može sam vidjeti, da je ta radnja sjajno djelo Markovo”. – Milićević, 1943.; Ivak, 196.

³⁴ U preprodaji cijena knjige bila je 180 din., a knjižarska 200 din. – *Napredak – Glasilo*, 8/1941., 81.

vijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. U opširnom “Pozivu na predplatu” objavljena je kao “Povijest Bosne i Hercegovine”.³⁵

Svako vrijeme davalo je pečat tom nimalo beznačajnom, izvanjskom viđenju definiranjem naslova, pa i takvih djela. Vidljivo, pokretači ideje o njegovoj izradi (do 1941. g.) i sami su, dosta dugo, tražili odgovarajući mu naslov. U stubokom izmijenjenoj geopolitičkoj stvarnosti i Bosne i Hercegovine i njenog okruženja, propašću “prve” Jugoslavije, posegnulo se za njegovim preimenovanjem.

U osvit velikih promjena koje su zahvatile naše prostore (uoči rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu – 1991.), kao i nakon tih burnih događaja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, HKD *Napredak*, rukovodeći se sudbinom i značenjem sjajnog (prvog) izdanja veličajnog uratka jedne takve generacije znanstvenika, odlučili su se na hvale vrijedne poduhvate, ponovnog tiskanja – reprinta – sada *Povijesti Bosne i Hercegovine*, a u povodu najprije 90., a potom i 100. obljetnice od svoga osnivanja.

Mada okolnosti nisu dozvolile završetak cjelokupnog projekta (u tri knjige), ovo (u tri izdanja koje “pokriva” razdoblje do pada Bosne – 1463. g.), zahvaljujući izbalansiranim pogledima svih autora na njegovo pisanje, predstavljalo je, predstavlja, predstavljat će uz sve nove historiografske domete generacija suvremenih povjesničara do kraja 20., odnosno početka 21. stoljeća djelo trajne vrijednosti.

Jedna sugestija i jedna ocjena na svoj način to i potvrđuje: “Svakom suradniku dane su slobodne ruke u pisanju...” Jedan od suradnika (dr. F. Šišić) ovako je poručivao: “Još Vas imam savjetovati da knjigu redigirate što OBJEKTIVNIJE I ISTINOLJUBIVIJE (podučeno u tekstu). Nema, naime, “rodoljubne” i “izdajničke” historije, nego “ispravne” i “lažne”... “Stroga povijesna nepristranost” stoji u predgovoru drugog izdanja, “svakome je bilo jedino pravilo pri pisanju. Plod ove nepristranosti i ljubavi za istinom je ovo djelo. Naši pisci nijesu cjepidlačili, nijesu...niti kušali iskrivljavati činjenice. Svaki je od njih obradio svoj dio nezavisno, ali ipak tako, da je sve skupa izašla jedna zaobljena cjelina. Sve su radnje napisane stručno, ali i pučki tako, da se s djelom može poslužiti i stručnjak i svaki građanin. Prikazana je ne samo politička povijest Bosne, nego i sav njezin život u svakom pravcu. Izbjegavala se svaka nepotrebna polemika. Svaki događaj, svaka tvrdnja podkrijepljena je dokazima iz vrela (...)”.³⁶ ■

³⁵ Vidi: *Kalendar – Napredak* za 1942., 222.

³⁶ Prema: *Povijest Bosne i Hercegovine*. Knjiga I, Sarajevo: HKD Napredak, 1942.-1991.-1998., III-IV.

THE CREATION OF NAPREDAK'S *HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA*

Summary

Full ten years have passed from the first ideas among the members of Napredak on the eve of the Mostar council in 1932, the talks of the initiators of realization prof. M. Vučak with the president reverend A. Alaupović, the decision of the delegates to “enter” the project of printing a *History of Bosnia and Herzegovina* – a grandiose piece of work (for that time, and even by today’s standards!) by the most respected historians of the time (15 of them in total). Neither short, nor long. If we follow the various dilemmas around its conception – whether to write a history of Bosnia and Herzegovina or a book about the life and customs of Croats in Bosnia and Herzegovina, the research of archival sources, whether this should be a “grand work” or a “short review”, whether it should be entrusted to “one expert” or to a “team of experts”, whether to include experts from Croatia, how to elaborate the issues which are controversial even today – the character of the “Bosnian Church” for instance, to whom should the printing be assigned, how to find the most important aspect of the project – the financial means – it will not be hard to understand the difficulty of its creation and evaluate the dimensions of its successful publication. The thing which reminds and encourages authors of a future, based on modern foundations of historical science, book about the history of Bosnia and Herzegovina is the fact that it is POSSIBLE to find a BALANCE between the general “Bosnian” and the specific (Croat, Bosniac or Serb) approach to its history. The thoughts of the bard of historiography dr. Ferdo Šišić expressed in the foreword of this contribution are more than visionary and bounding for any researcher or historian; to have “free hands in writing”, to be objective, truthful, not to think about “patriotic” history but to adhere to one “principle” of writing “strictly historical impartiality”, evading any unnecessary polemics, and corroborating every event and claim with evidence from historical sources ■

UDK: 575 (497.6) "19"
Izvorni naučni rad

GENETIČKA ISTRAŽIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI KRATAK PREGLED RAZVOJA

Ljubomir Berberović
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Ključne riječi: genetička istraživanja, formalna (klasična) genetika i selekcija, citogenetika i citotaksonomija, genetika ljudskih populacija, Odjeljenje za genetiku i citotaksonomiju (Biološki institut Univerziteta u Sarajevu), Institut za genetiku i biotehnologiju (INGEB).

Key Words: Genetic research, Formal (Classic) Genetics and Selection, Cytogenetics and Cytotaxonomy, Genetics of Human Populations, Department of Genetics and Cytotaxonomy (Institute of Biology, University of Sarajevo), Institute of Genetics and Biotechnology (INGEB).

Tokom dvadesetog vijeka egzaktne nauka je proizvela dvije velike transformacije mišljenja svijeta o sebi samom, transformacije koje zahvataju svačije osjećanje prirode i čovjeka: prva je bila u fizici (Planck i Einstein – kvantna teorija i teorija relativiteta), a druga u biologiji, sa nastankom nauke o organskom nasljeđivanju – genetike. Vrhunci razvoja genetike dolaze sa otkrićem molekulskih osnova herediteta. Biološku revoluciju obilježava upoznavanje strukture i funkcije DNK (dezoksiribonukleinska kiselina), sa čitavim velikim napretkom koji je uslijedio, sve do pojave metoda direktne manipulacije nasljednim materijalom živih ćelija, u posljednjoj četvrtini stoljeća. Zahvaljujući tome, genetika, čedo prošlog vijeka, danas nesumnjivo predstavlja najpropulzivniju granu znanosti o životu („Life Sciences“). Njene spoznaje doprle su do najintimnijih slojeva organizacije onih procesa što čine temelje funkcionisanja i trajanja živih bića, životnih pojava i procesa. Dva vodeća korifeja moderne biologije, James Watson i Jacques Monod, formulirali su gotovo identičan

opći kratki zaključak, koji pregnantno karakterizira aktuelni status biologije – molekule su otkrivena tajna života.

Saglasno tome, genetika kao egzemplarno molekularna disciplina, danas zauzima čelo među najnaprednijim i najzanimljivijim biološkim naukama. Globalna mreža istraživanja, instituta i laboratorija koje se bave bezbrojnim aspektima daljeg upotpunjavanja objektivne slike nasljednih osnova života u naše vrijeme prekriva cijeli svijet. Ova mreža čini sistem čvrsto povezanih, komplementarnih dijelova, čiji je najpoznatiji zajednički rezultat – upoznavanje humanog genoma, tj. potpunog redoslijeda slova u poruci kojom je na molekulskoj razini zapisana nasljedna informacija za odvijanje ljudskog života.

U Bosni i Hercegovini već od tridesetih godina prošlog stoljeća postoje realni znakovi prisustva svijesti o potrebi da se prati svjetski fenomen munjevitog napretka genetike. Ispočetka je pokretačka energija dolazila od individualnih interesovanja, zatim su se pojavili prvi istraživački radovi, a onda su ta nastojanja postepeno poprimala organizovaniji i određeniji oblik, sve do formiranja bosanskohercegovačkih ustanova koje su zadužene stručnim i istraživačkim radom u oblasti genetike.

Čini se da je u historiji genetičkih istraživanja u Bosni i Hercegovini moguće razlikovati tri perioda.

Prvi period bi se mogao označiti kao doba pojave i razvoja klasičnih genetičkih istraživanja, sa počecima u razdoblju između dva svjetska rata. Drugi period se odnosi na osamdesete godine prošlog vijeka, kada je pokrenuta priprema i realizacija projekta stvaranja istraživačke institucije za oblast molekularne biologije, odnosno molekularne genetike; time je nauka o organskom nasljeđivanju u Bosni i Hercegovini krenula na puteve moderne genetike. Treći period se nastavlja na formalno osnivanje odgovarajuće samostalne naučne institucije (Institut za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju u Sarajevu, osnovan 1988. godine); što se tiče istraživačkih aktivnosti, ovaj period obuhvata uglavnom vrijeme poslije završenog rata 1992-1995.

Najraniji dokumenti o istraživanjima iz prvog perioda hronološki pripadaju tridesetim godinama prošlog vijeka. Prvi radovi na našem tlu, koji bi se mogli označiti kao genetički i savremeni po „evropskim kriterijumima“, vezani su za istraživačke teme o frekvenciji krvnih grupa ABO,¹ i MN sistema,² i uzorcima stanovništva sa područja nekadašnje Kraljevine Jugoslavije. Iako jedinice obuhvaćene uzorcima nisu

¹ D. Kalić – D. Kostić, Krvne grupe u našem narodu, Beograd: *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, 1934, 17 (1-3), 6-13; M. Gavazzi, Blutgruppen in Jugoslawien. *Zeitschrift d. Rassenkunde*, 1-207.

² D. Kalić – D. Kostić, Krvne grupe u našem narodu, Beograd: *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, 1934, 17 (1-3), 6-13.

potjecale samo iz Bosne i Hercegovine, ipak su spomenuti radovi, koliko je poznato, najstariji među svjedočanstvima o modernom pristupu proučavanju kvalitativnih nasljednih svojstava u stanovništvu naše zemlje.³ U tim radovima nije uslijedila populaciono-genetička analiza, ali su izneseni podaci bili punovrijedni kao materijal za različite kasnije istraživačke projekte. Ranije objavljeni nalazi somatometrijske obrade bosanskohercegovačkih regruta bili su ograničeni isključivo na standardna bioantropološka mjerenja (Himmel 1887, Glück 1891, Weisbach 1895).

Nekoliko godina poslije završetka Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je došlo do izrazitog intenziviranja rada na svim poljima biologije. Pojavila su se i pionirska, klasična formalno-genetička istraživanja, uglavnom o temama iz širih oblasti agronomije i stočarstva,⁴ uključujući naročito genealoške studije u konjarstvu (Hrasnica), te radove na selekciji i oplemenjivanju kulturnih biljaka (Poljoprivredni zavod, kasnije Institut u Banjoj Luci). Moderna fundamentalno-genetička istraživanja u BiH, po uzoru na slične aktivnosti u Evropi i svijetu, afirmirala su se šezdesetih godina prošlog vijeka, a obrađivana je problematika mikroevolucije puževa, cigenetike i hibridizacije riba, te kariologije nekih biljnih vrsta.⁵

U okviru niza bioantropoloških studija tokom narednih godina organizovana su sistematska istraživanja populacijske genetike odabranih fenotipskih sistema kvalitativne varijacije u koordiniranoj mreži uzoraka stanovništva Bosne i Hercegovine, pri čemu su proučavane i specifičnosti sistema reprodukcije, praćenjem mjera maritalne mobilnosti.⁶

Najveći dio svih spomenutih istraživačkih projekata izveli su saradnici Odjeljenja za genetiku i citotaksonomiju u Biološkom institutu Univerziteta u Sarajevu, koje je osnovano 1973. godine,⁷ u saradnji sa Odsjekom za biologiju Prirodno-ma-

³ Ljubomir Berberović, Pogled na istoriju bioantropoloških istraživanja recentnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Beograd: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 1981, br. 30, 131-36.

⁴ Lj. Berberović – T. Vuković, Na putu progresa – Fundamentalna biološka istraživanja u BiH, korijeni, stanje i perspektive. Sarajevo: *Radio Sarajevo – Treći program*, 1982, br. 11 (36), 79-85.

⁵ S. Mučibabić, *Biologija – Bosna i Hercegovina*. Zagreb: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980, 724.

⁶ Lj. Berberović – R. Hadžiselimović, Genetical properties of some human populations in Bosnia and Herzegovina, with regard to degree of isolation. Zagreb: *First Congress of European Anthropologists (Abstracts)*, 1977, 5.

⁷ 30 godina Biološkog instituta Univerziteta u Sarajevu. *Godišnjak BIUS*, Posebno izdanje – vol. XXX, 1977, 93.

tematičkog fakulteta i sa drugim fakultetima bioloških nauka Sarajevskog univerziteta.

U isto vrijeme, genetika se uvrštava među module bosanskohercegovačkog visokog školstva. Sadržaji opće (fundamentalne) genetike, kao zasebnog predmeta u programu obrazovanju biologa, uneseni su u Nastavni plan sarajevskog Prirodno-matematičkog fakulteta 1976. godine; prije toga je nauka o organskom nasljeđivanju predavana u okviru hibridnog kurikulumu „Organska evolucija sa genetikom“ (Berberović 1971). Sa izdvajanjem visokoškolske nastave genetike u zaseban nastavni predmet nastupa period mnogo bržeg i uspješnijeg kadrovskog razvoja genetičke struke, kao i izrazito povećanje obima i kvaliteta naučnoistraživačkog rada, naročito u oblastima genetike čovjeka i ljudskih populacija, kao i kariologije riba – naročito endemskih vrsta.

Drugi period je po vremenskom trajanju mnogo kraći od prvog (obuhvata otprilike samo devetu deceniju prošlog vijeka), ali je intenzitet događanja i dostignuća bio neuporedivo viši, zahvaljujući prije svega rađanju i jačanju šireg društvenog i naučnog interesovanja za genetiku i primjenu genetike, odnosno zahvaljujući nastanku i upotrebi različitih tehnologija zasnovanih na genetičkim istraživanjima i spoznajama, prvo u svijetu, a zatim i kod nas.

Odlučujući, presudan korak za razvoj genetike u Bosni i Hercegovini predstavljale su aktivnosti na pokretanju i institucionalizaciji naučne djelatnosti istraživanja na području molekularne genetike. Početkom 1982. godine u seriji „inicijalnih istraživanja“ pokrenutih u ANUBiH obrađuje se i istraživačka tema „Pitanja uvođenja genetičkog inženjerstva i biotehnologije u istraživačke i privredne djelatnosti u BiH“⁸. Iste godine Privredna komora (predsjednik Salko Selimović) i Akademija nauka i umjetnosti BiH (predsjednik akademik Svetozar Zimonjić) obraćaju se zajedničkim dopisom Izvršnom vijeću Skupštine SRBiH (predsjednik Seid Maglajlija) radi dogovora „oko projekta za biotehnologiju“.⁹

U okvirima daljnjeg djelovanja Akademije u vezi s istom temom grupa posmatrača iz BiH učestvovala je u radu HIGH LEVEL MEETING ON THE ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL CENTRE FOR GENETIC ENGINEERING AND BIOTECHNOLOGY (Beograd, 17-18. decembra 1982. godine); na skupu su predstavljeni koncepti i ciljevi bosanskohercegovačkih projekata, kao dio šire informacije o odgovarajućim aktivnostima u Jugoslaviji.¹⁰

⁸ *Ljetopis ANUBiH za 1982. godinu* (knjiga XV). Sarajevo: 1983, 65-66.

⁹ Kopija pisma nalazi se u zbirci dokumenata kod autora.

¹⁰ *Ljetopis ANUBiH za 1982. godinu* (knj. XV). Sarajevo: 1983, 66.

Na toj osnovi maja 1983. godine u Akademiji je održan kolokvij bosanskohercegovačkih naučnih i privrednih subjekata o istom problemu. Nastavljajući ovu akciju, Akademija nauka i umjetnosti BiH krajem novembra 1983. godine uspješno organizuje naučni skup pod naslovom „Genetičko inženjerstvo i biotehnologija“,¹¹ na kojem su učestvovali praktično svi vodeći naučnici sa tog područja u bivšoj Jugoslaviji. Skup je, između ostalog, donio zaključke o hitnoj potrebi unapređivanja ovog pravca istraživačkog rada u cijeloj zemlji i u BiH posebno. U cilju realizacije zaključaka skupa, u Akademiji je početkom 1984. godine formiran „Međuodjeljenjski odbor za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju“.¹² Formiranjem posebnog i stalnog radnog tijela za predmetnu oblast nauke, Akademija je dovršila „unutrašnje“ pripreme za prijenos odgovarajućih akcija u šire društveno okruženje.

Zajedno sa Privrednom komorom BiH (predsjednik Salko Selimović) Akademija nauka i umjetnosti BiH (predsjednik akademik Svetozar Zimonjić) predlaže već 1982. godine nadležnom organu (Izvršno vijeće Skupštine SRBiH, predsjednik Seid Maglajlija) „Dogovor oko projekta za biotehnologiju“.¹³ U okviru šireg pregleda problema naučnog razvoja, maja 1984. godine ANUBiH (predsjednik – akademik Svetozar Zimonjić) podnosi nadležnom državnom organu (Izvršno vijeće Skupštine SRBiH, predsjednik Gojko Ubiparip) „Prijedlog programa osnovnih koraka za ulazak BiH u područje genetičkog inženjeringa“.¹⁴ Materijale za Prijedlog je pripremila Međuodjeljenjska komisija ANUBiH za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju.¹⁵ Odjek nije izostao. U sklopu nove metodologije finansiranja naučnog rada u BiH (sistem „društvenih ciljeva - DC) koncipiran je poseban (šesti, VI) društveni cilj – „Osposobljavanje za samostalan razvoj biotehnologija na bazi genetičkog inženjerstva u procesima proizvodnje hrane, uzgoja šuma, proizvodnje farmaceutskih i drugih bioloških supstanci“.¹⁶ Privredna komora BiH i ANUBiH sazivaju 13. decembra 1984. godine sastanak zainteresovanih organizacija nauke i privrede, koji je zaključio da se Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu povjeri izrada studije (feasibility study) o društveno-ekonomskoj opravdanosti uvođenja i razvoja genetič-

¹¹ *Zbornik radova naučnog skupa „Genetičko inženjerstvo i biotehnologija“*. Sarajevo, 17. i 18. novembra 1983. Sarajevo: ANUBiH – Posebna izdanja (knjiga LXXV), Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka, knj. 12, 1984.

¹² *Ljetopis ANUBiH*, (knjiga XVII za 1984). Sarajevo: 1986, 20. U kasnijim dokumentima Akademije „Odbor“ je preimenovan u „Komisiju“.

¹³ Kopija pisma nalazi se u arhivi autora.

¹⁴ Kopija pisma nalazi se u arhivi autora.

¹⁵ *Ljetopis ANUBiH* (knjiga XVII za 1984). Sarajevo: 1986, 64.

¹⁶ U originalu prijedloga ANUBiH stajalo je – „biološki aktivnih“.

kog inženjerstva i biotehnologije u Bosni i Hercegovini, koja je pod naslovom „Pitanja razvoja biotehnologije na bazi genetičkog inženjerstva“ dovršena januara 1985. Iste godine, 25. marta 1985. svi relevantni materijali dostavljeni su zainteresovanim privrednim subjektima. Sljedećeg mjeseca sačinjen je u Privrednoj komori prijedlog „Samoupravnog sporazuma o udruživanju rada i sredstava za realizaciju projekta pokretanja i razvoja naučno-istraživačkog rada u oblasti genetičkog inženjerstva i biotehnologije“. Konačni dogovor ovlaštenih predstavnika ustanova nauke i privrede o potpisivanju sporazuma i osnivanju Konzorcijuma radi zajedničke akcije u oblasti genetičkog inženjerstva i biotehnologije je uslijedio 25. marta 1987.¹⁷ U Konzorcijum je ušlo 14 zainteresovanih subjekata.¹⁸ Na istom sastanku imenovani su Organi Konzorcijuma – Upravni odbor (predsjednik Milorad Krunic) i Naučno vijeće (predsjednik akademik Tihomir Vuković). Naučno vijeće Konzorcijuma na svojoj prvoj sjednici 23. aprila 1987. godine predlaže što hitnije formiranje Centra za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju, kao samostalne radne organizacije u osnivanju.

Prema zajedničkim propozicijama, Zajednica za nauku i ANUBiH održavaju seriju naučno-stručnih kolokvija radi konačne verifikacije izvedbenih projekata za tzv. „Društvene ciljeve“. U tom okviru je 14. maja 1987. konačno verifikovan izvedbeni projekat za DC VI,¹⁹ i započete su konkretne aktivnosti na realizaciji utvrđenih projektnih sadržaja.

U organizovanu i sistematsku aktivnost različitih društvenih subjekata oko osnivanja Centra treba ubrojati i seriju naučno-popularnih i stručnih napisa, sukcesivno objavljenih u različitim sarajevskim časopisima sa područja društvenih nauka, obrazovanja i kulture. To je bila svojevrsna informativna kampanja s namjerom da se što širim krugovima javnosti predstave činjenice o dostignućima i značaju genetičkog

¹⁷ *Ljetopis ANUBiH*, (knjiga XX za 1987). Sarajevo: 1988, 84.

¹⁸ (1) SOUR „SBS“, Sarajevo; (2) SOUR „UPI“, Sarajevo; (3) SOUR „Energoinvest“, Sarajevo; (4) SOUR „Šipad“, Sarajevo; (5) SOUR AIPK Banja Luka; (6) SOUR „Agrokomerc“, Velika Kladuša; (7) SOUR APRO „Hercegovina, Mostar; (8) SIZ za vodoprivredu BiH, Sarajevo; (9) SIZ nauke BiH, Sarajevo; (10) Privredna komora BiH, Sarajevo; (11) Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo; (12) Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo; (13) Institut za biologiju U/niverziteta, Sarajevo; (14) Hemijski institut Prirodno-matematičkog fakulteta, Sarajevo.

¹⁹ ANUBiH (Komisija za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju) – Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu društvenog cilja VI (Sarajevo, 14. maja 1987). Naučne komunikacije br. XII, Sarajevo, 1987.

inženjerstva i biotehnologije,²⁰ s ciljem podsticanja podrške institucionalizaciji naučno-istraživačke djelatnosti u tim oblastima nauke.

Slijed događaja od naučnog skupa u Akademiji novembra 1983. godine do donošenja akta o osnivanju Centra za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju (sadašnjeg Instituta), koji je usvojen na sjednici Skupštine Sarajevskog univerziteta održanoj 26. februara 1988. godine, prilično solidno i dosta iscrpno prikazuje publikacija izdana povodom dvadesetogodišnjice rada Centra (Instituta).²¹ U istoj publikaciji može se naći i dobar izbor najvažnijih dokumenata koji se tiču cijele zajedničke akcije naučnih, privrednih i državnih organa i organizacija. Ovdje je izložen sažet hronološki pregled cjelokupne aktivnosti svih udruženih subjekata državne uprave, privrede i nauke na osnivanju prve samostalne ustanove za genetička istraživanja u Bosni i Hercegovini.²²

PRETINAC 1

Popularno-naučni i stručni napisi u bosanskohercegovačkim periodičnim publikacijama, koji su prethodili kontinuiranim i sistematskim aktivnostima na predstavljanju i uvođenju genetičkog inženjerstva u istraživačke i privredne djelatnosti.

- Genetičko inženjerstvo – primijenjena biologija budućnosti. *Pregled*, 67(1):27-48, 1977.
- Molekule, nasljednost i život. *Radio-Sarajevo – Treći program*, 6(17):78-85, 1977.
- Pred vizijom dirigovanog nasljeđivanja. *Radio-Sarajevo – Treći program*, 6(17):86-92, 1977.
- Naučna dostignuća na političkim raskršćima. *Odjek*, 30(20):5, 1977.
- Perspektive razvoja bioloških borbenih sredstava na osnovama genetičkog inženjerstva. *Putevi i dostignuća u obrazovanju i vaspitanju*, 16(4):55-73, 1979.
- Savremena genetika – njeni korijeni, razvojni pravci, dostignuća i problemi. *Radio-Sarajevo – Treći program*, 10(35):5-20, 1981.

²⁰ Vidi bibliografski pregled (Pretinac 1).

²¹ *Institut za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju Univerziteta u Sarajevu – prvih 20 godina, 1988-2008.* (ur. R. Hadžiselimović i dr.) Sarajevo: Ingeb, 2008.

²² Hronologija (Pretinac 2).

PRETINAC 2

Hronološki pregled događanja značajnih za osnivanje Centra (budućeg Instituta) za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju u Sarajevu.

- 1982, januar – U Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine pokrenuto inicijalno istraživanje „Pitanja uvođenja genetičko-inženjerskih postupaka u istraživačke i privredne djelatnosti u BiH“. ²³
- 1982 – Sastanak rukovodnih organa Privredne komore BiH i Akademije. Zajedničko pismo Komore i Akademije predsjedniku Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH. ²⁴
- 1982, septembar-oktobar – Sastanci predstavnika Akademije sa predstavnicima Vlade i rukovodnim strukturama velikih bosanskohercegovačkih privrednih sistema (Energoinvest, UPI, SBS, Šipad).
- 1982, decembar – Radna grupa ANUBiH učestvovala na UNIDO High Level Meeting on the Establishment of International Centre for Genetic Engineering and Biotechnology. ²⁵
- 1983, 6. juli – Kolokvijum predstavnika nauke, privrede, državne uprave i interesnih zajednica (u zajedničkoj organizaciji Privredne komore BiH i ANUBiH) o pitanjima razvoja biotehnologije na bazi genetičkog inženjerstva. ²⁶
- 1983, 17-18 novembar – Naučni skup „Genetičko inženjerstvo i biotehnologija“ (ANUBiH, Sarajevo). ²⁷
- 1983, decembar – Jugoslovensko savjetovanje „Genetičko i biohemijsko inženjerstvo u biotehnologiji“ (Beograd).
- 1984 – Akademija nauka i umjetnosti BiH formira Međuodjeljenjski odbor za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju (predsjednik - akademik Ljubomir Berberović). ²⁸

²³ *Ljetopis ANUBiH za 1982. godinu*, knjiga XV (str. 66), Sarajevo, 1983.

²⁴ Faksimil pisma Seidu Maglajliji.

²⁵ Isto.

²⁶ *Ljetopis ANUBiH za 1983. godinu*, knjiga XVI (str. 63), Sarajevo, 1984.

²⁷ *Zbornik radova naučnog skupa „Genetičko inženjerstvo i biotehnologija“*, Sarajevo 17-18. novembra 1983, str. 15-31. ANUBiH, Posebna izdanja LXXV (Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka, knjiga 12), Sarajevo, 1984.

²⁸ ANUBiH, *Ljetopis knjiga XVII za 1984.* (str. 20), Sarajevo, 1986. U kasnijim dokumentima „Odbor“ je preimenovan u „Komisiju“.

- 1984 – Pismo ANUBiH Izvršnom vijeću BiH o pitanjima usvajanja i vođenja biotehnologija na osnovama genetičkog inženjerstva.
- 1984, maj – Prijedlog pitanja za razgovore Izvršno vijeće SRBiH (predsjednik Gojko Ubiparip) - ANUBiH društvenim ciljevima i programu osnovnih mjera za ulazak u područje biotehnologije na osnovama genetičkog inženjerstva).
- 1984, decembar – Sastanak predstavnika naučnih ustanova, privrednih sistema, državne uprave i interesnih zajednica o pokretanju zajedničke aktivnosti na uvođenju genetičkog inženjerstva i biotehnologije u BiH (bilješka Privredne komore BiH).
- 1985, 18. april – Prva sjednica „Međuodjeljenjske komisije ANUBiH za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju“ i početak priprema za izradu izvedbenog projekta za „Društveni cilj VI (...)“, u režiji tima stručnjaka Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu.
- 1986, 26. februar – Zajednica nauke BiH usvojila sistem definisanih društvenih ciljeva (DC) kao sistem organizovanja aktivnosti dugoročnog razvoja nauke u BiH.
- 1986, proljeće – Koncipiran poseban društveni cilj (DC VI) dugoročnog razvoja nauke u BiH („Osposobljavanje za samostalan razvoj biotehnologija na bazi genetičkog inženjerstva u procesima proizvodnje hrane, uzgoja šuma, proizvodnje farmaceutskih i drugih bioloških supstanci“).
- 1986, decembar – Dovođen izvedbeni projekat istraživanja u okviru DC VI.
- Zajednica nauke usvaja „Studiju o uslovima za pokretanje istraživačkih aktivnosti iz oblasti genetičkog inženjerstva i biotehnologije u BiH“, kao izvedbeni projekat za realizaciju DC VI.
- 1987, 25. mart – Završena procedura usvajanja i potpisivanja Sporazuma o udruživanju rada i sredstava za realizaciju „Projekta pokretanja i razvoja naučnoistraživačkog rada u oblasti genetičkog inženjerstva i biotehnologije u Bosna i Hercegovini“ (DC VI), kojim je formiran Konzorcijum privrednih i naučnih organizacija,²⁹ zainteresovanih za projekat.³⁰

²⁹ Akademija nauka i umjetnosti BiH, *Ljetopis*, knjiga XX za 1987. (str. 86), Sarajevo, 1988.

³⁰ (1) SOUR „SBS“, Sarajevo; (2) SOUR „UPI“, Sarajevo; (3) SOUR „Energoinvest“, Sarajevo; (4) SOUR „Šipad“, Sarajevo; (5) SOUR AIPK, Banja Luka; (6) SOUR „Agrokomerc“, Velika Kladuša; (7) SOUR APRO „Hercegovina“, Mostar; (8) SIZ za vodoprivredu BiH, Sarajevo; (9) SIZ nauke BiH, Sarajevo; (10) Privredna komora BiH, Sarajevo; (11) Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo; (12) Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo; (13) Institut

- 1987, 25. mart – Konstituisan Upravni odbor Konzorcijuma (predsjednik: Milorad Krunić, predsjednik SOUR SBS) i održana prva sjednica.³¹
- 1987, april – Urađen Elaborat o društveno-ekonomskoj opravdanosti formiranja Centra za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju (usvojen na narednim sjednicama organa Konzorcijuma).³²
- 1987, 23. april – Prva sjednica Naučnog vijeće Konzorcijuma (predsjednik: akademik prof. dr Tihomir Vuković).³³
- 1987, 14. maj – Naučno-stručni kolokvij u ANUBiH o izvedbenom projektu DC VI.
- 1987, 28. oktobar – Zajednička sjednica Upravnog odbora i Naučnog vijeća Konzorcijuma o pripremama za osnivanje Centra za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju.³⁴
- 1987, 18. novembar – Proširena sjednica Naučnog vijeća koja je usvojila izvedbeni projekat DC VI i dokumente za osnivanje „Centra za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju“.
- 1987, 27. novembar – Sjednica Upravnog odbora Konzorcijuma na kojoj je podržan i prihvaćen Izvedbeni projekat DC VI – „Osposobljavanje za samostalan razvoj biotehnologija na bazi genetičkog inženjerstva u procesima proizvodnje hrane, uzgoja šuma, proizvodnje farmaceutskih i drugih bioloških supstanci“. Na istoj sjednici Upravni odbor Konzorcijuma, nakon niza konsultacija sa članicama i predstavnicima državne uprave, odobrava osnivanje radne organizacije „Centar za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju“, koja će biti glavni nosilac realizacije projekta.³⁵
- 1988, 26. februar – Skupština Univerziteta u Sarajevu donijela odluku o formiranju „Centra za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju“ (Radna organizacija u osnivanju).

za biologiju Univerziteta, Sarajevo; (14) Hemijski institut Prirodno-matematičkog fakulteta, Sarajevo.

³¹ Informacija o obavljenim poslovima između I i II sjednice Upravnog odbora Konzorcijuma, april 1987.

³² Isto.

³³ Prvi izvještaj Naučnog vijeća Upravnom odboru Konzorcijuma, oktobar 1987.

³⁴ Rezime rasprave i dogovora o realizaciji izvedbenog projekta DC VI. Privredna komora BiH, 1987.

³⁵ Isto.

- 1990, oktobar – Centar za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju uselio u adaptirane radne prostore i započeo s redovnim radom.³⁶

GENETICAL RESEARCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – A SHORT OVERVIEW

Summary

Classic genetical investigations in Bosnia and Herzegovina after the Second World War have been connected mostly with the applicative fields of agriculture. Initial activities in the modern fundamental genetics began in the sixties and are tied to the topics of microevolution (snails), cytogenetics and hybridisation (fishes), and caryology (certain plant species). Soon after, systematic studies of the recent human population were started within the framework of bioanthropological investigations. Majority of all of these studies have been conducted in the Department of genetics and cytotaxonomy, founded within the Institute of Biology of Sarajevo University (1973). The Department has implemented a series of research project financed by the State Science Funds, in cooperation with Department of Biology – Faculty of Science, as well as with other university institutions dealing with biological sciences.

Fundamental (general) genetics has been offered to biology students through a separate curriculum adopted in the Faculty Programme in 1976. Until then, genetics was taught as part of the course „Organic Evolution and Genetics“. Establishment of a separate course in Genetics led to much more favourable conditions for faster and more successful development of personnel in the field, as well as for increasing the scope and quality of genetic research.

Crucial step for the development of genetics in the country was made by establishing the Centre (later – Institute) for Genetic Engineering and Biotechnology (1988). The Centre has been created as an outcome of organised and coordinated activity of numerous scientific, economic and political stakeholders (1982-1988), with intention to introduce and institutionalise research works in the field of molecular genetics (1982-1988). This endeavour was initiated and guided by the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, and was adequately presented in the monograph published on the occasion of the 20th anniversary of the Institute (2008).

³⁶ Akademija nauka i umjetnosti BiH, *Ljetopis*, knjiga XXIII za 1990, Sarajevo, 1991.

Ljubomir Berberović, *Genetička istraživanja u Bosni i Hercegovini – kratak pregled razvoja*
Prilozi, 40, Sarajevo, 2011, str. 259-270.

During this a series of popular-scientific, professional and journalistic writings have been published, aimed to raise public awareness about the significance of genetic engineering and biotechnology for the general socio-economic development ■

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK: 625:930.25 (497.5+497.6) "1946/1947"
Historijska grada

OMLADINSKE PRUGE BRČKO-BANOVIĆI I ŠAMAC-SARAJEVO U ARHIVSKIM FONDOVIMA HRVATSKOG DRŽAVNOG ARHIVA

Siniša Lajnert
Hrvatski državni arhiv, Zagreb,
Republika Hrvatska

Apstrakt: Izgradnja pruge normalnog kolosjeka Brčko-Banovići počela je 1. svibnja 1946., a završena je 7. studenoga 1946. Prugu dužine 92 km izgradila je Narodna omladina Jugoslavije i to puna 22 dana prije roka. Samo iz Narodne Republike Hrvatske na Omladinskoj pruzi Brčko-Banovići radilo je 14.700 omladinaca i omladinki. Pruga normalnog kolosjeka Šamac-Sarajevo sagrađena je u vremenu od 1. travnja do 15. studenoga 1947. Navedena pruga kao najveći objekat prve godine Petoljetke, djelo je Narodne omladine Jugoslavije, a bila je duga 242 km. Na njenoj izgradnji sudjelovalo je 211.000 omladinaca i omladinki.

Ključne riječi: omladinske pruge, pruga Brčko-Banovići, pruga Šamac-Sarajevo, Narodna omladina Jugoslavije

Abstract: The laying of a standard gauge railway track between Brčko and Banovići began on 1st May 1946 and was finished on 7th November 1946. The railway track was 92 kilometres long, and it was built by the People's youth of Yugoslavia a full 22 days before the deadline. There were 14.700 youths engaged in the project only from the People's Republic of Croatia. The standard gauge railway track between Šamac and Sarajevo was built in the period from 1st April until 15th November 1947. This railway track was the biggest object of the first year of the Five-year plan, and its construction was executed by the People's youth of Yugoslavia. It was 242 kilometres long. Around 211.000 youths were involved in its building.

Key words: *Youth railway tracks, railway track Brčko-Banovići, railway track Šamac-Sarajevo, People's youth of Yugoslavia.*

Uvod

Ovaj članak o omladinskim prugama temelji se na proučavanju arhivskoga gradiva koje se čuva u Hrvatskom državnom arhivu. Naime, riječ je o arhivskom fondu br. 1231, Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske-Zagreb (1943.-1990.) i fondu br. 1576, Direkcija željeznica Zagreb Jugoslavenskih državnih željeznica-Zagreb (1945.-1990.).

Izgradnja pruge normalnog kolosjeka Brčko-Banovići počela je 1. svibnja 1946., a završena je u rekordnom roku 7. studenoga 1946. Pruga normalnog kolosjeka Šamac-Sarajevo sagrađena je u vremenu od 1. travnja do 15. studenoga 1947.

Pruga Brčko-Banovići

O potrebi izgradnje Omladinske pruge Brčko-Banovići Glavni odbor Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) u Zagrebu pisao je 1946. godine okružnim odborima USAOH-a sljedeće:¹

“Dragi drugovi!

Bogati rudarski bazen Banovići-Seona u blizini Tuzle ima vrlo slabu željezničku vezu i time mu je onemogućen razvitak. Banovići je jedan od najbogatijih bazena sa veoma velikim naslagama mrkog uglja.

Ako bi se uspostavila jedna nova željeznička linija normalnog kolosjeka od Brčkog do Banovića odmah bi se omogućilo povećanje produkcije uglja za 8-10 puta pa i više. Uz to ova pruga bi razteretila prugu Sarajevo Brod za 50% i omogućila življi saobraćaj sa industrijskim centrima oko Zenice. Pored ovoga novom prugom normalnog kolosjeka bi se direktno povezala industrija u Osijeku, Vojvodini i Beogradu sa nalazištima po kvalitetu vrlo dobrog, mrkog uglja. Time bi se uštedili ogromni izdaci koji se svake godine daju za pretovar u Slav. Brodu. Do stanice Vin-

¹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HR HDA) 1231. Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske-Zagreb (1943.-1990.), Glavni odbor USAOH, godina 1946., inv. br. 258. Napomena: Fond je u reviziji.

kovci skratio bi se razmak za oko 70 km. čime bi isto tako bili uštedeni veliki transportni troškovi. Pored uglja prugom Brčko Banovići izvozele bi se velike količine soli, drveta, šljiva i druge robe. Uopšte uzev, ova pruga ima ogroman privredni značaj i ona bi se državi isplatila u toku jednogodišnje eksploatacije.

Svi ovi razlozi rukovodili su Centralni Odbor USAOJ-a da se u ime omladine čitave Jugoslavije obaveže na to da će u toku ovoga ljeta izgraditi cjelu prugu Brčko Banovići u dužini od 92 km.

Pored velikog ekonomskog značaja primajući ovu obavezu Centralni Odbor se rukovodio i time što se u pripremama za III. Kongres razvio snažan pokret omladine putem davanja radnih obaveza čime je znatno podignut radni polet omladine i njen doprinos u sveopštim naporima na obnovi i izgradnji zemlje.

Računajući nato da ogromne obaveze koje je omladina primila nebi bile utrošene samo na poslovima u okviru jednog sela ili sreza Centralni Odbor USAOJ-a je riješio da izgradnjom ove pruge pruži mogućnost omladini i njenim organizacijama da stvore veliko djelo od trajne vrijednosti i velike koristi za državu. Rad na ovoj pruži početi će I. maja i treba da bude završen do septembra mjeseca. Na njemu će učestvovati dve grupe po 12.000 ukupno 24.000 omladinaca iz svih krajeva.

Prva grupa će početi raditi na prvoj polovini pruge I. maja i završiti će I. jula, kada treba da bude smjena od prve grupe koja će raditi na drugom djelu pruge.

Ova je prva akcija ovolikog obima koja na jednom poslu okuplja omladinske jedinice iz svih naših Republika, i zbog toga ona treba da bude krupan prilog učvršćivanju bratstva i jedinstva naše omladine. Dvo-mjesečni rad na ovoj pruži treba da upozna svu omladinu sa uspjesima organizacija u drugim krajevima, da prenese iskustvo upravo da donese velike koristi omladinskom pokretu time što bi ovo bilo velika radna škola iz koje će svaki učenik izaći kao sposoban rukovodilac ra(dne) jedinice u svom selu. Da bi se svi ovi zadaci ostvarili potrebno je izvršiti svestrane pripreme stvarajući jedinice koje su kod nas u Hrvatskoj raspoređene ovako:

Dalmacija	500 omladinaca 2 brigade.
Lika	250 " I "
Banija	250 " I "
Primorje	250 " I "
Karlovac	250 " I "

Zagreb (Okrug)	250 “ I “
Bjelovar	250 “ I “
Varaždin	250 “ I “
Osijek	250 “ I “
Daruvar	250 “ I “
<u>Brod</u>	<u>250 “ I “</u>

Ukupno 3000 omladinaca 12 brigada (u prvoj grupi). Ova prva grupa počinje sa radom prvom maja i biti će sastavljena od seoske omladine a završice svoj rad 1. jula kada počinju, ili su u toku veliki radovi u polju. Druga grupa bila bi sastavljena od srednjoškolaca i došla bi u vrijeme velikog letnjeg raspusta...

...Posao na ovoj pruzi vrlo je veliki i zahteva velike napore. Prije rata ova pruga bi se radila tri godine, dok smo mi primili obaveze da je izgradimo u toku jednog ljeta. To znači da će naše jedinice trebati da ulože velike napore kako bi postavljeni zadatak izvršili u toliko više šta će radi kulturno prosvjetno i drugog rada radno vreme biti svega 6 sati. Zato treba težiti tome da u jedinicama bude što veći broj omladinaca, gdje je to moguće omladinske dati samo na lakše dužnosti...

...Potrebno je za rukovodioce, ako nije moguće za čitave čete odmah organizovati predavanja i kurseve koji bi vodili željeznički stručnjaci preko kojih bi se omladina upoznavala sa radom na pruzi...”

O svečanom otvorenju radova na Omladinskoj pruzi Brčko-Banovići 1. svibnja 1946., zagrebački “Vjesnik” donio je sljedeći članak:²

“BRČKO, 2. svibnja. – Došao je veliki dan slavlja mlade generacije Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Prvoga maja na praznik radnog naroda otpočela je izgradnja pruge Brčko-Banovići. Svečanosti, koja je održana na Poljani blizu Brčkog prisustvovali su ministar Savezne vlade i predsjednik Privrednog savjeta Andrija Hebrang, ministar obraćaja Todor Vujašinović, ministri vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine Đuro Pucar i Cvijetin Mijatović, predstavnik Jugoslovenske armije general-major Pavle Ilić, sekretar Centralnog odbora USAOJ-a Rato Dugonjić, delegat Zemaljskog odbora Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu Pasanaga Man-

² Prvog maja otpočeli su radovi na izgradnji omladinske pruge Brčko-Banovići, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, VI; br. 317, Zagreb, 3. V. 1946., 6.

džić. Ispred tribina bile su postrojene radne brigade niškog, vranskog, bjeličkog i topličkog okruga.

Poslije otvaranja mitinga uzeo je riječ ministar Đuro Pucar, koji je istakao da ovogodišnja proslava 1. maja jest značajno priznanje našoj omladini na dosadašnjem radu poželivši joj uspjeh u gradnji pruge. Zatim je govorio ministar FNRJ Andrija Hebrang:

‘Stari je običaj, rekao je on, da se na dan 1. maja baci pogled na uspjehe postignute u toku minule godine i na zadatke, koji stoje pred narodom u idućoj godini. Prije godinu dana naša zemlja vodila je borbu za oslobođenje. U toku ove godine, govoreći bez pretjerivanja, postigli smo velike uspjehe. Učvrstismo našu narodnu vlast, podigli smo naše tvornice, nahranili gladne.’

Na kraju je ministar Hebrang rekao, da ova pruga nije jedino veliko djelo, koje će se izvršiti u toku ove godine.

Postrojene omladince pozdravio je u ime Jugoslavenske armije general-major Pavle Ilić, a zatim Pašanaga Mandžić. U ime vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine govorio je ministar Cvijetin Mijatović, koji je između ostaloga rekao: ‘Vi ćete zajedno s omladinom Bosne i Hercegovine razbiti sve sumnje koje kolaju o izgradnji pruge. Čuju se skeptične riječi sumnje, da neće biti moguće izgraditi ovu prugu. Govori se da to nije poznato ni u naučnoj teoriji ni u naučnoj praksi, da se s ovakvim sredstvima u ovakovom roku može tako nešto izvesti. Ali mi imamo svoju praksu. Mi možemo kazati, da u povijesti nije bilo poznato ono, što se dogodilo za četiri godine kod nas. Ono se prije nije dogodilo zato, jer nije bilo takovih vođa naroda kao što je maršal Tito, jer nije bilo takovog jedinstva naroda, kao što je danas.’

Poslije toga govorio je sekretar Centralnog odbora USAOJ-a Rato Dugonjić, koji je između ostalog rekao: ‘Na današnji dan, veliki praznik radnog naroda, omladina Jugoslavije istupa sa svojim posebnim i vlastitim uspjesima. U prvomajskom takmičenju omladina naše zemlje priložila je 3 milijuna besplatnih radnih dana. Riječi Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije omladini u prvomajskom takmičenju daju nam novu snagu i nov polet za nova velika djela, veća djela od onih koja smo do sada izvršili. I u ovom najvećem pothvatu, koji je dosad preuzela omladina Jugoslavije, da pomogne svoju narodnu vlast da izgradi tako važan objekat kao što je pruga Brčko-Banovići mi moramo uložiti sve. Sada treba da počne djelo, koje će da savlada ovo prostranstvo i plava brda pred nama, koje će da omogući da se naš ugljen, šljive i druga bogatstva mogu pravilno iskoristiti za dobro radnog naroda čitave naše do-

movine. Mi ne možemo da zatvorimo oči pred činjenicama da treba uložiti maksimum oduševljenja i napora, da bi se izvršilo ovo veliko djelo. Zato na početku vaših radova, ja bih vas pozvao da u ovaj rad ne unesete samo oduševljenje, nego da uložite isto toliko i organiziranosti. Omladinska pruga ne znači samo veliko djelo, ona znači za nas u isto vrijeme i veliku školu. Na pruži će raditi 25.000 omladinaca i omladinski. Neka se s pruge vrati 25.000 rukovodilaca omladinaca i omladinki. Omladinska pruga postala je stvar ne samo Jugoslavije, već i drugih naroda. Nama su se do sada javile jedna brigada omladine iz Češke i jedna brigada iz Rumunjske, a javljaju se također iz Poljske. Omladinska pruga – to je pitanje časti omladine Jugoslavije.’

Zatim je uzeo riječ ministar Todor Vujasinović. On je između ostalog rekao: ‘Plan za izgradnju ove pruge nije nov. Još bivša Austro-Ugarska monarhija htjela je da postavi ovu prugu. Za vrijeme bivše Jugoslavije trasa je postavljena dva puta. Pa i za vrijeme tzv. Nezavisne Države Hrvatske počeli su ponovno ti radovi. Način na koji mi podižemo prugu pokazuje, da krupnije gradnje, koje se postavljaju pred našu narodnu privredu nisu više sredstvo iskorištavanja radnih masa, nego su sredstvo za izgradnju bolje budućnosti i ljepšeg života na prvom mjestu radnog čovjeka. Prema našim budžetskim mogućnostima mi ovu prugu u ovoj godini ne bi mogli da podignemo. Ali došla je naša herojska omladina, koja je dala dobrovoljnu radnu snagu. Mi smo na taj način došli u mogućnost da otpočnemo ovako veliki i važan posao’. Na kraju svoga govora ministar Vujasinović pozvao je omladinu da pomogne tehničke rukovodioce u izvršenju posljednjih zadataka.

Svečanost je završena otkrivanjem spomen-ploče na mjestu gdje je ministar saobraćaja Todor Vujasinović udario prvi put pijukom o ledinu...”

Značajna odluka Centralnog odbora USAOJ-a da omladina Jugoslavije izgradi prugu Brčko-Banovići, oduševljeno je prihvaćena i u Narodnoj Republici Hrvatskoj (NRH). Na Omladinskoj pruži Brčko-Banovići radilo je 14.700 omladinaca i omladinki iz NRH.³

³ Pismo II. Kongresa Narodne omladine Hrvatske Maršalu Titu od 28. svibnja 1947., kao i naslov: Završen je II. Kongres Narodne omladine Hrvatske, *Vjesnik Narodne fronte Hrvatske*, VII; br. 642, Zagreb, 29. V. 1947., 1.

O svečanom otvorenju Omladinske pruge Brčko-Banovići 7. studenoga 1946., zagrebački "Vjesnik" donio je sljedeći članak:⁴

"BRČKO, 7. studenoga. – Puna 22 dana prije određenog roka herojska Narodna omladina Jugoslavije završila je grandiozno djelo, kojemu se divi cijeli svijet. Jučer, uoči proslave Velike Oktobarske socijalističke revolucije na svečan način je predana prometu Omladinska pruga Brčko-Banovići. Od ranog jutra velike mase omladine, muškaraca i žena, s pjesmom, transparentima i zastavama pristizale su na rudnik u Banovićima. Rudnik je bio svečano iskićen zastavama, zelenilom, transparentima, slikama maršala Tita i generalissimusa Staljina. Svečanosti su prisustvovali ministar rudarstva Savezne vlade Bane Andrejev, potpredsjednik Narodne skupštine Bosne i Hercegovine Ante Babić, ministri vlade NR Bosne i Hercegovine Đuro Pucar-Stari, Uglješa Danilović, Pašaga Mandžić i Novak Mastilović, pomoćnici ministra rudarstva Savezne vlade ing. Tadija Popović, ing. Dular, predstavnici JA, predstavnici Zemaljskog odbora Jedinstvenih sindikata Bosne i Hercegovine, delegacije radnika iz svih rudnika Bosne i Hercegovine, predstavnici narodne vlasti, kao i ogroman broj građana i omladine.

Svečanost je počela govorom rudara Ive Peranovića, koji je pozdravio prisutne. Zatim je demonstriran rad bagera, koji su očistili velike površine ugljenih naslaga, pa su vagoneti, natovareni ugljenom, pošli prema radničkoj stanici Banovići, koja se od danas zove stanica Jugoslavenske armije. Na stanici su se, pored ogromnog broja naroda, nalazili postrojeni omladinci-udarnici i delegati svih brigada. Predajući ugljen omladincima ministar Savezne vlade Bane Andrejev održao je govor, u kojem je pored ostalog objavio da se od danas svi rudnici ugljena ovog bazena nazivaju 'Rudnici uglja Tito.'

U ime omladine govorio je Radovan Papić, koji je izložio rad omladine na pruzi i objavio obaveze omladine, da će iduće godine produžiti prugu do Zavidovića i Sarajeva. Zatim je ing. Tadija Popović, pomoćnik saveznog ministra rudarstva govorio o naporima i zalaganju rudara, kao i o pomoći koju je omladina pružila rudarima na podizanju naše privrede. Poslije toga je ministar Pašaga Mandžić govorio u ime vlade NR Bosne i Hercegovine, a u ime uprave Rudnika maršala Tita govorio je ing. Franić. Na kraju svečanosti otkrivena je spomen-ploča graditeljima Omla-

⁴ Veličanstvena proslava predaje saobraćaju Omladinske pruge Brčko-Banovići, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, VI; br. 474, Zagreb, 8. XI. 1946., 1.

dinske pruge. Dok se u Banovićima i kod Rudnika maršala Tita razvilo narodno veselje, krenuo je specijalni vlak s ugljenom put Brčkog. Vlak je svečano iskićen zastavama, raznim parolama, slikama rukovodilaca i zelenilom. Kompozicijom putuje oko 600 omladinaca, udrnara i delegata svih brigada, koje su sudjelovale u izgradnji Omladinske pruge, zatim predstavnici Rudnika maršala Tita, uprave gradilišta i drugi. Na svim usputnim stanicama vlak su dočekivale mnogobrojne delegacije seljaka iz susjednih sela.

Danas u 9 sati u jutro čuo se na stanici u Brčkom jaki zvižduk lokomotive, koja je vukla prvi vlak, natovaren ugljenom, iz Rudnika uglja Tito u Banovićima, prvi vlak, koji je prošao Omladinskom prugom, izgrađenom u rekordnom i do sada nečuvenom vremenu od šest i po mjeseci.

Već rano u jutro izašlo je sve građanstvo Brčkog iz svojih kuća i žurilo prema željezničkoj stanici da prisustvuje dočeku prvog vlaka iz Banovića. Glazbe su prolazile ulicama, svirajući marševe i borbene pjesme. Na zborištu već su se nalazile omladinske radne brigade i brojni seljaci iz okolice. Oko 8 sati stigla je na zborište delegacija Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, koju sačinjavaju potpredsjednik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ Moša Pijade i sekretar Prezidijuma Mile Peruničić, predstavnici Savezne vlade: ministar financija Sreten Žujović, ministar poljoprivrede Vasa Čubrilović, ministar rudarstva Bane Andrejev i ministar saobraćaja Todor Vujasinović, predstavnici Jugoslavenske armije: general-lajtnant Sava Orović i general-major Pavle Jakšić, te predstavnici Glavnog odbora Jedinstevenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije: predsjednik Đuro Salaj i potpredsjednik Josip Cazi. Na današnju veliku svečanost stigli su i predstavnici vlade NR Srbije Jovan Veselinov i Moma Marković, predsjednik vlade NR Makedonije Lazar Koliševski, predstavnik vlade NR Slovenije ministar rada Tomo Breclj, potpredsjednik Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine Ante Babić, predstavnici vlade NR Bosne i Hercegovine: potpredsjednik vlade Đuro Pucar-Stari, ministri Avdo Humo, Pašaga Mandžić, Osman Karabegović, Novak Mastilović i Uglješa Danilović. Njihov dolazak pozdravilo je preko 20.000 omladinaca III. smjene oduševljenim poklicima.

Na počasnoj tribini zu spomenute nalazili su se Nako Spiru, ministar privrede NR Albanije i članovi Sekretarijata Centralnog vijeća Narodne omladine Jugoslavije s predsjednikom Ratom Dugonjićem na čelu, predstavnici Svjetske federacije demokratske omladine i predstavnici omladinskih organizacija Poljske, Bugarske, Grčke, Albanije, Francuske, Austrije, Švicarske, Mađarske, Engleske i Belgije.

U 8 i po sati ušao je u stanicu Brčko prvi vlak iz Banovića. U tom času počinje proslava čitanjem pisma maršala Tita graditeljima Omladinske pruge Brčko-Banovići. Čitanje ovog pisma omladina i sav prisutni narod popratili su dugotrajnim odobravanjem i poklicima maršalu Titu. Poslije intoniranja himne Mihajlo Švabić, član Sekretarijata Centralnog vijeća Narodne omladine Jugoslavije i Antun Hujbner, član uprave gradilišta Omladinske pruge izvršili su predaju pruge Todoru Vujasinoviću, ministru saobraćaja Savezne vlade...

...Poslije ovog svečanog čina pročitana su imena delegata-graditelja Omladinske pruge, koji će biti primljeni kod maršala Tita i kod organizacija grada Beograda, a koji će otputovati u Beograd prvim vlakom s Omladinske pruge. Nakon što su delegati ušli u vlak, ministar saobraćaja Todor Vujasinović daje znak za polazak vlaka u Beograd. Pozdravljen dugotrajnim klicanjem potpredsjednik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ Moša Pijade održao je ovaj govor, koji je bio često prekidan odobravanjem...

...Omladina je često burnim odobravanjem prekidala čitanje Ukaza o odlikovanju, na kojima se u ime odlikovanih omladinaca i stručnih radnika zahvalio član Štaba omladinskih radnih brigada Đuka Četković. Time je bio završen svečani dio proslave otvorenja Omladinske pruge, pa je zatim održan miting, na kojem je ministar saobraćaja Savezne vlade Todor Vujasinović održao govor o značenju Omladinske pruge za daljnji industrijski razvoj naše države. On je na koncu istaknuo, da nije slučajno, što je naša omladina postavila upravo današnji dan kao rok završetka ovog velikog djela, - dan godišnjice Velike Oktobarske socijalističke revolucije. Toga časa izbile su oduševljene manifestacije omladine i brojnog naroda bratskom Sovjetskom Savezu, generalisimusu Staljinu, Crvenoj armiji i bratstvu svih slavenskih naroda.

Potom su govorili Rato Dugonjić, u ime Jugoslavenske armije general-lajtnant Savo Orović, u ime Narodne fronte Jugoslavije ministar financija Savezne vlade Sreten Žujović, u ime Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije Đuro Salaj, u ime vlade Bosne i Hercegovine Đuro Pucar-Stari.

Nakon toga je priređen svečani banket.”

U vezi otvaranja Omladinske pruge Brčko-Banovići, a u cilju što pravilnijeg odvijanja same službe, ing. Filip Knežević, upravnik Željezničke uprave Zagreb naredio je da se s 1. prosinca 1946. uspostavlja Ložionička ispostava Brčko matične ložionice Vinkovci. Ložionica Vinkovci brinula se o što pravilnijoj opskrbi Ložionič-

ke ispostave Brčko, kako s materijalom tako i inventarom. Cjelokupno osoblje Loži-
oničke ispostave Brčko potpalo je pod matičnu ložionicu Vinkovci kako u materijal-
nom pogledu tako i u disciplinskom. Ložionica Vinkovci brinula se da se sva služba
u ispostavi Brčko odvija uredno.⁵

Zapisnik o preuzimanju **pruge Brčko-Banovići** sastavljen je 21. siječnja 1947.
u prostorijama Sekcije za dovršenje pruge Brčko-Banovići u Brčkom. Predmet ko-
misije bio je tehnički pregled navedene "Omladinske pruge" normalnog kolosjeka u
cilju predaje prometu kao i predaje u eksploataciju Željezničkoj upravi Zagreb pre-
ma rješenju Ministarstva saobraćaja u aktu M.S. broj 2324/47. od 15. siječnja 1947.
Prisutni na uviđaju bili su:

Od strane Ministarstva saobraćaja u Beogradu, članovi komisije:

Za Upravu Saobraćajne službe: Dušan Knežević

Za Upravu Transportne službe: Dušan Petković

Za Upravu Građevinske službe: ing. Dragoljub Panić

Za Upravu Mašinske službe: ing. Mihajlo Momčilović

Za Upravu Službe veze i sig. postrojenja: ing. Svetoljub Marković

Od strane Uprave željeznica Zagreb, članovi komisije:

Rukovodioc komisije: Celestin Pančić

Za Saobraćajnu službu: Stjepan Restek

Za Transportnu službu: Branko Gjuričić

Za Građevinsku službu: ing. Oskar Polak

Za Mašinsku službu: ing. Teodor Košiček

Za Službu veze i sig. postrojenja: Dragan Cerovac

Za Personalnu službu: Valent Cirković, Josip Gjerki

Za Pravnu službu: Šime Vlahov

Za Vojnu delegaciju: Janez Pondelak

Suradivali su u radu komisije:

Od strane Željezničke uprave Zagreb:

Šef Sekcije za održavanje pruge Vinkovci: ing. Franjo Betini

Šef Ložionice Vinkovci: Alojz Čović

Organ Kontrolnog odsjeka M.S. pri Ž.U. Zagreb: Franjo Miklić

⁵ HR HDA 1576. Direkcija željeznica Zagreb Jugoslavenskih državnih željeznica-Zagreb (1945.-1990.), spis ur. br. 75909/1946.

Od strane Uprave građenja Brčko-Banovići:

Šef Sekcije za dovršenje pruge: ing. Vladislav Petronijević

Određena komisija Ministarstva saobraćaja izvršila je pregled pruge od Brčkog do Banovića 16. i 17. siječnja 1947. u cilju utvrđivanja njene sposobnosti za predaju prometu. Ova komisija je utvrdila, da se pruga od Brčkog do Živinica može predati prometu, dok se dio pruge od Živinice do Banovića trenutno nije mogao predati prometu, jer je bila nedovoljno pošljunčana i kolosjek nereguliran. Pošto je komisija Ministarstva saobraćaja utvrdila, da se pruga od Brčkog do Živinica može predati prometu s izvjesnim ograničenjima izvještena je Željeznička uprava Zagreb, da odredi komisiju za prijem pruge u eksploataciju. Zajedničkim detaljnim pregledom pruge od strane komisije Ministarstva saobraćaja i Željezničke uprave Zagreb, koji je izvršen 18. i 19. siječnja 1947. došlo se do zaključka, da se pruga Brčko-Živinice može predati prometu i da je Željeznička uprava Zagreb može primiti u eksploataciju. Na temelju utvrđenog stanja pruge komisija je bila mišljenja, da se dio pruge Brčko-Banovići od stanice Brčko do stanice Živinice uključivo preda prometu s 1. veljače 1947. Maksimalna brzina vožnje od Brčkog do Dubokog Potoka određena je s 25 km na sat, a na dijelu pruge Duboki Potok-Živinice s 15 km na sat. Najveći osovinski pritisak određen je do daljnjega s 14 t. Najveći kruti razmak osovina utvrđen je s 5 m. Dio pruge od Živinice do Banovića nije se mogao predati prometu jer nije bio dovršen.⁶

Radi poboljšanja prometa na pruzi Brčko-Banovići stavljene su početkom lipnja 1947. u promet lokomotive serije 33. Već kod prvih vožnji primijećeno je da na vijencima bandaža I. i V. vezane osovine nastaje brzo i veliko trošenje, pa je određeno da se na svim lokomotivama odmah montira uređaj za mazanje ovih vijenaca bandaža, što je i učinjeno. Međutim usprkos poduzetim mjerama, trošenje vijenaca bandaža I. i V. vezane osovine nastavilo se brzim tempom, tako da su, nakon što su lokomotive bile oko 2 mjeseca u službi, od 12 lokomotiva, 7 imale oštre vijence bandaža, te su morale biti postepeno izbačene iz službe i zamijenjene drugim lokomotivama. Prijedlog Direkcije Zagreb bio je da se izvrše probe s lokomotivom serije 29 iz Direkcije Ljubljana.⁷

⁶ HR HDA 1576, spis ur. br. 2692/1947.

⁷ HR HDA 1576, spis ur. br. 20690/1947.

U spisu Željezničke uprave Zagreb od 19. kolovoza 1947. navedeni su neki podaci Građevinske službe za prugu Brčko-Banovići, i to:⁸

- 1/ Dužina otvorene pruge i prolaznih staničnih kolosjeka 89,0 km
- 2/ Dužina ostalih staničnih kolosjeka 51,0 km
- 3/ Skretnice na glavnim kolosjecima 40 kom.
- 4/ Skretnice na sporednim kolosjecima 25 kom.
- 5/ Nadzorničkih srezova i nadzornika pruge 5
- 6/ Nadzorničkih pripravnika 4
- 7/ Desetara 18
- 8/ Čuvara pruge 43

Pruga je bila prvoga reda, a zastor je bio od šljunka.

Sekretar zagrebačke Glavne direkcije obavijestio je 1. listopada 1947. sve službene jedinice da je bivša Sekcija za dovršenje Omladinske pruge Brčko-Banovići sa sjedištem u Brčkom (tada Željezničko građevinsko poduzeće br.7), prenijela svoje sjedište iz Brčkog u Tuzlu.⁹

U vezi traženja zagrebačke i sarajevske glavne direkcije eksploatacije željeznica, generalni direktor Generalne direkcije željeznica u Beogradu donio je 11. ožujka 1948. odluku da pruga Brčko-Banovići ostaje i dalje pri eksploataciji Direkcije Zagreb.¹⁰

Prilikom predaje pruge Brčko-Banovići javnom prometu, ostao je jedan dio kolosjeka po stanicama nepreuzet bilo iz razloga da kolosjeci nisu bili potpuno dovršeni, bilo da nisu bili u cjelosti ni položeni. Sekcija za dovršenje pruge Brčko-Banovići a potom Željezničko građevno poduzeće br. 7 u Tuzli dovršavali su i upotrebljavali stanične kolosjeke tako da su u tom trenutku uglavnom položeni, regulirani i de facto prometu predani svi stanični kolosjeci od Brčkog pa sve do Banovića. Održavanje ovih nepreuzetih kolosjeka naročito na stanicama Brčko Novo i Banovići nije obavljao gotovo nitko. Nadzornici pruga Sekcije iz Vinkovaca izgovarali su se da kolosjeci nisu formalno i preuzeti, a Poduzeće br. 7 nije imalo dovoljno stručnjaka za ovaj posao, niti je pak bilo dolično da na jednoj istoj stanici službu održavanja vrše dvije različite jedinice. Zato je Željezničko poduzeće br. 7 iz Tuzle predložilo zagrebačkoj Glavnoj direkciji eksploatacije željeznica da naredi svojoj Sekciji u Vinkovcima, da odmah preuzme u održavanje sve one kolosjeke koje su oni do tada dovršili i preko kojih se obavljao promet. Ovo isto trebalo se odnositi i na pru-

⁸ HR HDA 1576, spis ur. br. 20622/1947.

⁹ HR HDA 1576, spis ur. br. 23500/1947.

¹⁰ HR HDA 1576, spis ur. br. 6794/1948., u predmetu ur. br. 8595/1948.

gu Kreka Nova-Stara Kreka. Poduzeće br. 7 napomenulo je da su do tada ugradili i osposobili sve stanične kolosjeka na stanicama Brčko Novo i Banovićima, na stanici Poljana 4 kolosjeka, a na stanici Kreka Nova 5 kolosjeka. Preko svih ovih kolosjeka već dugo vremena se obavljao promet i bilo je potrebno da se hitno preuzmu u redovno održavanje.

Glavna direkcija eksploatacije željeznica Zagreb zatražila je 19. travnja 1948. od Sekcije za održavanje pruge Vinkovci da javi svoje mišljenje, da li može preuzeti u redovno održavanje odnosne stanične kolosjeka, odnosno da li bi i što još trebalo prethodno urediti Građevno poduzeće.¹¹

Šef III. Sekcije za održavanje pruge Vinkovci dostavio je 21. travnja 1948. Glavnoj direkciji eksploatacije željeznica Zagreb Izvještaj nadzornog inženjera Mirka Vrabeca o stanju radova na pruzi Brčko-Banovići do 15. travnja 1948. Evo što je pisalo u navedenom Izvještaju:¹²

“Brčko Novo: Na službenim zgradama nije rađeno radi pomanjkanja cigle. Za dvije zgrade zidani su temelji od kamena lomljenjaka.

Na lokomotivskoj šupi izrađuju se prozorski okviri te radi se na dovršenju ulaznih vratiju. Vreteno za spuštanje osovina montirano. Betonirana je jama na II. ložioničkom kolosjeku od strane Banovića te se montiraju šinje i pragovi.

Sa strane Brčkoga iskopana je jama te izbetonirana jedanput, radovi se nastavljaju. Jaruga sa strane Brčkoga zatrpana je toliko da je omogućeno polaganje III. kolosjeka za lož. šupu. Bilo bi potrebno da mašinska služba direkcije definitivno odredi da li će se na laterni šupe otvori zastakliti ili da se stave žaluzine te da se o tome pismeno obavjesti potpisanog.

Tinja: Dovršena je jama na II. kolosjeku te su montirane šinje i pragovi, radi se na šosiranju pristupnog puta te na planiranju staničnog prostora. Radovi na šosiranju i planiranju izvode se na ostalim stanicama od Brčkog-Tinje.

Klizište ispred tunela Majevice Km. 105,5-105,6 uslijed posljednjih kiša pojavile su se pukotine na terenu pred ulazom u tunel Majevice, te je došlo do klizanja terena u površini od cca. 500 m. Preduzeće radi na gradnji prokapnica radi odvodnje podzemne vode.

¹¹ HR HDA 1576, spis ur. br. 7974/1948.

¹² HR HDA 1576, spis ur. br. 10653/1948., u predmetu ur. br. 11045/1948.

Klizište u km 78,7-78,8 /Ormanica/ odvodi se posklizla zemlja uz deponiju. Radovi na saniranju do definitivnog uređenja trajati će još oko dva mjeseca.

Pruga tunela Majeвица do Bos. Poljane km. 106-118:¹³

Poslije zadnjih kiša pojavilo se klizanje nasipa i to u km. 106,7-106,8 te u km. 112-114.

Do klizanja došlo je uslijed raskvašenja materijala nasipa koji je od vrlo lošeg kvaliteta. Saobraćaj se odvija tako da se poklizli nasip nadopunja sa šljakom.

Dobrnja: Radi se na izradi potpornog zida u km. 110,720-111,100 , te na drenaži terena iza zida.

Bos. Poljana: Radi se na gradnji potpornog zida u stanici Poljana. Na vodostanici montirana je električna pumpa te će se čim se ispumpa voda iz revizionih okana i otvore ventili početi sa pumpanjem električnim pogonom. – Dovršeno je malterisanje prijemne zgrade.

Pruga Bos. Poljana-Ljubača Kiseljak: Donji stroj usjeka km. 119,5 saniran sa drenažom. Nasip u km. 120,8 saniran je i završen. Izrađen je potporni zid ispred dvojne stražare. Pojavilo se klizanje nasipa u km. 121,6-7¹⁴ uslijed zadnjih kiša. Posklizine se nasipaju šljakom. Izrađuje se potporni zid na klizištu u km. 122,2-122,4.

Živinice: Završeno je slaganje oko utvrde u Živinicama. Izgrađeni su bunari /2 kom./ i kućica za pumpu, potrebno je da se nabavi električna pumpa pošto je uprava rudarska izjavila grupovođi da nema pumpe.

Banovići: Dovršeno je osposobljavanje kolosjeka na stanici te se radi na nasipanju staničnih platoa. Radi se na drenaži za odvodnjavanje stanice i temelja. Dovršene su četiri septičke jame te popravljani svi stanovi u staničnoj zgradi. Malteriše se vanjska fasada prijemne zgrade. Dovršena je jedna jama unutar ložioničke šupe te se radi na betoniranju druge jame. – Betoniranje podova u ložioničkoj šupi.

Opće stanje pruge: Pruga u potezu Brčko-Novo-Tinja osim manjeg slijeganja nasipa u km. 67 i klizišta u km. 78,7 sposobna je za redovan promet i normalnu brzinu vlakova.

Potez Tinja-Majeвица te Majeвица-Ljubača Kiseljak zahtjeva još opsežne radove na utvrđivanju i osiguranju.

Od stanice Ljubača Kiseljak do Banovića stanje pruge je dobro i može se uz redovan nadzor i dobro održavanje urediti i normalna brzi-

¹³ Pisalo je 106-108, pa je preko toga napisano: 106-118.

¹⁴ Pisalo je 126, 6-7, pa je preko toga napisano: 121, 6-7.

na vlakova. Radi toga a i radi jednostavnije manipulacije oko održavanja gornjeg stroja i da se spriječi odgovornost nadzornika održavanja da nisu dužni obavljati stanovite radove nego da je to posao preduzeća, potpisani je mišljenja da bi se Gl. direkcija putem svojih podređenih jedinica / III. sekcija z.o.p. Vinkovci/ definitivno preuzela gornji i donji stroj pruge od km. 52,175 do km. 105,475 te od km. 124,537-141,586 t.j. nadzorničke odsjeke Brčko, Bos. Bijela, Tinja i Živinice dok bi svi radovi ostale pruge kao i pruge Bos. Poljana-Kreka ostale u nadležstvu Građevinskog preduzeća.

Isto tako bi na naprijed navedenim odsjecima grupe bile u obavezi da dovrše sve radove na zgradama, pristupnim putevima i staničnim platoima te na postrojenjima službe vuče.

Na taj bi način gornji i donji stroj pruge došao pod jedinstveno rukovodstvo, što bi bezuvjetno bilo povoljnije za poslove održavanja i uspješnije bi se iskoristilo učestvovanje i odgovornost nadzorničkih odsjeka. U koliko bi se pojavili pojedini ozbiljniji defekti i urušavanja donjeg stroja, preduzeće bi prema nalogu direkcije kao investitora i po osiguranju kredita preuzelo rad na saniranju, osim toga preduzeće bi bilo u obavezi dopuniti sav manjkajući šljunak za potrebe prema traženju šefa III. sekcije Vinkovci. U koliko bi Naslov smatrao da bi se navedeni prijedlog mogao akceptirati molim da me izvjesti da bi mogao prilikom konceptiranja novog ugovora sa preduzećem uvrstiti navedene primjedbe.”

Povodom predaje pruge Brčko-Banovići u održavanje Glavnoj direkciji eksploatacije željeznica u Zagrebu, glavni direktor Glavne direkcije građenja željeznica u Beogradu, inž. Gvozden Simić, uputio je 29. travnja 1948. dopis br.8462/1948. Generalnoj direkciji željeznica u Beogradu. U njemu je stajalo:¹⁵

“Završni radovi na pruzi Brčko-Banovići, koja je predana redovnom saobraćaju, poverena je pored ostalih radova na građenju nove pruge Tuzla-Poljana-Puračić, železničkom građevinskom preduzeću br. 7 u Tuzli.

Pored obimnih radova na pruzi Brčko-Banovići u pogledu dovršenja i podizanja stanbenih i službenih zgrada, kao i na saniranju i obezbeđenju zemljanog trupa, preduzeće br. 7 još uvek vrši i održavanje gornjeg stroja, gde i pored sve oskudice u radnoj snazi, uposljava veliki broj radnika, koji su preduzeću potrebni za radove na novoj pruzi Tuzla-Poljana-Pura-

¹⁵ HR HDA 1576, spis ur. br. 11045/1948.

čić, odnosno za upotpunjavanje radnom snagom terenskih grupa na pruži Brčko-Banovići za radove na donjem stroju i zgradama.

S obzirom da je pruga Brčko-Banovići u eksploataciji, moli se Generalna direkcija za rešenje, da Glavna direkcija eksploatacije željeznica Zagreb odmah preuzme u održavanje gornjeg stroja na celoj pruži, kako bi se preduzeće br. 7 moglo skoncentrisati na glavnijim završnim radovima obezbeđenja i zgradarstvu.”

Temeljem gore navedenog dopisa, Glavna direkcija u Zagrebu uputila je dopis Sekciji za održavanje pruge Vinkovci, u kojem se kaže:¹⁶

“Na temelju akta Glavne direkcije građenja željeznica br. 8462 od 29. IV. i primjedbe druga generalnog direktora na istom aktu, kao i na temelju izvještaja nadzornog inženjera Vrabec Mirka, koji ste nam dostavili pod br. 2105 od 21. IV., a što Vam sve u prepisu prilažemo, stupite u vezu s Građevnim preduzećem br. 7. u Tuzli, te komisijski utvrdite koje dijelove pruge preuzimate na održavanje u pogledu gornjeg stroja, a koje još treba da Preduzeće definitivno dovrši. U komisiji će Sekcija odrediti svoga predstavnika, dok će Glavnu direkciju Zagreb zastupati nadzorni inženjer Mirko Vrabec.

Prijepis komisijskog zapisnika dostavite ovamo.”

Železničko građevno preduzeće br. 7 iz Tuzle informiralo je 1. lipnja 1948. zagrebačku Glavnu direkciju eksploatacije željeznica da su za potpuno dovršenje eksproprijacije na pruži Brčko-Banovići, a koje je trebalo uslijediti tokom 1948. godine, bila potrebna novčana sredstva u iznosu od 500.000. dinara. Ova je svota bila potrebna radi isplate zemljišta koja su naknadno zauzeta radi odronjavanja zemlje, sanacije, šteta i sl. Poduzeće br. 7 zamolilo je zagrebačku Glavnu direkciju da se navedena sredstva za 1948. osiguraju.

Glavna direkcija eksploatacije željeznica Zagreb potvrdila je da je za prugu Brčko-Banovići osiguran za 1948. godinu kredit od 54.929.000. dinara, u koji je uračunata i navedena eksproprijacija.¹⁷

Načelnik Službe održavanja pruge Direkcije željeznica Zagreb obavijestio je 19. kolovoza 1949. Službu održavanja pruge Direkcije željeznica Vinkovci o stanju poslova eksproprijacije na pruži Brčko-Banovići. Eksproprijacijski elaborat bio je

¹⁶ HR HDA 1576, spis ur. br. 11045/1948.

¹⁷ HR HDA 1576, spis ur. br. 13664/1948.

nepotpuno izrađen u toku građenja pruge od strane Uprave omladinske pruge. Isto tako tokom građenja pruge izvršen je eksproprijacijski postupak i obavljena je isplata za vrijeme građenja oduzetih nekretnina i pričinjenih šteta, osim za nekretnine koje su naknadno zauzete. Nadalje je izvršeno omeđavanje i ukopavanje graničnog kamenja na dijelovima pruge od stanice Brčko do km 105,4; od km 110,0 - 111,1 i od km 117,3 - 118,8.¹⁸

Odsjek za radioničku službu (II-3) Direkcije željeznica Zagreb izvjestio je 16. siječnja 1952. Odsjek za održavanje pruga (III-2) iste Direkcije da pruga Brčko-Banovići novom administrativnom podjelom direkcija pripada Direkciji željeznica Sarajevo.¹⁹

Pruga Šamac-Sarajevo

Najveći objekat prve godine Petoljetke, Omladinska pruga Šamac-Sarajevo, djelo je Narodne omladine Jugoslavije. Tu je sudjelovalo 211.371 omladinaca i omladinki. Na izvršenju toga zadatka omladina Hrvatske doprinjela je svoj veliki udio. Na izgradnji Omladinske pruge, omladina Hrvatske dobrovoljno je dala 222 radne brigade, s 60.158 graditelja. Od brigada koje su bile na pruži samo iz prve i druge smjene i I. grupe treće smjene, 135 brigada proglašeno je jednom do pet puta udarnim. U brigadama prve dvije smjene, vratilo se sa pruge 4.030 udarnika. Pet brigada je odlikovano Ordenom rada I. reda, a devet brigada ordenom rada II. reda. Omladinska pruga imala je isto tako i ogroman politički i moralni značaj za narode Jugoslavije unutar zemlje i van njenih granica. Kroz prugu su omladinci i omladinke prošli svestranu životnu školu. Oni koji su tamo odlazili nepismeni, vratili su se kao pismeni ljudi. U dušu svakog omladinca i omladinke – sudionika na izgradnji pruge duboko se usadila svijest o prednosti kolektivnog rada, duboko se usadilo prijateljstvo, jače se usadila ljubav prema svojim mladim prijateljima iz svih jugoslavenskih republika, a preko njih i prema svim narodima koji su živjeli u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji. Izgradnja pruge predstavljala je veliko djelo jugoslavenske omladine.²⁰

¹⁸ HR HDA 1576, spis ur. br. 15936/1949.

¹⁹ HR HDA 1576, spis ur. br. 1510/1952. O primopredaji eksproprijacijskog elaborata pruga: Brčko-Banovići, B. Poljana-Kreka N.-Tuzla, Dir. Sarajevo. Bos. Poljana-Lukavac Novi vidi spis ur. br. 475/1952.

²⁰ HR HDA 1231, Republički štab za radne akcije, Narodna omladina Hrvatske, Referat nepoznatog izlagača o radnim akcijama, godina 1948.

O izgradnji Omladinske pruge Šamac-Sarajevo, Pero Djetelić iz aktiva Narodne omladine okruga Banije rekao je 2. veljače 1947. sljedeće:²¹

“...Izvršavajući zadatke koje je u svom Novogodišnjem govoru postavio maršal TITO, narodna omladina Jugoslavije, a s tim i naš okrug Banija na VI. plenarnom sastanku C.V. ²² preuzeta je obaveza da se izgradi pruga ŠAMAC-SARAJEVO u duljini od 237 km. Nova Omladinska pruga koju trebamo izgraditi prolazi kroz kraj neobično bogat rudama, te je njena izgradnja od velikog značaja za našu privredu. Omladinska pruga Šamac-Sarajevo, je dio Petogodišnjeg plana, a ujedno i najveća novogradnja ove godine, što će se izgraditi u našoj zemlji. Kad pogledamo da će ove godine samo iz NRH-e, tako i iz našega okruga ići tri puta više omladine na prugu nego lani, da na prugi treba izgraditi 37 željezničkih stanica, nekoliko mostova, tunela, utrošiti 1000 tona materijala i održati desetke kurseva za osposobljavanje omladinaca. Zato je dužnost naše omladinske organizacije na Baniji, da već sada počne sa širokim pripremama, sa masovnom agitacijom među omladinom za odlazak na rad na prugu...

...Uz rad po 6 sati na dan i boravak od po 2 mjeseca u svakoj smjeni naučiti će se čitati i pisati svaki omladinac, naučiti će se kolektivnom životu, provoditi vrijeme u učenju, zabavi i fiskulturi, a pošto je rad besplatn i dobrovoljan razvija se svijest o potrebi žrtvovanja svakog omladinca za dobro zajednice. Tamo će se zajednički živjeti, zajednički riješavati problemi života i rada. Međusobno se i kritikuje, te se na taj način kod omladine razvija lično poštenje. Na prugu će doći brigade iz svih krajeva naše zemlje, doći će brigade i iz prijateljskih stranih zemalja, i sve će to omogućiti široko upoznavanje i izmjenu iskustva i biti važan doprinos još čvršćem stvaranju bratstva i ljubavi među narodom.

Na pruzi će biti organizovano niz kurseva za stručno osposobljavanje i kulturno-prosvjetni rad. Zato je već sada potrebno pisati sve omladince koji žele pohađati kurseve, da bi bili na vrijeme spremni. Svaka brigada treba da odredi 30 omladinaca-ki i to 15 za stručne kurseve, a 15 za rukovodioce kulturno-prosvjetnog rada.

Rad na pruzi dati će našim omladincima i rukovodiocima veliko organizatorsko i radno iskustvo i omogućiti će im da po povratku sa pruge mnogo bolje rade. Drugim rječima pruga će dati našoj državi veliku ko-

²¹ HR HDA 1231, Narodna omladina Hrvatske, inv. br. 273, Izlaganje Pere Djetelića od 2. veljače 1947., Zaključci VI. Plenarnog sastanka C.V.N.O.J.-a.

²² Centralno vijeće Narodne omladine Jugoslavije

rist a našoj omladini nove rukovodioce, stručno, fizički i kulturno vaspitane omladince.

U prvom redu treba svestrano izvršiti popularizaciju polaska na prugu...

...Glavnu ulogu treba odigrati oni omladinci koji su lani bili na radu u Brčkom. Oni trebaju da svestrano tumače i vrše agitaciju o tome, kako je bilo na pruzi..."

Željeznička uprava Zagreb dostavila je 14. veljače 1947. Personalnom odjeljenju Ministarstva saobraćaja popis službenika ove Uprave upućenih na omladinsku prugu Šamac-Sarajevo, i to:²³

Administrativno osoblje (40)

Ekonomsko osoblje (5)

Računsko osoblje (1)

Uprava za gradnju pruge Šamac-Doboj-Sarajevo u Zenici prosljedila je 25. veljače 1947. Željezničkoj upravi Zagreb Privremeno uputstvo o radu transportnog odsjeka i njegovih dispenenata na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo. U cilju što racionalnije, brže i bolje eksploatacije raspoloživog kolskog parka uzane pruge u vezi s predstojećim prijevozom materijala za potrebe Omladinske pruge Šamac-Sarajevo, kao i rasterećenja postojećeg željezničkog aparata, Uprava za gradnju Omladinske pruge formirala je svoj Transportni odsjek sa sjedištem u Zenici, a na teren je uputila svoje disponente na stanice: Bosanski Brod, Doboj, Šamac i Sarajevo. Da bi disponenti mogli pravilno odgovoriti svojim zadacima, bile su potrebne sljedeće mjere od strane željezničke uprave Sarajevo i Zagreb:

1/ sve zainteresirane vanjske jedinice trebalo je obavijestiti o postojanju i djelokrugu rada ovih dispenenata.

2/ dozvoliti uporabu sredstava za sporazumijevanje, kojima je željeznica raspolagala (privremeno).

3/ da su svi službenici vanjskih jedinica u svemu izlazili u susret u granicama propisa, traženjima spomenutih dispenenata.

4/ da su poduzimali potrebne, brze i efikasne mjere protiv onih željezničkih službenika, koji su namjerno i smišljeno kočili normalno pravilno i propisno odvijanje posla oko transportiranja materijala.

Određeni su sljedeći disponentski odsjeci:

²³ HR HDA 1576, spis ur. br. 4465/1947.

Disponent u Bosanskom Brodu za dio pruge: sve stanice od Bosanskog Broda uključivo do Slavenskog Broda uključivo s ograncima. Sve stanice od Bosanskog Broda uključivo do Doboja isključivo.

Disponent u Doboju za dio pruge: sve stanice od Doboja uključivo do Zenice uključivo.

Disponent u Šamcu za dio pruge: sve stanice od Strizivojna Vrpolja uključivo do Šamca uključivo s ograncima.

Disponent u Sarajevu za dio pruge: sve stanice od Sarajeva uključivo do Zenice uključivo s ograncima, kao i priključnih pruga ka Sarajevu.

Navedeno Privremeno uputstvo stupilo je na snagu 1. ožujka 1947.²⁴

O svečanom otvorenju radova na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo 1. travnja 1947., zagrebački "Vjesnik" donio je sljedeći članak:²⁵

"ŠAMAC, 1. travnja. – Danas je u Bosanskom Šamcu održana velika svečanost povodom otvaranja radova na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo. Na poljani kilometar i pol izvan Bosanskog Šamca, gdje se održala svečanost, podignuta je spomen ploča kao uspomena na dan početka radova na izgradnji Omladinske pruge Šamac-Sarajevo.

Ispred tribina skupilo se pored mnoštva omladine, brigadira, koji rade na sekciji oko Šamca, i predstavnika svih brigada koje se već nalaze duž trase nekoliko hiljada građana Šamca i stanovnika okolnih sela. Iskićeni zelenilom i cvijećem pod bezbroj zastava i transparentata, muškarci i žene, omladina i pioniri čekali su početak svečanosti uz pjesmu i oduševljeno klicanje maršalu Titu, mladim graditeljima i novoj Omladinskoj pruzi.

Značajnom činu otvaranja radova na prvom velikom objektu Peto-godišnjeg plana prisustvovali su: potpredsjednik Prezidijuma narodne skupštine FNRJ Marko Vujačić, ministri Savezne vlade Milovan Đilas i Todor Vujasinović, general-lajtnant Rudolf Primorac, predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine Đuro Pucar-Stari, sekretar Centralnog odbora Jedinistvenih sindikata Jugoslavije Drago Gizdić, predsjednik Centralnog vijeća Narodne omladine Jugoslavije Rato Dugonjić, delegat Narodne fronte Hrvatske Marijan Cvetković, delegat NF Makedonije Kiro Petruševski, delegat Osvobodilne fronte Sloveni-

²⁴ HR HDA 1576, spis ur. br. 7462/1947.

²⁵ Svečano otvoreni radovi na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo, *Vjesnik Narodne fronte Hrvatske*, VII; br. 595, Zagreb, 2. IV. 1947., 1-2.

je Josip Jersaj, delegat NF Crne Gore prota Petar Kapidžić, delegat Antifašističke fronte žena Jugoslavije te delegacije omladine Poljske, Bugarske, Albanije, Rumunjske i Italije. Svečanost je otvorio zamjenik načelnika Uprave gradilišta pruge Šamac-Sarajevo Mihajlo Švabić, koji je predao riječ ministru Milovanu Đilasu...

...Govor ministra Đilasa prekidan je često puta dugim odobravanjem i na kraju popraćen burnim pljeskanjem i poklicima. Zatim su govorili u ime Jugoslavenske armije general-lajtnant Rudolf Primorac, u ime Prezidijuma narodne skupštine FNRJ Marko Vujačić, u ime Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine Đuro Pucar-Stari, u ime Jedinistvenih sindikata Jugoslavije Drago Gizdić, u ime AFŽ-a Jugoslavije Ranka Stefanović.

Udarnik s pruge Brčko-Banovići Živojin Čosić govorio je o radu na pruzi Brčko-Banovići i obvezao se u ime udarnika s prve Omladinske pruge, da će stečeno iskustvo prenijeti na sve graditelje pruge Šamac-Sarajevo kako bi se svi radovi izvršili prije postavljenog roka. Nakon što je načelnik Uprave za gradnju pruge Šamac-Sarajevo ing. Dušan Lazić govorio o zamašnosti radova na novoj Omladinskoj pruzi, održao je duži govor predsjednik Centralnog vijeća Narodne omladine Jugoslavije Rato Dugonjić. On je između ostalog naglasio, da su za prvu smjenu bile predviđene 93 brigade, a došlo ih je već 124, dok će 7 još doći, što pokazuje visoku svijest omladine Jugoslavije...

...Pozdravivši antifašističku omladinu Grčke, čija brigada je prisustvovala svečanosti, govornik je saopćio, da se do sada javila za dolazak na prugu Šamac-Sarajevo omladina Švedske, Norveške, Danske, Švicarske, Bugarske, Rumunjske, antifašistička omladina Španije, Austrije i drugih zemalja, te omladine Kanade, Amerike, Australije, Južne Afrike, Palestine i Irana...

...Poslije Rate Dugonjića, čiji je govor oduševljeno pozdravljen, govorio je ministar saobraćaja Savezne vlade Todor Vujasinović. Zahvaljujući omladini za njen doprinos na pojačanju željezničkog saobraćaja, ministar Vujasinović je rekao: '...Otvaram radove na ovoj novoj Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo u slavu naših naroda, na ponos i radost našeg voljenog Maršala, druga Tita...'

...Ministar saobraćaja Savezne vlade Todor Vujasinović uputio se zatim prema trasi i uz oduševljeno klicanje naroda prvim udarcem pijuka otvorio rad na novoj Omladinskoj pruzi. Nakon toga je glazba odsvirala himnu 'Hej Slaveni'. NA taj način otpočeli su radovi na izgradnji Omladinske pruge Šamac-Sarajevo. Poslije toga ministar Vujasinović je otkrio

spomen ploču na spomen-stupu, koji je visok 11 metara, a na vrhu mu je državni grb. Na spomen-ploči je uklesano:

‘Na ovom mjestu, 1. travnja 1947. godine, počela je da se gradi Omladinska pruga Šamac-Sarajevo, koju radna omladina Jugoslavije dajući dobrovoljno radnu snagu poklanja domovini i svom učitelju maršalu Titu, kao svoj prvi veliki doprinos ostvarenju prvog Petogodišnjeg plana izgradnje i obnove FNRJ’...

...Na kraju je komandant Glavnog štaba Omladinskih radnih brigada Batrić Jovanović pročitao brzojavni pozdrav maršalu Titu, a riječima Mihajla Švabića: ‘Radovi na pruzi su otvoreni, drugovi brigadiri pođite na posao’, završena je svečanost.’

O potrebi osnivanja Ekspoziture Omladinske pruge u Zagrebu, načelnik Uprave gradilišta omladinske pruge Šamac-Sarajevo, Odsjek za snabdijevanje u Zenici, ing. D. Lazić, uputio je 11. svibnja 1947. Glavnoj direkciji za eksploataciju željeznica u Zagrebu sljedeći dopis:²⁶

“Ova Uprava ima svoju Ekspozituru u Beogradu, koja svršava sve poslove sa Saveznim Ministarstvima, te sa preduzećima čije je sjedište u Beogradu odnosno u N.R. Srbiji. Obzirom da se dobar deo industrije naše države nalazi u Zagrebu odnosno u N.R. Hrvatskoj kao i u N.R. Sloveniji potrebno je da takovu Ekspozituru osnujemo i u Zagrebu. Ova Uprava dodjeljuje za tu Ekspozituru svoja dva službenika iz Ekspoziture Beograd i to: Vukovića Tomu i Vukčevića Velimira, koji će voditi poslove Ekspoziture po direktivama i uputima ove Uprave.

Molimo Glavnu Direkciju da omladinskoj pruzi i ovoga puta izađe u susret kao što je to i do sada činila, pa nam iz redova svojih službenika dodeli jednog ili dva službenika, koji će svojim stručnim znanjem i poznavanjem prilika u Zagrebu odnosno u N.R. Hrvatskoj i Sloveniji pomoći našim predstavnicima da izvrše povjerene im zadatke. Isto tako molimo da se u zgradi Glavne direkcije u Mihanovićevoj broj 12 dodjeli jedna prostorija i potreban inventar.

Vaši službenici ako je to moguće pomagali bi našim predstavnicima pored svojih redovnih poslova, a uprava bi im kao naknadu za požrtvovan i prekovremen rad dodjela terenski dodatak u visini...procenta od dnevnice koja im pripada. Ovo bi uprava učinila onda kada od Vas dobi-

²⁶ HR HDA 1576, spis ur. br. 13434/1947.

je Odluku o određivanju službenika sa opisom njihovih stručnih kvalifikacija i mišljenjem o dosadašnjem zalaganju.

I ovom prilikom pomognite Vašu Omladinsku prugu – prvi podhvat u ostvarenju petogodišnjeg plana.”

Dopis Uprave gradilišta omladinske pruge Šamac-Sarajevo dat je svima u Odjeljenju za snabdijevanje na znanje uz supotpis. Također, dopis je dat i Središnjem stovarištu materijala kako bi i ono sa svoje strane poduprlo Ekspozituru u izvršenju njezinih zadataka.

Zagrebačka Glavna direkcija zamolila je 31. svibnja 1947. pojašnjenje od Generalne direkcije državnih željeznica u Beogradu da li da neaktivne lokomotive koje su vršile neke sporedne radove prebace u aktivno stanje ili da ih kao takove i dalje vode u neaktivnom stanju. Kao primjer uzeta je neaktivna lokomotiva 122-005 predana 21. svibnja 1947. Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo.²⁷

U vezi potrebnih mjera za puštanje pruge Šamac-Sarajevo u javni promet, Generalna direkcija željeznica u Beogradu poslala je 12. rujna 1947. sljedeći dopis Glavnoj direkciji eksploatacije željeznica Zagreb:²⁸

“Od 15. IX. 47. god. pruga Šamac-Sarajevo predaje se javnom saobraćaju, uz izvesna ograničenja. S obzirom da svi potrebni objekti na ovoj pruzi nisu još dovršeni, a da bi se ipak saobraćaj mogao održavati, potrebno je da ta direkcija privremeno ispomogne Glavnu direkciju Sarajevo. Ložionica Doboje nije još organizovana u potpunosti, da bi mogla primiti potpuno opravke lokomotiva, te izvolite izdati naređenje ložionici Slavonski Brod, da privremeno preuzme opravke lokomotiva koje saobraćaju na tom delu pruge, a koje Glavna direkcija ne bi bila u mogućnosti opraviti. Lokomotive koje budete slali ložionici Doboje, upućujte dimnjakom napred, pošto trijangla u Doboju još nije gotova.”

U listopadu 1947. pod zakupom na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo bile su sljedeće lokomotive Glavne direkcije eksploatacije željeznica Zagreb: 20-072, - 163, 51-047, 122-005, 124-001, - 030, 125-106, - 022, - 023, - 026, - 037, - 040, - 043, - 059, - 077.²⁹

²⁷ HR HDA, 1576, spis ur. br. 14421/1947.

²⁸ HR HDA 1576, spis ur. br. 22603/1947.

²⁹ HR HDA, 1576, spis ur. br. 25905/1947.

U studenome 1947. pod zakupom na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo bile su sljedeće lokomotive Glavne direkcije eksploatacije željeznica Zagreb: 16-036, 20-014, - 044, - 060, - 072, - 087, - 120, - 137, - 149, - 163, - 197, 33-135, 51-047, 122-005, 124-001, - 030, 125-016, - 022, - 023, - 026, - 037, - 040, - 043, - 059, - 074.³⁰

Dana 15. studenoga 1947. predan je ograničenom javnom prometu dio omladinske pruge normalnog kolosjeka Slavonski Šamac-Doboj Novi, a 20. studenoga 1947. dio omladinske pruge Doboj Novi-Sarajevo Novo. Time je predana javnom prometu cijela omladinska pruga Šamac-Sarajevo. Navedena pruga nastavak je normalne pruge Strizivojna Vrpolje-Šamac. Građevinska dužina pruge iznosila je 242,8 km, a prometna 241,6 km. Pruga Strizivojna Vrpolje (isključivo)-Sarajevo Novo uključena je u eksploatacijsku mrežu pruga Glavne direkcije eksploatacije željeznica Sarajevo. Najveći dozvoljeni pritisak po osovini iznosio je 16 tona. Najveći nagib pruge bio je 8,8‰. Najmanji poluprečnik krivine bio je 300 m. Pruga je bila normalne širine kolosjeka – 1435 mm. Najveća dopuštena brzina na dijelu pruge Slavonski Šamac-Doboj Novi bila je 30, a na dijelu pruge Doboj Novi-Sarajevo Novo 20 km/sat. Brzina se trebala postepeno povećavati. Najveći dopušteni broj osovina na dijelu pruge Slavonski Šamac-Doboj Novi bio je 140, a na dijelu pruge Doboj Novi-Sarajevo Novo 120 osovina. Od hrvatskih ložionica bile su zadužene: Ložionica Vinkovci (obavljala je vuču teretnih i putničkih vlakova na dijelu pruge Vinkovci-Doboj Novi) i Ložionica Slavonski Brod (obavljala je vuču teretnih vlakova na dijelu pruge Slavonski Brod-Doboj Novi). Veća oštećenja lokomotiva u početku su obavljali: Ložionica Slavonski Brod, Vinkovci, odnosno Glavne željezničke radionice. Teretne vlakove na relaciji Doboj Novi-Slavonski Brod pratilo je vozno osoblje Glavne direkcije eksploatacije željeznica Zagreb.³¹

O prolasku prvog vlaka na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo 15. studenoga 1947., zagrebački “Vjesnik” donio je sljedeći članak:³²

“BOSANSKI ŠAMAC, 15. studenoga. – Velike mase stanovnika Šamca i seljaka iz cijele Posavine ispratile su iz Šamca prvi vlak prugom normalnog kolosijeka prema Sarajevu. Duga kompozicija putničkog vlaka okićena zelenilom i ukrašena zastavama i parolama, sa slikom maršala Tita na lokomotivi, prešla je jutros novosagrađeni veliki savski most i zaustavila se u Bosanskom Šamcu. U svečanom vlaku kao počasni putni-

³⁰ HR HDA, 1576, spis ur. br. 28765/1947.

³¹ *Službeni glasnik Ministarstva saobraćaja FNRJ*, II; br. 16, Beograd, 15. XII. 1947.

³² Duž čitave pruge Šamac-Sarajevo mnoštvo naroda oduševljeno pozdravlja prolazak prvog vlaka, *Vjesnik Narodne fronte Hrvatske*, VII; br. 791, Zagreb, 16. XI. 1947., 3.

ci nalaze se najbolji udarnici-graditelji Omladinske pruge, najbolji stručni ranici i pozvani delegati masovnih organizacija.

Na mjestu, gdje je 1. travnja o. g. naša omladina udarila prvim kram-povima u zemlju počinjući izgradnju Omladinske pruge – veliko djelo svojih stvaralačkih sposobnosti, danas je održana velika narodna svečanost. Prije polaska vlaka u pravcu Sarajeva, na prostoru pred željezničkom stanicom održan je miting, na kojem je govorio zamjenik šefa pete sekcije Bogdan Radišić... U ime mjesnog odbora Narodne fronte pozdravio je graditelje i čestitao im veliku radnu pobjedu Hasan Begić, a na kraju je govorio u ime vlade Bosne i Hercegovine ministar građevina Rade Jakšić... Još je govorio Fuad Suljić o značenju rada frontovaca Kotara šamačkog na izgradnji Pruge, pa je izrazio vjeru, da će frontovci odsad s još većim zalaganjem raditi na izgradnji naše zemlje. Poslije toga povorka naroda krenula je prema gradu, gdje je održano veliko narodno veselje.

Narod iz svih sela duž Pruge pozdravljao je prolazak vlaka manifestirajući svoje veselje nad velikom radnom pobjedom naše narodne omladine. Pojedinci i grupe dočekivali su vlak cvijećem i darovima koje su poklanjali najboljim graditeljima i najboljim brigadama, predstavnici kojih su bili u svečanom vlaku. U željezničku stanicu Modriča svečani vlak je stigao u 8.12 sati. Mnoštvo naroda pozdravilo je vlak s najvećim oduševljenjem. U ime delegata u svečanom vlaku govorio je Mehmed Točković, član Odjeljenja za agitaciju Glavnog štaba omladinskih radnih brigada... Po odlasku iz Modriče svečani vlak se zadržao u Osječanima i Grabskoj, gdje je narod u velikom broju pozdravio najbolje graditelje Omladinske pruge. U 11.30 sati svečani vlak stigao je u Doboj, dočekan zvucima glazbe, oduševljenim poklicima i pljeskom ogromnog mnoštva naroda.

Odmah po dolasku vlaka u Doboj održan je miting, koji je otvorio predsjednik Narodne fronte Doboja Ignjat Radojčić. U ime graditelja Omladinske pruge i Glavnog štaba govorio je Zvonko Radoš... U ime vlade NR Bosne i Hercegovine graditelje Omladinske pruge pozdravio je i čestitao im veliku radnu pobjedu ministar lokalnog saobraćaja Miloš Stojaković... Pozdravljajući graditelje Pruge u ime naroda Kotara Doboj, tajnik Kotarskog NO-a Franjo Puškarić rekao je, da je omladina Jugoslavije za sedam mjeseci izvšila ono, što bivši vlastodršci nisu mogli kroz 70 godina. Zatim su još govorili predstavnik omladine udarnik s Pruge Midhat Hadžimerović i predstavnik stručnjaka zaposlenih na izgradnji Pruge Kosta Marković. S mitinga su poslani brzojavni pozdravi maršalu

Titu i predsjedniku vlade NR Bosne i Hercegovine Rodoljubu Čolakoviću. Vlak je zatim krenuo put Maglaja i Zenice.”

O proslavi završetka radova i svečanog otvorenja pruge Šamac-Sarajevo u Sarajevu 16. studenoga 1947., zagrebački “Vjesnik” donio je sljedeći članak:³³

“SARAJEVO, 16. studenoga. – Jutros je čitava Narodna Republika Bosna i Hercegovina osvanula u blagdanskom raspoloženju, a napose njen glavni grad Sarajevo, u kome se proslavlja velika narodna pobjeda Narodne omladine Jugoslavije – završetak gradnje Omladinske pruge Šamac-Sarajevo, najvećeg objekta prvog Petogodišnjeg plana.

Od ranog jutra ulice Sarajeva su žive, iskićene zastavama, cvijećem, zelenilom, slikama i parolama. Rijeke ljudi slivale su se još od 7 sati pred novu željezničku stanicu, gdje je obavljena svečanost dočeka prvog vlaka, koji je prošao. Mitingu i dočeku prvog vlaka, koji je prošao novosagrađenom Omladinskom prugom, prisustvovalo je oko 80.000 građana Sarajeva i okoline s velikim brojem graditelja Pruge. Graditelji su bili postrojeni sa svojim brigadnim zastavama, a do njih su bile istaknute zastave stranih zemalja čiji su omladinci sudjelovali u gradnji Pruge. Nepregledne mase radnika, omladinaca, građana i seljaka čekale su prvi vlak, pevajući i kličući Narodnoj omladini Jugoslavije.

Nešto prije 9 sati počeli su pristizati mnogobrojni gosti, delegati raznih organizacija i ustanova iz zemlje i inozemstva, zatim predstavnici kulturnog života Mađarske, Čehoslovačke i Poljske, predstavnici španjolske demokratske omladine Ruis Amoi Ibarruri, mnogobrojni strani novinari, dopisnici stranih agencija i listova. Točno u 9 sati pojavio se prvi vlak. Na lokomotivi je blistao državni grb i lepršalo mnoštvo zastava...U trenutku kada je na stanicu stigla svečana kompozicija, na tribini se pojavio maršal Tito, praćen burnim i oduševljenim klicanjem nepregledne mase naroda. Pojavu maršala su s brda, neposredno iza željezničke stanice, pozdravila tri topovska plotuna. Među gostima na tribini su bili i potpredsjednici Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ Moša Pijade i Marko Vujačić, ministar unutrašnjih poslova FNRJ Aleksandar Ranković, ministar financija Sreten Žujivić, ministar saobraćaja Todor Vujasinović, predsjednik vlade NR Bosne i Hercegovine Rodoljub Čolaković s članovima vlade, predsjednik vlade NR Crne Gore Blažo Jovanović,

³³ Naši narodi slave jedan veliki dan, U prisutnosti maršala Tita i ogromne mase naroda svečano je otvorena pruga Šamac-Sarajevo, *Vjesnik Narodne fronte Hrvatske*, VII; br. 792, Zagreb, 17. XI. 1947., 1-2.

general-lajtnant Mihajlo Apostolski, potpredsjednik vlade NR Hrvatske Dušan Brkić, potpredsjednik vlade NR Slovenije Edvard Kocbek, predsjednik Centralnog vijeća Nar. omladine Jugoslavije Rato Dugonjić sa članovima Centralnog vijeća i drugi.

Nakon što se stižalo oduševljeno klicanje naroda maršalu i narodnoj vlasti, načelnik uprave gradilišta Omladinske pruge Mihailo Švabić predao je maršalu raport o završetku Omladinske pruge 13 dana prije roka... Poslije raporta govorio je maršal Tito. Njegove su riječi bile prekidane klicanjem i odobravanjem naroda...

...Poslije govora maršala Tita govorio je načelnik uprave gradilišta Mihailo Švabić, koji je rekao:

‘Da bi se trajno odrazio uspjeh rada na gradnji Omladinske pruge Šamac-Sarajevo, sagrađena je spomen-ploča. U ime svih nas molim druga maršala, da nam učini još jednu radost i da svojom rukom, koja nas tako sigurno vodi iz pobjede u pobjedu, otkrije ovu spomen-ploču.’

U pratnji predsjednika vlade NR Bosne i Hercegovine Rodoljuba Čolakovića, ministra financija savezne vlade Sretena Žujovića i predstavnika masovnih organizacija, maršal je otkrio spomen-ploču, okićenu zastavama i cvijećem i rekao:

‘Drugovi omladinci i omladinke!

Otkrivam ovu spomen-ploču kao znak završetka velike bitke koju ste vi izvojevali. Neka stoji ovdje kao uspomena na zavjet, po kome je naša omladina s velikim herojstvom sagrađila još jedno veliko djelo na dobro naše zemlje i naših naroda.’

Na spomen-ploči je napisano:

‘16. studenoga 1947. godine, 13 dana prije roka, na ovo mjesto stigao je prvi vlak Omladinskom prugom Šamac-Sarajevo. Pruga Šamac-Sarajevo, duga 242 km, na kojoj je iskopano 5,520.000 kubnih metara zemlje i kamena, podignuto 17 velikih mostova u dužini od 2806 metara, probijeno 9 tunela u dužini od 2400 metara – sagrađena je u vremenu od 1. travnja do 15. studenoga 1947. godine.

Prugu Šamac-Sarajevo sagrađili su dobrovoljno na dar domovini i Titu u prvoj godini prve Titove Petoljetke 211.000 članova Narodne omladine, sinova i kćeri svih naroda Jugoslavije, u suradnji i pod stručnim rukovodstvom 4735 inženjera, tehničara i stručnih radnika, uz pomoć mjesnih frontovskih organizacija i 5735 demokratskih omladinaca iz stranih zemalja.

Omladinska pruga Šamac-Sarajevo dokaz je spremnosti mlade generacije Jugoslavije, nadahnute idejom svog velikog učitelja maršala

Tita, da daje sve snage za izgradnju socijalizma u FNRJ, koja će, rukovodena slavnom Komunističkom partijom Jugoslavije, postati sretna, bogata i vječno slobodna.

Smrt fašizmu – Sloboda narodu!’

Po otkrivanju spomen-ploče, komandant Glavnog štaba omladinskih radnih brigada na Omladinskoj pruži Šamac-Sarajevo Batrić Jovanović pročitao je brzopjavne pozdrave upućene Izvršnom odboru Narodne fronte Jugoslavije i Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije.

Prijepodneveni miting završen je klicanjem maršalu Titu, Komunističkoj partiji Jugoslavije, Narodnoj omladini Jugoslavije i Narodnoj fronti.”

Pogledajmo sada izvod iz govora koji je 16. studenoga 1947. Tito izrekao u Sarajevu prigodom puštanja u promet Omladinske pruge Šamac-Sarajevo:³⁴

“Drugovi i drugarice,

Omladinci i omladinke,

Drugovi i drugarice gosti, koji ovdje prisustvujete,

Ovog momenta predstavnici omladine podnijeli su raport da su izvršili zadatak koji su pred njih postavili naša vlada i naši narodi. Odlično su izvršili svoj zadatak. Naša slavna omladina sjajno je izvršila svoju dužnost: izgradila je veliku željezničku prugu koja širokim tračnicama spaja Bosnu i Hercegovinu s ostalim našim federalnim jedinicama. Naša omladina je izvršila jedno herojsko djelo i naši narodi i naša vlada izražavaju joj svoju najsrdačniju i najtopliju zahvalnost. Ovaj ogromni objekat, koji ste završili vi omladinci – graditelji nove i srećnije Jugoslavije, – ima u ekonomskom pogledu ogroman značaj za dalji razvitak nove Jugoslavije. Ova pruga ima ogroman značaj za cijelu našu zemlju, za sve naše federalne jedinice, za naš Petogodišnji plan i njegovo izvršenje. Bogatstva koja leže u ovoj divnoj zemlji – Bosni, postaju s ovom prugom pristupačnija za sve naše narode. Ona ne postaju pristupačnija za pojedine kapitaliste, nego za naše narode, za narod, za trudbenike, za onoga ko radi. Ova pruga ima ogroman značaj za federalnu jedinicu Bosnu i Hercegovinu i za njen dalji svestrani razvitak, jer se ona ovom prugom povezuje još tješnje s ostalim dijelovima naše zemlje.

³⁴ Josip Broz Tito, Govor na svečanosti prilikom puštanja u saobraćaj Omladinske pruge Šamac-Sarajevo. u: *Govori i članci. 1. I. 1947.-13. VIII.1948.*, knjiga III., Zagreb, Naprijed-Zagreb, 1959., 149-156.

Eto, to je ogroman ekonomski značaj ove pruge – objekta koji ste vi, drugovi omladinci, heroji rada u Jugoslaviji, završili u jednom nevjerovatno kratkom periodu. Zato vam hvala svih naših naroda za trud koji ste uložili!

Omladinska pruga ima isto tako i ogroman politički značaj. Ona ima veliki politički i moralni značaj za naše narode – unutar zemlje i van njenih granica. Vaš rad, drugovi i drugarice omladinci, na ovoj Omladinskoj pruzi i, prošle godine, na pruzi Brčko-Banovići odjeknuo je širom cijelog svijeta – i vi ste svojim radom, svojom požrtvovanošću digli ugled naše zemlje na takvu visinu na kakvoj on nikada nije bio. Vi ste digli ugled našoj zemlji u očima cijelog svijeta i sve klevete koje se šire, kako je naša zemlja – zemlja nemira, kako je naša zemlja – zemlja neslobode i šta sve ja znam, vi ste srušili vašim krampovima, vašim radom i pokazali cijelom svijetu da je Jugoslavija zemlja mira, da radi i gradi da bi se digla iz ruševina u koje su nas bacili ratna katastrofa i ratni zločinci koji su i danas ratni huškači.

Vi ste svojim radom pokazali primjer drugima kako treba raditi. Vi ste omladinci na gradilištima željezničkih pruga i drugih naših velikih objekata, kao i radnici u fabrici, onaj nosilac radnog stvaralačkog elana koji potstiče sve što pošteno misli u našoj zemlji – na nove podvige, na novi rad.

Prema tome, gradnja ove pruge, vaš rad, vaše požrtvovanje imaju ogroman moralno-vaspitni značaj za sve naše narode...

...Mi moramo izvršiti naš Petogodišnji plan, jer je to garancija našeg opstanka i daljeg razvitka naše zemlje. Mi nećemo da budemo zaostala zemlja, jer zaostale uvijek tuku i svaki đavo hoće da ih porobi. Jedna napredna zemlja, s visokom tehnikom, sa socijalističkim uređenjem, snažna je da je nikakva sila ne može razbiti...

...Pred nama, drugovi i drugarice, omladinci i omladinke, kao što sam već maloprije rekao, stoje veliki i važni zadaci. Od vas tražim ovdje, danas, da iskoristite do maksimuma sve mogućnosti za učenje, jer su nam potrebni kadrovi sposobni za izvršavanje velikih zadataka. Mi ćemo vas pozivati uvijek – možda ne više na tako krupne, velike i teške, ali ipak na važne zadatke. Pomozite svome narodu, pomozite našoj zemlji, budite i dalje puni žara i elana u radu za ostvarenje naše ljepše i srećnije budućnosti!

Neka živi naša divna, herojska omladina, koja gradi novu i bolju Jugoslaviju!”

Dana 20. studenoga 1947. iz Sarajeva je u Beograd krenuo prvi redovni putnički vlak prugom Šamac-Sarajevo. Putnička kompozicija sastojala se od 8 vagona III. razreda i 2 vagona II. razreda.³⁵

Krajem studenoga i početkom prosinca 1947., iz staleža Glavne direkcije eksploatacije željeznica Zagreb brisane su lokomotive: 16-036, 20-044, - 060, - 072, - 120, - 137, - 149, - 163, 33-135, - 136, - 149, 122-005, 124-001, - 030, 125-016, - 022, - 023, - 026, - 037, - 040, - 043, - 059, - 074, koje su predane s Omladinske pruge Šamac-Sarajevo Glavnoj direkciji Sarajevo.³⁶

U vezi traženja zagrebačke i sarajevske glavne direkcije eksploatacije željeznica, generalni direktor Generalne direkcije željeznica u Beogradu donio je 11. ožujka 1948. odluku da pruga Šamac-Sarajevo ostaje i dalje pri eksploataciji Direkcije Sarajevo.³⁷

Dana 12. srpnja 1948. održana je u Generalnoj direkciji željeznica u Beogradu konferencija zamjenika glavnih direktora po kadrovima na kojoj su doneseni zaključci, da se svo osoblje, koje je svojevremeno upućeno iz glavnih direkcija Beograd, Zagreb i Ljubljana na zaposjedanje normalne pruge Šamac-Sarajevo povrati u svoje bivše jedinice.

Temeljem navedenoga, Glavna direkcija eksploatacije željeznica Sarajevo izvijestila je 30. kolovoza 1948. Kadrovski sektor zagrebačke Glavne direkcije da je trenutno u nemogućnosti udovoljiti zaključcima konferencije i da ne mogu povratiti osoblje na sljedećim dužnostima: šefovi stanica, otpravnici vlakova, robni blagajnici i školski činovnici sve dotle, dok ne osposobe potreban broj kadrova za navedene dužnosti iz vlastitog stanja. Ujedno je konstatirano, da se povratak istog osoblja nalazi u završnoj fazi.³⁸ ■

³⁵ Iz Sarajeva krenuo je prvi redovni putnički vlak Omladinskom prugom, *Vjesnik Narodne fronte Hrvatske*, VII; br. 795, Zagreb, 21. XI. 1947., 2.

³⁶ HR HDA, 1576, spis ur. br. 31187/1947.

³⁷ HR HDA 1576, spis ur. br. 6794/1948., u predmetu ur. br. 8595/1948.

³⁸ HR HDA 1576, spis ur. br. 21079/1948.

YOUTH RAILWAY TRACKS: BRČKO-BANOVIĆI AND ŠAMAC-SARAJEVO IN THE ARCHIVAL FONDS OF THE CROATIAN STATE ARCHIVES

Summary

This paper presents data from the documents of the archival fonds of the Croatian State Archives which deal with youth railway tracks: Brčko-Banovići and Šamac-Sarajevo. The laying of a standard gauge railway track between Brčko and Banovići began on 1st May 1946 and was finished on 7th November 1946. The railway track was 92 kilometres long, and it was built by the People's youth of Yugoslavia, a full 22 days before the deadline. There were 14.700 youths engaged in the project only from the People's Republic of Croatia. The standard gauge railway track between Šamac and Sarajevo was built in the period from 1st April until 15th November 1947. This railway track was the biggest object of the first year of the Five-year plan, was executed by the People's youth of Yugoslavia. It was 242 kilometres long and it was finished 13 days before the deadline. In its construction 5.520.000 cubic meters of ground and stone were dug out, 17 big bridges were erected with a cumulative length of 2806 meters, and 9 tunnels were made with a cumulative length of 2400 meters. The railway track Šamac-Sarajevo was built during the first year of the Five-year plan by 211.000 members of the People's youth of Yugoslavia, in cooperation and under expert leadership of 4735 engineers, technicians and experts, aided by local front organizations and 5735 democratic youths from foreign countries ■

UDK: 811.163.42 (497.6) "19"
Historijska grada

VJESNICI PROLJEĆA
Reakcije u Bosni i Hercegovini na objavljivanje
*Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i
Predloga za razmišljanje*

Amir Duranović
Filozofski fakultet Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovome radu objavljuje se nekoliko dokumenata koji govore o reakcijama u Bosni i Hercegovini na objavljivanje Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika u Zagrebu i Predloga za razmišljanje grupe književnika iz Beograda. U uvodu su naglašene najznačajnije karakteristike vremena u kojem je došlo do objavljivanja ovih dokumenata kao i njihovog značaja za stepen reakcija u Bosni i Hercegovini. Iz prezentiranih dokumenata moguće je vidjeti nivo zainteresiranosti bosanskohercegovačkog društva za tada aktuelnu debatu o jezičkom pitanju. Istovremeno, prezentirani dokumenti mogu biti interesantni onima koji se bave historijom jezika i pravopisom.

Ključne riječi: Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, Predlog za razmišljanje, Bosna i Hercegovina, jezičko pitanje.

Abstract: This paper publishes several documents which show the reactions in Bosnia and Herzegovina to the publishing of the Declaration on the Status and Name of the Croatian Literary Language and the Suggestion for thought of a group of writers from Belgrade. The introduction emphasises the main characteristics of the time when these documents were published, as well as their significance for the intensity of reactions in Bosnia and Herzegovina. The presented documents allow us to understand the lev-

el of interest shown by the Bosnian and Herzegovinian society for the then current debate about the language issue. At the same time, these documents can also be of interest to those engaged in the study of the history of language and orthography.

Key words: *Declaration on the Status and Name of the Croatian Literary Language, Suggestion for thought, Bosnia and Herzegovina, language issue.*

Šezdesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji su pokrenuta krupna politička, društveno-ekonomska i druga pitanja, koja su značajno određivala nove pravce, kao i nove metode u pristupu njihovom rješavanju. Do sredine šezdesetih već je bio usvojen novi ustav (1963), a pokrenut je i najveći strukturalni reformski zahvat u jugoslavenskoj privredi (1965). Tinjajuće neslaganje dviju do tada profiliranih struja na jugoslavenskoj političkoj sceni, reformističke i konzervativne, kulminiralo je 1966. godine smjenom Aleksandra Rankovića, potpredsjednika Jugoslavije. U nastavku krupnih društveno-političkih dešavanja u jugoslavenskom javnom diskursu 1967. godine pokrenuto je i jezičko pitanje, odnosno pitanje ravnopravnosti jezičkih varijanti koje su do tada bile u upotrebi.

Jezičko pitanje javno je pokrenuto objavljivanjem *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, koja je u osnovi dovela u sumnju dosljedno primjenjivanje modela uspostavljenog Novosadskim dogovorom (1954). Nastavak rasprava o ravnopravnosti jezičkih varijanti uslijedio je beogradskom reakcijom - *Predlogom za razmišljanje*. Između jednog i drugog teksta bila su uočljiva nerealna očekivanja u vezi sa novozahtijevanom jezičkom orijentacijom u Jugoslaviji, naročito u ključnim centrima odakle su pitanja i pokrenuta, Zagrebu i Beogradu.¹ Pitanja pokrenuta *Deklaracijom* i *Predlogom* svakako su otežavala tadašnje žestoke po-

¹ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999, 513-518; Bilandžić na ovome mjestu pogrešno navodi datum objavljivanja *Deklaracije* (9. mart umjesto 17. mart 1967). Zdenko Radelić navodi kako je *Telegram* objavio *Deklaraciju* 17. marta 1967. godine. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, 2006, 404. Detaljnije o pogledima na *Deklaraciju* vidjeti: Berislav Jandrić, *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti: osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Srednja Europa, 2006, 95-148.

litičke debate u Jugoslaviji, o čemu svjedoče i pojedini tada aktivni učesnici društveno - političkog života u Jugoslaviji. Za Dušana Bilandžića, člana Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, beogradska reakcija na objavljivanje *Deklaracije* mogla bi se smatrati “više kao gest uvrijeđene, ali uobražene veličine i prvi korak kavge Beograda i Zagreba”.² Također, Miko Tripalo, sekretar IK CKSKH, u svojim sjećanjima kaže da je “u ono vrijeme zbilja (sam) smatrao da nam objavljivanje *Deklaracije* donosi nepotrebne napetosti i teškoće. Danas uviđam da u onakvom sistemu koji smo imali neke stvari nije bilo moguće postaviti na drugačiji način. Pretjerano miješanje politike u probleme jezika ne može donijeti ništa dobro, što dokazuje i tzv. Novosadski dogovor”.³ S druge strane, historičarka Latinka Perović, u to vrijeme član rukovodstva Saveza komunista Srbije, kaže kako je “reakcija na prvi dokument [Deklaraciju, op. a] u Srbiji (je) bila žestoka. Sećam se sastanka na kojima se tražilo spaljivanje dela Miroslava Krležę, kao jednog od potpisnika Deklaracije. Izvršni komitet CK SK Srbije – povezivao je pojavu Predloga za razmišljanje sa otporima kursu IV plenuma CK SKJ. Ali je u jezičkim pitanjima isticao nužnost razgovora i tolerancije”.⁴

U Bosni i Hercegovini 1967. godina također je bila obilježena debatama o jeziku i književnosti. Prvi povod za javne diskusije bilo je objavljivanje teksta *Bosanski duh u književnosti – šta je to?* autora Muhameda Filipovića.⁵ Od tada pa do sredine sedamdesetih godina, bosanskohercegovačku naučnu i kulturnu scenu obilježile su značajne rasprave o jeziku i književnosti.⁶ Istovremeno su tekle i velike diskusije o muslimanskom identitetu, čije je središnje mjesto bilo zvanično priznanje muslimanske nacije 1968. godine.⁷

² D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 517.

³ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus, 1990, 93-94.

⁴ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*. Sarajevo: Svjetlost, 1991, 51.

⁵ Muhamed Filipović, *Pokušaj jedne duhovne biografije (Pokušaj opisa životnih okolnosti koje su me formirale i uticale na moj duhovni razvoj)*. Sarajevo: Avicena, 1998, 109-111, 113-120.

⁶ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998, 257-267; Josip Baotić, “Književnojezička politika 1970-1990 – borba za zajedništvo i ravnopravnost” U: Svein Mønnesland (ur.), *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo-Oslo: Institut za jezik i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005, 435-477.

⁷ Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 180-208; *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik*

Prve vijesti o objavljivanju *Deklaracije* u Bosni i Hercegovini moguće je pratiti već od 19. marta, kada je sarajevsko *Oslobođenje* prenijelo Tanjugovu vijest od prethodnog dana (18. marta) u kojem se najavljuju oštro intonirani tekstovi zagrebačkog *Vjesnika* i novosadskog *Dnevnika*. U *Vjesnikovim* zaključnim razmatranjima kaže se kako su “Problemi jezika naroda Jugoslavije stvar (su) naučnih rasprava. Tome protivrjeći političkom ambicijom prožeta Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Radi se o političkoj diverziji čiji krajnji efekat može biti samo štetan po stvarne interese hrvatskog naroda”.⁸ Već narednog dana najavljeno je kako će Udruženje književnika Srbije u “narednim sedmicama” raspravljati o stavovima iz *Deklaracije*.⁹ Upravo je u narednim sedmicama broj informacija o *Deklaraciji* i *Predlogu* sve više zauzimao stupce u dnevnoj štampi, a novonastala politička situacija ubrzo je postala predmetom razgovora i na političkim forumima. Izvršni komitet Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine na proširenoj sjednici od 27. marta raspravljao je o *Deklaraciji* i *Predlogu*. Nakon rasprave o “idejno-političkoj sadržini i karakteru” rečenih dokumenata, konstatovano je kako su *Deklaracija* i *Predlog* “ne samo izraz nacionalističkih i šovinističkih gledanja i opredjeljenja njihovih potpisnika, nego i pokušaj otvorene političke diverzije protiv bratstva i jedinstva, ravnopravnosti i socijalističkog patriotizma naroda Jugoslavije”.¹⁰ Nadalje je naglašeno kako je Bosna i Hercegovina “u svojoj prošlosti duboko iskusila teškoće i podnijela ogromne žrtve zbog nekadašnjih politika razdvajanja naroda koji u njoj žive. Donošenje Deklaracije i Predloga su pokušaji koji predstavljaju nastavak hegemonističkih aspiracija prema Bosni i Hercegovini koje su u prošlosti dolazile s jedne i s druge strane”.¹¹ Također je naglašeno kako se “Savez komunista Bosne i Hercegovine uvijek (se) zalagao za neutuđivo pravo svih građana u Bosni i Hercegovini da se koriste bogatstvom jezika slobodno i do kraja tolerantno”.¹² Istovremeno je objavljeno i *Otvoreno pismo nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, u kojem nastavnici i saradnici iznose svoje “neslaganje sa sadržajem i načinom donošenja” *Deklaracije*, kao i reakcijom grupe srpskih književnika u Beogradu, te podsjećaju na “nacionalnu složenost u Bosni i Hercegovini, gdje su u toku

radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009. Posebno vrijedni su materijali sa XVII i XX sjednice CKSKBiH o nacionalnom identitetu u navedenom *Zborniku*.

⁸ *Oslobođenje*, XXIII; br. 6749, Sarajevo, 19. III 1967, 14.

⁹ *Oslobođenje*, XXIII; br. 6750, Sarajevo, 20. III 1967, 14.

¹⁰ *Oslobođenje*, XXIII; br. 6759, Sarajevo, 29. III 1967, 1.

¹¹ *Isto*.

¹² *Isto*, 4.

NOR-a podnesene velike žrtve da bi se ostvarilo bratstvo i jedinstvo Hrvata, Muslimana i Srba”, a ukazuje se i na “opasnost svega onog što može da ugrozi njihovo već ostvareno jedinstvo”.¹³

Na Šestoj sjednici Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine također se raspravljalo o istoj temi. Preneseno je raspoloženje članova SSRN, kao i građana Bosne i Hercegovine koji su “[...] jednodušni u osudi svih otvorenih i prikrivenih pokušaja razdvajanja naših naroda i odlučni da i ubuduće daju svoj puni udio u borbi progresivnih snaga čitave naše zajednice, za dalji socijalistički razvitak [...] na osnovama istinske ravnopravnosti”.¹⁴ Učestvujući u diskusiji, akademik Anto Babić je naglasio kako je *Deklaracija* “u čitavoj našoj javnosti izazvala neugodno osjećanje čuđenja, ne samo zbog njenog sadržaja, nego i zbog toga što se pojavila bez ikakvog stvarnog povoda, suprotno svakoj političkoj i naučnoj logici [...] Ona [Deklaracija, op.a.] je, ako nije nešto gore i ružnije, izraz totalnog neshvatanja istorijskog trenutka pa gubi iz vida vjekovna istorijska iskustva [...]”.¹⁵ Svoj doprinos u diskusiji dao je i prof. dr. Salko Nazečić ukazujući kako bi iz činjenice da su objavljeni ovi dokumenti trebalo “naučiti to da nijedno pitanje kulture, jezika ili književnosti, ili kulture uopšte, ne smije biti predmet interesovanja samo uskog kruga stručnih ljudi, nego neprekidna briga svih naših foruma i svih naših faktora”.¹⁶

Svjestan ove činjenice bio je i Branko Mikulić, koji je u svojim bilješkama zapazio kako postoji jaz između inteligencije i političara. To je izrazio u bilješci kada kaže: “odvojeni smo [političari, op.a.] od inteligencije i kulturnih problema, zbog čega ima nepovjerenja prema političarima, mišljenja da smo nesposobni za raspravljanje o problemima kulture, kulturni radnici se osjećaju napušteni, odvojeni i dr. Otuda ekscesi, zabune...”.¹⁷ Također je zabilježio i diskusiju Mika Tripala sa sjednice

¹³ *Isto*. U istom broju *Oslobođenja* prenesene su i vijesti o Saopštenju JAZU-a u kojem se kaže kako su “njezini [Akademijini, op.a.] odjeli za filologiju i suvremenu književnost i akademijini samostalni instituti za jezik i za književnost i teatrologiju potpisali donesenu deklaraciju samo u okviru svoje djelatnosti, a da o tome Predsjedništvo i uprava akademije nisu bili obaviješteni”. Također, prenesena je i vijest kako su “među zagrebačkim književnicima protesti protiv Deklaracije još uvijek samo pojedinačni”, a da su iz Društva književnika Hrvatske istupili “svega dvojica članova”, Božo Milačić i Ivo Stivičić.

¹⁴ *Oslobođenje*, XXIII; br. 6762, Sarajevo, 1. IV 1967, 3.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Fond: Branko Mikulić, Kutija 6, 52/67 – Bilješke o periodu 3. III – 31. V 1967. Za ustupljenu građu iz Mikulićevog fonda zahvalnost dugujem prof. dr. Husniji Kamberoviću i kolegici mr. Dženiti Rujanac.

Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije održane 11. aprila 1967. godine. Tripalo je naveo kako cilj *Deklaracije* nije bio izmjena ustava, već politička borba, te kako prema potpisnicima *Deklaracije* ne treba povesti policijsku, nego političku borbu. Istovremeno je iskazao strahovanje da se sve ne okrene protiv inteligencije. Tripalo je dalje nastavio sa diskusijom ističući kako se “ne radi o pravu naroda da zove svoj jezik kako želi, već o političkim špekulacijama sa tim pravom. U akciju se sada ubacuju razne snage, koje su protiv Deklaracije, ali iz različitih motiva, a to su birokratske snage koje traže vraćanje na staro, “čvrstu ruku” i dr. Druga opasnost sastoji se u podcjenjivanju problema međunacionalnih odnosa, priča o integralnom Jugoslovenstvu i dr. Likvidacijom Tuđmana prisutna je opasnost od unitarističkih tendencija u historiografiji. Pa i na području jezika ima problema koje treba rješavati [...]”.¹⁸ U generalnoj ocjeni sa navedene sjednice zaključeno je kako je Izvršni komitet “ukazao na značaj činjenice da su najširi slojevi radnih ljudi, cijela naša javnost, uključujući i najveći dio inteligencije i kulturnih radnika, odlučno osudili ovaj pokušaj političke zloupotrebe jezičkih pitanja u nacionalističke svrhe”.¹⁹

Iz navedenih sekvenci jugoslavenskog i bosanskohercegovačkog društvenog konteksta uočljivo je izrazito prisustvo teme nacionalnih odnosa i pitanja ravnopravnosti u javnom saobraćanju. Istovremeno, u bosanskohercegovačkoj historiografiji još uvijek nemamo dovoljno relevantnih studija koje bi neka od navedenih pitanja sagledale u cjelini. Jedno od njih je i pitanje ponašanja bosanskohercegovačke javnosti u vrijeme objavljivanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Predloga pitanja za razmišljanje*. Stoga smo odlučili ponuditi naučnoj javnosti na uvid neke od trenutno dostupnih arhivskih dokumenata, a koji se direktno odnose na pitanja pokrenuta objavljivanjem *Deklaracije i Predloga*.

Ostvarenim uvidom u trenutno dostupnu arhivsku građu Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine uočili smo značajan broj dokumenata različitog karaktera i vrijednosti, za koje smatramo da mogu biti od velike koristi za naše razumijevanje atmosfere koja je vladala u Bosni i Hercegovini u proljeće 1967. godine. Prije svega, radi se o zvaničnim informacijama lokalnih partijskih organizacija iz Bosne i Hercegovine kao što su Bosanska Dubica,²⁰ Bosanska Gradiška,²¹

¹⁸ Isto.

¹⁹ *Oslobođenje*, XXIII; br. 6773, Sarajevo: 12. IV 1967, 3.

²⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine (Dalje: ABH), Fond: Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (Dalje: CKSKBiH), Kutija: 147 (Dalje: K 147), god. 1967, sign. 11-223.

²¹ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-231.

Čapljina,²² Glamoč,²³ Ljubuški,²⁴ Orašje,²⁵ Prijedor,²⁶ Banja Luka,²⁷ Prozor,²⁸ Ugljevik,²⁹ i Kakanj.³⁰ Nadalje, uočljiv je veliki broj depeša iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine i iz različitih društveno-političkih organizacija kao i drugih javnih foruma socijalističkog društva, u kojima se ukratko prosljeđuju informacije prikupljene na nižem nivou.³¹

²² ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-229.

²³ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-221.

²⁴ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-225.

²⁵ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 1000-1.

²⁶ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-222.

²⁷ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-234.

²⁸ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-238.

²⁹ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-232.

³⁰ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, Kakanj.

³¹ Zbog boljeg razumijevanja atmosfere u Bosni i Hercegovini nastale objavljivanjem *Deklaracije* i *Predloga*, smatramo važnim naglasiti koji sve društveni nivoi učestvuju u iznošenju razmišljanja i stavova o objavljenim dokumentima. Njihova šarolikost nam ustvari govori o stepenu zainteresiranosti bosanskohercegovačkog društva za šira društveno-politička kretanja u Jugoslaviji. U Centar za informisanje Centralnog komiteta SKBiH depeše su pristigle iz Osnovne organizacije SK Travnik, od odbornika Skupštine opštine Busovača, radnika Rafinerije nafte Bosanski Brod, Opštinskog komiteta i Opštinskog odbora SSRN Laktaši, od radnog kolektiva Fabrike celuloze i papira Prijedor, Opštinskog komiteta SK Žepče, od radnika Republičkog sekretarijata za finansije, od "komunista Popova polja", od učenika Gimnazije i mladih iz radnih kolektiva u Visokom, od radnika Doma zdravlja "Omer Maslić" Novo Sarajevo, Opštinskog komiteta SK Kalesija, od Sindikalne podružnice prosvjetnih radnika iz Trebinja, Šireg političkog aktiva OK SK Kotor Varoš, od učesnika "Opšteg sabora Lopare", X opštinske konferencije SK Skender-Vakuf, Organizacije SK srednjih škola Nevesinje, od Političkog aktiva područja Šipraga [mjesto kod Kotor-Varoši, op. a], Opštinske konferencije Saveza omladine Laktaši, Konferencija SK Bosanski Brod, KP "Tržnica na veliko" Sarajevo, OO Saveza udruženja boraca NOR-a Vareš, Opštinskog komiteta SK Srebrenik, Skupštine Udruženja rezervnih oficira i podoficira Prijedor, OK SSRN Cazin, od Zbora komunista osnovnih organizacija Hum, Duži, Zaplanik, Mrkonjići, Tulje, Poljice, Popovo i Dobromani (Trebinje), Opštinskog komiteta SK Bosanska Dubica, od slušalaca Večernje političke škole u Trebinju, od članova Socijalističkog saveza "Babića Bašta" Sarajevo, Radnog kolektiva O.Š. "Zmaj Jova Jovanović" Banja Luka, od učesnika konferencije OO SK Čeličane II Željezare Zenica, od članova SK i drugih članova Radnog kolektiva O. Š. "Filip

Pored navedenog, zabilježili smo i nekoliko telegrama iz Duvna,³² Kreševa,³³ Glamoča,³⁴ i Doboja.³⁵ Konačno, dostupna su i dva privatna pisma upućena Centralnom komitetu Saveza komunista Bosne i Hercegovine.

Što se tiče sadržaja dokumenata, mogli bismo kazati kako se radi o uobičajenom modelu komuniciranja nižih sa višim partijskim organizacijama u kojima se prenose najznačajnije informacije, ili se daju odgovori na postavljene upite, te kako se u svakom dokumentu daju ocjene o prikupljenim informacijama, odnosno o raspoloženju konkretne organizacije koja šalje dopis. Telegrami su po formi značajno kraći i uglavnom u nekoliko rečenica prenose osnovnu poruku, koja je identična za sve pristigle telegrame – jedinstveno se osuđuju objavljivanje *Deklaracije* i *Predloga* i traži se javna i politička odgovornost potpisnika. Ovisno o datumu upućivanja informacija, depeša ili telegrama, uočljivi su i zahtjevi da se javno obznane imena potpisnika navedenih dokumenata. Konačno, u ovoj dokumentaciji moguće je pratiti i pojedinačne slučajeve, odnosno ponašanje pojedinaca u datoj situaciji, o čemu svjedoče podaci iz pojedinih informacija ili privatnih pisama, koja govore o individualnim stavovima njihovih autora. S tog aspekta, zanimljivo je pratiti njihovo ponašanje i poduzete korake u vezi s pokrenutim jezičkim pitanjem. Konačno, kako se u cijelosti i radi o pitanju jezika, budući da dokumente prenosimo u originalnoj formi, cijenimo kako će čitanje ovdje prezentiranih dokumenata biti zanimljivo i onima koji se bliže bave proučavanjem jezika, pravopisom itd. Naročito je to važno imamo li u vidu tadašnje, kao i naše savremene debate u jeziku/jezicima.

* * *

Macura” Banja Luka i od članova OO SK Odsjeka prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu. ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, *Depeše*.

³² ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, *Duvno-telegram*.

³³ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, *Kreševo-telegram*.

³⁴ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, *Glamoč-telegram*.

³⁵ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, *Doboj-telegram*.

SAVEZ KOMUNISTA BOSNE I HERCEGOVINE³⁶
OPŠTINSKI KOMITET BOSANSKA DUBICA
Broj: 01-65/1
Bos. Dubica, 8. april 1967. godine

CENTRALNI KOMITET SAVEZA KOMUNISTA BiH
SARAJEVO

U vezi većg dopisa broj 09-618/1 od 29. marta 1967. godine dostavljamo vam traženu informaciju.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Predloga za razmišljanje grupe književnika iz Srbije primljena je među našim ljudima kao atak na našu društvenu stvarnost, na bratstvo i jedinstvo naših naroda koje predstavlja svetu i najdragocjeniju tekovinu naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Na svim skupovima, raznim sastancima i zborovanjima komunista (zborovanja održana 2. aprila u 6 seoskih centara) odlučno i energično se osudjuje slovo i duh Deklaracije kao svjesno tempirana politička diverzija od pojedinih intelektualnih krugova iz SR Hrvatske i traže da se inicijatori i nosioci takvih akcija ne samo osude pred javnim mnjenjem nego i onemoguće da siju sjeme šovinizma i nacionalizma. Na brojnim skupovima i sastancima istaknuto je mišljenje da su se potpisnici Deklaracije odvojili od toкова naše društvene stvarnosti, izgubili iz vida da im je ovo naše samoupravno socijalističko društvo omogućilo da steknu povoljan materijalni i društveni položaj, a sada šovinističkim aktima zabijaju nož u ledja našoj društvenoj zajednici.

Na skupovima istaknuta su ova karakteristična mišljenja: "Potpisnici Deklaracije koriste i zloupotrebljavaju našu socijalističku demokratiju i raskomtili se da pokreću i postavljaju ono što su naši narodi revolucijom riješili". Ovo mišljenje istaknuto na zborovanju komunista u Slabinji. "Treba pogledati malo prošlost pojedinih potpisnika Deklaracije i šta njih može da čini tako priznatim u našem društvu". Mišljenje jednog prosvjetnog radnika. "Kakvi su to književnici koji treba da predstavljaju svijest i savjest naroda, da pijani ovom društvu poturaju šovinističke deklaracije i prijedloge za razmišljanje". Ovo pitanje postavljeno na zborovanju komunista u Bjelajcima. I na sastanku jedne odjeljenjske organizacije u gradu.

³⁶ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-223.

Saopštenje Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SK Bosne i Hercegovine o Deklaraciji naišlo je na odobravanje i kao nužno da se osudi ta razbijačka akcija i kao nužna orijentacija komunistima i radnim ljudima naše Republike kako da se postave u razobličavanju ovog šovinstičkog akta. Na mnogim sastancima i skupovima postavljena su pitanja zašto se ne objave imena potpisnika Deklaracije i kako je moguće da priznati književnici, a potpisnici su Deklaracije, ne izjasne se o Deklaraciji i šta ih je pobudilo da idu na takav akt.

O stavu i raspoloženju naših ljudi prema DEKLARACIJI i Prijedlogu za razmišljanje izrazili smo u pismo od 29. marta 1967. godine, koje smo vam dostavili pod brojem 01-64.

SEKRETAR OK SK

[potpis, A. D.]

[pečat, A. D.] Babović Petar

* * *

INFORMACIJA³⁷

Ovih dana održana je Općinska konferencija SK Ljubuški na kojoj su delegati i gosti Konferencije najoštrije osudili Deklaraciju o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika, zahtjevajući da se potpisnici i učesnici ove Deklaracije društveno i politički osude. Pojedini učesnici u diskusiji su naročito istakli reagovanje naroda naše općine na političku štetnost i ne promišljenost ovog akta. Istovremeno su istakli da se u svemu slažu sa društvenom i političkom osudom ove Deklaracije od strane društveno-političkih organizacija SR Hrvatske, SR Bosne i Hercegovine kao i javnosti cijele naše zemlje.

Međutim, unazad nekoliko dana imamo pojavu da pojedina lica, koristeći se izvjesnim slabostima iz prošlosti baš u pogledu jezične ravnopravnosti, javno istupaju sa pozicija potpisnika Deklaracije, a u njihovim istupanjima ima i neprijateljske propagande.

Tako napr. u Osnovnoj školi (Osmogodišnjoj) Klobuk rade kao nastavnici Rašić Nikola iz sela Tihaljine općina Grude, nastavnik hrvatsko-srpskog jezika i Bošnjak Ivan iz sela Sovići općina Grude, nastavnik fizike i općetehničkog obrazovanja. Oba ova lica su relativno mladi (stari

³⁷ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-225, Informacija Opštinskog komiteta SK Ljubuški dostavljena CK SK BiH 8. aprila 1967. godne.

od 22 do 25 godina). Oni su zadnjih dana i to solidarno se jasno i otvoreno izjašnjavali o tome, da podržavaju Deklaraciju, osporavajući stručnost političkim organizacijama i političkim radnicima pa i drugu Titu, osvrćući se na njegov govor u Prištini, da daju kvalifikovana mišljenja o ovoj Deklaraciji i dodajući da iza Deklaracije stoje velika imena iz književnosti i nauke imenujući Krležu, Jonkea, Krkleca, Šegedina i druge. Oni u svojim ekstremnim diskusijama idu dalje pa ističu da je marksizam prevaziđen, da je ispravno što se oni u kontaktima sa nekim Hrvatima pozdravljaju sa “Bog i Hrvati”, da si oni na pozicijama idealističke filozofije, da rado čitaju vjerske knjige i časopise, da ih čak i zbog “velike humanosti” koriste u nastavi i da oni vrlo često i rado kontaktiraju i sasvim otvoreno razgovaraju sa mjesnim župnikom skoro sa istih pozicija.

Očito je da se radi o mladim ljudima koji su još uvijek nedorasli da stručno i naučno prilaze problemima, ali istovremeno o ljudima za koje se može otvoreno reći da su svjesno ili nesvjesno na pozicijama neprijatelja. Njihov utjecaj na sredinu gdje rade je po našoj ocjeni mali, ai na selo Klobuk skoro neznan. U ovoj školi djeluje aktiv Saveza komunista od 8 članova koji jednodušno osuđuju ove istupe, a i osnovna organizacija SK sela Klobuka broji 42 člana i spada u red najmasovnijih seoskih organizacija na ovom području. Članovi osnovnih organizacija SK su najenergичnije osudili ove istupe i zahvaljujući njihovom ispravnom gledanju na ove probleme a i ogromnom uticaju na selo, naprijed navedeni istupi nisu imali nikakvih političkih posljedica.

Kada su se ovi problemi javili, Općinski komitet SK je odmah održao sastanak aktiva SK ove Škole, a na inicijativu Aktiva održana je sjednica Nastavničkog vijeća. Svi članovi aktiva su oštro osudili ove istupe tražeći poduzimanje disciplinskih i drugih mjera protiv istupnika a Nastavničko vijeće je također osudilo istupanje dvojice nastavnika.

Interesantno je da su imenovani Rašić i Bošnjak na Nastavničkom vijeću u početku svoje stavove o gornjim pitanjima i tu očitovali, stavljajući se u prvom redu na stranu Deklaracije, da bi kasnije u svoje stavove unosili izvjesne modifikacije, a koji su se sastojali u tome, da su oni za Deklaraciju ukoliko se ona odnosi na traženje obadviju jezičnih varijanata, a da su protiv nje ukoliko ona traži razdvajanje jezika. Istakli su da Deklaraciju nisu pročitali, a posebno su podvlačili da su oni za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije i da nikakvim svojim gestom nisu svjesno uticali da se bratstvo i jedinstvo naruši. Na sastanku Nastavničkog vijeća koji je trajao punih 7 časova i Rašić i Bošnjak su pokazali jednu jaku kolebljivost a posebno nedovoljno poznavanje problema koje su zastupali.

U toku diskusija o ovom pitanju i Rašić i Bošnjak su isticali kako su mnogo ranije nastavnici u ovoj Školi srpske i druge nacionalnosti činili šovinističke istupe prema Hrvatima, ali da ti istupi nisu politički osuđivani, a niti su poduzimane bilo kakve mjere protiv istupnika. Naveli su primjer Matković Vaska učitelja ove Škole, koji je ranije govorio "Hrvati su sve ustaše", zatim da je u Klobuku "obolio" boreći se protiv ustaša.

U diskusiji su istakli da je bilo ranije a i danas da toga ima da se učenicima Škole nametne upotreba jezika srpskohrvatske varijante, pa su kao primjer naveli da danas učenici VI razreda uče istoriju iz udžbenika koji je pisan ćirilicom. Posebno Bošnjak ističe da je ovakvo stanje ne samo u Klobuku, nego i u drugim školama Zapadne Hercegovine, Grudama, Sovićićima, Vitini, Ljubuški itd. Isticao je da je kao đak Gimnazije u Ljubuškom svojevremeno kritikovan i osuđivan radi upotrebe izraza hrvatskosrpske varijante.

Dakle, očito je da je Rašić a posebno Bošnjak u odbrani svojih stavova u svojim neprijateljskim istupima nastoje iskoristiti izvjesne nepravilnosti upotrebe jezika koji su se dešavali u ovom kraju koji se uistinu ne mogu negirati.

Nastavničko vijeće je formiralo disciplinsku komisiju koja treba da temeljito ispita istupe ova dva nastavnika i da predloži Savjetu škole konkretne mjere koje treba poduzeti protiv ove dvojice.

Svi članovi Osnovne organizacije SK Klobuka su upoznati sa istupanjima ove dvojice nastavnika i preduzete su mjere da njihovo djelovanje bude usamljeno i spriječeno koa i da se ovi istupi osude kako od Osnovne organizacije SK tako i od mjesne organizacije SSRN.

Ljubuški, 7. aprila 1967.

IZ OPĆINSKOG
KOMITETA SK
LJUBUŠKI

* * *

INFORMACIJA³⁸

povodom Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Prijedloga za razmišljanje grupe književnika iz Beograda.

Objavljivanje ovih dokumenata izazvalo je ogorčenje i osudu cjelokupne javnosti na području naše opštine, a posebno komunista. Kako je naša opština naseljena hrvatskim, srpskim i muslimanskim stanovništvom predpostavljali smo da bi moglo doći do pojedinačnih manifestacija, odnosno pristalica Deklaracije i Prijedloga za razmišljanje. Međutim, ovakvih pojava nije bilo do prije nekoliko dana. Naime, u Orašju je boravio Janjić Stjepan, profesor zaposlen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Nije nam poznato koga je datuma boravio u Orašju, ali predpostavljamo da se nalazio između 1 i 10 maja. Po povratku u Sarajevo, dana 11. maja, uputio je pismo Opštinskom komitetu SKJ Orašje, direktoru Gimnazije "Gavrilo Princip" Orašje i upravitelju Osnovne škole u Orašju. Uz ova pisma priložio je isječak iz sarajevskog lista "Svijet" od 12. maja 1967 godine u koje je objavljen članak Vuković Jovana "Moj odgovor pred sudom javnosti" "na odbranu Puniše Kalezića ("Svijet" od 5. 5. 1967 godine)".

Ovim pismima, Stjepan Janjić, pledira na ravnopravnost srpsko-hrvatskog jezika odnosno hrvatsko-srpskog jezika. Iznenadjuju nas motivi koji su rukovodili profesora Janjića da se neposredno, pismenim putem obraća školama za iznalaženje rješenja u vezi adekvatne primjene Novosadskih dogovora i Nastavnog plana i programa u našim školama. Imenovani se u svojim pismima poziva na navodne izjave nekih djaka koji su jedino njega našli da mu se požale kako se naše škole, odnosno nastavnici, ne pridržavaju Novosadskih dogovora. Tačno je, da uslijed nedostatka kadra koji je školovan u BiH imamo veliki broj prosvjetnih radnika koji su došli iz Srbije i koji mahom upotrebljavaju ekavski izgovor u privatnom životu. Međutim, ovaj izgovor ne upotrebljava se u izvodjenju nastave, sem u pojedinim slučajevima. Bilo je slučajeva da pojedini nastavnici ovo pravdaju time što su završili škole i radili u Srbiji, pa im je veoma teško da se brzo prilagode ijekavskom izgovoru, jer jedan dio nastavnika došao je na područje ove opštine početkom školske godine, pa im je trebalo izvesnog vremena da bi se mogli prilagoditi. Prosvjetno pe-

³⁸ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 1000-1, Informacija Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Orašje upućena Izvršnom komitetu Centralnog komiteta SK BiH 22. maja 1967. godine.

dagoška služba ukazala je na ove pojave još na početku školske godine, odnosno prije objavljivanja Deklaracije i Predloga za razmišljanje, rukovodeći se uputstvima koja su data u Nastavnom planu i programu.

Činjenica je da do sada nije bilo primjedbi od strane djaka i roditelja na i(z)govor kojim se nastavnici služe u svom radu u školama. Ove primjedbe nisu upućivane školama, Savjetu za prosvjetu SO-e, Opštinskom komitetu SKJ-a, Prosvjetno pedagoškoj službi niti bilo kom nastavniku lično, te nas baš zato iznenadjuju pisma profesora Janjića, koji je stalno nastanjen u Sarajevu i samo povremeno navraća na područje naše opštine i da baš njemu budu upućene žalbe na izgovor pojedinih prosvjetnih radnika, a ne gore pomenutim institucijama. Pod pretpostavkom da su se neki djaci ili bilo ko drugi obratili profesoru Janjiću onda je po našem mišljenju bilo logičnije da se profesor Janjić obrati neposredno Prosvjetno pedagoškoj službi, predsjedniku Skupštine opštne Orašje, Opštinskom komitetu SKJ-e ili eventualno direktoru, odnosno upravitelju škole, pa da im konkretno ukaže na probleme u vezi sa doslednom primjenom Novosadskih dogovora u našim školama. Konkretno, konstruktivne i opravdane primjedbe, u svakom slučaju bi daleko više doprinijele da se ovaj problem, ukoliko se može nazvati problemom, sanira odnosno da se preduzmu konkretne mjere protiv onih nastavnika koji se ne pridržavaju Novosadskih dogovora, odnosno da ima odstupanja kod pojedinih ili većine nastavnika, mišljenja smo da je trebalo ove pojave konkretizovati, a time i dati određene prijedloge. Međutim, iz njegovih pisama se to ne vidi. Dostavljamo Vam u prilogu pisma u originalu sa isječcima iz novina koje je uputio profesor Janjić.

Za opštinski komitet SKBiH

S e k r e t a r:

Knažević Mićo

[potpis, op. A. D.]

* * *

DIREKTORU GIMNAZIJE "GAVRILO PRINCIP"

O r a š j e

Cijenjeni druže direktore !

Prilažem uz ovaj list članak profesora Jovana Vukovića, stručnjaka za jezična pitanja u Bosni i Hercegovini, koji je objavljen u sarajevskom tjedniku "Svijet" od 12. V 1967. g. pa Vas molim da ga pažljivo pročitate jer i na Vašoj gimnaziji ima problema koji se tretiraju u njemu.

Potrebno bi bilo riješiti neke jezične probleme, ali je prethodno nužno da se svi profesori i nastavnici upoznaju sa Novosadskim dogovorima koji nedvosmisleno traže jezično prilagodjavanje profesora i nastavnika sredini u kojoj rade /tj. da li je sredina hrvatska ili srpska/, da je učenik slobodan upotrebljavati književne riječi koje su navedene u priloženom rječniku Novosadskih dogovora itd.

Uz dobru volju i razumijevanje ovo neće biti problem.

Drugarski pozdrav !

[potpis, op. A. D.]

Sarajevo, 11. svibnja 1967. g.

Stjepan Janjić, profesor
SARAJEVO
Zemaljski muzej

* * *

UPRAVITELJU OSMOGODIŠNJE ŠKOLE

O r a š j e

Poštovani druže upravitelju!

Molim vas lijepo, pročitajte priloženi članak Jovana Vukovića koji je objavljen u sarajevskom listu "Svijet" od 12. V 1967. g. jer se u njemu tretira dosadašnja neprimodna praksa koja se provodi u jeziku u nekim školama Bosne i Hercegovine.

U Novosadskom dogovoru rečeno je da se nastavnici moraju [podvučeno u originalu, op. A. D.] prilagoditi sredini u kojoj rade /misli se da prilagoditi na jezik – tj. da li je sredina hrvatska ili srpska/, a to se dosljedno ne čini u Vašoj školi.

Mislim da bi trebalo posvetiti više pažnje ovome problemu, zahtjevati više tolerancije od strane nekih nastavnika i učitelja.

Drugarski pozdrav !

[potpis, op. A. D.]

Sarajevo, 11.V 1967. g.

Stjepan Janjić, profesor
SARAJEVO
Zemaljski muzej

* * *

OPĆINSKOM KOMITETU SK

O R A Š J E

Prilažem vam članak Jovana Vukovića, stručnjaka za jezična pitanja u Bosni i Hercegovini, koji je objavljen u sarajevskom listu "Svijet" od 12. V 1967. g. U njemu se tretira nezdrava praksa koja se provodi u našem jeziku u školama.

Pošto je bilo, a vjerojatno i danas ima, upravo tih problema, kako u školama u Orašju tako i u nekim selima te općine, mislim da bi se o tome trebao pozabaviti Naslov, tj. posvetiti više pažnje pitanjima da li su učitelji i nastavnici shvatili bit Novosadskih dogovora i da li mogu biti tolerantni jer se jasno kaže u Dogovoru da se nastavnik mora /u jezičnim pitanjima/ prilagoditi sredini u kojoj radi /tj. mora voditi računa da li je sredina hrvatska ili srpska/. [podvučeno u originalu, op. A. D.]

Problem nije nerješiv s obzirom što su gotovo sva mjesta oraške općine sa nemješanim stanovništvom, samo treba dobre volje.

Drugarski pozdrav !

[potpis, op. A. D.]

Sarajevo, 11. svibnja 1967. g.

Stjepan Janjić, profesor
SARAJEVO
Zemaljski muzej

* * *

Polemika

Moj odgovor "Pred sudom javnosti"

Na odbranu Puniše Kalezića ("Svijet" - 5. maja 1967)

U članku koji sam prošle godine ponudio uredniku Prosvjetnog lista trebalo je da govorim o tri slučaja školske prakse u Bosni i Hercegovini: a) o uskraćivanju prava da se nastavnik služi terminom **hrvatsko-srpski** [markirano u originalu, op. A. D.] književni jezik (i to u hrvatskoj sredini): b) o uskraćivanju prava nastavnici da se služi zagrebačkim udžbenikom i c) o slučaju da je učiteljica dala na pismenom zadatku negativnu ocjenu samo zbog jedne riječi (a ta riječ je u upotrebi specifična za zapadno, pa i naše bosansko, jezičko područje). Tema članka je, prema tome, bila iz naše školske prakse, a najprirodnije je bilo da se o pomenutim pojavama govori u našem prosvjetnom glasilu. Nikakva razloga u ovom slučaju nisam imao da polemishem prof. Jonkeom. Prva dva od pomenutih postupaka je Jonke iznosio kao optužbu protiv naše školske prakse u jezičkoj politici, u zagrebačkom Jeziku, a o trećem je pisao jedan sarajevski prosvjetni radnik.

O ovakvoj školskoj praksi i bili su, i prije mene, dužni da pišu drugi. – redakcija Prosvjetnog lista, na prvome mjestu, bila bi obavezna da se zainteresuje: da ispituje i p r o v j e r a v a [spacionirano u originalu, op. A. D.] stanje stvari. I o ovim i o drugim slučajevima o kojima se u Zagrebu pisalo i govorilo u našoj javnosti se ovdje ćutalo. Da to ćutanje prekinem, smatrao sam i inače svojom obavezom. A da to u tom momentu učinim, neposredan povod je bio u polemici koju sam tih dana vodio sa Jonkeom. Naime, podsjećajući na to da je on (i drugi) pisao o postupcima protiv nacionalne ravnopravnosti u jezičkoj politici u Beogradu i u Bosni i Hercegovini, a da sam i ja (između ostalih) bio dužan da o tome govorim, Jonke je (Jezik 1965/66. str. 152) i ovo napisao: "Svakako ostao je (tj. ja – J. V.) u tom pogledu mnogo dužan jer se u Sarajevu nalazi na odgovornom mjestu". Eto, taj dug sam u ponuđenom članku htio da počnem otplaćivati. Nije moglo biti riječi o kakvim Jonkeovim neistinama u ovom slučaju: on je dva slučaja o kojima sam htio da govorim zabilježio onako kako mu je o njima ispričano. Bilo bi smiješno i glupo da i za momenat pretpostavim da ih je **izmislio** [markirano u originalu, op. A. D.]. Za svoju istinitost uvijek je mogao imati svjedoke: ljude koji su mu se na postupke tužili. Prema tome, eventualne neistine bi se mogle nalaziti kod ljudi koji su se Jonkeu žalili na ovamošnje nepravde. I kad bih htio, nisam imao mogućnosti da ispitujem koliko je sve istinito u iskazima Jonkeovih obavje-

štaća. Prvo, zato što nisam znao, ni tada ni danas ne znam, u kojim našim školama se sve to događalo. Najbliža lokacija: zapadna Hercegovina – prvi slučaj, jedna od sarajevskih škola – drugi slučaj. Drugo, za prvi slučaj ni za momenat nisam posumnjao u to da je sasvim istinit, drugi slučaj je mogao biti nešto drukčiji nego što je nastavnica Jonkeu servirala (sudi po opštoj situaciji u vezi sa upotrebom udžbenika).

Prema tome, Puniša Kalezić je dužan: da pokaže istinitost svojih riječi o mom p r o v j e r a v a n j u [spacionirano u originalu, op. A. D.] neistina, a onda ostaje da se govori o moralu u javnoj riječi, njegovu i mom, i eventualnog svjedoka koji bi mu to potvrdio. Bez toga ostaje da se sudi samo o jednom. A dalje: o ponekim postupcima i zrelosti urednika i redakcija (u ovom slučaju: da su sposobni da razlikuju teme: teorijsko raspravljanje o problemima književnog jezika i mjesto stručno da se tome govori, na jednoj i školska praksa u Republici i mjesto da se baš o njoj raspravlja, na drugoj strani). I još o mnogo čemu.

Jovan VUKOVIĆ

* * *

I N F O R M A C I J A³⁹

o prijemu saopštenja Izvršnog komiteta CKSK BiH u vezi sa deklaracijom o nazivu u položaju hrvatsko-književnog jezika i prijedloga za razmišljanje

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatsko-književnog jezika i prijedloga za razmišljanje naišli su na oštru osudu i ogorčenje naroda područja opštine Prozor.

S obzirom da na ovom području žive pretežno dvije nacionalnosti hrvatska i muslimanska koje su u proteklim vremenima na svojoj vlastitoj koži doživljavale nacionalnu podvojenost koja je došla do kulminacije u toku rata, svjesne su šta znači atak na bratstvo i jedinstvo, pa otuda i osudjuju svaki pokušaj raspirivanju šovinizma i napada na bratstvo i jedinstvo.

³⁹ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-238, Informacija Opštinskog komiteta Saveza komunista BiH Prozor upućena 13. aprila 1967. godine Centru za informacije, analizu i dokumentacije Centralnog komiteta SK BiH.

Deklaracija i prijedlog za razmišljanje osudjeni su u svim slojevima stanovništva bilo od strane radnika, zemljoradnika, intelektualaca, društveno-političkih radnika i drugih.

U tom smislu je upućeno i jedno pismo od strane ovog komiteta Centralnom komitetu SK BiH.

No međutim nije rečeno da pojedinci nemaju i rezervisana mišljenja. Tako na jednom skupu prosvjetnih radnika u punoj osnovnoj školi Ščit, kada je bilo riječi o deklaraciji i prijedlogu za razmišljanje istaknuto je da oni neznaju šta osudjuju jer nisu upoznati sa deklaracijom i prijedlogom za razmišljanje, a pojedinci su isticali da je to stvar lingvistike.

Ovi komentari se mogli uočiti samo kod pojedinih prosvjetnih radnika, dok kod drugih slojeva ovi dokumenti su jedinstveno osudjeni. Saopštenje Izvršnog komiteta CKSK BiH u vezi sa deklaracijom o nazivu i položaju hrvatsko-književnog jezika i prijedloga za razmišljanje vrlo je pozitivno prihvaćeno kod svih profesija i zanimanja a naročito u Savezu komunista.

* * *

IZVRŠNOM KOMITETU⁴⁰

CENTRALNOG KOMITETA SAVEZA KOMUNISTA BiH

SARAJEVO

Razmatrajući reagovanja, komentare i mišljenja povodom tzv. Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Prijedloga za razmišljanje grupe članova Udruženja književnika Srbije (o čemu smo vas u dva navrata ranije informisali), Opštinski komitet SK Banja Luka – na sjednici održanoj 12. aprila o. g. – konstatovao je da su komunisti i ostali radni ljudi naše opštine jedinstveno i energično osudili pojavu Deklaracije i Prijedloga, njihov duh i smisao, smatrajući ih dijelom ostataka nacionalističkih i šovinističkih elemenata, koji gubeći sve brže i više pokušavaju narušiti najveću tekovinu naših naroda – bratstvo i jedinstvo.

Na brojnim skupovima, sastancima i u razgovorima zbratimljeni Srbi, Hrvati, muslimani i ostali radni ljudi naše opštine – pridružujući se protestima i revoltu svih naših naroda – dali su dostojan odgovor svim ta-

⁴⁰ ABH, CKSKBiH, K 147, 1967, sign. 11-234, Dopis Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Banja Luka upućen Izvršnom komitetu SK BiH 13. aprila 1967. godine.

kvim pokušajima: nema sile i snage koja može razrušiti vjekovnu težnju naših naroda – bratstvo i jedinstvo, čvrsto iskovano u plamenu revolucije i socijalističkoj izgradnji, našu najdražu tekovinu sazdanu životima najboljih sinova naših naroda.

Radni ljudi ovog kraja izražavaju čvrstu vjeru i riješenost da ih ništa ne skrene sa puta kojim ih čvrsto vodi Savez komunista Jugoslavije sa drugom Titom na čelu. Slijedeći svijetle tradicije naše dosadašnje revolucionarne borbe, dosljednim sprovođenjem zadataka privredne i društvene reforme, ulažući napore za bolju i sretniju budućnost cijele naše zajednice, komunisti i ostali radni ljudi naše opštine i ovom prilikom izrazili su svoj zahtjev i čvrstu odlučnost da se energično i dosljedno stane na kraj svim nosiocima nacionalizma, šovinizma i reakcionarnih strasti i težnji, postupaka i pojava.

Zbog svega toga u potpunosti podržavamo ocjene i stavove Izvršnog komiteta CK SK BiH sadržane u Saopštenju, povodom pojava Deklaracije i Prijedloga i izražavamo spremnost za njihovo dosljedno sprovođenje.

U ovom smislu mnoge osnovne organizacije SK upućuju pisma, neke izravno najvišim partijskim rukovodstvima i redakcijama listova, a neke organizacije to čine putem ovog Komiteta kao: Centar III, Mejdan I, II, III i IV, Projekt idr.

Banja Luka, 12. aprila 1967. g.

OPŠTINSKI KOMITET SK BiH – B. LUKA
[pečat, op. A. D.]

* * *

ANTO ĆORLUKIĆ⁴¹
ČAJDRAŠ
ZENICA

Centralnom komitetu SK BiH
Izvršnom komitetu Sarajevo

Pišem u vezi Deklaracije iz Zagreba, Dogovora iz Beograda, a povod je Vaša izjava objavljena u TV dnevniku 28. 3. 1967. [Stav IK CK SKBiH, vidjeti bilješku br. 12 u ovom radu, op.a]

⁴¹ ABH, CKSKBiH, K-147, 1967.

O Deklaraciji i Dogovoru nemam šta reći, jer je sve rečeno sa pravog mjesta. Međutim, u Vašoj izjavi ima jedna nejasnoća, jer se kaže otprilike ovo: „mi u BiH smo pitanje jezika postavili krajnje tolerantno.” [podvučeno u originalu, A. D.]

Ja sam učitelj 15 godina i znam koliko učenik oponaša nastavnika u pisanju, govoru i ponašanju. Mi imamo mnogo nastavnika koji govore ekavski [podvučeno u originalu, A. D.] u učionici. Roditelji učenika (ijekavci) su postavljali pitanje da li njihova djeca imaju pravo slušati nastavu bar maternjeg jezika na ijekavskom izgovoru. O tom naš nastavni program ne kaže ništa (stari nastavni program je govorio). To pitanje sam postavio nekoliko puta u toku zadnjih desetak godina i svaki put sam nazvan šovinistom jednom prilikom pred skupom od pedesetak učitelja i nastavnika te je o mojoj diskusiji kroz 2-3 dana izišao članak u Politici pod naslovom: Mlaćenje prazne slame.

Kod nas su se mnogi učenici morali odreći ikavskog izgovora da bi prešli na ijekavski. Zatim dolazi nastavnik koji govori ekavski i rezultat se može zamisliti (učenik mjesto priroda kaže preroda).

Nije mi jasno da li to treba tolerisati, a ne usuđujem se više postavljati ovo pitanje na drugom mjestu, a naročito radi sadašnje malo podgrijane atmosfere. Iz istih razloga molim da se moje ime javno ne spominje. Naši prosvjetni organi na svim nivoima idu linijom manjeg otpora u tom pogledu da se ne bi zamjerali nastavnicima (možda je po srijedi naša tradicionalna gostoljubivost), a niko ne vodi računa da li će se zamjeriti roditeljima kojih je daleko više.

Namjeravao sam ovo pismo napisati anonimno, da bih umanjio prepotenciju ukoliko je ima, ali ne mogu jer sam navikao da glasno govorim ono što mislim sve dok se to može. Mislim da je to i poštenije.

Znam da je ovo pismo neoubičajeno, ali sam prisiljen na ovaj korak, jer sam građanin ove zemlje i bojim se svake i najmanje sitnice koja bi mogla pomutiti odnose koji su uspostavljeni uz poznatu cijenu.

Sa poštovanjem
i drugarskim pozdravom

Anto Ćorlukić [potpis, op. A. D]

* * *

Stiglo na adresu Izvršnog komiteta,⁴²
Pošta B. Luka 24. 3. 67, 31. 3. 1967 g. [potpis nečitak, A. D.]

Drugovi!

Krajnje je vrijeme da Vi povedete računa o ravnopravnosti jezika u BiH.

Srpski šovinizam koji se provodi po BiH već 20 god, a naročito ovih 5-6 godina došao je do kulminacije. Interesantno da Vi to dosad niste opazili ili ste tolerantno šutili. Po svim našim školama samo je "srpski jezik", a što je najžalosnije sami učitelji, nastavnici, profesori to podržavaju, a učiteljske škole rasadnici su veliko srpskog šovinizma. Malo su se neki trgnuli poslije brionskog plenuma. Na Vašem filozofskom fakultetu profesori samo govore ekavski (i ako su Bosanci) [podvučeno u originalu, A. D.] premda je kod nas službeni dijalekt u književnosti ijekavski (provjerite) [podvučeno u originalu, A. D.]

Omladina članovi SK nažalost i sami govore (srpski) u mjesto da suzbijaju šovinizam i da gaje bratstvo i jedinstvo.

U jednoj gimnaziji prof. srp-hrvatskog ulazeći u razred rekao je "ustanite Srbi". Neka djeca ostala su sjedeći. "Zašto ne ustajete?" Pa mi nismo Srbi već Hrvati. Pa dobro, dignite se Jugosloveni. Đaci kad su došli kućama ispričali su ovo sa ogorčenjem. Ovakvih i sličnih primjera na stotine moglo bi se nabrojati.

Eto to je sve skupa izazvalo revolt kod Hrvata.

Mi poslije ratni mladići i djevojke bili bi sretni da se razvija istinsko bratstvo i jedinstvo. Na Vama je komunistima sveta dužnost da jednako suzbijate srpski kao i hrvatski šovinizam. [podvučeno u originalu, A. D.]

Žalim, što ne smijem da se potpišem jer bi mi ovo što sam javio škodilo.

Omladinac

* * *

⁴² Isto.

THE HERALDS OF SPRING

Reactions in Bosnia and Herzegovina on the Publishing of the *Declaration on the Status and Name of the Croatian Literary Language* and the *Suggestion for thought*

Summary

This paper publishes several documents which show the reactions in Bosnia and Herzegovina to the publishing of the *Declaration on the Status and Name of the Croatian Literary Language* in Zagreb and the *Suggestion for thought* of a group of writers from Belgrade. The introduction emphasises the main characteristics of the time when these documents were published, as well as their significance for the intensity of reactions in Bosnia and Herzegovina. By consulting the currently available archival materials of the Central committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina, we have found a significant number of documents different in character and value, which we consider to be of great importance for the understanding of the atmosphere in Bosnia and Herzegovina during the spring of 1967. The offered documents shed light on the reactions of local party organizations, attitudes of people in certain parts of Bosnia and Herzegovina, and at the same time, these documents can also be a valuable source of information about the relation of individuals towards important political and social issues, just as they can be an interesting resource to those engaged in the study of language, orthography, etc ■

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

UDK: 070 (497.5+497.6) “19”

Izlaganja sa naučnih skupova

TRETMAN ANEKSIONOG I USTAVNOG STATUSA BOSNE I HERCEGOVINE U OSJEČKOM UGLEDNOM DNEVNIKU *NARODNA OBRANA*

Josip Vrbošić

Pravni fakultet Sveučilišta “J. J. Strossmayer” u Osijeku
Republika Hrvatska

I. Uvod

Početakom XX. stoljeća novinstvo Slavonije i grada Osijeka opširno, ažurno i redovito informiralo je o značajnijim političkim, gospodarskim i kulturnim događajima u Bosni i Hercegovini. Izlaženje dnevnika Narodna obrana približno je bilo uklopljeno u vremenski okvir trajanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, odnosno i u vrijeme okupacijsko i aneksiono u Bosni i Hercegovini. Bosanskohercegovačka svakodnevnica i izvan velikih tema zastupljena je u osječkom tisku, redovito u formi kratkih obavijesti: primjerice, o proračunu grada Sarajeva, o gradnji infrastrukturnih objekata, o postavljenjima činovničkog osoblja i slično. Naravno, ako danas usporedimo jedino lokalno glasilo s novinama od prije 100 godina, razlika je vidljiva u kvantitativnom pristupu, u obimu plasiranih informacija. Odgovor je možda u tome što su novine bile jedini reprezentativni medij i da ih je u Osijeku tada bilo više nego danas. Naime, osim spomenutog dnevnika u to vrijeme s puno kraćim vremenom izlaženja pojavljuju se još: Osječki tjednik – unionistički list, Narodni prijatelj – list srpskih radikala, Židovska smotra, list socijaldemokrata Volksrecht, Die Drau, Slavonische presse i drugi. U pripremi izlaganja (referata) pratili smo dva referentna događaja: Aneksiju Bosne i Hercegovine 1908, Proglašenje Ustava – zemaljskog štatuta 1910. Članak je koncipiran tako da se prvo citiraju naslovi i kraći izvatci iz sadržaja naslova, a nakon toga učinjen je komentar. Ta koncepcija na pregledan način daje cjelovitu sliku o zainteresiranosti Narodne obrane za društvene i druge prilike u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, okupacija, aneksija, ustav, zakoni.*

Key words: *Bosnia and Herzegovina, occupation, annexation, constitution, laws.*

II. Novinska izvješća o aneksiji Bosne i Hercegovine 1908.

Već na početku istraživanja ovlaš prelistavajući spomenuti dnevnik, primijetili smo da su političke prilike u Bosni i Hercegovini praćene s velikim interesom, a davan im je značaj i činjenicom objavljivanja na naslovnim stranicama.

Tako u **broju 208 od 10. rujna 1908.** na naslovnoj stranici u članku "**Bosna**" najavljuje se aneksija, iz kojeg prenosimo neke dijelove:

“U posljednje su se vrijeme novine silno raspisale o Herceg-Bosni, nehrvatske mnogo više nego hrvatske, što se ovim posljednjima u Bosni silno zamjera. Mi držimo da im se krivo čini. U Banovini kako tamo Hrvatsku zovu - političke su prilike takove, da ova u pogledu aneksije Bosne-Hercegovine ne može ništa poduzeti...

Ne znamo, kako stoji pitanje aneksije... Rekli smo, da Hrvati i Srbi nisu složni u konačnom rješenju bosanskog pitanja, ali su složni u tom, da se tamošnjem pučanstvu dade prilika, te se uzmogne izjaviti o svom budućem državnopravnom položaju.”

U **broju 229 od 5. listopada 1908.**, također na naslovnoj stranici, otisnut je članak pod nazivom "**Aneksija Bosne i Hercegovine i Hrvatska**". Nekoliko rečenica: “Na žalost i najbolji naši ljudi, koji su rado njegovali nade da će se Bosna i Hercegovina nama posve približiti - da će se time poći u susret onom velikom sjedinjenju svih Hrvata, po kojem bi Hrvati postali znatna jedinica na svijetu, morat će priznati, da je radosni događaj preporođenja Turske, ovoj ideji zadao težak udarac. U toliko je ta činjenica za nas veoma žalosna... Značajno je u čitavoj toj stvari to, da se službeno ne demantiraju vesti o aneksiji Bosne...”

U **broju 230 od 6. listopada 1908.** na drugoj stranici imamo članak pod naslovom: "**Aneksija Bosne i Hercegovine**", iz kojeg donosim rečenicu: “...Sa svih mjerodavnih strana biti će izjavljeno, da je okupacija Bosne i Hercegovine bila definitivna, a ne provizorna i pri tome se ostaje. Tim će izjavama biti izvršen prvi akt aneksije.”

U broju 231 od 7. listopada 1908. na naslovnoj stranici je članak “**Kraljev manifest glede aneksije Bosne**”. Uz tekst manifesta Redakcija donosi i kratak komentar: “Što za nas Hrvate znači aneksija? Jedno razočaranje više, jer anektirana Bosna ne će biti pripojena Hrvatskoj. A kako najnovije vijesti javljaju, ne će biti pripojena nijednoj poli monarkije, nego će biti neka vrst ‘Reichslanda’, samo što službeni krugovi ne će da se čuje riječ ‘Reich’. Mi bismo im preporučili, da usvoje naziv, što ga je jednom tako zgodno upotrebio dvorski savjetnik Kosta Hormann. Kad imamo Cislajtaniju i Translajtaniju, sad mogu Bosnu i Hercegovinu krstiti Pluslajtanimom.”

U broju 232 od 8. listopada 1908. na naslovnoj stranici imamo članak “**Ustav u Bosni i Hercegovini**”, gdje se sumiraju njegove osnovne karakteristike.

U broju 233 od 9. listopada 1908. opet je na naslovnoj stranici članak pod naslovom “**Državni život u Bosni**“ s podnaslovom u zagradi – “**Misli starog Bošnjaka,**” a u istom broju na drugoj stranici list prenosi članak iz **Hrvatske Slobode** pod naslovom “**Državnopravni provizorij Bosne**” i između ostalog se prenosi: “... kako je naša monarkija dobila u ministru Aehrenthalu državnika, koji znade izrabiti prilike, pa ga ide priznanje, da je napokon izrabio trojni savez u korist monarkije. Izvrstan je šahovski potez Aehrenthalov, što je bugarskoj pomogao doći do neovisnosti i kraljevskog dostojanstva, jer između aneksije i proklamacije Bugarske kraljevino postoji bez dvojbe neki savez. Time si je monarkija pribavila saveznika, a uplivu Rusije zadala udarac. Za nas je glavno, kako stvari stoje s gledišta interesa kraljevine Hrvatske... Bosansko pitanje izvedeno je na čistac tek u međunarodnom pogledu, ali još ne u državnom... Sada nastaje ljuta borba oko definitivnog rješenja... Da Bosna ne postane kolonijom izrabljivanja Madjara ili Švaba, ne smije pristati na to da bude reskomadana; ne smije dozvoliti da bude pripojena k Austriji, niti k Ugarskoj; ne smije konačno privoljeti u carinsku zajednicu, bilo k Austriji, bilo k Ugarskoj. Bosnu pod Ugarskom čeka sudbina Hrvatske, a pod Austrijom ona Dalmacije i Slovenije.”

U broju 234 od subote 10. listopada 1908. također na naslovnoj stranici imamo članak “**Kuda spada Bosna**” s podnaslovom – “Pitanje sjedinjenja Bosne sa Hrvatskom postalo je sada nutarnjim pitanjem monarkije”, gdje bilježimo konstataciju: “...Protiviti se proglašenju aneksije ne bi bilo politički mudro, niti opravdano. Nastavimo borbu za sjedinjenje žešće nego dosada, jer imademo za tu borbu legalnu podlogu. Preduvjet za to sjedinjenje jeste uspostava pariteta s Ugarskom.”

U broju 236 od utorka 13. listopada 1908. na naslovnoj stranici članak je pod nazivom “**Odštete za Bosnu**”. “Danas je svakomu jasno, da nisu sve signatarne vlasti pristale na aneksiju Bosne i Hercegovine.” U nastavku teksta govori se o europskim međusobnim potkusurivanjima glede prihvaćanja aneksije.

III. *Narodna obrana* i Ustav (Štatut) iz 1910.

Narodna obrana na naslovnoj stranici od ponedjeljka **21. veljače 1910.** donosi urednički članak pod naslovom “**Proglašenje ustava za Bosnu i Hercegovinu**”, koji obuhvaća skoro pola stranice. U članku se među ostalim konstatira:

“Zemaljska je vlada u Sarajevu objavila prošle subote, da će svečano proglašenje ustavnih zakona, koje je Njegovo Veličanstvo kralj, previšnjim rješenjem od 17. veljače t.g. sankcioniralo, biti obavljeno po poglavici zemlje generalu Varešaninu u velikoj dvorani zemaljske vlade dne 20. veljače 1910. u 12 sati u podne. Na to smo dobili jučer popodne brzojav slijedećeg sadržaja:

Uz tutanj topova, pucnjavu pušaka, uz svirku vojničke glazbe, po cijelom Sarajevu proglašen je, baš kad je podne otuklo, ustav za Bosnu i Hercegovinu. Poglavica zemlje general Varešanin pročitao je slijedeći kraljev manifest:

Mi Franjo Josip I po milosti božjoj car austrijski i t.d. obznanjujemo, da smo svojim riješenjem od 5. listopada 1908., s kojim smo zaključili našu vladarsku vlast i prava prenijeti i na Bosnu i Hercegovinu i te zemlje s nasljedstvom naše kuće spojiti, a podjedno tim zemljama ustavne institucije podijeliti, - odlučili smo u tim zemljama pravni položaj i upravu nutarnjih prilika zakonito osjegurati. Unapred označujemo načela, na temelju kojih biti će stanovnicima Bosne i Hercegovine uživanje građanskih prava i sudjelovanje kod uprave zemaljskih poslova po zastupničkom tijelu osigurano”.

Slijedećeg dana **22. veljače 1910.** opet, također na polovici naslovne stranice, objavljen je redakcijski članak pod naslovom “**Proglašenje bosanskog ustava**”. Pri tomu uz ostalo citiraju se dijelovi govora zemaljskog poglavara:

“Mi držimo, da je došlo vrijeme, da stanovnicima obiju zemalja dademo dokaz našeg povjerenja u njihovu političku zrelost. Da Bosnu i Hercegovinu podignemo na viši stepen političkoga života, odlučili smo obim zemljama podijeliti ustavne uredbe, koje uzimaju obzira na odnošaje i na opće interese i tako stvoriti zakoniti temelj za zastupanje njihovih želja i potreba. Danas je došao dan, kad se sve očinske i dobrohotne riječi našega vladara ispunjaju i činom postaju. I meni je u dio pala visoka čast, da vam svečano priopćim slijedeću previšnju odluku.

Na to zemaljski poglavica pročitava previšanji manifest, koji smo jučer priopćili i u kojem se narodu javlja, da je vladar sankcionirao zemaljski štatut, izborni red, saborski poslovnik, zakon o pravu udruživanja i sastajanja, te zakon o kotarskim vijećima.

U državopravni položaj anektiranih zemalja proglašenim ustavom se ne dira. Taj će se urediti kasnije.”

Redakcija je dala i svoj komentar. “Bosna i Hercegovina stupaju dakle u red ustavnih i parlamentarnih zemalja. Ustav njihov počiva na dosta pravednom temelju, u koliko je svakoj vjeroispovijesti osiguran broj zastupnika prema broju njezinih pripadnika. Na oko je i dosta liberalan, samo je to nevolja, što nijedan saborski zaključak ne će ići direktno kralju na sankciju, nego će se najprije predlagati austrijskoj i ugarskoj vladi, da o njemu kažu svoje mišljenje i da eventualno ulože svoj glas protiv sankcije, a time postaju iluzorna sva ona prava, što ih ustav sadržaje.”

IV. Analiza i komentar članka u *Narodnoj obrani*

Za razumijevanje ovog osobito iskazanog interesa u osječkom dnevniku za političke, državopravne i autonomne odnose u susjednoj Bosni i Hercegovini, izreći ćemo nekoliko uvodnih napomena o samom gradu Osijeku.

Zakonom o ustroju gradskih općina od 21. lipnja 1895. godine glavni zemaljski grad Zagreb, zatim Osijek, Varaždin i Zemun bili su podređeni izravno kraljevskoj hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj zemaljskoj vladi, a ostali gradovi bili su podređeni pripadajućim županijskim tijelima vlasti i to je ostalo dijelom do reforme iz 1922. godine, odnosno do 1934., kada je donesen novi Zakon o gradskim općinama. Na čelu grada nalazio se gradski veliki župan, kojeg je na prijedlog bana imenovao kralj.

Ova upravna pogodnost bila je korespondentna s gospodarskim, političkim, kulturnim, kao i novinskom brojnošću i stručnošću urednika toga doba u Osijeku i Slavoniji. Poznati osječki Hrvat dr. Dragutin Neuman uz pomoć biskupa J. J. Strossmayera 1901. godine osnovao je u Osijeku Prvu hrvatsku dioničarsku tiskaru, koja uskoro počinje tiskati i oporbeni dnevnik *Narodna obrana*, koji uređuje političar i publicist Ivan Lorković, sin uglednog predavača političke ekonomije u Zagrebu Blaža Lorkovića. Novine prestaju izlaziti 1922. godine.

U vrijeme aneksije i ustavnog stanja u Bosni i Hercegovini *Narodna obrana* u svojim stajalištima bliska je Hrvatsko-srpskoj koaliciji, možda bolje rečeno, njenoj hrvatskoj sastavnici, dakle dijelu pravaša i Hrvatske napredne stranke, odnosno saborskom Nezavisnom središnjem klubu, koja se negdje nazivala i Osječka pravaš-

ka grupa. U njenom sastavu su bili: dr. Dragutin Neuman, dr. Franjo Papratović, dr. Ante Pinterović, dr. Lovro Radičević, dr. Ferdo pl. Šišić i dr. Franjo Zbierzovski.

Tekstovi koje objavljuje vjerno prenose političke događaje, a u komentarima pozivaju na suradnju Srbe u Bosni i Hercegovini, po uzoru na političke hrvatsko-srpske odnose u Banskoj Hrvatskoj. Prema Muslimanima je korektan odnos u smislu priznavanja njihovog posebnog subjektiviteta, što se može vidjeti u članku **“Bosna”**, *Narodna obrana broj 208 od 10. rujna 1908.* na naslovnoj stranici: “Danas kao da stvari stoje malo drugačije. Sloga između Srba i Muslimana kao da se je nešto razklimala, ali ni iz programa ‘Muslimanske napredne stranke’, koja se nedavno organizovala, ne proviruje ni jedna rieč, koja bi svjedočila, da se naprednjaci osjećaju Hrvatima, ni da misle na kakovo sjedinjenje s Hrvatskom, pače u svom programu izrično vele, da islamski narod hoće, da sam živi i sam da se brine za svoju sudbinu. Nije li možda i tu nastao preokret uslied proglašenja ustava u Turskoj? Bilo kako mu drago, s ovim činjenicama valja ozbiljno računati. U ostalom bosanski Hrvati poznaju svoju braću Muslimane bolje nego li mi, pa će znati čemu se imaju od njih nadati... Budućnost Bosne, a potom i Hrvatske, leži samo u slozi Hrvata i Srba, krstili se oni ovako il onako, il ne krstili se nikako...te im kažemo: Bračo, ovim vas pozivljemo na oprez, na razbor, na rad i na slogu.”

Naime, Uredništvo često poziva na međusobnu slogu u Bosni i Hercegovini, ali to ih ne priječi da i kritički pišu o nekim srpskim stavovima. Tako, primjerice, u članku **“Bosanski Srbi i hrvatska susretljivost” u broju 101 od 4. svibnja 1910.** u vrijeme predizborno referiraju se na srpsko stajalište o jeziku: “Nu stožerna točka toga programa jeste ova: Treba se boriti, da samo srpski jezik bude zvaničan u Herceg-Bosni i da ćirilica zauzme prvo mjesto u uredima... Mi u hrvatskoj pomiješani smo sa Srbima, koji su u manjini, a ipak je zvaničan naziv službenoga ili državnoga jezika ‘hrvatski ili srpski’... U Dalmaciji su Hrvati također u ogromnoj većini, pa je dalmatinski sabor odlučio, da se jezik prozove ‘hrvatskim ili srpskim’ A sada doživjeli smo od srpskih prvaka u Bosni, da se našem jeziku daje u službenosti samo isključivo srpsko ime, isključuje se hrvatsko, jer su Srbi u Herceg-Bosni u većini.”

Stav Uredništva može se vidjeti i iz rečenice koju je navodno kralj Franjo Josip I izgovorio narodnom zastupniku dr. Nikoli Mandiću na dvorskom objedu u Sarajevu: “Svu svoju važnost postavite u to, da se sporazumijete sa muslimanima, a Srbe ne odbijajte od sebe.” *Narodna obrana broj 125 od 4. lipnja 1910.*

Naime, i prema vođi Hrvatsko-srpske koalicije Svetozaru Pribičeviću Uredništvo *Narodne obrane* u članku **“Da li se položaj bistri” od 28. rujna 1910., broj 219** primjećuje: “Pribičević propovijeda, da ne može biti ni govora o jedinstvenoj stranici Hrvata i Srba jer Narodna Obrana kaže da je napisao: ‘Govoriti o narodnom i teritorijalnom jedinstvu kraljevine Hrvatske, znači biti protiv najznačajnijih srpskih za-

htjeva.” Ukoliko je ova izjava točna, onda je nesumnjivo Pribićević na liniji velikosrpstva već u to vrijeme.

V. Zaključak

Informirati svoje čitatelje iz dana u dan i to na naslovnim stranicama dnevnika o prilikama u Bosni i Hercegovini neosporno govori o sljedećem:

1. O visokoj razini zainteresiranosti uredništva za prilike u Bosni i Hercegovini
2. O snažnom interesu čitateljstva za političke prilike u Bosni i Hercegovini, čiji način razrješenja tangira i stanovništvo Slavonije i Osijeka, posebice gospodarski establišment, iako je Brod na Savi bio “Vrata Bosne”
3. Osječki hrvatski politički prvaci, živeći u multinacionalnoj sredini, nisu ratoborno nastrojani ni protiv koga; nema grubih riječi, nego hrvatsku politiku vode na načelima zbližavanja (jer bosanski Hrvati bolje poznaju bosanske Muslimane) i međusobnog pomaganja
4. Članci o Bosni i Hercegovini pisani su s puno topline i suosjećanja s ljudima iz BiH. To se vidi u člancima koji su naslovljeni npr. “Misli starog Bošnjaka”
5. Konstatacijom da je sjedinjenje BiH i Hrvatske postalo nutarnje pitanje monarhije ova novina neosporno stoji na stajalištu preuređenja monarhije na bazi trijalizma, ili slavizma, a time bi se Hrvati našli u zajedničkoj jedinici preuređene države, a ne kao do tada u Cislajtaciji, Translajtaciji i “Pluslajtaciji”. Ne treba zaboraviti da je u Europi tada aktualno narodnosno načelo, posebno nakon talijanskog i njemačkog ujedinjenja i stvaranja nacionalnih država u bližem susjedstvu
6. Političke i društvene prilike u Bosni i Hercegovini u Slavoniji i gradu Osijeku praćene su s posebnom akribijom, jer u taj zemljopisni prostor migracija stanovništva osobito iz sjeverne Bosne postojala je u kontinuitetu, pa ni pretplatnički saldo nije bio zanemarivan
7. Zaključno s tim, čini nam se da je i urednički i novinarski establišment *Narodne obrane* bio na zavidnoj razini u smislu unutarnje kohezije i vlastite opredijeljenosti da probirljivom čitateljstvu pruži značajnije informacije iz šireg okruženja, koje će biti adekvatne ideološkim i političkim zasadama dolazećeg novog doba ■

TREATMENT OF THE ANNEXATION AND CONSTITUTIONAL STATUS OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE ESTEEMED OSIJEK NEWSPAPER
NARODNA OBRANA

Summary

At the beginning of the 20th century, the newspapers in Slavonia and in the city of Osijek were promptly and regularly informing the public about the more important political, economic and cultural events in Bosnia and Herzegovina. The publication of the daily newspaper *Narodna obrana* roughly coincides with the period in which the Croatian-Hungarian Settlement was in power, i.e. it covers the period of Austrian occupation and annexation of Bosnia and Herzegovina. Everyday life in Bosnia and Herzegovina, aside from the great topics, was represented in Osijek newspapers, regularly in the form of brief information on issues such as for example the budget of the city of Sarajevo, development of infrastructural buildings, appointments of administrative staff, etc. Of course, if we compare the only present day newspaper with those from 100 years ago, we will find differences in the quantitative approach, in the range and volume of presented information. Maybe the answer to the question why there are such differences can be found in the fact that newspapers were the only representative medium and that more newspapers were published in Osijek then than today. Namely, in addition to the already mentioned "*Narodna obrana*", Osijek had several other newspapers, most of which were published over a shorter period of time. These include "*Osječki tjednik*" – a unionist newspaper "*Narodni prijatelj*" – newspaper published by Serbian radicals "*Židovska smota*" – a newspaper of the Osijek Jews "*Volksrecht*" – a newspaper published by the social democrats "*Die Dru*" "*Slavonische Pres*", and others.

In the preparation for the presentation of this paper, we have focused on two important events:

Annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908 and Promulgation of the Constitution – Land Statute in 1910. The paper has the following conception: there are quotations of headlines and short excerpts from the contents of newspaper articles which are commented. Such conception gives an easy-to-survey overall insight into the interest with which "*Narodna obrana*" was covering social and other events and circumstances in Bosnia and Herzegovina ■

(Translated by author)

UDK: 342.52 (497.6) "1918/1921"
Izlaganje sa naučnih skupova

KAZNENOPRAVNA ZAŠTITA DRŽAVE NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE OD STVARANJA KRALJEVSTVA SHS DO DONOŠENJA VIDOVDANSKOG USTAVA

Enes S. Omerović
Institut za istoriju u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U vrijeme državnopravnog provizorija organi vlasti u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca nastojali su osigurati odgovarajuću kaznenopravnu zaštitu države u uvjetima nepostojanja ustava i jedinstvenog kaznenog zakonodavstva. U ovom radu se na osnovu zakonskih akata, neobjavljene i objavljene arhivske građe te dostupne literature analizira zakonodavna aktivnost organa vlasti i posljedice primjene tih pravnih akata na tlu Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, kaznenopravna zaštita, zakoni, politički delikti, verbalni delikti.

Abstract: In the time of the state and legal provisorium the authorities of government in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, tended to ensure a quality criminal and legal protection of the state under the conditions of absence of a constitution and a unified criminal legislation. This paper, on the basis of legal acts, published and unpublished archival sources and available literature, analyses the legal activities of the authorities and the consequences of application of these legal acts on the territory of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, criminal and legal protection, law, political offences, verbal offences.

Kaznenopravna zaštita države, tj. zaštita njene vanjske i unutrašnje sigurnosti, ustavom utvrđenog društvenog poretka, te osnovnih prava i sloboda čovjeka predstavlja jednu od osnovnih potreba i obaveza svake države, te jedan od uvjeta njenog uspješnog funkcioniranja. I u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca neposredno nakon ujedinjenja osjetila se potreba za sistematskim rješavanjem pitanja kaznenopravne zaštite države. Potreba za zaštitom tek stvorene države proizlazila je iz njenog teškog vanjskopolitičkog položaja, ali i prilika u samom Kraljevstvu SHS. Na vanjskopolitičkom planu problemi su proizlazili iz nepriznavanja novostvorene države, neriješenog pitanja granica te teritorijalnih pretenzija pojedinih susjednih država. S druge strane, u samom Kraljevstvu SHS se od njegovog osnivanja javio otpor – nasilni i nenasilni – i nezadovoljstvo dijela stanovništva prema načinu ujedinjenja, novoj državi, državnim institucijama, nosiocima vlasti, državnom i društvenom uređenju, što se vremenom sve više pojačavalo.

Navedeni problemi zahtijevali su intenzivnu i sistematsku aktivnost na zaštiti države, ali je zbog specifičnih prilika u Kraljevstvu SHS u vrijeme državnopravnog provizorija, odnosno od ujedinjenja do donošenja Vidovdanskog ustava, problem kaznenopravne zaštite države često bio rješavan mjerama koje su više bile plod improvizacije nego ozbiljnog sistematskog pristupa problemu. Veliki broj mjera koji je poduzet imao je privremeni karakter i predstavljao je samo odgovor na određeni događaj ili problem na unutrašnjem ili vanjskom planu. I sam način njihovog donošenja također je na određeni način bio problematičan jer je u navedenom periodu izvršna vlast u punoj mjeri prisvojila nadležnosti zakonodavne vlasti te je vladala izdavanjem uredbi. Tako je u vrijeme državnopravnog provizorija izdato gotovo 800 uredbi, naredbi ili čak zakona koji su proglašavani ukazom regenta Aleksandra, a za to vrijeme zakonodavni rad Privremenog narodnog predstavništva bio je sveden na donošenje tek desetak zakona.

Ipak, potrebno je naglasiti da su nosioci vlasti od početka bili svjesni značaja kaznenopravne zaštite države i vrlo rano su poduzeti koraci koji su trebali osigurati autoritet institucija vlasti i osigurati kaznenopravnu zaštitu države. O tome svjedoči i broj donesenih pravnih akata koji su se posredno ili neposredno ticali kaznenopravne zaštite države, te činjenica da je većina najvažnijih mjera poduzeta neposredno poslije ujedinjenja. Tu se prije svega misli na aktivnosti oko organiziranja sigurnosne službe po jedinstvenom obrascu i aktivnosti na unificiranju kaznenog zakonodavstva na teritoriji cijelog Kraljevstva SHS. Sve aktivnosti koje su poduzimane s ciljem ostvarivanja kvalitetne kaznenopravne zaštite države imale su, naravno, odraza i na dešavanja u Bosni i Hercegovini. Postojeće bosanskohercegovačko zakonodavstvo je izvjesno vrijeme nakon ujedinjenja ostalo na snazi i samo je djelimično mijenjano i prilagođavano novim prilikama na terenu. Upravo će te djelimične promjene

i dopune postojećeg zakonodavstva stvoriti i određene specifičnosti u Bosni i Hercegovini u odnosu na druge dijelove Kraljevstva SHS.

U relativno kratkom vremenu doneseno je niz uredbi, naredbi i zakona koji su tretirali organizaciju sigurnosnih službi, posebno vojske i žandarmerije, jer su upravo ove formacije trebale osigurati novu državu od opasnosti izvan i unutar državnih granica. Organiziranju jedinstvene žandarmerije, koja je trebala garantirati unutrašnju sigurnost, pristupilo se neposredno po ujedinjenju, a krupan korak u tom poslu predstavljalo je donošenje *Uredbe o formaciji, opremi, nadležnostima, dužnostima i nastavi žandarmerije* 26. februara 1919. godine. Nužnost organiziranja jedinstvene žandarmerije, između ostalog, može potvrditi i podatak da se broj žandara u Kraljevstvu SHS sa prvobitno zamišljenih 10 000 popeo na 20 000, uz stalne zahtjeve sa terena za dalje povećanje njihovog broja.¹ Pitanju organiziranja vojske kao garanta vanjske sigurnosti zemlje također je posvećena dužna pažnja, te je formiranje zajedničke, jedinstvene vojske teklo uporedo sa formiranjem zajedničke države.² Ostale sigurnosne formacije u Bosni i Hercegovini (općinske i državna straža sigurnosti, Policijska direkcija u Sarajevu, finansijska straža) u prvim godinama nakon ujedinjenja nisu bile predmet većih organizacijskih promjena i uglavnom su nastavile funkcionirati po organizacijskom obrascu iz prethodnog perioda. Pitanje organizacije sigurnosne službe izuzetno je značajno i zahtijeva posebnu pažnju, ali u ova-ko koncipiranoj temi, sigurnosne službe su samo instrument za ostvarivanje kaznenopravne zaštite i nisu u prvom planu, te nema potrebe za daljim produbljivanjem te teme na ovome mjestu.

Spomenuti organi sigurnosti nisu mogli mnogo učiniti bez odgovarajuće zakonske podloge, a zakonsku je podlogu u Kraljevstvu SHS činilo šest različitih pravnih područja, što je stvaralo određene probleme ne samo neposredno nakon ujedinjenja nego i u kasnijem periodu. Jedno od šest pravnih područja predstavljala je i Bosna i Hercegovina, koja je u novu državu, između ostalog, unijela i postojeće zakonodavstvo, uključujući i Ustav iz 1910. godine. Dio spomenutih zakona, posebno određeni dijelovi kaznenog zakonodavstva koji se odnose na zaštitu države, njenih instituci-

¹ Smail Čekić, *Revolucionarni rad KPJ u Vojsci Kraljevine Jugoslavije*. Sarajevo: Kult/B, 2003, 144-145; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002, 93-94; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988, 73-74.

² Opširnije o formiranju vojske u Kraljevstvu SHS vidjeti kod: M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*; S. Čekić, *Revolucionarni rad KPJ u Vojsci Kraljevine Jugoslavije*.

ja, nosilaca i predstavnika vlasti, društvenog uređenja i ustavnog poretka, jednostavno više nije odgovarao novostvorenim okolnostima na terenu, pa ga je bilo potrebno mijenjati, odnosno prilagođavati nastalim promjenama. Naravno, to nije bio nimalo lakak posao ako se uzmu u obzir svi oni problemi koji su Kraljevstvo SHS opterećivali kako na vanjskom tako i na unutrašnjem planu. Zbog tih specifičnih okolnosti u poslu sa unificiranjem zakonodavstava na prostoru cijelog Kraljevstva SHS u početku je bilo mnogo improvizacije koja je nekada dovodila i do poteškoća u funkcioniranju aparata zaduženog za sprovođenje zakona.

Rad na izmjenama i prilagođavanju postojećeg zakonodavstva u Bosni i Hercegovini počeo je i prije ujedinjenja i stvaranja Kraljevstva SHS. Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu neposredno nakon preuzimanja vlasti bili su prinuđeni da pristupe djelimičnoj izmjeni postojećih zakonskih normi i to kako bi napravili otklon od starog režima, te zadobili povjerenje stanovništva. Zato su već prvih dana nakon preuzimanja vlasti usvojili niz zakona i naredaba kojima se nastojalo bar djelimično poništiti djelovanje restriktivnih zakona i mjera koje su austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini donijele uoči početka i tokom Prvog svjetskog rata, a kojima su ograničavane lične i političke slobode stanovništva Bosne i Hercegovine. Prvih dana novembra 1918. godine Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu donio je zakone kojima su ukinute ekspatrijacija, zapčjenja i konfiskacije. U narednim danima Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu s ciljem ublažavanja i ukidanja represivnih mjera stavila je van snage sve ranije donesene naredbe o državno-redarstvenoj službi (propisi o poštanskoj cenzuri pisama, telegrama, časopisa, naredbe o bjeguncima itd.), osim onih koji su se ticali osiguravanja reda i mira, te lične i imovinske sigurnosti. Zatim su ukinuta ograničenja na štampu (cenzura i plaćanje kaucije), a na kraju je dopušteno i slobodno putovanje u granicama Bosne i Hercegovine, naravno, uz obavezu nošenja identifikacijskih dokumenata.³

Međutim, zbog pogoršanja vanjskopolitičkog položaja i unutrašnjopolitičkih prilika (povećan broj političkih, posebno verbalnih delikata, strah od širenja komunističkih ideja, štrajkovi, pasivna rezistencija itd.) tokom 1919. godine ove liberalne mjere novih organa vlasti nakon početne euforije, koja je nastala zbog propasti Austro-Ugarske monarhije i južnoslavenskog ujedinjenja, bile su zamijenjene mjerama koje su ponovo narušavale lične i političke slobode stanovnika Bosne i Hercegovine.

³ Opširnije o mjerama Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu vidjeti u: Enes S. Omerović, *Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2009, br. 3, 197-199.

ne. Za teško stanje u zemlji mnogi su najodgovornijim smatrali novinare, te su neposredno nakon ukidanja cenzure u Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu i Ministarstvom savjetu u Beogradu počeli razmišljati o njenom ponovnom uvođenju, a i vojne vlasti su predlagale da se pisanje štampe usmjeri u željenom pravcu.⁴ Konkretni koraci poduzeti su 13. januara 1919. godine, kada je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu donijela zaključak da se od Ministarstva unutrašnjih djela zatraži ovlaštenje za uvođenje preventivne cenzure *pošto se štampa razuzdala*.⁵ Nakon što je dobila zvanično odobrenje, Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu 22. januara 1919. godine donijela je *Naredbu o uvođenju preventivne cenzure*,⁶ a 31. januara ova Naredba djelimično je promijenjena ukidanjem spornog §5, kojim je bilo predviđeno da se cenzurisana mjesta moraju popuniti.⁷ Pored cenzure štampe ponovo je uvedena i cenzura pisama, telegrama i telefonskih razgovora.⁸

Nužnost promjene i prilagođavanja bosanskohercegovačkog kaznenog zakonodavstva bila je vidljiva iz gotovo svakog izvještaja koji su kotarski ili okružni organi u Bosni i Hercegovini upućivali Narodnoj, a kasnije Zemaljskoj vladi u Sarajevu ili Ministarstvu unutrašnjih djela u Beogradu. Od lokalnih i drugih razina vlasti sve su češće stizali zahtjevi za izmjene kaznenog zakonodavstva jer se nisu mogli nositi sa sve većim brojem delikata protiv države, najčešće verbalnih delikata uperenih protiv vladajućeg kralja, regenta, ali i drugih javnih ličnosti i institucija, te otvorenih poziva na promjenu državnog uređenja. Također, i težak vanjskopolitički položaj Kraljevstva SHS i stalna ratna opasnost na još uvijek neutvrđenim državnim granicama svjedočili su o potrebi izmjene kaznenih zakona. Postojeći *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* iz 1879. godine, a koji je do tada

⁴ Katica Tadić, Prilog pitanju cenzure u Bosni i Hercegovini 1919-1920. godine. Sarajevo, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Društvo arhivista, 1970/1971, br. 10/11, 398.

⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (dalje: NVSHS), kut. 5, Zapisnik sa sjednice Narodne vlade za BiH održane 13. januara 1919. godine.

⁶ Naredba je stupila na snagu dva dana kasnije, 24. januara 1919. godine, kada je objavljena u Zborniku zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1919, *Naredba o uvođenju preventivne cenzure u Bosni i Hercegovini*, str. 4; ABiH, NVSHS, sign. 150/1919. prez.

⁷ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1919, *Naredba kojom se preinačuje naredba o uvođenju preventivne cenzure u Bosni i Hercegovini*, str. 7.

⁸ ABiH, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), sign. 1203/1919. prez; ZVBiH, sign. 2803/1919. prez.

pretrpio svega nekoliko izmjena, štiti je upravni, ustavni i teritorijalni integritet Austro-Ugarske moharhije i *Njegovo Carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo*, odnosno vladare iz habsburško-lotarinške dinastije, te se kao takvo jednostavno nije moglo primijeniti na novostvorene prilike u Bosni i Hercegovini.⁹ Tako je Državno odvjetništvo u Sarajevu tokom decembra 1918. godine odbacilo više prijava protiv lica koja su vrijeđala kralja Petra i vratila njihove slučajeve Policijskoj direkciji na dalji postupak, jer po postojećim zakonima nije bilo moguće sankcionirati vrijeđanje kralja Petra.¹⁰ Kako slučajeви verbalnog delikta ne bi ostali nekažnjeni, Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu 15. januara 1919. godine naredila je potčinjenim organima da sve osobe koje su klicale protiv Srbije ili vladajuće dinastije kazni policijski, tj. novčanom kaznom do 200 kruna ili zatvorom do 20 dana, što je policijski direktor smatrao smiješnim, pa čak i poticajnim za buduće izgrednike.¹¹

U Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu nisu sjedili skrštenih ruku, te su, u želji da riješe ovaj problem, izradili *Nacrt zakona* u kojem su predložene konkretne promjene onih dijelova kaznenih zakona koji su važili na teritoriji Kraljevstva SHS, a koji su se ticali političkih delikata. Prilikom njegovog pisanja kao osnova uzeti su francuski, švicarski, ugarski, ruski, srpski, crnogorski, austrijski, njemački i japanski kazneni (krivični) zakoni. U njemu su tretirana kaznena djela uperena protiv kralja, regenta, države, njenog teritorijalnog integriteta, državnih vlasti i zakona, a posebnu pažnju pri sastavljanju ovog Nacrta posvetili su najčešćim oblicima verbalnog delikta – uvredi kralja, prijestolonasljednika i drugih članova vladarske porodice, jer je to bio najčešći oblik političkog delikta u Bosni i Hercegovini. Predložene sankcije za počinjena djela protiv države nisu se mnogo razlikovale od sankcija u drugim krivičnim zakonima u Evropi, osim u dijelu koji se odnosio na uvredu kralja i članova

⁹ *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* (iz 1879. godine), Naklada Zemaljske vlade, Sarajevo, 1884; Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1907, *Zakon o promjeni odredaba §§ 23, 28. a i 29. kaznenog zakona o metanju u okove*, str. 248; Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1908, *Zakon o postupanju s onima koji su osugjeni zbog političkih zločina ili prestupaka*, str. 159; Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1908, *Izvršni propis za zakon o postupanju s onima, koji su osugjeni zbog političkih zločina ili prestupaka*, str. 160; Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1910, *Novela krivičnome zakonu*, str. 85; Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1917, *Naredba kojom se mijenja kazneni zakon o zločinstvima i prestupcima za Bosnu i Hercegovinu*, str. 235.

¹⁰ ABiH, NVSHS, sign. 14280/1918. prez.

¹¹ ABiH, ZVBiH, sign. 279/1919. prez. kao prilog aktu 11541/1920. prez.; ABiH, NVSHS, sign. 13960/1918. prez. kao prilog aktu 14280/1918. prez.

kraljevske porodice. Za te delikte predvidjeli su mnogo strožije sankcije, a taj postupak su pravdali riječima: *Postanak države je još u embrionalnom stadiju pa se zato vrhovni predstavnik državne vlasti sada mora jače zaštićivati.*¹²

Nacrt je sastavljen 13. januara 1919. godine, a zatim predložen ministru pravde i ministru unutrašnjih djela, koji su ga trebali podnijeti regentu Aleksandru na sankcioniranje. Iz Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu sugerirano je da se na prostoru Bosne i Hercegovine ove izmjene mogu sankcionirati korištenjem §49 Bosanskog ustava iz 1910. godine, po kojem je moguće u vanrednim slučajevima putem vladareve naredbe izdati odredbe sa zakonskom moći.¹³ Ovo je jedna od rijetkih prilika kada su predstavnici novih organa vlasti spomenuli Ustav iz 1910. godine, koji je formalno još uvijek bio na snazi, a kao što se vidi, spomenut je tek onda kada su se neke njegove odredbe mogle iskoristiti za stabilizaciju postojećeg stanja. Stvarni odnos Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu prema Ustavu iz 1910. godine vidimo iz slijedećih riječi: (...) *Nije nam taj bosanski Ustav za s(r)ce privas(t)ao ni radi načina njegova postanka ni radi njegova sadržaja, još manje nam je mio za to, što bi održanje te posebne ustavnosti žalilo državnu decentralizaciju(...).*¹⁴

Predloženi *Nacrt zakona* nije sankcioniran, a problem kažnjavanja političkih delikata djelomično je riješen 22. februara 1919. godine protezanjem zakonske snage glava IX i X *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* na cijelu teritoriju Kraljevstva SHS, a time i na teritorij Bosne i Hercegovine. Međutim, kako je *Ukaz* Ministarskog savjeta stupio na snagu tek 10. aprila 1919. godine, kada je objavljen u *Službenim novinama Kraljevstva SHS*, kazne za političke, najčešće verbalne delikte do tog datuma izricane su na osnovu Naredbe Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu od 15. januara 1919. godine i na temelju Policijskog statuta iz 1916. godine.¹⁵

¹² ABiH, NVSHS, sign. 69/1919. prez.

¹³ ABiH, NVSHS, sign. 69/1919. prez.

¹⁴ ABiH, NVSHS, sign. 69/1919. prez.

¹⁵ Lijep primjer postupka u slučajevima verbalnog delikta do stupanja na snagu odredbi IX i X glave *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* imamo u slučaju Augustina Mursala, sudskog dnevničara u Derventi. Navedeni je 7. marta 1919. godine osuđen pred Kotarskim sudom u Derventi na 14 dana zatvora i izgon iz Derventskog kotara, jer je 4. marta 1919. godine na zabavi podružnice *Napretka*, navodno, odbio učestvovati u igrokazu dok se ne skine slika kralja Petra sa pozornice. Iako se ovaj slučaj desio u martu 1919. godine, još uvijek su sudovi izricali, po njima, blage kazne na osnovu Naredbe Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 279/1919. prez. i na temelju Policijskog statuta iz 1916. godine. ABiH, ZVBiH. sign. 11541/1920. prez.

Odredbe IX i X glave Srpskog kaznenog zakona predstavljale su *novelu*, odnosno samo izmjene i dopune već postojećeg *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* iz 1879. godine. Paragrafi Srpskog kaznenog zakona mijenjali su određene paragrafe Bosanskohercegovačkog kaznenog zakona koji su se odnosili na političke delikte, odnosno zločine i prijestupe koji su bili upereni protiv vladara, njegove porodice, države, njenih institucija, državnih službenika, ustava, zakona itd. Tekst IX i X glave pri tome je pretrpio samo minimalne izmjene u odnosu na izvorni tekst, te su riječi *Srbini* zamijenjene sa *građanin*, a *srpski* i *Srbija* sa *Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* i *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*.¹⁶

Paragrafima IX glave Srpskog kaznenog zakona, podnaslova *O zločinstvima i prestupljenjima protivu Otačestva, vladatelja i ustava*, bilo je predviđeno kažnjavanje građana Kraljevstva SHS u slučajevima navođenja strane države na rat protiv Kraljevstva SHS,¹⁷ stupanja u neprijateljsku vojsku,¹⁸ pomaganja neprijateljske vojske,¹⁹ prikupljanja i objavljivanja informacija koje se odnose na rat i vojnu odbranu države,²⁰

¹⁶ Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1919, *Ukaz o proširenju zakonske snage glava IX. i X. "kriminalnog (kaznitelnog) zakonika za Kraljevinu Srbiju" na celo područje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, (dalje: *Ukaz o proširenju ...*), str. 61.

¹⁷ Navođenje strane države na rat protiv Kraljevstva SHS donosilo je kaznu od 10 do 20 godina robije, a u slučajevima da do rata i dođe kazna je bila 20 godina robije. *Ukaz o proširenju... §83.*

¹⁸ Stupanje u neprijateljsku vojsku tokom rata predviđalo je kaznu od 20 godina robije. Ukoliko se građanin Kraljevstva SHS zatekao u neprijateljskoj vojsci kada je poveljen rat protiv Kraljevstva SHS, te i nakon toga ostao u nenoj službi, kazna je bila robija od 3 do 10 godina, a ukoliko bi bilo olakšavajućih okolnosti robija je mijenjana za zatvor istog trajanja. *Ukaz o proširenju... §84.*

¹⁹ Kazna od 20 godina robije bila je predviđena za pomaganje neprijateljima tokom rata, odnosno za predaju neprijatelju utvrđenih ili odbrambenih tačaka, oficira i vojnika, ratnih lađa, kasa, skladišta oružja, municije i drugih ratnih potrepština, zatim dovođenje neprijatelju ljudstva i navođenje vojnika Kraljevstva SHS ili savezničkih vojnika na prelazak neprijateljskoj strani, odavanje neprijatelju ratnih operacija i planova utvrđenih mjesta, špijuniranje i pomaganje neprijateljskih špijuna i na kraju podizanje bune među vojnicima Kraljevstva SHS ili savezničkim vojnicima. *Ukaz o proširenju... §85.*

²⁰ Kazna od 10 godina robije bila je predviđena za neovlašteno prikupljanje informacija koje se odnose na rat i odbranu države (crteži, opisi i drugi izvještaji o vojnim utvrđenjima, planovi ratnih operacija, kretanje trupa itd.) u vrijeme mira, ratne opasnosti ili mobilizacije. Ukoliko je postojala namjera da se te informacije u vrijeme mira dostave drugoj državi, bila je predviđena kazna od 20 godina robije, a tokom rata kazna je bila smrt. *Ukaz o proširenju... §§85a, 85b, 85 v.*

odavanja državnih i vojnih tajni.²¹ Također, bilo je predviđeno sankcioniranje ubistva, zatvaranja i predaje neprijatelju kralja, prijestolonasljednika ili drugih članova vladarske porodice, te činjenje kralja i prijestolonasljednika nesposobnim za obavljanje vlasti,²² nasilna promjena Ustava ili reda naslijeđa, te otcjepljenje dijela države.²³ Kažnjavan je i svaki akt nasilja protiv kralja i drugih članova njegove porodice,²⁴ a u Bosni i Hercegovini najviše su korišteni paragrafi koji su sankcionirali vrijeđanje kralja i drugih članova vladarske porodice.²⁵ Još jedan paragraf je štitio Ustav predviđajući sankcije za sve koji verbalno napadaju ili izlažu podsmijehu ustavna pra-

²¹ Za odavanje neprijateljima državnih tajni, te informacija koje se odnose na rat i odbranu države, zatim za uništavanje, prepravljavanje ili prikrivanje dokumenata o odnosima Kraljevstva SHS sa drugim državama, i za obavljanje državnih poslova na štetu Kraljevstva SHS bila je predviđena kazna robije od 5 do 20 godina, a ukoliko je to učinjeno iz nehata, zatvorom u istom trajanju. *Ukaz o proširenju...* §86.

²² Ubistvo, zatvaranje ili predaja neprijatelju kralja, prijestolonasljednika ili drugih članova kraljevske porodice predviđalo je smrtnu kaznu, a planiranje navedenog kaznu robije od 5 do 20 godina, odnosno zatvora 3 do 5 godina ukoliko bude olakšavajućih okolnosti. *Ukaz o proširenju...* §§87, 87b, 88. Čak je i javno propagiranje izdajničkih djela uperenih protiv kralja, kraljevog doma, Ustava, zakonitog reda nasljedstva predviđalo kaznu do 5 godina robije. *Ukaz o proširenju...* §90.

²³ Za nasilnu promjenu reda nasljedstva ili Ustava, te otcjepljenje i pripajanje teritorija Kraljevstva SHS drugoj državi bila je predviđena kazna robije od 15 do 20 godina. *Ukaz o proširenju...* §§87a, 87b, 88 i 89.

²⁴ Nasilje nad kraljem kažnjavano je smrću, a u slučaju olakšavajućih okolnosti robijom do 20 godina. Nasilje nad kraljicom, prijestolonasljednikom, kraljevim roditeljima i drugim članovima kraljeve porodice kažnjavano je sa 3 do 10 godina robije, a u slučaju olakšavajućih okolnosti zatvorom od 1 do 5 godina. *Ukaz o proširenju...* §91a.

²⁵ Za vrijeđanje kralja bila je predviđena kazna od 3 do 10 godina zatvora, a za vrijeđanje kraljice, prijestolonasljednika, kraljevih roditelja, te kraljevih predaka i potomaka u pravoj liniji od 1 do 5 godina zatvora. Treba naglasiti da su prvobitno kazne za navedene uvrede bile manje – za uvredu kralja 1 do 5 godina, za uvredu kraljice, prijestolonasljednika, kraljevih roditelja, predaka i potomaka u pravoj liniji od jednog mjeseca do 2 godine zatvora, ali su 1899. godine ove kazne povećane na navedeni nivo. Također, bitna je i činjenica su se sudska isljeđenja i suđenja po ovom paragrafu mogla provoditi samo po odobrenju ministra unutrašnjih djela, te da se nisu mogle izricati kazne ispod navedenog minimuma. *Ukaz o proširenju...* §91b.

va kralja, zakoniti red nasljeđivanja, postojeće državno uređenje, te porodicu, brak ili svojinu.²⁶

Paragrafi X glave Srpskog kaznenog zakona, podnaslova *O zločinstvima i prestupljenjima protivu zakona, vlasti i javnog poretka*, sadržavali su sankcije za pozivanje na nepokornost prema zakonima, uredbama i naredbama vlasti,²⁷ napad na činovnike i sprečavanje u vršenju službenih dužnosti,²⁸ neposlušnost pri izvođenju javnih radova,²⁹ nagovaranje građana i vojnika na neodazivanje u vojnu službu, nepokornost i dezertiranje,³⁰ oslobađanje zatvorenika i pomaganje bjeguncima,³¹ organi-

²⁶ Kazna od 3 do 10 godina zatvora bila je predviđena za izlaganje podsmijehu ili prezrenju ustavnih prava kralja, zakonitog reda nasljeđivanja i postojećeg državnog uređenja, a isti prijestup uperen protiv porodice, braka ili svojine sa zatvorom od 3 mjeseca do 5 godina. *Ukaz o proširenju...* §91v.

²⁷ Za javno pozivanje na nepokornost prema zakonima, uredbama i naredbama, te za javno pravdanje i hvaljenje prijestupa i zločina bila je predviđena kazna do 3 000 dinara ili kazna zatvora od 1 do 5 godina. *Ukaz o proširenju...* §92.

²⁸ Sprečavanje činovnika i njihovih pomagača u vršenju službene dužnosti predviđalo je kaznu zatvora od 2 mjeseca do 2 godine, a prisiljavanje činovnika na obavljanje ili neobavljanje nekog zvaničnog posla kažnjavano je zatvorom od 3 mjeseca do 4 godine. Kazne za navedene prekršaje bile su strožije ukoliko bi se nekoliko ljudi udružilo radi njihovog činjenja, te je kazna iznosila do 5 godina zatvora, odnosno do 5 godina robije za one koji bi počinili zlostavljanje. Međutim, ukoliko bi se organizirana grupa smirila prije počinjenog prekršaja, kažnjavan je samo kolovođa zatvorom do 2 godine. *Ukaz o proširenju...* §§93, 94, 95.

²⁹ Neposlušnost pri izvođenju javnih radova, koja se manifestovala kroz napuštanje posla, odbijanje posla, nepoštivanje instrukcija vlasti vezanih za posao, kažnjavana je zatvorom od 1 do 3 mjeseca, a kolovođe zatvorom od 3 do 6 mjeseci. *Ukaz o proširenju...* §96.

³⁰ Nagovaranje građana i vojnika da se ne odazovu na vojni poziv, te da otkazu poslušnost zapovjednicima predviđalo je kaznu zatvora do jedne godine, a nagovaranje na dezertiranje i pomaganje pri dezertiranju, vrbovanje za stranu vojnu službu donosilo je kaznu zatvora od 3 mjeseca do tri godine. *Ukaz o proširenju...* §97.

³¹ Za namjerno oslobađanje zatvorenika i pomaganje odbjelim zatvorenicima bila je predviđena kazna od jednog mjeseca do 2 godine zatvora, a ukoliko zatvorenika otme i oslobodi silom, kazna je bila robija do 5 godina. Zatvorom od jednog mjeseca do 3 godina kažnjavano je i službeno lice koje pusti zatvorenika ili mu pomogne da pobjegne, a ukoliko zatvorenik pobjegne zbog nepažnje stražara, stražar je kažnjavan zatvorom do 6 mjeseci. Predviđeno je i kažnjavanje odbjelih zatvorenika koji bi se u grupi suprotstavili straži ili pobjegli ispod njihovog nadzora sa tri godine zatvora, a ukoliko bi pri bijegu počinili i nasilje, kaznom robije do 4 godine. Kazne za ove prekršaje u slučajevima kada ih počini pojedinac bile su 2 godine zatvora, odnosno 3 godine robije. *Ukaz o proširenju...* §§98, 99, 100.

ziranje naoružanih grupa,³² organiziranje i članstvo u tajnim društvima,³³ javno potvrđivanje izmišljenih i iskrivljenih vijesti, ismijavanje državnih uredbi i podsticanje mržnje,³⁴ vrijeđanje institucija, političkih tijela, činovnika, državnih zvaničnika, sudija i porotnika,³⁵ izdavanje za činovnike,³⁶ uništavanje državnih akata, dokumenata i pečata,³⁷ nezakonito postupanje činovnika³⁸ i lažno svjedočenje.³⁹

Pravno stanje nastalo proširivanjem IX i X glave Srpskog kaznenog zakona na ostale dijelove Kraljevstva SHS riješilo je dio problema uvodeći u praksu odredbe po kojima su se mogli sankcionirati politički delikti, odnosno delikti protiv države. Međutim, uvođenje jedinstvene forme za kažnjavanje političkih delikata dovelo je do problema u funkcioniranju državnog aparata koji je trebao sankcionirati slučajeve političkih delikata. Novine u kaznenom postupku bile su uzrok brojnih nespora-

³² Organiziranje i naoružavanje grupa bez dozvole vlasti kažnjavano je kaznom zatvora do 2 godine, a učestvovanje u takvim grupama zatvorom do jedne godine. *Ukaz o proširenju...* §101.

³³ Za članstvo u tajnom društvu koje bi poduzimalo nelegalne radnje ometanja i obesnaživanja zakona bila je predviđena kazna zatvora do 2 godine, a organizatori ovakvog društva bili bi kažnjavani zatvorom od 6 mjeseci do tri godine. *Ukaz o proširenju...* §102.

³⁴ Novčana kazna od 200 do 3 000 dinara ili kazna zatvora od 3 mjeseca do tri godine bila je predviđena za javno potvrđivanje izmišljenih i iskrivljenih vijesti, ismijavanje državnih uredbi i naredbi ili pojedinih činovnika, te za podsticanje mržnje (...*ko javno jednu klasu žitelstva protivu druge na mrznost i prezrenje draži,...*). *Ukaz o proširenju...* §103.

³⁵ Vrijeđanje institucija, političkih tijela, činovnika, državnih zvaničnika, sudija i porotnika, poslanika, biračkih odbora itd. kažnjavano je kaznom zatvora od jednog mjeseca do 2 godine, a ukoliko je uvreda sadržavala i klevetu, zatvorom do 3 godine. *Ukaz o proširenju...* §104.

³⁶ Izdavanje za činovnika i neovlašteno poduzimanje poslova koje obavljaju činovnici kažnjavano je zatvorom od 15 dana do jedne godine, a neovlašteno nošenje činovničke uniforme i drugih činovničkih oznaka, te korištenje tuđih titula i lažnih imena novčanom kaznom do 50 talira ili zatvorom do 3 mjeseca. *Ukaz o proširenju...* §§104a, 104b.

³⁷ Uništavanje državnih akata predviđalo je kaznu zatvora od jednog do 18 mjeseci, a ukoliko bi to bilo počinjeno iz koristoljublja, i na gubitak građanske časti. Uništavanje ili oštećenje zvaničnog pečata predviđalo je kaznu zatvora do 6 mjeseci. *Ukaz o proširenju...* §§104v, 104g.

³⁸ Ukoliko bi nezakonito postupanje činovnika navelo nekoga da učini neko od naprijed navedenih kaznenih djela, to se krivicu uzimalo kao olakšavajuća okolnost, a sud ga je mogao čak i potpuno osloboditi. *Ukaz o proširenju...* §104d.

³⁹ Za davanje lažnog iskaza u svojstvu svjedoka, vještaka ili porotnika bila je predviđena kazna zatvora od osam dana do 2 mjeseca. *Ukaz o proširenju...* §104e.

zuma, posebno tokom 1919. godine, a greške su činili svi koji su bili uključeni u proces sankcioniranja slučajeva političkih delikata. Greške su se u početku najčešće odnosile na obavezu traženja odobrenja od ministra unutrašnjih djela za vođenje kaznenog postupka u slučajevima verbalnih delikata uperenih protiv kralja, kraljice, prijestolonasljednika, kraljevih roditelja i predaka i potomaka kralja u pravoj liniji. Kako takve odredbe nije bilo u *Kaznenom postupniku za Bosnu i Hercegovinu* iz 1891. godine, koji je još uvijek važio u Bosni i Hercegovini, kotarski predstojnici su spise o počinjenom verbalnom deliktu prosljeđivali državnom odvjetniku⁴⁰ ili su osumnjičene puštali na slobodu prije dobijanja odobrenja od ministra unutrašnjih djela,⁴¹ te je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu bila prinuđena da podređenim organima upućuje instrukcije sa pojašnjenjima pojedinih dijelova Srpskog kaznenog zakona.⁴²

⁴⁰ U slučaju Halida Ferhatovića iz Čajniča, koji je 11. jula 1919. godine u jednoj gostionici navodno uvrijedio kralja Petra, kotarski predstojnik je, uvjeren u njegovu krivicu, odmah predložio osumnjičenog na kazneni progon smatrajući da dozvolu za progon od ministra unutrašnjih djela treba da isposluje sudac istražitelj, odnosno državni odvjetnik. Tek kada je Državno odvjetništvo vratilo prijavu tamošnjem kotarskom sudu, a sud kotarskom uredu, kotarski predstojnik je telegrafski zatražio dozvolu od ministra unutrašnjih djela, a osumnjičeni je zadržan u pritvoru do eventualnog dolaska dozvole. ABiH, ZVBiH, sign. 7881/1919. prez.

⁴¹ Kotarski predstojnik u Stocu nije zadržao u policijskom pritvoru Nikolu Brkića, osumnjičenog da je uvrijedio kralja Petra i regenta Aleksandra, jer su svjedoci negirali da je to navedeni učinio. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu je nekoliko dana kasnije upozorila kotarskog predstojnika da se ubuduće strogo pridržava naređenja Zemaljske vlade br. 5378/1919. prez. u kome se, između ostalog, propisuje i obavezno zadržavanje osumnjičenih u policijskom pritvoru do dolaska odgovora od ministra unutrašnjih djela. ABiH, ZVBiH, sign. 2103/1920. prez.

⁴² Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 14. juna 1919. godine dostavila je svim okružnim načelnicima, kotarskim uredima i ispostavama, te Policijskoj direkciji u Sarajevu uputstvo slijedeće sadržine:

Po čl. 91. b.) kriminalnog (kaznitelnog) zakonika za kraljevinu Srbiju – zakonska snaga glava IX i X tog zakonika proširena je ukazom Ministarskog Savjeta Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca na cijelo područje ovoga Kraljevstva (vidi Zbornik zakona i naredaba od 19. aprila 1919. br. 34) – mogu se uvrede vladajućeg Kralja, Kraljice, Prestolonasljednika, roditelja Kraljevih, predaka i potomaka vladajućeg kralja u pravoj liniji, namesnika kraljevskog dostojanstva samo “po odobrenju ili na zapovest Ministra Unutrašnjih Dela u sudsko isleđenje i suđenje preuzimati.”

Po brzojavnom naređenju gospodina Ministra unutrašnjih dela od 9. juna 1919. Pov. br. 4090 nalaže se ovima političkim vlastima da u svakom kon-

Najviše nesporazuma i problema bilo je uzrokovano činjenicom da opći dio Srpskog kaznenog zakona nije bio proširen na teritorij Bosne i Hercegovine, te su prilikom primjene odredbi IX i X glave spomenutog zakona nastajale velike poteškoće jer se sistem tog zakona dosta razlikovao od postojećeg *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* iz 1879. godine. Različita pravna terminologija, nazivi, vrste i visine kazni stvarali su probleme, te je bilo potrebno i dodatno tumačenje pojedinih pravnih termina i njihovo usklađivanje. Da bi se riješili problemi nastali ovom pravnom improvizacijom Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu je na svojoj plenarnoj sjednici 13. jula 1919. godine usvojio jedno rješenje koje je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu uputila svim sudovima, državnim odvjetništvima i državnom nadodvjetništvu. U spomenutom rješenju detaljno je obrazloženo koje su paragrafe *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu*, te drugih zakona zamijenili paragrafi Srpskog kaznenog zakona, a pri tome čak ni Vrhovni sud nije bio siguran da li su određeni paragrafi Bosanskohercegovačkog kaznenog zakona ukinuti, te su određena pitanja ostala otvorena. Dio problema se odnosio na visine kazni jer su u pojedinim paragrafima IX i X glave Srpskog kaznenog zakona bile određene samo najniže, odnosno najviše kazne. Kao način prevazilaženja tog nedostatka Vrhovni sud je preporučio da se gornja granica kazni određuje prema Srpskom, a donja granica prema Bosanskohercegovačkom kaznenom zakonu. Ovakva odluka išla je u korist osuđenika, jer je Srpski kazneni zakon imao blaže gornje granice visine kazni, a Bosanskohercegovački kazneni zakon blaže donje granice.⁴³ Ovdje su spomenuti i različiti nazivi i vrste kazni, te je pre-

kretnom slučaju uvrede vladajućeg Kralja ili članova Vladarskog Doma povedu isleđenje i istinu da utvrde, te da zatraže izravno brzojavno privolu gospodina ministra unutrašnjih dela radi kaznenog progona. da okrivljenike pridrže u policijskom pritvoru a tek nakon dobivene privole g. ministra da predadu okrivljenika sa spisom i privolom kotarskom sudu odnosno državnom odvjetništvu.

O svakom ovakom slučaju treba posebno ovamo izvijestiti.

Predsjednik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu: Atanasije ŠOLA.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu je o ovome obavijestila i sve kotarske i okružne sudove 25. juna 1919. godine. ABiH, ZVBiH, sign. 5378/1919. prez.

⁴³ U IX i X glavi Srpskog kaznenog zakona maksimalna kazna bila je 20 godina robije, dok je u bosanskohercegovačkom za iste delikte postojala i kazna doživotne tamnice. Kada je riječ o donjim granicama kazni, u bosanskohercegovačkom zakonu mogle su biti izrečene i kazne zatvora u trajanju od 24 sata, dok je u spomenutim dijelovima Srpskog kaznenog zakona najmanja kazna 15 dana zatvora. ABiH, Okružni sud u Sarajevu (dalje: OSS), nesređena građa,

poručeno da se sudovi u Bosni i Hercegovini prilikom izricanja kazni moraju služiti terminima koji su postojali u Srpskom kaznenom zakonu, ali se izvršavanje kazni moralo činiti po bosanskohercegovačkim zakonima. Tako je kazna *robije* izvršavana kao *teška tamnica* ili *tamnica*, a kazna *zatvora* kao *zatvori* ili *strogi zatvor*. Pored navedenog, spomenuto rješenje tretiralo je i pitanje pokušaja kod delikata, te je određeno da se pokušaj kod prijestupa iz IX i X glave Srpskog kaznenog zakona može kažnjavati samo kada je to izričito navedeno. Dodatno je pojašnjen i §104 Srpskog kaznenog zakona jer se nije slagao sa kaznenim postupkom koji je važio u Bosni i Hercegovini, te je naglašeno da za pokretanje postupka u slučajevima uvrede i klevete protiv činovnika nije potrebno odobrenje uvrijeđenog lica.⁴⁴

I pored toga što je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu svim potčinjenim organima dostavila tekst IX i X glave *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* i spomenuto Plenarno rješenje Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu od 13. jula 1919. godine, i dalje se dešavalo da ovi akti budu pogrešno interpretirani, čime je rješavanje predmeta bespotrebno otežavano, a rad sudova usporavan. Najviše pogrešnih interpretacija bilo je vezano za kažnjavanje izuzetno brojnih verbalnih delikata. Naime, dešavalo se da su okružni sudovi tokom 1919. godine, a povremeno i kasnije, pogrešno tumačili pojedine odredbe Srpskog kaznenog zakona, te za uvrede kralja izricali kazne koje su bile ispod zakonskog minimuma služeći se pojedinim paragrafima *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu*, koje su dozvoljavale izricanje blažih kazni ako su olakšavajuće okolnosti bile brojnije od otežavajućih. Također, manje kazne su nekad izricane i zbog pogrešnog tumačenja §91b Srpskog kaznenog zakona. Već je spomenuto da je prvobitno za uvredu kralja bila predviđena kazna od 1 do 5 godina zatvora, a za uvredu kraljice, kraljevih roditelja, prijestolonasljednika i predaka ili potomaka kralja u pravoj liniji bile su predviđene kazne od 1 mjeseca do 2 godine. Te odredbe su promijenjene 1899. godine i kazne za uvredu kralja povećane su na 3 do 10 godina, a za ostale navedene od 1 do 5 godina. Premda je jasno da je *novela* iz 1899. godine poništila važenje manjih kazni, u pojedinim okružnim sudovima kao da to nisu mogli shvatiti. I na jedan i na drugi način okružni sudovi su kršili jednu od odredbi *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju*, odnosno završni stavak §91b, koji kaže: *Kazne ove ni u kom slučaju ne mogu se spustiti ispod najmanje mere*. Vrhovni sud u Sarajevu zbog ovoga je bio prinuđen poništiti više presuda okružnih sudova

1/1919, Zemaljska vlada za BiH – svim sudovima, državnom nadodvjetništvu i državnim odvjetništvima, broj 119.149/III-2, 22. juli 1919. godine.

⁴⁴ ABiH, OSS, nesređena građa, 1/1919, Zemaljska vlada za BiH – svim sudovima, državnom nadodvjetništvu i državnim odvjetništvima, broj 119.149/III-2, 22. juli 1919. godine.

i vratiti ih nadležnim okružnim sudovima uz obaveznu uputu u kojoj je naglašavano da se paragrafi o izricanju manjih kazni zbog prevladavanja olakšavajućih okolnosti iz Bosanskohercegovačkog kaznenog zakona ne mogu primijeniti na uvrede kralja, kraljice, kraljevih roditelja, prijestolonasljednika i predaka ili potomaka kralja u prvoj liniji, te da se kazne u slučajevima uvrede spomenutih ne mogu izricati ispod zakonskog minimuma od 1, odnosno od 3 godine zatvora. U arhivskim dokumentima postoji mnogo slučajeva koji govore o ovom problemu. Tako je Okružni sud u Sarajevu 3. novembra 1919. godine osudio Mariju Kostelnik na 6 mjeseci zatvora jer je 14. juna 1919. godine u pijanom stanju pred više svjedoka psovka i gestama vrijeđala kralja Petra. Na ovu presudu Državno odvjetništvo u Sarajevu uložilo je žalbu Vrhovnom sudu za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Vrhovni sud je 26. marta 1920. godine utvrdio da je Okružni sud prilikom odmjeravanja kazne prekoračio granice ublažavanja, te je preporučio izricanje kazne kako je to predviđeno zakonom.⁴⁵ Krojač Muhamed Šišić osuđen je pred Okružnim sudom u Mostaru na 2 godine zatvora zbog psovanja kralja Petra. Nakon žalbe Državnog odvjetništva u Mostaru Vrhovni sud je kaznu povećao na tri godine zatvora.⁴⁶ Praksa izricanja kazni manjih od propisanih vremenom postaje rjeđa, ali su okružni sudovi u slučajevima verbalnih delikata vrlo rijetko izricali zatvorske kazne duže od zakonskog minimuma.

Ovim se ne završavaju problemi proizišli iz navedene pravne improvizacije. U sudskoj praksi zabilježeno je i nekoliko apsurdnih slučajeva u kojima je suđeno građanima za djela koja nisu mogli počinuti. Naime, previše revnosni državni službenici – kotarski i okružni predstojnici, državni tužioci i drugi - vjerovatno dijelom u želji da pokažu vlastitu lojalnost, a dijelom i zbog neznanja, pronalazili su neprijatelje države i ondje gdje ih nije bilo. U nekoliko navrata desilo se da su pojedinci bili optuženi kako su željeli promijeniti Ustav i njime utvrđeni društveni poredak. U slučaju Ilije Vincetića, seljaka iz Donje Mahale, koji je 25. oktobra 1920. godine u jednoj kafani u Bosanskom Šamcu u razgovoru sa nekoliko seljaka rekao: *Vidite, pazite na gospodu i trgovce, jer će na 28. novembra biti republika, vidit ćete šta će biti od gospode i trgovaca, na njih će se dignuti i kuka i motika*. Državni odvjetnik u Tuzli smatrao je kako je okrivljeni ovim riječima pozivao na nasilnu promjenu Ustava, te je pred nadležnim sudom podnio optužnicu. Međutim, nakon provedene glavne rasprave Okružni sud u Tuzli optuženog je oslobodio sa obrazloženjem: *...da je optuženi gornjim riječima samo prorokovao neko buduće stanje te reproducirao samo svjetsko govorenje što od raznih korteša čuo, a da u tom nema nikakove zle namje-*

⁴⁵ ABiH, OSS, II, nesređena građa, sign. 492/1919.

⁴⁶ ABiH, OSS, II, nesređena građa, sign. 515/1919.

re, a osim toga da onda još nije bio stvoren ustav pa da ga nije mogao ni promjeniti. (podvukao E. O.)⁴⁷

Sličnu situaciju imamo i u slučaju Franje Šmitmatora i Nikole Kolara. Prema optužnici Državnog odvjetništva u Banjoj Luci, navedeni su u oktobru 1919. godine rasturali letak pod naslovom *Hrvatski narode*, kojim se, po mišljenju Odvjetništva, pozivalo na nasilnu promjenu Ustava i sprečavanje vladara da vrši ustavna prava, zatim zagovaralo otcjepljenje dijela Kraljevstva SHS, vrijeđali kralj i njegovi preci i potomci u pravoj liniji, javno pozivalo na nepokornost prema zakonima, te poziva vojnike i građane da se ne odazivaju pozivu u vojsku. Međutim, ni ovako ozbiljna i opširna optužnica nije dovela do osude Šmitmatora i Kolara. Okružni sud u Banjoj Luci navedene je oslobodio optužbi s obrazloženjem kako nije dokazano da su počinili delikte koji im se stavljaju na teret. Iako u ovom slučaju sud nije upozorio na nemogućnost kažnjavanja nasilne promjene Ustava, važno je istaknuti kako slučaj Ilije Vincetića nije bio usamljen, te kako su državni odvjetnici i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine pravili greške i time otežavali i usporavali rad sudova.⁴⁸

Navedeni problemi koji su nastali zbog proširivanja dijelova srpskog kaznenog zakonodavstva na cijelu teritoriju Kraljevine SHS vremenom postaju sve rjeđi, a novi momenat u nastojanju da se kazneno zakonodavstvo unificira u cijelom Kraljevstvu SHS desio se 1921. godine, kada su na sve dijelove Kraljevstva SHS proširene i odredbe *Uvodnih pravila* i *Časti prve*, odnosno opći dio Srpskog kaznenog zakona. Ukaz o ovome proglašen je u *Službenim novinama* 4. aprila 1921. godine, a zatim objavljen i u *Zborniku zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*.⁴⁹

Proširivanje dijelova Srpskog kaznenog zakona na ostatak Kraljevstva SHS bilo je krupan i neophodan korak poduzet s ciljem zaštite države, ali to nije bio i jedini način kojim su organi vlasti vodili borbu za zaštitu države. I prije, ali i poslije toga organi vlasti izdavali su određene zakone, uredbe ili naredbe koje su trebale osigurati zaštitu države i borbu protiv njenih stvarnih ili izmišljenih protivnika. Zajednička osobina tih pravnih akata jeste da su oni uglavnom bili privremenog karaktera, te da su predstavljali odgovor na određena dešavanja na terenu.

Primjer takvog djelovanja imamo kod štrajka i pasivne rezistencije radnika u Bosni i Hercegovini, koji su bili uzrokovani zabranom održavanja proslave 1. maja

⁴⁷ ABiH, OSS, II, nesređena građa, sign. 331/1920.

⁴⁸ ABiH, OSS, II, nesređena građa, sign. 185/1920; ABiH, Vrhovni sud u Sarajevu (dalje: VRS), IV, sign. 416/1920.

⁴⁹ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1921, *Ukaz o proširenju zakonske snage "Uvodnih Pravila" i "Časti Prve" kriminalnog (kaznenog) zakonika za Kraljevinu Srbiju na cijelo područje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 63.

1919. godine. Jedna od poduzetih mjera bila je Naredba Vrhovne komande od 28. aprila 1919. godine, kojom su građanska lica stavljena pod jurisdikciju vojnih sudova (...) za *zločinstva protiv otačastva, vladaoca, ustava, zakona, vlasti, javnog poretka, ubojstva razbojništva, hajdukovanja, nasilnog iznuđivanja i za opšte opasna zločinstva, nadalje za dela krađe državne imovine i na saobraćajnim sredstvima (...)*. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu ovu Naredbu ubrzo je objavila u *Zborniku zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, te je prosljedila potčinjenim organima.⁵⁰ Međutim, i ona je dovela do nesporazuma i problema u funkcioniranju državnog aparata. Pojedini kotarski uredi i sudovi, te državna odvjetništva Komandi Bosanske divizijske oblasti počeli su dostavljati i predmete protiv građanskih lica koja su počinila prijestupe, iako se gornja naredba Vrhovne komande odnosila samo na zločine. Do nesporazuma je, po mišljenju komandanta Bosanske divizijske oblasti pukovnika Čed. I. Markovića, dolazilo zbog toga što su kotarski uredi, sudovi i državna odvjetništva određivali da li je neko krivično djelo zločin ili prijestup po odredbama Bosanskohercegovačkog, a ne Srpskog kaznenog zakona.⁵¹ Mada je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu uputila spomenuti dokument pukovnika Markovića potčinjenim organima, ostaje nejasno kako je bilo moguće težinu nekog krivičnog djela određivati po odredbama Srpskog krivičnog zakona kada znamo da su njegove opće odredbe, koje sadrže tu problematiku, na teritorij Bosne i Hercegovine proširene tek u aprilu 1921. godine. I dio ranije spomenutog plenarnog rješenja Vrhovnog suda u Sarajevu, od 13. jula 1919. godine, odnosio se i na ovu naredbu, te je detaljno obrazloženo u kojim je slučajevima oduzeta nadležnost redovnim i dodijeljena vojnim sudovima.⁵² Spomenuta Naredba Vrhovne komande na terenu nije postigla željeni učinak. Već u junu 1919. godine u jednom sedmičnom izvještaju upućenom ministru unutrašnjih djela Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu predlaže da se vojnim sudovima upućuju samo oni slučajevi u kojima bi se sudilo po vojnom zakonu, dok bi se slučajevi suđenja po građanskom kaznenom zakonu ponovo upućivali redovnim sudovima. U Zemaljskoj vladi ovakvo stajalište opravdavali su sa nekoliko činjenica. Sigurnosna situacija u Hercegovini ponovo je pogoršana, a uspostavljanju normalnih prilika smetao je nedostatak energičnog sudskeg kažnjavanja. Naime, umjesto dotadašnjih prijekih sudova koji su u slučajevima razbojništava, ubista-

⁵⁰ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1919, *Obznana da se građanska lica stavljaju pod vojnu kaznenu sudsku vlast*, str. 85; ABiH, ZVBiH, sign. 3521/1919. prez.

⁵¹ ABiH, ZVBiH, sign. 5030/1919. prez.

⁵² ABiH, OSS, nesređena građa, 1/1919, Zemaljska vlada za BiH – svim sudovima, državnom nadodvjetništvu i državnim odvjetništvima, broj 119.149/III-2, 22. juli 1919. godine.

va, pljački, javnog nasilja i sličnih delikata mogli izricati smrtne kazne, uvedeni su vojni sudovi koji su smrtne kazne mogli izricati samo u izuzetnim prilikama. Pored toga, imenovanja vojnih isljednika sprovedena su sporo, a bilo je i malo vojnih sudova, jedan u Sarajevu, a drugi u Dubrovniku. Sve ovo utjecalo je i na brzinu i oštrinu djelovanja sudova.⁵³ Nadležnost vojnih sudova nad građanskim licima u navedenim slučajevima ukinuta je u oktobru 1919. godine.⁵⁴

Privremenom mjerom djelovala je država i prilikom štrajka željezničara koji je u aprilu 1920. godine paralizirao željeznički saobraćaj u cijelom Kraljevstvu SHS. Kako bi prisilili željezničare da se vrate na posao, donesena je Naredba o mobilizaciji željezničara, kojom su željezničari pozvani na dvomjesečnu vojnu vježbu.⁵⁵ Militarizacijom željeznica željezničari su stavljeni pod jurisdikciju vojnih sudova i vojnih kaznenih zakona. Primjenom mobilizacije i drugih represivnih mjera koje su je pratile željezničarski štrajk nakon dvije sedmice je okončan.⁵⁶

Spomenuti generalni štrajk željezničara doveo je do bliže saradnje između građanskih stranaka na vlasti, prije svega Radikalne i Demokratske stranke, s ciljem poduzimanja oštrijih mjera protiv radničkog pokreta, odnosno Komunističke partije Jugoslavije. Već u maju 1920. godine javljaju se ideje o donošenju jednog zakona koji bi bio uperen protiv radničkog pokreta, odnosno KPJ. U maju 1920. godine formi-

⁵³ ABiH, ZVBiH, sign. 5374/1919. prez.

⁵⁴ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1919, *Obznana da se ukida nadležnost vojnih kaznenih sudova nad građanskim licima*, str. 155.

⁵⁵ Jedna od mjera koje je Ministarski savjet Kraljevstva SHS poduzeo protiv generalnog štrajka željezničara bila je Naredba o mobilizaciji željezničara u kojoj se kaže: "Prema naređenju Ministra Vojnog i Mornarice F. Gj. Br. 117.048 od 17. aprila 1920. godine a u duhu Kraljevskog ukaza od 30. marta 1920. godine F. Gj. Br. 113.610 pozivaju se na dvomesečnu vježbu u vojsku svi željeznički službenici od navršene 21. do navršene 45. godine bez obzira na državljanstvo svoje s tim, da se na službu imaju javiti svojim službenim željezničkim jedinicama najdalje do 19. aprila 1920. godine u 12 časova radi vršenja željezničke službe, od kog vremena svaki ko se ne bude javio na službu podleži suđenju po vojnim zakonima". Već 20. aprila 1920. godine Naredba je pooštrena proširivanjem mobilizacije na sve željezničare od 18. do 55. godine, te su dostavljena uputstva o izvršenju mobilizacije. ABiH, ZVBiH, sign. 3243/1920. prez. i ZVBiH, sign. 3331/1919. prez.; Ahmed Hadžirović, Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919-1920. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 1972, br. 8, 139-140.

⁵⁶ Državi je i u ovom slučaju na raspolaganju bio Srpski kazneni zakon i prema njegovom §96 bilo je moguće kazniti učesnike štrajka kaznom od jednog do 3 mjeseca zatvora, a pokretače sa 3 do 6 mjeseci. Režimu se očigledno žurilo da što prije uspostavi željeznički saobraćaj, ali i da se oštrim mjerama obračuna sa sve većom opasnošću koja je dolazila od sindikalnih i političkih organizacija radništva.

ran je i Ministarski savjet, koji su činili predstavnici Radikalne stranke, Demokratske stranke, Hrvatske zajednice i Slovenske ljudske stranke, a u svojoj deklaraciji taj kabinet je istakao i namjeru donošenja zakonske osnove koja bi predstavljala oruđe za gušenje svakog revolucionarnog pokreta. Projekt izrade ove zakonske osnove završen je brzo, što nije bio slučaj sa drugim zakonima, i već 2. jula 1920. godine Ministarskom savjetu dostavljen je *Projekt zakona o redu i radu*. Tim projektom bilo je predviđeno davanje ovlaštenja Ministarskom savjetu i njegovim organima kako bi mogli ugušiti pokrete koji bi ugrožavali postojeći društveni poredak, predviđena su sredstva, odnosno instrumenti za njeno provođenje i kazne za prekršitelje, a najobimnije su bile odredbe kojima je suspendirano pravo štrajka.⁵⁷ Usvajanje spomenutog projekta zakona u Privremenom narodnom predstavništvu spriječila je kriza vlasti u julu i augustu 1920. godine, a nakon konsolidacije odnosa između stranaka koje su učestvovala u vlasti nastavljene su aktivnosti s ciljem donošenja spomenutih mjera. Međutim, Ministarski savjet promijenio je pristup, pa je od Privremenog narodnog predstavništva zatražio široka ovlaštenja kako bi bez parlamenta mogao donositi uredbu sa zakonskom snagom.⁵⁸ Na ovaj način mogla je stupiti na snagu i *Uredba o redu i radu*, ali je i ovaj pokušaj propao. Razloge za nedavanje spomenutih ovlaštenja Ministarskom savjetu možemo pronaći u otporu koji je pružila radnička klasa, odnosno KPJ, organiziranjem niza protestnih zborova i manifestacija tokom septembra i oktobra 1920. godine, ali i zbog neslaganja unutar vladajuće koalicije.⁵⁹ Pojedini članovi svih stranaka koje su činile vladajuću koaliciju javno su iznosili svoje protivljenje davanju širokih ovlaštenja Ministarskom savjetu pri donošenju zakona, te se zbog toga pristupilo izmjenama njegovog prijedloga kako bi on, ipak, mogao biti usvojen. Novim prijedlogom umjesto jednog generalnog ovlaštenja Ministarski savjet je tražio ovlaštenje za donošenje samo onih uredbi koje bi bile taksativno navedene, a među njima je bila i *Uredba o redu i radu*. Međutim, i ovaj pokušaj da se ozakoni *Uredba o redu i radu* nije prošao u Privremenom narodnom predstavništvu.⁶⁰

Neuspjeh kod donošenja *Uredbe o redu i radu* doveo je Ministarski savjet u situaciju da ponovo u kritičnim momentima djeluje privremenim mjerama. Dobar rezultat KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu i štrajk rudara u Bosni i Hercegovini krajem 1920. godine naveli su Ministarski savjet da donese nekoliko novih pri-

⁵⁷ Branislav Gligorijević, *Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. u: Istorija XX veka, Zbornik radova*, Beograd, 1969, X, 248-250.

⁵⁸ Isto, 250-251.

⁵⁹ Isto, 251-252.

⁶⁰ Isto, 253-254.

vremenih mjera. Kao jedna od preventivnih mjera 15. decembra 1920. godine done-sena je *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na željeznica-ma u Kraljevini SHS*,⁶¹ a 24. decembra 1920. godine, nakon početka rudarskog štraj-ka u Bosni i Hercegovini, i *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i po-bune na rudnicima u Kraljevini SHS*.⁶² Spomenute uredbe omogućile su da ministar vojske u slučajevima pripremanja ili izbijanja nereda, štrajka i pobune na željeznica-ma i u rudnicima donese ukaz kojim bi željezničari i rudari bili mobilisani, odnosno pozvani na vojnu vježbu i time stavljeni pod jurisdikciju vojnih sudova i Vojnog ka-znenog zakona. Kulminaciju mjera poduzetih s ciljem gušenja štrajka rudara u Bo-sni i Hercegovini predstavljalo je donošenje tzv. *Obznane* 29. decembra 1920. go-dine.⁶³ Pod izgovorom da *rastrojni i reakcionarni elementi* pripremaju napad na dr-žavu, Ministarski savjet je do donošenja Ustava *Obznanom* zabranio svaku komuni-stičku i drugu rastrojnu propagandu, zabranio rad komunističkih organizacija, nare-dio zatvaranje njihovih *zborišta* i zabranio izdavanje komunističke štampe i drugih spisa koji bi remetili red i mir, hvalili nasilje, diktaturu ili revoluciju. Osobe koje bi pozivale na generalni štrajk trebale su biti odmah kažnjene sa mjesec dana zatvora. Zabranjena su sva štampana sredstva koja bi umanjivala značaj *Obznane*. *Obznana* je predviđala i oštro kažnjavanje prije svega izazivača nereda, uvela obavezu prijave oružja, te zabranila u Beogradu sve manifestacije *rastrojnog i uzbudljivog karakte-ra* dok zasjeda Ustavotvorna skupština. Naređivala je i protjerivanje stranaca iz ze-mlje, otpuštanje činovnika koji bi nastavili propagirati boljševizam i oduzimanje sti-pendija studentima komunistima.⁶⁴

Obznana je u suštini predstavljala jedan akt koji nije imao zakonske osnove, jer ga nije potpisao regent, niti je objavljen u *Službenim novinama*. Obavezivala je samo administrativnu, ali ne i sudsku vlast. Ipak, koristeći se *Obznanom* organi vlasti za-branili su rad KPJ i sindikalnih organizacija, zatvorili radničke domove i zaplijenili arhive, zabranili izlaženje partijske i sindikalne štampe, vršili hapšenja, zatvaranja, te organizirali suđenja članovima i simpatizerima KPJ, protjerivali ih iz zemlje ili u mjesto rođenja itd. Od ovih mjera jedno vrijeme bili su izuzeti samo poslanici KPJ

⁶¹ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1921, *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na željeznicama u Kraljevini*, str. 1.

⁶² Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1921, *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na rudnicima u Kraljevini*, str. 3.

⁶³ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1920, *Naređenje Ministarskog saveta o naročitim mjerama*, str. 343.

⁶⁴ Isto.

u Ustavotvornoj skupštini jer je njih štitio poslanički imunitet, ali su i oni pohapšeni nakon donošenja *Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi* u augustu 1921. godine poništavanjem njihovih mandata.

I pored postojanja *Obznane*, Ministarski savjet nije prestajao raditi na donošenju jednog zakona koji je trebao biti usmjeren protiv radničkog pokreta i KPJ. Uporedo sa radom na donošenju Ustava Ministarski savjet je pripremao i jednu uredbu koja je trebala biti usmjerena protiv KPJ i koja je pooštravala mjere protiv ugrožavanja države. Rezultat dvomjesečnog rada komisije zadužene za izradu takve uredbe bila je *Uredba o zaštiti javnog poretka i države u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Ovom uredbom bila je predviđena zaštita ne samo društvenog i državnog poretka nego i državnih ustanova i činovnika, te stroge kazne za te prekršaje. Većina mjera u njoj direktno je bila uperena protiv radničkog pokreta (agitovanje i pripremanje revolucije, zabrana štrajka itd.), ali su bile predviđene i mjere za suzbijanje hajdučije i razbojništava.⁶⁵ Rasprave o *Uredbi* vođene su u Ustavotvornoj skupštini neposredno prije izglasavanja Ustava. Kako su se protiv njenog usvajanja izjasnili ne samo predstavnici opozicije nego i neki članovi vladajuće koalicije, Ministarski savjet je odustao od njenog donošenja jer je bilo došlo u pitanje izglasavanje Ustava.⁶⁶

Ipak, kako bi spriječili KPJ da izvuče korist iz donošenja Ustava, jer je *Obznana* važila do donošenja Ustava, vlada je umjesto spomenute *Uredbe* izmijenila odredbu o prijelaznim naređenjima Ustava kako bi produžila važnost *Obznane*. Izmijenjeni §130 Ustava glasilo je: *Privremeni zakoni, uredbe, pravilnici i rešenja Ministarskog saveta i druga akta i odluke sa određenim rokom trajanja zakonskog značaja izdani u vremenu od 1. decembra do dana proglašenja ovog ustava važe i dalje kao zakon dok se ne izmene i ukinu*.⁶⁷ Izglasavanjem Ustava 28. juna 1921. godine sa ovako formuliranim §130 praktično je ozakonjena *Obznana*.

U međuvremenu, dok su trajale navedene aktivnosti, zbog pogoršane sigurnosne situacije u Bosni i Hercegovini, odnosno ponovne pojave razbojništava i haj-

⁶⁵ Branislav Gligorijević, *Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. u: *Istorija XX veka, Zbornik radova*, Beograd, 1969, X, 259.

⁶⁶ "Član komisije za izradu *Uredbe*, dr. Subotić, mesec dana kasnije sa žaljenjem je konstatovao: 'Došlo je u pitanje Ustav ili *Uredba*. Ustav je bio potrebniji i on je izglasan...a *Uredba* je propala'." Citirano prema: Branislav Gligorijević, *Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. u: *Istorija XX veka, Zbornik radova*, Beograd, 1969, X, 260-261.

⁶⁷ Isto, 261.

dučije, posebno u Hercegovini, ukazom je na prostor Bosne i Hercegovine proširen srpski *Zakon o javnoj bezbednosti* iz 1905. godine.⁶⁸

I nakon donošenja Vidovdanskog ustava vlada je nastavila da pokušava “progurati” svoju *Uredbu o zaštiti države*, a prilika za to ukazala se nakon atentata na ministra Draškovića. Atentat na Draškovića očigledno je bio onaj *psihološki momenat* koji je nedostajao ranije, a koji je tada omogućio Vladi da donese prilično oštar *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. Spomenuti zakon usvojen je u Skupštini 1. augusta 1921. godine i bio je mnogo oštriji od svih dotadašnjih prijedloga.⁶⁹

Dakle, iz navedenih činjenica vidljivo je da postojeća zakonodavstva, uključujući i zakone u Bosni i Hercegovini, nisu odgovarala novostvorenim okolnostima nastalim nakon ujedinjenja i stvaranja Kraljevstva SHS. Najviše problema stvarale su pojedine odredbe kaznenih zakona, te je nužna bila njihova hitna promjena. Ukoliko izuzmemo kratkotrajni period liberalizacije tokom novembra i decembra 1918. godine, organi vlasti, odnosno vladajući režim aktivno je i konstantno radio na izmjenama i prilagođavanju postojećih kaznenih zakona i donošenju mjera koje su bile usmjerene protiv stvarnih ili izmišljenih neprijatelja države, s ciljem omogućavanja kvalitetne zaštite države, zaštite njene vanjske i unutrašnje sigurnosti, te postojećeg društvenog poretka.

Glavno obilježje rada na kaznenopravnoj zaštiti države bilo je nedemokratsko djelovanje Ministarskog savjeta uredbama i naredbama i zaobilaženje parlamentarne procedure. Istovremeno je većina postupaka koji su poduzimani predstavljala pravnu improvizaciju, što je prilikom primjene zakonskih akata dovodilo do otežanog funkcioniranja državnih represivnih organa. Pored toga, poduzete mjere koje su trebale osigurati zaštitu države, tj. zaštitu njene vanjske i unutrašnje sigurnosti, te uspostavljeni društveni poredak istovremeno su na grub način dovodile u pitanje jednu od obaveza države u okvirima kaznenopravne zaštite – zaštitu sloboda i prava građanina ■

⁶⁸ Ukaz sa tekstem zakona objavljen je u *Službenim novinama* 25. aprila 1921. godine, a u *Zborniku zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* 9. maja 1921. godine.

⁶⁹ Kako donošenje ovog zakona i njegova primjena izlazi iz zamišljenih okvira teme, o spomenutoj problematici pogledati: Branislav Gligorijević, *Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. u: *Istorija XX veka, Zbornik radova*, Beograd, 1969, X, 247-282.

CRIMINAL AND LEGAL PROTECTION OF THE STATE ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM THE CREATION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES UNTIL THE PASSING OF THE VIDOVDAN CONSTITUTION

Summary

Faced with a difficult foreign political position and dissatisfaction within its own borders, the ruling elite of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, from the very beginning attempted to secure a quality criminal and legal protection of the state. However, in this endeavour it met numerous problems some of which were of its own making. As the main features of the criminal and legal protection of the state in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, we can name the following: the non-existence of a constitution and of a unified criminal legislation, the existence of six legal regions, the avoidance of the parliamentary procedure and undemocratic actions of the Ministry council which passed regulations and orders. In each of the six legal regions criminal laws existed, but they protected the administrative, constitutional and territorial integrity of other states, and not of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Because of this, the ruling regime actively and constantly worked on changing and adapting the existing laws and passing of measures which were directed against real or fictive enemies of the state, in order to provide a quality protection of the state, its foreign and interior security, and the existing social order. The largest step was the spreading of the legal power of the parts Serbian criminal law onto the rest of the Kingdom. This step solved a part of the problem because it enabled the punishing of perpetrators of political offences, i.e. offences against the state. However, at the same time problems occurred on the territory of Bosnia and Herzegovina because the system of the Serbian criminal law differed greatly from the existing criminal law of Bosnia and Herzegovina. The introduced innovations caused many misunderstandings and mistakes were made by everybody – the administrative apparatus, security services, the judiciary – involved in the process of sanctioning the cases of political offences. Beside this, the Ministry council occasionally passed other laws, regulations or orders which were supposed to secure the protection of the state and the battle against its real or fictive enemies, and the common feature of these legal acts was that they were mainly of a temporary nature and that they only presented an answer to certain events on the ground. Most of the actions of the ruling elite presented empty improvisations because their application often delayed and complicated the work of the repressive organs. Apart from this, the undertaken measures which were supposed to ensure the protection of the state, i.e. its for-

Enes S. Omerović, *Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava*
Prilozi, 40, Sarajevo, 2011, str. 339-362.

eign and interior security, and the present social order, at the same time questioned one of the obligations of the state within the criminal and legal protection – the protection of freedom and rights of citizens ■

PRIKAZI

Esad Kurtović, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)*. Beograd: Istorijski institut, 2010, 171 str, ćir.

U bogatoj historiografiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine brojne knjige, rasprave, studije i članci elaboriraju, istražuju, proučavaju i interpretiraju probleme i pitanja iz njene prošlosti, prema naučnim i stručnim standardima vremena u kojem su nastajali. Stalna potreba da se pojedine teme iz historije ove države reinterpreteriraju su i zahtjev vremena, promjena društvenih odnosa kao i novopronađenih historijskih izvora. U dosta složenoj historijskoj praksi jedna velika tema skoro da je ostala zaobiđena, kao da je čekala da se pronikne u njenu strukturu, da se postavi kao naučnoistraživački problem u jednom vremenu, ali i brojne druge okolnosti određivale su njenu realizaciju. Knjiga dr. Esada Kurtovića *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)* popunjava veliku prazninu u historiografiji Bosne i Hercegovine, posebno jer je fokusirana na vrijeme burnih promjena i nastoji prikazati historiju bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku. Da bi se naznačeni cilj i postigao, bilo je neophodno obaviti brojna arhivska istraživanja u Državnom arhivu u Dubrovniku.

Najveći dio knjige Esada Kurtovića pisan je uz pomoć identifikovanih, dosad neobjavljenih historijskih izvora, čime je naučnoistraživačka metoda u potpunosti definirana. Riječ je, ponekad, o dragocjenim podacima o razvoju bankarskog sistema, često o naporima pojedinaca da organizu-

ju i učvrste praksu ulaganja novca na dobit, u zajednici i prostoru u kojem je prisutnost Dubrovačke republike bila okosnica svih privrednih, ekonomskih, političkih i društvenih dešavanja. Ono što posebno plijeni pažnju, što se prepoznavalo kroz ovaj rad jeste identifikacija kontinuiteta dešavanja u bankarskom sistemu, ali i nagli društveno-ekonomski razvoj, koji su pratile političke, ideološke i državopravne promjene. Autor u knjizi prati društvene, političke, ekonomske i sve ostale mijene, na kojima je bankarski sistem počivao, a cjelokupan period bio je prožet razvojem osjećanja i protjecanja vremena u kojem se to sve dešava. Potrebno je naglasiti, budući da se radi o dugom vremenskom periodu, da je bilo neophodno usaglasiti brojne nedostatke u prikupljenoj dokumentaciji i pratiti osnovnu nit istraživanja.

Dr. Esad Kurtović u prvim dijelovima knjige naslovljenim *Predgovor* i *Uvod* pravi inventuru svega što je pisano u dosadašnjoj historijskoj literaturi o historiji bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku. U dijelu naslovljenom *Ulaganje novca na dobit u konavoskom krugu* date su natuknice o brojnim, često složenim odnosima srednjovjekovne Bosne i Dubrovnika, u kojem trgovačko društvo, mjenica, kamata, prokura i utjerivanje duga prate razgrnate poslove. U dijelu naslovljenom *Akteri poslovanja* analitički se seciraju sve forme i oblici, vrste i struktura ulaganja novca na

dobit, da bi na sljedećim stranicama ove izuzetne knjige kroz male medaljone identifikovani akteri poslovanja Hranići-Kosače, Sandalj Hranić-Kosača, Sandaljeva udovica Jelena (Hranić), Stjepan Vukčić Kosača, Hercegovići, Pohvalići. Posebna pažnja posvećuje se Pribislavu Pohvaliću i njegovim nasljednicima. U dionici posvećenoj porodici Pavlović posebno su apostrofirani Radoslav Pavlović i Ivaniš Pavlović. Opservacija se završava posljednjim Pavlovićima i prekinutom lozom iste porodice. Tezalović započinju najčuvanijim iz ove plemićke porodice Brailom i završava se njegovim nasljednicima. U ovom najobimnijem dijelu knjige autor je dokumentovano analizirao društveno-ekonomske uvjete funkcioniranja bankarske politike srednjovjekovne Bosne, uz niz vrijednih zapažanja. Velikom brojem sigurnih pokazatelja autor proniče u samu bit problema, daje mu snagu i argumentaciju koja u mnogim dijelovima teksta imponuje. Značajki, uz obilatu historijsku dokumentaciju (prije svih prvostupnih historijskih izvora iz Državnog arhiva u Dubrovniku) pronalazi dovoljno prostora da identifikuje cijelu skalu ulaganja novca na dobit, pronalazi njihovu pravnu osnovu te stvarnu historijsku validnost. Radi se o malim, studijskim istraživačkim poduhvatima da se prema raspoloživim historijskim izvorima pronikne u suštinu nastanka i prisutnosti bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku ali i da se ukaže na ulaganje novca na dobit. U dijelu knjige naslovljenom *Tehnika poslovanja* kroz manje segmente secira se poslovanje kao garancija, depozit i ulaganje novca na dobit u Dubrovniku, otvaranje poslovanja, vjerovni list i matica uloga, aktivno i pasivno učesće u poslovanju - ulagači i korisnici dobiti, visina glavnice, kamata i kamatna godina, otkazni rok, obaveze bankara, expeditoria,

svjedoci, oporuke i novac. Ovim se jasno prepoznaju historijske okolnosti prisutnosti tehnike i načina poslovanja, sa svim bitnim segmentima, i, što je još važnije, vrlo respektabilno je ukazano na ekonomski i društveni status koji je, zahtjevno vremenu u kojem su djelovali, vremenom i oscilirao. Pored prikazanih poglavlja, knjiga Esada Kurtovića sadrži još i *Zaključak, Summary, Priloge* te popis *Izvora i literature*.

Ne postoji uvijek mogućnost za minuciozno, paralelno iščitavanje radova iz srednjovjekovne historije koji se bave kompleksnom tematikom ulaganja novca na dobit u Bosni i Dubrovniku, gdje je ono primjenjivano kao posebna forma državnog bankarstva. Knjiga koja je pred nama pristupa kontrastivnoj analizi komunikativne strukture kreditne trgovine na primjeru novčane imovine ulagane u državnu kasu kako bi se na osnovu tog uloga ostvarila značajna kamata. Prema hronologiji mikrozobivanja, ulaganje novca na dobit predstavlja tipičnu preteču modernih oblika štednje. Iako izgleda da je knjiga *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku* nastala od izbora materijala iz Dubrovačkog arhiva i njegove komparacije sa mišljenjima u literaturi, ne treba zaboraviti činjenicu da je takvo poslovanje, kroz dubrovačko stjecanje područja Konavala, koje se prethodno nalazilo pod vlašću Bosanske krune, rezultat pažljivo odabranog arhivskog materijala koji je neosjetno prerađeno u knjigu. Sve što je postignuto rezultat je pažljivo praćene niti istraživanja, a ne okolnosti, proizvod je istraživačkog nagona u kojem je proizvodnost, ako je i ima, svedena na najmanju moguću mjeru. Tekst knjige povezan je tanano isprepeletom mrežom neobjavljenih historijskih izvora, pa ga je teško segmentirati, a primjetno je Kurtovićovo oslanjanje na dubrovačku

arhivsku dokumentaciju, ali pažljivo i primamčivo praćenje dešavanja u historijskoj literaturi.

Na kraju ovog kraćeg osvrtu o knjizi Esada Kurtovića potrebno je ukazati da se ovom i njoj sličnim knjigama vraća povjerenje u historijsku nauku u Bosni i Hercegovini. Ovo je potvrda da se teškim, samoprijegornim radom, istraživačkom i interpretativnom metodom može postići određeni rezultat. Uz preporuku za čita-

nje naučnoj i stručnoj javnosti, ali i širem krugu čitateljstva, mora se naglasiti da je puna zanimljivih opažanja, vrijednih i novih saznanja. Pored činjenice da se ovom knjigom otvara jedna zanimljiva dionica iz historije srednjovjekovne Bosne, postoji opravdana nada da će rezultati istraživanja ovog rada biti polazna tačka nekih budućih istraživanja ■

Salih Jalimam

Desanka Kovačević-Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV-XV vijek*, Beograd: SANU, Posebna izdanja, knj. DCLXVIII, Odjeljenje istorijskih nauka, knj. 29, 2010, str. 312, ćir.

U izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu objavljena je moderna naučna monografija pod naslovom *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV-XV vijek* akademika Desanke Kovačević-Kojić, nekadašnje profesorice na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Akademik Desanka Kovačević-Kojić nesporno je ime historiografije srednjovjekovne Bosne. Ranijim djelima o trgovini i gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države osigurala je udžbeničke pristupe, a zapamćena je i u širim krugovima ljubitelja starine kao najmjerodavnija u sagledavanju privrednih tokova. Autorica je u ovo djelo uložila značajno iskustvo stečeno u dugogodišnjim istraživačkim projektima usmjerenim na bosanske srednjovjekovne gradove i njihovu privredu, tako da ne iznenađuje pojavljivanje ove monografije kao uspješno zaokružene i naučno obrađene teme. Uključujući rezultate dosadašnjih istraživanja, literature i objavljene građe, ova monografija je prvenstveno bazirana

na sistematski sakupljenom materijalu iz brojnih serija neobjavljene građe Državnog arhiva u Dubrovniku.

Najveći doprinos u dosadašnjem proučavanju Srebrenice u srednjem vijeku pripada istaknutim djelatnicima Vladimiru Ćoroviću i Mihailu Diniću. Uprkos njihovom zalaganju, ovo djelo Desanke Kovačević-Kojić pokazuje da sva građa o Srebrenici nije bila zaokruženo sagledana. Knjiga koja je pred nama predstavlja rezultat rada u okviru projekta istraživanja iz oblasti Bosne i Hercegovine imenovanom kao Društveni cilj XIII/2 pokrenut daleke 1986. godine. Nosilac ovog projekta, odnosno koordinator bio je Institut za istoriju u Sarajevu, a u njegovu realizaciju uključen je veliki broj historičara iz Bosne i Hercegovine i bivše Jugoslavije. Do predviđenog roka (1990. godine) realizirano je oko 50% zadataka, ali samo dio toga je i objavljen. Dugo najavljivana, konačno je svjetlo dana ugledala i ova radnja o srednjovjekovnoj Srebrenici, koja je u međuvremenu bila

dostupna u rukopisnom obliku samo pojedincima.

Srebrenica je jedan od najznačajnijih gradova u srednjovjekovnoj Bosni. Do 1411. godine bila je sastavni dio bosanske države, a zatim srpske despotovine, izuzimajući kraće prekide, sve do konačnog pada pod osmansku vlast 1462. godine. Smještena u rudarskoj oblasti srednjeg Podrinja u blizini rimskog rudarskog centra Domavije, Srebrenica se razvija u vremenu koje je autorica označila kao "novo razdoblje u korištenju podrinjskog rudnog blaga". S tim u vezi, težište ove monografije stavljeno je na privrednu historiju grada, ali ni ostali segmenti društvenog života, kao što su vjerske i kulturne prilike, pa ni svakodnevni život stanovnika Srebrenice, nisu ostali zanemareni i obrađeni su u onoj mjeri koliko su to postojeći izvori omogućavali.

Konceptualno, knjiga se sastoji iz tri tematska dijela i više poglavlja koji obrađuju čitav niz pitanja, te posebnog dijela u kojem su dati prilozi. U prvom dijelu pod naslovom "Nastanak i privredni razvoj" (str. 11-66) autorica je analizirala pojavu i razvoj srebreničkog naselja, te njegov privredni uspon kroz osnovna zanimanja njenog stanovništva, a to su, prije svega, rudarstvo, trgovina i zanatstvo. Kao logičan uvod u temu autorici su poslužile dobro poznate činjenice o ulozi Sasa i Dubrovčana u nastanku i razvoju gradova u srednjovjekovnoj Bosni. Organizacija rudarske proizvodnje u unutrašnjosti Balkana, kao i naseljima istog tipa u zapadnoj Evropi, imala je gotovo iste karakteristike, ali se autorica osvrnula samo na one rudarske i topioničarske djelatnosti koje su bile vezane konkretno za Srebrenicu i njenu rudarsku oblast. Oslonac su joj bili savremeni pisani izvori sačuvani u dubrovačkom

Državnom arhivu, te podaci koji se mogu naći u osmanskim kanunnamama. U ovom dijelu knjige predstavljeno je i postepeno uključivanje domaćeg stanovništva u trgovinu, čiji su glavni nosioci bili Dubrovčani. Posebno je naglašena važnost kreditne trgovine. Na njenu razgranatost u Srebrenici ukazuje veći broj trgovačkih knjiga sa imenima brojnih domaćih dužnika. Iako se iz dostupnih dokumenata može naslutiti da je Srebrenica vremenom postala centar kreditne trgovine znatno šireg područja (Bosna, Srbija, Ugarska), priroda sačuvanih podataka odredila je da se trgovačka djelatnost domaćih ljudi upozna samo kroz prizmu trgovine sa Dubrovnikom. Mjenično poslovanje Dubrovčana sa strancima uzelo je maha naročito u XV stoljeću, a kako možemo vidjeti, mjenice su često korištene kao međunarodno sredstvo plaćanja i u poslovanju sa Srebrenicom. Pored izvoza (u prvom redu srebra), u Srebrenici se postepeno razvija i uvoz (tkanine, zanatski proizvodi i sl.). Autorica ove monografije ističe da je upravo porast uvoza pokazatelj razvoja gradske sredine koja postaje ne samo centar razmjene već i potrošnje.

U privrednom životu Srebrenice važnu ulogu, odmah poslije rudarstva i trgovine, zauzimalo je zanatstvo. Prva vijest o ovom gradu u pisanim izvorima vezana je upravo za dubrovačke zanatlije. Međutim, zanatstvo nije odigralo presudnu ulogu u razvoju Srebrenice, kao ni drugih gradova u okruženju. Povlačeći paralelu između gradova zapadne Evrope i bosanskih srednjovjekovnih gradova, upravo je tu činjenicu autorica naglasila kao bitnu razliku u njihovom razvoju. Zanatstvo u Srebrenici naročito se razvija početkom XV stoljeća, kad se u izvorima javljaju podaci o sve brojnijem prisustvu zanatlija različitih struka. Autorica je nabrojala šesnaest različitih vrsta za-

nata kojima se bave kako Dubrovčani tako i domaći stanovnici. Najviše je bilo zlatara, zatim krojača, postrigača sukna, mesara, kožuhara itd.

“Stanovništvo i društvene strukture” (str. 67-108) predstavlja drugi dio knjige u kojem je autorica, iscrpnom analizom dubrovačke izvorne građe, nastojala ocrtati ulogu Dubrovčana u razvoju Srebrenice, pri tome ne zaobilazeći ni ulogu domaćeg stanovništva. Za proučavanje rasporeda i jačine dubrovačkih kolonija, odnosno naseobina, kako se sve češće nazivaju naselja Dubrovčana u rudnicima i trgovima u Bosni i susjednoj Srbiji, sudske parnice predstavljaju prvorazredan izvor. Upoređujući Srebrenicu sa ostalim privrednim centrima u unutrašnjosti Balkana, autorica zaključuje da je Srebrenica u prvoj polovini XV stoljeća imala najbrojniju dubrovačku naseobinu. Zahvaljujući veličini dubrovačke naseobine, sačuvali su se brojni podaci u Dubrovačkom arhivu koji omogućavaju da se proces formiranja gradskog sloja stanovništva u Srebrenici lakše prati nego u bilo kojoj drugoj sredini u srednjovjekovnoj Bosni, pa i šire. Procjene o broju stanovnika, koji iznosi preko tri i po hiljade, znatno premašuju prosjek koji je važio za gradove tog perioda u okolini. O veličini i značaju Srebrenice svjedoče i nazivi u savremenim izvorima - *civitas*, *zita*.

Pored Dubrovčana bilo je i drugih stranaca koji su aktivno sudjelovali u privrednom životu Srebrenice, ali je njihov broj u odnosu na Dubrovčane bio gotovo zanemarljiv. Ipak, većinu stanovništva činili su domaći ljudi koji su se uglavnom bavili trgovinom, a zatim rudarstvom i zanatstvom. Svojim radom stjecali su ekonomsku moć, ali ugled se dobrim dijelom ogleđao u stjecanju dubrovačkog građanstva. To upućuje na zaključak da su pored eko-

nomskog uspona domaći stanovnici tek sa dobivanjem statusa dubrovačkog građanina poboljšali svoj položaj u društvu. Iako je jedan od uvjeta za stjecanje ovog prava bilo nastanjanje u Dubrovniku izgleda da je veliki broj Srebreničana ostajao da živi u svom gradu sa statusom dubrovačkog građanina. Zbog toga, autorica upućuje na mogući zaključak da se iza većeg broja dubrovačkih građana koji se nalaze u Srebrenici ustvari kriju domaći stanovnici.

Pitanju izgleda i uređenja srednjovjekovnog grada Srebrenice autorica je posvetila treći dio knjige pod naslovom “Urbani ambijent” (str. 109-150). Međutim, prilikom istraživanja susrela se sa brojnim teškoćama. Većina izvora koji su neophodni da se “oživi slika grada dok ga mnoga stoljeća nisu promijenila”, kao što su lokalni izvori, minijature, novci, kazivanje savremenika i druge vrste pisanih izvora, za Srebrenicu ne postoje. Ni arheološka istraživanja nisu sistematski provedena, tako da se autorica oslanjala na dubrovačku građu iz koje se može naslutiti izgled grada Srebrenice kao centra rudarske proizvodnje i trgovačkog naselja sa više rudarskih jama, topionica, mlinova, glavnim gradskim trgom do kojeg vode ulice sa stambenim objektima u sklopu kojih se nalaze trgovačke ili zanatske radnje. U Srebrenici su postojala svratišta za putnike (za odmor i noćenje), kao i gostionice gdje se svraćalo samo na piće. Postoje pisani tragovi i o nekoj vrsti kanalizacije, po čemu je Srebrenica bila jedinstvena u srednjovjekovnoj Bosni. Mnogobrojni podaci govore o Franjevačkom samostanu na osnovu kojih bi se mogao rekonstruisati njegov izgled u gotičkom stilu, kao i Crkve sv. Marije. Međutim, kada je riječ o pravoslavnim crkvama u unutrašnjosti Balkana, pa i u ovom slučaju u Srebrenici, dubrovačka arhivska građa ih posebno ne tretira jer

one svakako nisu spadale u krug interesovanja njihovih trgovaca.

Razvoj rudarstva i trgovine utjecao je na izgled, ali i uređenje grada. Tako se gradsko uređenje, naslijeđeno od Sasa, ogledalo prije svega u postojanju Gradskog vijeća (12 članova, u početku sasvim sigurno stranaca), koje je zajedno sa knezom, a kasnije i vojvodom, obavljalo sve gradske poslove. Grad Srebrenica imao je svoj pečat, a koristio se za ovjeravanje svih važnijih dokumenata kao dokaz vjerodostojnosti. Pored toga što osmanski izvori potvrđuju da je Srebrenica imala svoj vlastiti rudarski zakon, zna se da je u Srebrenici primjenjivano i običajno pravo, odnosno *uzance*, kako se spominje u izvorima. Postoje određene indicije da je Srebrenica imala i svoj statut, ali o tome se ne može naći izravna potvrda u raspoloživim izvorima. Privredni uspon Srebrenice i sve razvijenije poslovanje podstakli su razvoj pismenosti i vještine računanja. O tome svjedoči postojanje profesionalnih računovođa. Nažalost, o duhovnoj kulturi malo se zna. Najvjerojatnije je da je Franjevački samostan imao bogatu biblioteku koja je posjedovala ne samo teološke već i druge knjige. Porijeklom iz Srebrenice bio je fra Juraj Dragišić, jedan od istaknutijih filozofa i teologa toga doba. Kao što vidimo, u formiranju intelektualne klime značajnu ulogu odigrala je katolička rudarska i trgovačka sredina.

Jedan vid zaključnih razmatranja o naprijed iznesenim pitanjima autorica je dala pod naslovom "Srebrenica u istoriji balkanskih gradova" (str. 151-158). Ovdje su ponovno istaknute sve važnije odlike srednjovjekovnog grada Srebrenice, te naglašene osnovne sličnosti i razlike u razvoju Srebrenice i drugih evropskih gradova. S obzirom da se Srebrenica razvija u drugoj polovini XIV stoljeća, periodu kada je

rudarska proizvodnja u zapadnoj Evropi značajno opala, njena uloga u proizvodnji srebra znatno je premašivala okvire bosanske države.

Od posebnog su značaja tabele date u poglavlju "Prilozi: Dubrovčani u Srebrenici" (str. 159-227). Riječ je o dva obimna tabelarna priloga koji su izrađeni na osnovu odluka dubrovačkog Malog vijeća u periodu od 1400. do 1470. godine. Prvi prilog donosi spisak dubrovačke vlastele (257), a drugi pučana (2 196) koji su boravili u Srebrenici. Pored imena i prezimena, navedeni su datumi prvog i posljednjeg spomena, što nam kazuje o vremenskom rasponu prisustva pojedinih Dubrovčana u Srebrenici. Uz vlastelu navedeno je i eventualno obnašanje funkcije konzula ili sudije. Vrijednost ovih priloga pokazat će se tek u narednom periodu, jer mogu biti od koristi svima koji se bave izučavanjem srednjovjekovne prošlosti ne samo Srebrenice već i Bosne u cjelini. Oni nam daju polazište za proučavanje strukture stanovništva, broja i položaja stranaca u bosanskim gradovima, odnosa između dvije države, privrednog razvoja i niza drugih sličnih pitanja. Na kraju knjige dat je popis korištenih izvora i literature koji ukazuje na sveobuhvatnost obrađene teme. Tu su još popis ilustracija koje su značajno obogatile izgled monografije, sažetak na engleskom i francuskom jeziku, te iscrpan registar (kombinacija ličnih imena, geografskih i drugih pojmova).

Djelo akademika Desanke Kovačević-Kojić je još jedan pokazatelj o značaju velikog projekta koji je svojevremeno planiran i izvršen u Bosni i Hercegovini i koji je primjer kako treba organizirati naučni rad na polju historije u budućnosti. Knjiga obuhvata sva važnija pitanja vezana za historiju Srebrenice u XIV i XV stoljeću. Rezultat je dugogodišnjeg rada na neobjavljenoj ar-

hivskoj građi Državnog arhiva u Dubrovniku i po svemu je uzorak na kojem će se temeljiti slična pristupanja drugim gradskim centrima. Daljnja proučavanja u historiji Srebrenice u srednjem vijeku predstoje i u drugim segmentima, prije svega na polju izučavanja materijalne kulture. Bogatim

sadržajem autorica je još jednom potvrdila svoje akademske kvalitete i dala mlađem naraštaju historičara brojne konkretne situacije i epizode pogodne za daljnja istraživanja ■

Elmedina Kapidžija

Stiven Ransiman, *Srednjovekovni maniheizam. Studija o hrišćanskoj dualističkoj jeresi*. Čačak – Beograd: 2008, 202 str.

Stiven Ransiman (Steven Runciman), engleski historičar srednjeg vijeka, rođen u Northumberlandu 7. VII 1903, a umro je 1. XI 2000. godine u Vorikširu. Studirao je na Itonu i Kembridžu, a doktorirao je u 24. godini života sa disertacijom u kojoj je obradio tematiku vezanu za bizantskog cara Romana I Lakapina. Pored bizantske historije, Ransiman je intenzivno proučavao i razdoblje križarskih ratova, o čemu je napisao tri obimne knjige u kojima daje novu sliku križarskih vojni. Knjiga Stivena Ransimana *Srednjovekovni maniheizam. Studija o hrišćanskoj dualističkoj jeresi* prvi put je objavljena 1947. godine. Knjiga predstavlja sveobuhvatnu i dokumentiranu historiju dualizma od njegovog ranog ispoljavanja u zoroastrizmu i orfizmu u antičkorimsko doba do uništenja katarskog pokreta u kasnom srednjem vijeku. U prvim dijelovima knjige objašnjeni su nastanak hereze, progon, propaganda i odnos pavličana i jermenskog kršćanstva, ukazano na veze mesalijana i borborita. Na narednim stranicama prati se historijski razvoj heretičkih pokreta od Jovana od Otzuna i prvih pavličana i prati se historija pavličana prema grčkim izvorima sa jakim

naglascima na kritiku datiranja. Objašnjeno je ime pavličanin, pavličansko učenje, a progoni pavličana identifikovani su u brojnim pavličanskim kolonijama u Evropi.

Četvrto poglavlje bavi se bogumilima, prije svih popom Bogumilom, bogumilskim širenjem, raskolom među bogumilima i progonom u Konstantinopolju. U ovoj dionici obrađeni su bogumilsko učenje kroz spise Kozme Prezbitera, Jeftimija Zigabena, Popa Jeremija, kao i ostala bogumilska literatura i bogumilski običaji. Autor obrađuje bogumile ili babune u Srbiji, u Duklji i Bosni. Posebno je izdvojen segment bosanske historije i patarenske historije od dijela o propasti patarena sa turskim osvajanjima. Osobnost ovih dijelova je u tome što se daje sasvim nov uvid u zamršenu historiju i teologiju srednjovekovnog maniheizma, dualističkog pokreta koji je imao snažan i evidentan utjecaj na sve segmente srednjovekovnog društva Istoka i Zapada. Pretresajući bogatu, često, ideološko-politički orijentiranu literaturu o herezama srednjeg vijeka, Ransiman u ovom dijelu knjige objedinjuje sažete opise historijskih događaja sa lucidnom analizom dualističkih religijskih sistema,

rekonstruira kroz slikovite detalje njihove različite predstave i vjerovanja, identifikuje i interpretira često zamršenu mitologiju i simboliku. U petom poglavlju objašnjena je katarska hereza u zapadnoj Evropi, dualizam u Francuskoj i njegove gnostičke sklonosti, zatim dualističke crkve u Engleskoj i Njemačkoj, u Italiji i Provansi. Naročita pažnja posvećena je hereticima u Langedoku preko kojih je objašnjena uloga plemstva i položaj Katoličke crkve. Katolički misionari važan su segment borbe protiv heretika u čemu se posebno isticao sv. Dominik, ali je ubistvom Pjera od Kastelnoa i djelovanjem inkvizicije došlo do iskorjenjivanja katara. Katarsko učenje počiva na dualizmu i monarhijanizmu, da bi vremenom došlo do razdvajanja učenja i stvaranja posebnih katarskih obreda i drugih svečanosti. Autor prema sačuvanim izvorima identifikuje crkvenu organizaciju katara, a posebno se bavi pitanjem da li je postojao Crni papa. U završnim dijelovima ovog poglavlja objašnjeno je porijeklo

katarskog učenja, ukazano na sličnost sa ranom crkvom, prepoznati tragovi Istoka i biblijskih prijevoda. Naročita pažnja data je katarskoj legendi *Tajna knjiga*, iz koje su identifikovana heretička imena.

Stiven Ransiman u knjizi argumentovano tumači historiju istočnih dualističkih vjerskih pojava, povezuje ih sa sličnim i istorodnim herezama, a vještim jezičkim bravurama objašnjava doktrinalnu tradiciju kao tradiciju klase posvećenih. Istovremeno, knjiga se može čitati i kao svojevrsan panoptikum historijskih dešavanja i zbivanja, kroz koja se prepliću politička, kulturna i vjerska historija, sve ono što je određivalo srednjovjekovni maniheizam. Ovo izvanredno naučno štivo kombinira bogato istraživačko iskustvo, vrijedan napor da se u šarenilu ideja i dešavanja identifikuje srednjovjekovni maniheizam, te će biti od izuzetne pomoći u razumijevanju vjerskih dešavanja u srednjem vijeku ■

Salih Jalimam

Jacques Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: Jesenski i Turk
2009, 320 str.

Knjiga *Intelektualci u srednjem vijeku* je kapitalno djelo najznačajnijeg istraživača srednjovjekovne epohe evropskog Zapada. Kvalitetnu knjigu o ovoj temi mogao je napisati samo neko ko je i sam vrhunski intelektualac, što je bez sumnje Le Goff. Na primjeru ovog djela očita je autorova sposobnost privlačenja pažnje čitaoca, jer se knjiga ne ispušta iz ruku dok se ne pročita od korice do korice.

Jacques Le Goff je rođen 1924. godine i danas se nalazi na pragu desete decenije

života. Diplomirao je na Sorboni. Poseban naučni interes posvećuje izučavanju složenih struktura evropskog srednjovjekovlja. Pripada krugu historičara okupljenih oko časopisa *Annales*, karakterističnim po novom pristupu historijskoj nauci. Ova škola suprotstavlja se tradicionalnoj interpretaciji prošlosti, te istoj pristupa na cjelovit način, proširujući polje istraživanja na do tada zapostavljena područja svakodnevnog života.

Le Goff u svojim djelima obrađuje histo-

riju zapadnoevropskog kulturno-civilizacijskog kruga u XII i XIII stoljeću. Napisao je mnoštvo djela, gdje je svojim pristupom tematici i jasnim izlaganjem stekao širok krug čitalaca. Značajnija djela su mu: *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada, Trgovci i novčari u srednjem vijeku, Srednjovjekovni imaginarij, Nastanak čistilišta, Priča o Evropi, Stara i naša Evropa, Evropa–davna i buduća: srednjovjekovlje i moderni svijet, Da li je Evropa nastala u srednjem vijeku?*. Kroz svoja djela zanima se za drugačiji srednji vijek, bavi se načinom razmišljanja ljudi i doživljavanjem stvarnosti.

Djelu bi se mogla zamjeriti samo širina naslova jer isti podrazumijeva čitavu srednjovjekovnu epohu. Ipak, kada otvorimo knjigu i počnemo je čitati, vidimo da se u njoj tretira puno uži period razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, tačnije, vrijeme od XII do XV stoljeća. Pred nama je drugo nepromijenjeno izdanje *Intelektualaca u srednjem vijeku* iz 1985. godine. Autor u predgovoru ukazuje na nedostatke prvog izdanja knjige iz 1957. godine i daje prikaz studija koje su se u međuvremenu pojavile o toj temi. Ovdje daje ocjenu tih studija i djelimično koriguje svoja ranija mišljenja. Isto tako, autor smatra da osnovno stajalište izloženo u eseju iz 1957. godine nije zastarjelo, nego naprotiv, da se samo potvrđivalo i obogaćivalo novim studijama. I prvo izdanje knjige je također prevedeno i objavljeno u Zagrebu 1982. godine.

Srednjovjekovni intelektualac usko je vezan za grad. Razvoj školstva dio je urbane revolucije u rasponu od X do XIII stoljeća. Le Goff proučava intelektualca u ovom vremenskom periodu ne u samostanu, nego isključivo u gradu i gradskoj sredini. I znanje tada postaje zanat, jer su građani, novi intelektualci, „prodavači riječi“. Iz univerzitetskih klupa počinje regrutacija

vladajućih elita. Iako je najveći dio đaka i učitelja bio iz redova plemstva ili bogatih građana, ipak je bilo i siromašnih seljačkih sinova koji su se na osnovu znanja mogli uspinjati na društvenoj ljestvici. Intelektualci postaju poseban društveni sloj jer svojim znanjem zarađuju za život. Ova kategorija stanovništva imala je svoju ulogu u kulturi, općem izgledu i cjelokupnom životu srednjovjekovnih gradova, te im stoga grad duguje svoju snagu i fizionomiju. Univerziteti ovog doba imali su važnu ulogu također i u političkom životu.

Bitna odlika intelektualca i u srednjem vijeku bila je da razmišlja i širi svoje misli. Le Goff piše o jednom vidu srednjovjekovne misli, tj. samo o jednoj vrsti učenjaka značajnog za zapadnu misao. Na stranica-ma ove knjige možemo naići na čitavu galeriju likova oprečnih čudi, različitih interesa ili značaja, kao što su: Abélard, Ockham, Albert Veliki, Jean Gerson i drugi.

Intelektualac se na Zapadu pojavljuje sa razvojem trgovine. U gradovima je zajedno sa svim ljudima od zanata, gdje je podjela rada neizbježna. U tom smislu je i autorova tvrdnja: „Čovjek kojem je pisanje i poučavanje zvanje - najčešće oboje istovremeno, čovjek koji je po zanimanju profesor i učenjak, ukratko intelektualac, takav čovjek se pojavio tek s pojavom gradova.“ Na Zapadu se gradovi razvijaju od X stoljeća pod utjecajem muslimanskog svijeta, a razvoj gradova istovremeno prati i kulturni preporod.

Le Goff se dalje pita je li bilo karolinške renesanse? Odgovara u smislu da je teško prihvatiti da je prije XII stoljeća bilo pravog, dovoljno bujnog preporoda gradova, te zaključuje da razdoblje na prijelazu iz VIII u IX stoljeće nema nijedne kvantitativne oznake preporoda koju bi taj pojam trebao sadržavati. Obrazuje se samo uski krug

plemičkih sinova, čime ovaj renesans ima zatvoren karakter. Rukopisi tog doba su luksuzne knjige načinjene za dvor ili uski krug velikaša. Knjiga u tom ambijentu sporo cirkulira, nije ni pisana da bude čitana. Autor pravi dobru komparaciju kada kaže da se u to vrijeme na knjige gleda kao na skupocjeno posuđe.

Glavna osobina intelektualca XII stoljeća bila je oponašanje starih uzora. U tom smislu je i misao Bernarda iz Chartresa: „Mi smo patuljci koji su se divovima popeli na ramena. Na taj način vidimo više i dalje od njih...“. Ovakav stav jasno odražava razvoj kulture tog vremena.

Pored začina i svile sa Istoka na Zapad dolaze i rukopisi kojim se prenosi grčko-arapska kultura. Pošto je Bliski istok mjesto konfrontacije ova dva svijeta, kulturna razmjena vrši se na drugim dodirnim tačkama, u Italiji i Španiji. Prevodioci rukopisa bili su nosioci preporoda. Arapske i grčke tekstove prevodili su čitavi timovi ljudi. Posebno se ističe tim prevodioca Petra Venerabilisa, koji se proslavio prvim prijevodom Kur'ana na latinski jezik. U ambijentu vremena konfrontacije i križarskih ratova Petar prvi uviđa značaj borbe na intelektualnom polju. Stoga prvi prijevod Kur'ana na latinski jezik „krasi“ i karikatura Muhameda a.s., a Le Goff tu ilustraciju daje kao prilog u svojoj knjizi. Autor time prepoznaje korijene jedne pojave čije refleksije imamo i danas aktuelne. Kako je srednjovjekovna epoha vrijeme „rođenja Evrope“ kako to naziva Roberto Lopez, očito se u ovom slučaju radi o traumi iz djetinjstva koju pojedini evropski kvazi-intelektualci nisu ni do današnjih dana preboljeli.

Jacques Le Goff posebno poglavlje knjige posvetio je golijardima, jednoj čudnoj skupini, te se pita šta je istina u vezi s njima, jer postoje oprečni stavovi o tom pita-

nju. To su siromašni studenti, skitnice koje žive od pomoći. Umjesto ratovanja biraju učenje. U svojim pjesmama žestoko kritikuju postojeći poredak. Od XIII stoljeća ih više nema, jer su ih stigli progoni i osude. Intelektualni krug zadržao se u okvirima univerziteta, što je uništilo taj lutajući sloj. Dosta prostora u knjizi autor ustupa Abélarđu, koji je, iako golijard, prvi veliki intelektualac. Le Goff ga naziva prvim profesorom u okvirima XII stoljeća.

Trinaesto stoljeće nosi sa sobom probleme zrelosti intelektualca, te je tako autor naslovio posebno poglavlje. U ovom stoljeću se širom Evrope formiraju novi univerziteti i univerzitetski cehovi, koji nastoje održati samostalnost u borbi protiv crkvene i svjetovne vlasti. Studenti su u ovo vrijeme nestabilan društveni element i često su u sukobu sa lokalnom zajednicom. U ovom poglavlju autor piše o načinu rada, organizaciji i strukturi univerziteta, o odnosu istih sa Crkvom, te o nastavnim programima i ispitima.

Pažnju autora privlači i pitanje kako žive intelektualci, jer i oni moraju zarađivati za život. Vremenom profesori postaju samo oni koji su materijalno ovisni o Crkvi. Opisan je i utjecaj crkvenih redova na univerzitetu, te njihovi sporovi sa svjetovnim kadrovima.

U posljednjem poglavlju Jacques Le Goff obrađuje transformaciju srednjovjekovnog intelektualca ka humanisti. Ističe da je na prijelazu iz XIV u XV stoljeće prekinut dotok siromašnih đaka, koji su bili, kako kaže, „kvasac fakulteta“. Intelektualci se prodaju, odlaze na dvorove vladara. Funkcija profesora postala je nasljedna, zbog čega se formira posebna kasta. Opisuje se i nastanak prvih nacionalnih univerziteta početkom XV stoljeća. Autor također ističe veliki skolastički problem: ravnotežu izme-

đu razuma i vjere. Kod ovih teoretičara nauka uzmiče pred kršćanskom pobožnošću. Izopačenu skolastiku na izdisaju odbacuju humanisti, što autor slikovito naziva „skleroza skolastike“. Zbog toga se intelektualci na kraju epohe okreću humanizmu.

Ovo djelo pruža niz činjenica o društvenom položaju i ulozi srednjovjekovnih intelektualaca, te njihov odnos prema osta-

lim društvenim slojevima na evropskom Zapadu. U knjizi *Intelektualci u srednjem vijeku* Jacques Le Goff obrađuje značajan broj kontroverznih tema vremena o kojem piše. Mnoge od tema koje autor obrađuje nisu ni do naših dana izgubile na aktualnosti, što knjizi daje dodatnu vrijednost ■

Adis Zilić

Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXXII, 2010, 236 str.

Orijentalni institut u Sarajevu je 2010. godine naučnoj i široj javnosti, u okviru trideset i drugog posebnog izdanja, objavio knjigu pod naslovom *Gazi Husrev-beg* autorice dr. Behije Zlatar, direktorice spomenute ustanove.

Ličnost Gazi Husrev-bega, bosanskog namjesnika, vojskovođe i velikog vakifa iz prve polovine 16. stoljeća, bila je predmetom istraživanja bosanskohercegovačke historiografije tokom dvadesetog stoljeća, posebno njegove prve polovine. U okviru tih istraživanja neki autori su pokušali sačiniti određene sinteze života i djela *Gazije*. Među njima treba spomenuti ime na Safveta-bega Bašagića (Mirza Safvet), Čire Truhelke, Mehmeda Spahe i Hamdije Kreševljakovića. Sličnom pokušaju, punih osamdeset godina od posljednjeg, pridružuje se i dr. Behija Zlatar riječima: „Ovaj rad je pokušaj da se na osnovu postojeće literature i bogate arhivske historijske građe napiše biografija Gazi Husrev-bega, ličnosti koja je svojim djelima obilježila vrijeme u kojem je živjela.“ (str. 8).

Knjiga sadrži Uvod (7-11) i šest glavnih poglavlja: Gazi Husrev-beg (Od Sereza do

Sarajeva) (11-67), Gazi Husrev-begov vakuf (67-119), Gazi Husrev-begov kompleks građevina (119-137), Hasovi Gazi Husrev-bega (137-147), Gazi Husrev-begov dvor i svita (147-161) i Sarajevo u vrijeme Gazi Husrev-bega (161-195). Od navedenih, drugo, treće i četvrto poglavlje sadrže i dodatna potpoglavlja. Na kraju su dati rezime (na bosanskom i engleskom), izvori i literatura, te indeks geografskih naziva i ličnih imena. Uz to, stranice knjige su dodatno obogaćene sa nekoliko faksimila korištene arhivske građe te fotografijama pojedinih vakufskih objekata, na čemu je trud vrijedan spomena uložila tehnička služba ovog izdanja. Knjiga je napisana na ukupno 236 stranica teksta.

U prvom poglavlju, između ostalog, čitamo o porijeklu i karijeri Gazi Husrev-bega, o njegovom namjesništvu u Bosni, zatim o vojnim pohodima i ulozi Gazi Husrev-bega u njima, o diplomatsko-političkim odnosima sa „suprotnim stranama“ te o zanimljivostima iz svakodnevnog života o kojima izvori, inače, najčešće šute kada je riječ o ranijim historijskim razdobljima kakvo je i 16. stoljeće. Autorica dr. Zlatar je,

vjerovatno, stavila tačku na pitanje godine prvog namjesništva Gazi Husrev-bega u Bosni, kao i na pitanje mjesta i datuma smrti ovog bosanskog valije.

U drugom poglavlju autorica dr. Zlatar veoma pregledno i dostupnim historijskim izvorima utemeljeno iznosi svu raskoš i veličinu Gazi Husrev-begova vakufa, koji se nalazio na šest područja Osmanskog carstva i to: u Serezu u Paša sandžaku (Grčka), zatim u Sarajevu, Tešnju, Jajcu, Ostrovici (Dalmacija-Hrvatska), i u Požegi (Hrvatska) (str. 67). O kakvom se vakufu radi možda najbolje ilustruju riječi jednog fermána upućenog u Sarajevo u drugoj polovini 16. stoljeća u kojem se navodi da "to nije vakuf kao ostali vakufi." (str. 67). Na kraju ovog dijela knjige čitamo o službenicima u Gazi Husrev-begovom vakufu, te o vakufu njegove žene Šahdidar.

Gazi Husrev-begovom kompleksu građevina poklonjeno je treće poglavlje knjige. U njemu se čitalac može upoznati sa kratkim, ali sadržajnim podacima o glavnim vakufskim objektima koje je *Gazija* dao sagraditi ili ostavio novac za njihovu gradnju u Sarajevu i van njega. Riječ je o džamiji, medresi, mesdžidu, mektebu, biblioteci, hanikahu, bezistanu, tašlihanu, imaretu, musafirhani, hamamu, sahat-kuli, muvekitihani, hanovima, vodovodu, dućanima, bolnici, karavan-saraju i velikom mostu. Nakon toga, u četvrtom poglavlju autorica dr. Zlatar, prvenstveno na osnovu podataka iz osmanskih katastarskih popisa – deftera, iznosi podatke o hasovima Gazi Husrev-bega. U tom smislu iznosi sljedeći zaključak: "Činjenica da je Gazi Husrev-begov has iznosio preko 800.000 akči pokazuje da su njegovi prihodi bili u rangu beglerbega... Ako se zna da je u XVI stoljeću prosječan prihod spahije sa timarom iznosio 3.000 akči, onda se može vidjeti kako su

Gazi Husrev-begovi prihodi bili ogromni." (str. 145-146).

U petom poglavlju, uprkos nedostatku izvora, autorica dr. Zlatar je vješto rekonstruisala sliku Gazi Husrev-begovog dvora i njegove svite tragajući za osnovnim osobnostima ceremonijala, susreta i odijevanja koje su bile trend među bosanskom elitom 16. stoljeća. Osim toga, autorica je pokušala identificirati najbliže saradnike i pratnju Gazi Husrev-bega.

U posljednjem, šestom, poglavlju knjige čitamo o doprinosu Gazi Husrev-bega izgradnji Sarajeva. Predstavljen je historijat pedeset sarajevskih mahala koje su postojale u trenutku *Gazijine* smrti. Nameće se zaključak da su, za razliku od bosanskih vladara iz 16. stoljeća, evidentnih graditelja, neki od kasnijih bosanskih vladara do najnovijeg doba najprije rušili da bi potom pristupili izgradnji. Osim toga, prikaz mahala je takav da današnji posjetilac (ali i žitelj) Sarajeva, čitajući podatke iz ove knjige, može zamisliti ovaj grad sasvim drukčijim od onog kakvim ga danas vidi. Autorica dr. Zlatar je zaključila da je "krajem XV i početkom XVI stoljeća Sarajevo imalo samo tri muslimanske mahale, Džemat kršćana i Džemat Dubrovčana, a u vrijeme Gazi Husrev-bega bilo je formirano preko pedeset mahala. Krajem XVI stoljeća grad je imao 91 muslimansku mahalau, dvije kršćanske i Džemat Jevreja." (str. 196). Osim toga, data je i kraća slika sarajevske čaršije, koja je doživjela "kulminaciju u svome razvoju sredinom XVI stoljeća, upravo u vrijeme kada je Gazi Husrev-beg završio izgradnju svojih zadužbina." (str. 192).

S obzirom na korištenu brojnu arhivsku građu različite provenijencije te iscrpno pregledanu postojeću literaturu, knjiga koja je pred nama nudi jedan sveobuhvatan, za historičara nužan pregled života i

djela ličnosti Gazi Husrev-bega, ali i vremena u kojem je on živio i djelovao. Ta činjenica igra značajnu ulogu u prevazilaženju bilo kakve vrste jednostranog promatranja bosanske historijske scene 16. stoljeća i ličnosti koje su je predstavljale, te shodno tome i odbacivanju nauci nepotrebne, ali realno postojeće glorifikacije, s jedne, i demonizacije s druge strane. Tome u prilogu idu npr. navedene historijske činjenice o značajnim vojnim uspjesima i širenju teritorije Osmanske države prema zapadu sve do rijeke Zrmanje i na sjeverozapadu do Banje Luke za vrijeme *Gazijinog* namjesništva u Bosni, ali, s druge strane, i činjenice o vojnim porazima Gazi Husrev-bega pod Klisom 1522, 1524, 1531. i 1532. godine, pod Zrinom 1540. godine i pod Jajcem 1525. godine, koji je bio i razlogom za njegovu smjenu s položaja bosanskog sandžak-bega. (str. 34).

Da je riječ o knjizi koja je oslobođena spomenutih devijacija u nauci, potvrđuje i primjer vakufa i vakufskih odnosa koji su dati u strogoj historijskoj realnosti. Tako će

se, recimo, današnji stanovnici Sarajeva, ali ne samo oni, koji Gazi Husrev-begov vakuf percipiraju u užem dijelu Bašaršije iznenaditi činjenicom da je spomenuti vakuf imao posjede, između ostalog, i u Lukavici, Butilama, Ljubini kod Semizovca i Crnoj Rijeci (svi kod Sarajeva). S druge strane, neki drugi će, možda, zastati pred činjenicom da je samo tri decenije nakon smrti *Gazije* iz Istanbula stigao ferman sarajevskom muftiji i kadiji (1573) o stanju u vakufu u kojem se kaže da su "vakufi džamije i imareta umrlog Husrev-bega u Sarajevu do kraja poremećeni." (str. 101).

Knjiga dr. Behije Zlatar vrijedno je djelo koje će osvježiti bosanskohercegovačku osmanistiku, dati doprinos izučavanju bosanskih historijskih ličnosti iz 16. stoljeća, ali i koristiti široj čitalačkoj publici u stjecanju jasnije slike o ličnosti Gazi Husrev-bega, zatim historiji Bosne 16. stoljeća i na koncu o historijskom razdoblju grada Sarajeva koje je, od iste autorice, nazvano *Zlatnim dobom* ■

Sedad Bešlija

Недељко Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*. Београд: Историјски институт, Посебна издања, књ. 57, 2009, 155 str.

Ideja za rad na pisanju knjige *Šest portreta pravoslavних mitropolita 1766-1891*, kako autor ističe, podstaknuta je djelom Dimitrija Obolenskog *Šest vizantijskih portreta*, u kojoj su date biografije značajnih ličnosti iz srednjovjekovnog perioda slavenskih naroda na koje su *...процесом христјанизације и културолошким утицајима, пресудно утицали православно хришћанство и*

Византијско царство. Ličnosti koje je prikazao Obolenski utjecale su na krštenje Slavena i učvršćivanje hrišćanstva među njima, ali i na stvaranje njihovog književnog jezika. Na drugoj strani, ličnosti koje su u fokusu interesa Radosavljevića su hronološki udaljene, ali djeluju u jednom izuzetno turbulentnom vremenu punom preokreta, buđenja nacionalnih pokreta, slabljenja moći Osmanskog carstva te uki-

danja Pečke patrijaršije i stvaranja nacionalnih pravoslavnih crkava.

Nakon ukidanja Pečke patrijaršije (1766) i Ohridske arhiepiskopije (1767) pravoslavni Slaveni bili su podređeni Vaseljenskoj patrijaršiji sa sjedištem u Istanbulu. Šest ličnosti čije su biografije date u ovoj knjizi pripadale su strukturi Vaseljenske patrijaršije, a djelovali su na prostorima neposredne osmanske vlasti. Njihovo porijeklo bilo je različito, bilo ih je i Slavena ali i Grka, uglavnom su završavali neku od odgojno-obrazovnih institucija Vaseljenske patrijaršije, te ih je većina prolazila sve duhovne činove. Vaseljenska patrijaršija, čiji su oni bili predstavnici među narodom, vodila je dosta složenu politiku pokušavajući očuvati mir i ustaljeni poredak, koji je podrazumijevao i lojalnost osmanskom sultanu. Takvu politiku slavenski narodi često nisu odobravali optužujući mitropolite za pasivnost i protivljenje oslobodilačkim pokretima. Ako se u obzir uzme i činjenica izraslih antagonizama između domaćeg slavenskog stanovništva i dominirajućeg grčkog sveštenstva u Vaseljenskoj patrijaršiji, dobija se jasnija slika komplikovanosti odnosa u tadašnjim crkvenim prilikama. U takvim uvjetima rad mitropolita nije rezultirao velikim uspjesima kao što je to bilo moguće u srednjem vijeku, ali ipak najveće dostignuće Pravoslavne crkve na ovim prostorima *...било је очување православне вере и бројности њених припадника, све док се Османско царство није повукло са Балкана.*

U ovoj knjizi date su biografije mitropolita sarajevskog (dabrobosanskog) Serafima, mitropolita užičko-valjevskog Joakima, mitropolita beogradskog Leontija Lambrovića, mitropolita užičko-valjevskog Gerasima Domina, mitropolita niškog Viktora Čolakova i mitropolita zvorničkog

Dionisija Ilijevića. Biografije su date hronološkim redoslijedom, počevši od ukidanja Pečke patrijaršije 1766. godine, do odlaska sa čela Zvorničke mitropolije Dionisija II Ilijevića 1891. godine.

Neke od ovih biografija već su objavljivane (biografije mitropolita srajevskog Serafima i beogradskog Leontija Lambrovića), ali ih je autor dopunio novim saznanjima na osnovu novootkrivenih izvora. Neke biografije rađene su, gotovo isključivo, na osnovu izvornog materijala, što im daje dodatnu vrijednost. Svaka biografija čini zasebnu cjelinu i može biti posmatrana odvojeno, ali zajedno daju jednu jasniju sliku cjelokupnih odnosa na ovim prostorima u zadatim vremenskim okvirima. Treba imati u vidu da su spomenute ličnosti nosile titulu mitropolita što ne znači da su se nalazili na čelu autonomnih crkava. Mitropolije kojima su upravljali bile su obične eparhije, koje se u strukturi Vaseljenske patrijaršije ni po čemu nisu izdvajale od ostalih. Praksa Vaseljenske patrijaršije bila je da skoro svi episkopi budu u zvanju mitropolita, dok su eparhije u rangu mitropolija bile podijeljene u više klasa. Njihov položaj se nikako ne može poistovjetiti sa položajem npr. karlovačkih mitropolita, poglavara samostalne Karlovačke mitropolije, koja je imala vlastitu eparhijsku strukturu i sabor arhijereja, ili sa srpskim mitropolitima koji su bili na čelu autonomne Pravoslavne crkve u Kneževini Srbiji. Upravo zbog toga u knjizi se riječ *mitropolija* i *eparhija* (*episkopija*) koriste naizmjenično kao sinonimi.

Dabrobosanska mitropolija je za vrijeme osmanske vlasti bila jedna od najznačajnijih i najuglednijih eparhija. U trenutku ukidanja Pečke patrijaršije na čelu Dabrobosanske mitropolije nalazio se mitropolit Serafim (str. 15-25). Na osnovu jedne bujruklje od 24. maja 1766. godine sačuvane

u Rilskom manastiru Radosavljević je utvrdio tačan datum dolaska Serafima na mjesto dabrobosanskog mitropolita. Jedan od potpisnika zahtjeva za ukidanje Pečke patrijaršije bio je i dabrobosanski mitropolit Serafim, koji je na čelu ove mitropolije, prema fragmentarnim podacima, ostao deset godina. S obzirom da je bio potpisnik zahtjeva za ukidanje Pečke patrijaršije, kasnija historiografija optuživala ga je kao fanariotskog Grka, iako je sasvim pouzdano utvrđeno da je bio slavenskog porijekla (Bugar), dok je netačna pretpostavka o njegovom srpskom porijeklu. Iz dostupnih izvora vidimo da je mitropolit Serafim svoju dužnost obavljao časno te da nije dolazio u sukob sa ostalim sveštenstvom u svojoj mitropoliji niti sa sarajevskom crkvenom opštinom, koja je bila najmoćnija na cjelokupnom slavenskom prostoru. Sa pozicije dabrobosanskog mitropolita Serafim se, zbog starosti, najvjerovatnije povukao u Manastir Rilu. Umro je 1800. godine, a sahranjen je u Rilskom manastiru.

Nakon ukidanja Pečke patrijaršije prvi užičko-valjevski mitropolit, koga je na to mjesto postavila Vaseljenska patrijaršija, bio je Joakim (str. 27-47). O njegovom životu prije izbora za užičko-valjevskog mitropolita ne zna se mnogo. Iste godine kada je postao užičko-valjevski mitropolit, obnovljena je Zvornička mitropolija, koja je dobila svoga arhijereja, mitropolita Grigorija, porijeklom Grka. Joakim je morao premjestiti sjedište mitropolije nakon što je Valjevo stradalo tokom habsburško-osmanskog rata (1788-1791). Novo sjedište mitropolije nalazilo se u Šapcu. Posljednji put u izvorima je potvrđen kao užičko-valjevski mitropolit 6. (17) juna 1793. Već 21. januara (1. februar) 1794. godine rukopoloženje vrši novi mitropolit, što znači da u tom međuperiodu treba tražiti vrijeme

smrti mitropolita Joakima.

Mitropolit Leontije Lambrović (str. 47-65) bio je prvo beogradski mitropolit, a zatim *mitropolit cele Srbije*. S obzirom da je djelovao u dosta burnim vremenima izbijanja Prvog srpskog ustanka, njegova biografija kod dosadašnjih historiografa prepuna je suprotnosti i nedorečenosti, a ličnost Leontija Lambrovića predstavljena je, uglavnom, negativno. U vrijeme ustanka (1804-1813) mitropolit se aktivno angažovao u zbivanjima od značaja za politiku. Takvo postupanje često je tumačeno jednostrano, kao samoinicijativno djelovanje, što ne odgovara stvarnom stanju kakvo nude izvori. U okviru širih nastojanja Vaseljenske patrijaršije za postizanje mira u pregovore je bio uključen i mitropolit Leontije. Takve aktivnosi dovest će do sukoba mitropolita i ustaničkih vođa koji će se završiti emigracijom mitropolita Leontija u Rusiju 1809. godine. Drugi povratak iz emigracije Leontije će dočekati tek 1811. godine. Nakon sloma ustanka, kao i većina ustaničkih vođa, mitropolit Leontije se sklonio u Habsburšku monarhiju, a na njegovo mjesto imenovan je novi mitropolit. Umro je 1822. godine u Kišnjevju.

Nakon ubistva Melentija Nikšića, po nalogu Miloša Obrenovića, na mjesto mitropolita Užičko-valjevske mitropolije dolazi Gerasim Domin (str. 65-87), krajem 1816. godine ili početkom 1817. Gerasim Domin se nastanio u Šapcu, gdje je vladličanski konak premjestio spominjani mitropolit Joakim. U nekoliko navrata dolazio je u sukob sa Milošem (1818. te 1823). Poslije 1823. godine mitropolit Gerasim je u potpunosti uredio svoje odnose sa knezom Milošem, čiju je bezrezervnu podršku uživao. Osnivanjem Kneževine Srbije 1830. godine predviđeno je i stvaranje autonomne srpske crkve, a do tada je trebalo ostati posto-

jeće administrativno uređenje. Knez Miloš je računao na pomoć mitropolita Gerasima tokom budućeg uređenja crkvenih prilika, ali je Gerasim to odbio jer je već od Vaseljenske patrijaršije bio raspoređen na novu dužnost. Umro je u Istanbulu 1836. godine.

Niški mitropolit Viktor Čolakov (str. 87-105) porijeklom je bio Slaven (Bugar), a obrazovao se na Svetoj Gori u duhu vaseljenskog pravoslavlja. U zrelim godinama postao je niški mitropolit Bugarske egzarhije. Šizmu između Vaseljenske patrijaršije i Bugarske egzarhije, do koje je došlo 1872. godine, nije odobravao. Nakon proširenja Srbije na jug i pripajanja Niša taj prostor ušao je u sastav Srpske mitropolije, kojoj je Vaseljenska patrijaršija dodijelila autokefalnost u okviru novih državnih granica 1879. godine. Tako je i mitropolit Viktor Čolakov ostvario povratak u kanonski poredak ostavši na čelu Niške mitropolije, a istovremeno, postao je po funkciji član Sabora arhijereja Srpske mitropolije. Kao niški episkop, podržao je mitropolita Srpske mitropolije Mihaila u odbrani crkvene autonomije od pokušaja državnih struktura da je stave pod svoju kontrolu. Zbog toga je 1883. godine uklonjen sa čela Niške eparhije. Umro je u Beogradu 1888. godine, a sahranjen je u Crkvi svetog Marka.

Dionisije II Ilijev(ić) (str. 87-105) porijeklom je bio Slaven, a na mjesto zvorničkog mitropolita dolazi poslije smrti mitropolita Dionisija I 1866. godine. Nakon smrti sarajevskog mitropolita Ignjatija II 1868. godine Vaseljenska patrijaršija odlučila se na upražnjeno mjesto imenovati Dionisija Ilijevića. Ubrzo je došao u sukob sa sarajevskom crkvenom opštinom, koja je tražila njegovu smjenu. O složenosti uzroka sukoba govori i činjenica da su vjernici iz Zvorničke mitropolije tražili njegov povratak, što će se i desiti 1872. godine. U vrijeme

ustanka 1875. godine kao i sarajevski mitropolit Antim proklamacijom je pozivao narod da sačuvaju mir i ne podliježu anti-državnoj propagandi. Nakon okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. godine i crkvena uprava se našla u svojevrsnom provizoriju. Bilo je nekoliko prijedloga kako da se riješi novonastala situacija, a na kraju je Vaseljenska patrijaršija zaključila Konkordat sa Austro-Ugarskom 28. marta 1880. godine, po kome je država preuzela pravo imenovanja episkopa. U novim okvirima svoje djelovanje nastavio je i mitropolit Dionisije Ilijević. Iako nije ulazio u konfrontaciju sa državnim vlastima, ove ga nisu smatrale čovjekom od povjerenja. Sa pozicije zvorničkog mitropolita uklonjen je 1891. godine.

Period od ukidanja Pečke patrijaršije 1766. i Ohridske arhiepiskopije 1767. pa do Berlinskog kongresa 1878. izuzetno je značajan u novijoj historiji pravoslavne crkve na Balkanu. U ovom periodu Vaseljenska patrijaršija objedinila je duhovnu vlast nad svim pravoslavicima u Osmanskom carstvu i tako će ostati sve do druge polovine 19. stoljeća kada se javlja niz nacionalnih pokreta balkanskih naroda. Promjene političkih prilika odražavale su se i na promjene u administrativnoj podjeli pravoslavne crkve gdje je Vaseljenska patrijaršija bila sklona kompromisima nadajući se očuvanju duhovnog jedinstva. Pored crkvenih poslova, koji su im bili primarni, svi mitropoliti imali su i svjetovnu dimenziju djelovanja. U odnosu na ranija vremena nisu se upuštali u avanturističke poduhvate usmjerene protiv države, više nastojeći očuvati mir i živote vjernika. No, to ne znači da su ostali sasvim izvan niza burnih političkih događaja. Za svih šest ličnosti karakteristično je da su saznanja o njima u balkanskim historiografijama *...недовољна и несразмерна*

значају њихове делатности, па је намера писања њихових биографија била како да се њихов живот боље осветли, тако и да се неки од присутних стереотипа коначно разреше. U ovom pogledu djelo Nedeljka Radosavljevića značajan je doprinos poznavanju crkvenih, ali i svih drugih prilika. Pisano na osnovu primarnih historijskih izvora i referentne literature, knjiga predstavlja korak naprijed u dosadašnjoj historiografiji koja je razmatrala ova pitanja. Jednostavan i zanimljiv stil, kritički pristup, te korišteni naučni aparat daju mu dodatnu vrijednost. Pored sve vrijednosti djela ne možemo a da ne istaknemo nekoliko primjedbi. Kada, usputno, razmatra pitanje islamizacije hrišćana pod osmanskom vlašću, autor ne pravi iskorak u objašnjavanju tog procesa. Iako to i nije bila primarna tema, to ne opravdava prihvatanje postavki koje su, u dobrom dijelu historiografije, prevaziđene. Tako Radosavljević osnovni uzrok islamizacije u ovom periodu vidi u zakonskoj diskriminaciji hrišćanskog stanovništva, ograničavanju vjerskih sloboda te bezakonju osmanskih

lokalnih vlasti. Ista primjedba se odnosi i na pitanje općeg položaja hrišćanskog stanovništva u okviru Osmanskog carstva. U ovom smislu primjedba se može staviti i na upotrebu pridjeva *srpski* u datom vremenskom periodu, a koji će na određenim prostorima, prije svega u Bosni i Hercegovini, kod pravoslavaca postati prihvaćen znatno kasnije. Iako se autor nije bavio razmatranjem širih tokova i historijskih kretanja, dajući nam iscrpne biografije, ovo djelo doprinosi boljem sagledavanju uvijek aktuelnih tema kao što su odnosi pravoslavne crkve i Osmanskog carstva, pravoslavne crkve i nacionalnih država u formiranju, pravoslavne crkve i drugih vjerskih zajednica na Balkanu ili, pak, odnos između pravoslavne crkve i samih vjernika. U tom smislu, djelo Nedeljka Radosavljevića *Шест портрета православних митрополита 1766-1891* vrijedno je pažnje ne samo struke nego i šire čitalačke publike ■

Nedžad Novalić

Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878 – 1914*; Oxford University Press, Oxford, 2007, 346 str.

Politička svijest druge polovine 19. stoljeća bila je na takvom razvojnom nivou da su jednoj od velikih sila tog vremena Austro-Ugarskoj već bili potrebni valjani razlozi za tako krupan diplomatski korak kao što je okupacija Bosne i Hercegovine. Ministar vanjskih poslova Andrassy u svojim prijepiskama sa predstavnicima ostalih sila silno se trudio da istakne niz strateških,

socijalnih i vojnih razloga, dok jedan od vođa hrvatskog narodnog preporoda Miho Klaić ističe da je civilizirajuća misija Monarhije i jedini valjan razlog za tu akciju. Upravo ovom "civilizirajućom misijom" Austro-Ugarske monarhije, te svim problemima na koje je naišla u Bosni bavi se autor ove knjige. Robin Okey je britanski historičar, danas u mirovini i honorarni profesor

na Warwick univerzitetu (Derby, Engleska), gdje predaje historiju Istočno-centralne Evrope 1780-1918. i historiju Čehoslovačke i Poljske 1939-1948. baziranu na izvornim dokumentima iz tog perioda. Ljubaznošću prof. Okeya, u mogućnosti smo da predstavimo i njegovu nešto širu biografiju. Autor je djela: *Eastern Europe, 1740-1985: Feudalism to Communism* (1987); *The Habsburg Monarchy, c. 1765-1918: From Enlightenment to Eclipse* (2002) i *The Demise of Communist East Europe: 1989 in Context* (2004). No, njegovo glavno polje istraživanja oduvijek su bili odnosi Habsburške monarhije i Južnih Slavena, prvenstveno u kulturno/nacionalnom aspektu. Trenutno istražuje za rad o islamu i bosanskom kulturnom identitetu pod Austro-Ugarskom, zatim za rad o usporedbi nacionalnog razvoja Slovenije i Walesa, a u pripremi je i djelo o pokretu u osnovnom obrazovanju u Vojvodini, Hrvatskoj i Dalmaciji bazirano na usporedbi udžbenika korištenih u tim područjima sa bosanskim *Školskim vjesnikom*. Struktura knjige sastoji se od uvoda, jedanaest poglavlja, zaključka, te spiska skraćena, mapa, bibliografskih jedinica i indeksa. U pogledu sadržaja na makro i na mikroplanu, autor se prvenstveno bavi odnosima triju bosanskih nacionalnosti na nivou: a) jednih prema drugim i b) prema novoj vlasti. Ovakav partikularan pristup možda donekle zapostavlja sveukupnu sliku bosanskohercegovačke realnosti pod Monarhijom, ali ujedno predstavlja i detaljnu priču o tri bosanska naroda, koji "jedan drugom sličice kao odraz u ogledalu".

Uvodom autor ističe glavnu temu knjige – samoproglashenu "kulturnu misiju" Austro-Ugarske u Bosni i odgovor njenih stanovnika, te pokušava saopćiti kako pretpostavke tako i posljedice te misije. Interesantno je i zapažanje autora da je

konačna posljedica ove civilizirajuće misije i odgovorna za onaj djelić spoznaje obrazovanih ljudi Zapada o Bosni, a to je Sarajevski atentat, neposredni povod Prvom svjetskom ratu.

Prvo poglavlje *Background to a Mission: Pre-Austrian Bosnia and the Powers* (1-25) predstavlja glavne aktere budućih dešavanja, tri bosanske nacije, te odnos Bosne i velikih sila. Opisujući porijeklo i historijsko iskustvo bosanskih muslimana, autor analizira bosansku prošlost od najstarijih vremena, te smatra pogrešnim povezivati muslimane samo sa osmanskom zaostavštinom, već da su u stvaranju njihove svijesti, a time i jakog konzervatizma prema novoj vlasti, imali utjecaja i slavensko okruženje, srednjovjekovno porijeklo, tradicionalna herojska poezija i drugi kulturološki elementi. Kod pravoslavnog stanovništva autor ističe vlaško porijeklo, njihov loš položaj kao zavisnih kmetova, jako izraženu nepismenost i zaostalost, ali i jak nacionalni pokret rođen u urbanom, prvenstveno trgovačkom sloju koji će do 70-ih godina 19. stoljeća prikupiti veliko samopouzdanje, početi će se osjećati "Evropljanima", a time superiornijim prema azijskim "Turcima". Iako je termin Srbin postojao i ranije u Bosni, autor smatra da on tek sada postaje instrument nove svjesnosti, koja se ponajprije ogleda u otvaranju velikog broja novih škola. Bosanske katolike autor locira u zapadnoj Hercegovini te jugozapadnoj i srednjoj Bosni. Ističe nedostatak njihove urbane elite, te da su se većina identificirali kao "Latini". Najkarakterističnijim momentom iz života bosanskih katolika smatra dominaciju franjevačkog reda, no i tu vidi kontroverze – političke ambicije mladih franjevaca te zaoštrene odnose između franjevaca u Bosni i onih u Hercegovini.

Sam model "misije civilizovanja" sa so-

bom je nosio i određene obaveze koje su bile ekonomske (javni radovi na izgradnji puteva, navodnjavanja, isušivanja) i kulturne prirode (svjesnost vjerske ravnopravnosti i jednakosti pred sudom, u čemu se mogu nazrijeti počeci evropskog koncepta građanstva, te otvaranje evropskih škola). Ovakva misija se bazira na jakoj i prestižnoj administraciji koja će kreirati tzv. "demonstrativni efekt" u korist vesternizacije. No, nova vlast je vrlo sporo startala. To je u knjizi objašnjeno precjenjivanjem efikasnosti zapadnjačkog načina vladanja u uvjetima kompleksnog odgovora domicilnog stanovništva. Okupacija je neizbježno zarezala u tkivo četiri stoljeća dugih mirijskih odnosa i kulturna razlika između okupatora i okupiranih, naročito muslimana, bila je ogromna. Ova pitanja se naročito razmatraju u drugom poglavlju *Stuttering into Gear* (26-54). Autor elaborira dva glavna zadatka austro-ugarske misije u Bosni: demonstracija koristi od zapadnjačkog progressa i potreba dokazivanja superiornosti multinacionalne ideje Habsburgovaca kao sredstva progressa nad etničkim nacionalizmom.

Kalajeva era je najznačajnija za civilizirajuću misiju, te predstavlja centralni dio knjige. Njoj je posvećeno slijedećih pet poglavlja: *The Nature of the Kallay Regime* (55-73), *Kallay and the Serbs* (74-91), *Kallay and the Muslims* (92-108), *Kallay and the Croats* (109-122) i *The Crisis of the Kallay Regime* (123-143). Autor se u prikazivanju Kalajevog rada naročito oslanja na psihološki profil ovog čuvenog funkcionera, te u tom svjetlu oslikava kako njegove akcije iz mladosti tako i politiku nakon imenovanja za ministra zajedničkih finansija Monarhije. Samo ćemo se kratko dotaći reakcije historiografije na njegovo djelovanje, naročito intenzivne napade srpskih naučnika

za koje Okey nalazi dva glavna razloga. Prvi od razloga je navodni osjećaj diskriminacije koji je proizašao "iz Kalajevog izmišljanja bosanske nacije kako bi negirao srpsku prirodu Bosne", a drugi je da se time konfrontirao sa vlastitim naučnim radom iz mladosti kojim je upravo tu prirodu prepoznao. Razloge toj promjeni autor nalazi u samim odnosima Austrije i Ugarske. Vrijeme pisanja "Historije Srba" poklapa se sa vremenom oštih odnosa u Habsburškoj monarhiji, kada Ugarskoj odgovara naglašavanje nacionalnih posebnosti kao cilja poboljšanja položaja vlastite nacije, dok se kasnije taj položaj popravlja, pa i Ugarska, a time i njen vjerni službenik Kallay, teži da što više negira nacionalne posebnosti manjina u Monarhiji, posebno Slavena. Autor zaključuje da je zbog Kalajevih sklonosti i ranijeg rada bilo za očekivati da će kulturni faktori igrati glavnu ulogu u njegovoj strategiji. Tako, upravo u Kalajevo vrijeme, "civilizirajuća misija" Dvojne monarhije dostiže svoj vrhunac. Ona se može sagledati kroz njegovu ekonomsku i školsku politiku. Ekonomski progres je bio veoma značajan u toj strategiji, i smatrano je da tek nakon njega mogu doći i političke reforme. U to vrijeme započinje desetogodišnji program izgradnje željeznica, a ustanovljava se i infrastruktura u kojoj se otvaraju rudnici uglja i željeza, modernizuje se drvna industrija, te se pokreću i neke nove grane industrije. Smatrao je ključnim da nova vlast impresionira svoje podanike, a to neće postići otvaranjem velikog broja novih škola, nego podizanjem kvalitete nastave u njima. Ovim akcijama Kalajev režim bi ostvario svoj glavni cilj – političku stabilnost, tj. blokiranje svih političkih i konfesionalnih težnji bosanskih naroda do momenta kada će ekonomsko-obrazovna transformacija u Bosnu uvesti nove sociokulturne uvjete

i realniju političku strukturu. No, ova politika je umnogome zavisila od reakcije upravo tog bosanskog stanovništva. Muslimani su sve vrijeme imali ključnu ulogu u provedbi Kalajevе strategije. Smatrao ih je najpogodnijim elementom, koji će se najbliže identifikovati sa idejom univerzalne bošnjačke nacije. Što se tiče katoličkog stanovništva, Kalaj ih je oduvijek namjeravao promovirati u "najobrazovaniju i najmoćniju zajednicu", ali realnost njihove malobrojnosti nije bila dobra baza za provedbu nove politike. Kalaj je, također, od početka znao da će najviše problema imati sa srpskom zajednicom, pa je i njegova politika prema njoj najkontroverznija. Taj odnos autor zanimljivo opisuje kroz relacije vlasti sa srpskim zajednicama u Mostaru i Gacku, zatim sa mitropolitima Savom Kosanovićem i Đorđem Nikolajevićem, te autonomnim pokretom u cijelosti.

Nakon Kalaja odnos prema "civilizirajućoj misiji" dobija drugačiju konotaciju. Režim Istvana Buriana autor dijeli u dvije faze opisane u poglavljima *Towards Constitutionalism, 1903-10: Divergent Visoins* (144-175) i *A Public Reckoning: Cultural Policy in the Bosnian Diet* (176-192). Kao najznačajniji proces identifikovan je odmak austro-ugarske politike od kulturne, tj. civilizirajuće misije ka čisto političkim akcijama. Ovu novu dimenziju prisustva Monarhije u Bosni dovodi u izravan kontekst sa dešavanjima u okolnim zemljama koja utječu da crkvena i školska pitanja, koja su dominirala u Kalajevu vrijeme, budu potisnuta u drugi plan i zamijenjena akcijama za učvršćivanje austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Zaokupljen političkim pitanjima, Burian kulturnu agendu prebacuje na Thallóczya, čiji izvještaj iz jeseni 1904. godine postaje osnovni izvor za postkalajevsku ideologiju. Preporučio je znatno strožiju

kontrolu izbora, obuke i nadzora nad učiteljima, zatim ograničavanje broja primljenih učenika u srednje škole, veću regulaciju školskih programa i udžbenika, pa čak i celibat za žene-učiteljice. Ovi Thallóczyevi prijedlozi su oštro dočekani, naročito kod vođstva srpskog pokreta, ranije donekle zadovoljenog po završetku borbe za autonomiju. Inače, autor najveći diskontinuitet Burianovog režima sa Kalajevim mjerama vidi upravo u odnosu prema trima nacionalnostima, naročito prema Srbima. Tu činjenicu ponovo obrazlaže preovlađujućim stavovima samog Buriana, tj. njegovoj vjeri u evolutivni razvoj društvene svijesti, zbog čega se on nije mnogo miješao u razvoj političkih organa. Kao i Kalaj, i Burian je Srbe smatrao najopasnijima za režim, no pronašao je suštinski drugačije rješenje – budući da su relativno većinski i politički najbitniji dio stanovništva, namjerio im je i veće mogućnosti za učestvovanje u rješavanju javnih pitanja. Kod odnosa prema muslimanima, dolazi do oštrog odmaka od Kalaja. Preovladavalo je mišljenje da su se oni pokazali "nesposobnim za razvoj" i nepogodnim za nosioce naprednih ideja. Svakako, tom je stavu doprinijelo i obnavljanje muslimanskog autonomnog pokreta, te prijedlozi reforme Islamske vjerske zajednice koji su dolazili od Džemaludina Čauševića, za kojeg autor smatra da je bio najviše pod utjecajem islamskog modernizma Muhammeda Abduhua i časopisa *El Menar*. Hrvata je i dalje bilo premalo da bi bili oslonac, a autor opravdano smatra da je oprezan odnos prema njima proizlazio i iz činjenice da je Burian bio protestant. Drugi dio Burianovog doba autor opisuje kao ulazak u "ustavnu eru" i upravo Buriana prepoznaje kao pravog arhitekta aneksije Bosne, što povezuje sa njemu omiljenim interpretacijama zakona socijalne evolu-

cije. Sav proces oko aneksije te donošenja prvog Ustava za Bosnu i Hercegovinu, ipak nije u potpunosti zadovoljio Buriana. Smatrao je da je Ustav bio maksimalno što se moglo dobiti u to vrijeme, ali i da će se Bosanci osjećati diskriminiranim, sve dotle dok budu samo građani Bosne i Hercegovine. Tu autor prepoznaje Burianovu vjernost ugarskim idejama, tj. težnju izravnog pripajanja Bosne Ugarskoj, kao i dosta zaostrenu situaciju između dva glava centra Monarhije. Posljednja dva poglavlja su: *An Unofficial Reckoning: The Student Movement (193-216)* i *On the Eve of War: A Balance Sheet (217-250)*.

Ako se u pristupu autora mogu pronaći određene zamjerke, u smislu zanemarivanja općih političkih procesa ili agrarnog pitanja, ipak treba imati u vidu da se ova knjiga prije svega bavi posebnom vrstom ideološke kampanje koju je provodila nova vlast u Bosni i da je taj proces, nazvan "civilizirajućom misijom", uistinu opširno istražen. Ispravno je uočeno i to da ne treba konačni iskaz ove misije tražiti u atentatu iz 1914. godine, već u pojavi bosanske inteligencije, koja se ogleda u likovima Safvet-bega Bašagića, Tugomira Alapovića i Vladimira Ćorovića, koji su izravni

produkti misije. Kroz knjigu se može jasno pratiti i razvoj nacionalne svijesti, preko Kalajevog propalog "panbošnjačkog" projekta do nesigurnosti muslimanske komponente u svoju nacionalnu pripadnost. Obuhvatanje sve tri bosanske nacionalnosti jedinstvenim nazivom "Bosnians", što se često sreće u knjizi, ne treba pripisivati autorovom nepoznavanju komplikovanih nacionalnih odnosa, već prije svega tipičnom engleskom pragmatizmu. Bio je to pokušaj predstavljanja duha vremena s kraja dugog 19. stoljeća, vremena jakog širenja eurocentrične svijesti, vremena koje će tragično završiti 1914-1918. Autorovo shvatanje bosanskog društva je na visokoj razini, neopterećeno vlastitim shvatanjem nacije i civilizacijskih vrijednosti, što mu je i osiguralo objektivan pogled na bosansku stvarnost, a njegov nepristrasan odnos prema pozitivnim i negativnim stranama austro-ugarske misije doprinosi značaju ove knjige. Djelo Robina Okeya predstavlja interesantan rad na dosta neistraženoj temi i samim time vrijedan doprinos istraživanju austro-ugarskog perioda historije Bosne i Hercegovine ■

Dženan Dautović

*Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini, knj. 1 (1929–1931)
i knj. 2 (1932–1935).*

Edicija: Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), n. s. I (X) (ur. dr. Andrej Rodinis).

Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2009. i 2010, 486 + 754 str.*

Naš prikaz publikacije *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini, knj. 1 (1929–1931) i knj. 2 (1932–1935)* redaktora dr. Andreja Rodinisa ograničen je na pitanje metodološkog pristupa arheografskoj obradi odabranih dokumenata i kritičke analize njihove izvorne vrijednosti. U Predgovoru priređivač na pregledan način budućim korisnicima zbornika daje neophodna obavještenja i objašnjenja o upravnoj podjeli Kraljevine Jugoslavije na banovine nakon zavođenja režima monarhodiktature 6. januara 1929. godine, organizaciji i radu Kraljevske banske uprave Drinske banovine, pod čijom se nadležnošću nalazilo 16 bosanskih, 21 srbijanskih i zakratko 2 slavonska (hrvatska) sreza, arheografskoj obradi dokumenata i njihovim osnovnim karakteristikama. U knjigama su dokumenta označena rednim brojevima od 1. do 28, dok ih stvarno ima 48. Do razlike je došlo iz razloga što je autor opravdano u tromjesečne izvještaje za period 1932–1935. uvrstio 20 mjesečnih izvještaja radi kompletiranja izvornog materijala. Redaktor, i pored velikog truda, nije uspio ući u trag 15 izvještaja za 1930–1935. godinu. Otuda osjetne praznine u knjigama.

Objavljeni jednomjesečni, dvomjesečni i tromjesečni izvještaji Kraljevske banske

uprave Drinske banovine, naslovljeni Kabinetu Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, govore ponaosob o stanju javne bezbjednosti, političkoj situaciji, zdravstvenim prilikama i razvijenosti zdravstvene službe, poljoprivredi, industriji, zanatstvu, trgovini, turizmu, saobraćaju, građevinskim radovima, bankarstvu, elementarnim nepogodama, socijalnim prilikama, školstvu, narodnom prosvjećivanju i prosvjetnim, kulturnim, sportskim, humanitarnim i nacionalnim društvima i ustanovama na području Drinske banovine. Prikazi opštih prilika raščlanjeni su na srezove i grad Sarajevo. Kumulativni izvještaji Kraljevske banske uprave Drinske banovine rađeni su, kako nas upoznaje redaktor, na osnovu izvještaja područnih sreskih načelstava, Drinskog žandarmerijskog korpusa, pojedinih žandarmerijskih četa, Uprave policije u Sarajevu, poneke policijske službe iz unutrašnjosti i ličnih zapažanja bana. Kod 24 mjesečna izvještaja analiza se odnosi isključivo na političku situaciju, koja je najviše zaokupljala pažnju nadležnih organa državne vlasti. Iz istih razloga neka predočena dokumenta sadrže veoma oskudne podatke o duhovnom, kulturnom, socijalnom, zdravstvenom i privrednom životu. Bezmalobližno su svi izvje-

* Kratka verzija prikaza pročitana je prilikom promocije naslovljenih knjiga na svečanoj akademiji povodom Dana Arhiva Bosne i Hercegovine 12. decembra 2010. godine.

štaji pisani ekavicom i ćirilničnim pismom na pisačoj mašini, a poneki rukopisom. Mjestimice se nailazi na primjere miješanja ekavice i ijekavice i to u slučajevima kada se svjesno poštuje integritet osobnosti govora javnih ličnosti i teksta koji se citira u dokumentima. Arheografska obrada dokumenata objavljenih u ovim knjigama rađena je po sljedećim načelima:

1. hronološko ređanje dokumenata po datumima njihovog nastanka;
2. naznaka rednog broja dokumenta iznad zaglavlja;
3. redaktorska oznaka u zaglavlju krupnim slovima mjeseca i godine na koji se odnosi izvještaj i nepotpuna signatura;
4. očuvanje integralnog teksta originala, uz izostavljanje zaglavlja, uobičajenih izraza odanosti na početku i konvencionalnih pozdrava na kraju izvještaja;
5. očuvanje izvornog narječja, stila i ortografije teksta originala, uz male izuzetke;
6. štampanje zbornika latinicom;
7. ujednačavanje upotrebe početnog velikog i malog slova jedino kod imena naroda i stranih jezika i naziva funkcija, sreskih načelstava, opština i banovina, u čemu se nije bilo dosljedno;
8. u integralnom tekstu označavanje sa tri tačke u uglastim zgradama nečitljivog i oštećenog dijela teksta;
9. izvjesne dopune u integralnom tekstu izvornika skraćenih riječi, stavljanjem dopuna u uglaste zgrade;
10. ujednačavanje pisanja brojeva;
11. razrješavanje samo rijetko korišćenih skraćenica i to ispod integralnog teksta;
12. dešifrovanje pseudonima ličnosti;

13. napomene sadrže "samo važnija pojašnjenja, najčešće izvorno napisana imena manje poznatih mjesta", lična imena i nazive "nekih ulica u Sarajevu";

14. snabdjevenost knjiga registrima ličnih imena i geografskih naziva.

U Predgovoru redaktor daje objašnjenje zašto nisu razriješene sve skraćenice. Također je smatrao suvišnim da u zaglavlju daje regesta dokumenata sa naznakom adresanta, adresata, mjesta adresanta i adresata, datum nastanka, kratkim sadržajem i punom signaturom izvora. Takav postupak se obrazlaže činjenicama da su svi izvještaji provenijencije Kraljevske banske uprave Drinske banovine adresirani Kabinetu Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije i da su povjerljivog karaktera i pripadaju arhivskom fondu Kraljevske banske uprave Drinske banovine, pohranjenom u Arhivu Bosne i Hercegovine.

Bilo je razloga da predmetni zbornici dokumenata budu naslovljeni sa *Izvještaji o opštoj i političkoj situaciji u Drinskoj banovini*, kakav je, inače, naziv originala. Solidna arheografska obrada izvora i iscrpnost naučno-stručnog aparata od velike su koristi za istraživače. Pravilo je da se u publikacijama izvorne građe daju u zaglavlju dokumenata redaktorska regesta sa oznakom adresanta, adresata, mjesta adresanta i adresata, kratkim sadržajem i datumom nastanka spisa. Taj princip valjalo je primijeniti i u ovim zbornicima. Knjige bi, nema spora, dobile na kompletnosti i kvalitetu da su u njima našla primjenu i sljedeća načela:

Puna signatura, naznaka vrste dokumenta (original, kopija, koncept, prepis), vrsta pisma i tehnika pisanja (pisača mašina, rukopis tintom ili olovkom).

Saobraženje teksta originala savremenom pravopisu hrvatskog, srpskog i bosanskog jezika u pogledu pisanja početnog velikog i malog slova, od kojih nepravilnosti vrve objavljeni izvještaji.

Očuvanje pisma kojim su pisani izvještaji. Od toga pravila je odstupljeno. Sva dokumenta objavljena u knjigama su štampana latinicom, mada su originali, uglavnom, pisani ćirilicom. Vjerovatno je tako postupljeno da bi se smanjili štamparski troškovi.

Razrješenje skraćenica kod naziva političkih stranaka, kulturnih, prosvjetnih, sportskih, humanitarnih i nacionalnih društava, vjerskih institucija, mjesta, država i zadruga, ličnih imena i drugih riječi. Taj princip treba dosljedno provesti u cijelom tekstu. Bez osnova se uvriježilo shvaćanje da se opštepoznate skraćenice izuzimaju od postupka dešifrovanja i da je dovoljno dešifrovati skraćenice samo prvi put kada se sa njima susretnemo u tekstu. Jezik je živa materija, podložna promjenama. Zbornici izvorne građe su namijenjeni sadašnjim i budućim domaćim i stranim istraživačima, koji ne moraju biti vrsni poznavaoi istorije i geografije balkanskih prostora. Za njih će te skraćenice biti nepoznanice, za čije će odgonetanje morati utrošiti dosta vremena i truda.

Nepotpuna i skraćena imena javnih svjetovnih i duhovnih ličnosti zahtijevaju da se dešifruju i dopune dosljedno provedu od početka do kraja knjiga dokumenata i spisa.

Transkribovana strana lična imena, nazive mjesta, regija, država i institucija i naslove štampe, časopisa i literature u originalu teksta treba u uglastim zagradama integralnog teksta navesti u njihovom izvornom obliku.

Izvorna strana lična imena, nazive mje-

sta, regija, država i institucija i naslove štampe, časopisa i literature u originalnim dokumentima treba transkribovati, stavljanjem transkribovanih oblika u uglaste zagrade integralnog teksta.

Važno je da se ispod integralnog teksta originala za naslove štampe i časopisa označi čija su glasila i navede mjesto izdanja.

Ispod integralnog teksta originala treba navesti za literaturu ime autora i mjesto i godine izdanja.

Na osnovu literature, ispod integralnog teksta dokumenata, treba dati kraće biografske podatke za javne svjetovne i duhovne ličnosti.

Neophodno je, na osnovu literature, snabdjeti zbornike dokumenata naučnim komentarima bilo ispod integralnog teksta, bilo u vidu posebnog dodatka na kraju knjige.

U funkciji upotrebne vrijednosti zbornika izvorne građe su tumači skraćenica, rječnik stranih termina i hronološki pregled redaktorskih regesta sa oznakom stranica na kojima se nalaze dokumenti. Ta vrsta naučno-stručnog aparata se daje na kraju knjige.

Zbornike *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini* za period 1929–1935. godine karakteriše obilje podataka do najsitnijih detalja i plastična slika o stanju javne bezbjednosti u složenoj i krupnim problemima bremenitoj političkoj situaciji na području Drinske banovine. Na osnovu svjedočanstava te vrste izvora vidljivo je da je režim monarhodiktature u Kraljevini Jugoslaviji predstavljao jedan u nizu neuspjelih društvenih, političkih, ekonomskih i ustavnopravnih modela da se u korijenu sasijeku istorijski nataloženi i nagomilani višestruki uzroci dugog trajanja hronične totalne krize zemlje i da se izgradi moder-

no, prosperitetno i stabilno društvo i država. Temelje jugoslovenske državne zajednice potresale su od prvog dana silinom razorne elementarne stihije i ugrožavale njen opstanak nepomirljive suprotnosti strateških interesa, ciljeva i stremjenja Katoličke crkve, Srpske pravoslavne crkve, Islamske vjerske zajednice i jugoslovenskih naroda kako su ih definisali i razgarali i kanalisali narodno raspoloženje njihovi vodeći duhovni i svjetovni stratumi i prirodne težnje kompaktnih i brojčano jakih nacionalnih manjina Albanaca i Mađara da se teritorijalno integrišu u svoje matične nacionalne države. Zemlju su dodatno opterećivali privredna nerazvijenost, socijalna ugroženost glavnine stanovništva i kulturna zaostalost. Jugoslavija je zasnovana i počivala je na zabludama i nesolidnim osnovama. Regent, odnosno kralj Aleksandar Karađorđević, iz dinastičkih interesa i ambicija, Vlada Kraljevine Srbije i malobrojna inteligencija zadojena i ponesena idealima jugoslovenstva zastupali su pogrešno idealističko gledište da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedinstven narod sastavljen od tri plemena i da su samim tim upućeni da žive u zajedničkoj državi, koja im obezbjeđuje optimalne uslove za brži opšti progres i emancipaciju od uticaja evropskih imperijalnih sila. Zanimarivana je činjenica da su Srbi, Hrvati i Slovenci već bili oformljeni nacionalni individualiteti. Postojanje drugih jugoslovenskih nacionalnih kolektiviteta, makar pod posebnim imenom plemena, negirano je. Nasuprot idealima jugoslovenstva stajale su snažno izražene težnje većine jugoslovenskih naroda, posebno Hrvata i Slovenaca, da stvore svoje nezavisne nacionalne države. Nesrpski narodi su Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevinu Jugoslaviju) doživljavali kao srpsku okupaciju i tamnicu

naroda. Balkanski i susjedni narodi ostali su zarobljenici sopstvene prošlosti i reakcionarnih i pogubnih velikodržavnih ideologija i politika, teritorijalnih pretenzija u odnosu na susjedne narode i zemlje i težnji da asimiliraju pripadnike drugih nacionalnih zajednica, nacionalno neoformljenih etničkih grupacija i konfesija. Ti osvajački i asimilatorski ciljevi i planovi na račun susjednih naroda nisu se mogli ostvariti mirnim putem i bez naslona na zainteresovane velike sile. Tvorci i zatočenici Jugoslavije ponijeli su se politički iracionalno, ostajući gluvi i slijepi za svjetsku stvarnost. Umjesto da koriste iskustvo i slijede primjer pragmatične politike većine evropskih naroda koji su stvorili svoje nezavisne nacionalne države, opredijelili su se za stvaranje države konglomerata naroda, nacionalnih manjina i konfesija, hronično potresane vjerskim i nacionalnim nesuglasticama i konfliktima. Jugoslavija je, usljed postojanja i djelovanja snažnog unutrašnjeg antijugoslovenskog i antisrpskog fronta dezintegrativnih, separatističkih i secesionističkih snaga i destruktivnog uticaja na njene unutrašnje prilike i spoljnu politiku velikih sila i susjednih država, bila osuđena da nestane sa istorijske pozornice. Babice u liku Velike Britanije, Francuske i Sjedinjenih Američkih Država, čijom je pomoći rođena Jugoslavija, aktivno su radile od prvog dana da umore novorođenu južnoslovensku državu. U međunarodnu antijugoslovensku zavjeru uključile su se Njemačka, Italija, SSSR, Austrija, Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija. Bilo je samo pitanje vremena kada će do toga doći. Jugoslovenski narodi su, pod zastavama nacionalnog suvereniteta, demokratije, građanskih sloboda, ljudskih prava, pravne države i socijalne sigurnosti, nesvjesno srljali u realnu opasnost da postanu plijen imperijali-

stičkog Zapada. Glavnu krivicu za to snose njihova duhovna i svjetovna vođstva. Po strani borbe za pretvaranje Balkanskog poluostrva u stranu sirovinsku bazu i tržište za duhovno, kulturno, političko i vojno gospodarenje balkanskim narodima neće ostati ni Rusija, Kina i najveće islamske zemlje azijskog i afričkog kontinenta. Na ruševinama Jugoslavije će se, pod okriljem Zapada i posredno islamskog svijeta, stvoriti više međusobno suprotstavljenih i zavađenih nominalno nezavisnih mini nacionalnih država. Oduvijek su sudbinu malih naroda i zemalja krojile velike sile u skladu sa svojim globalnim interesima.

U objavljenim izvještajima Kraljevske banske uprave Drinske banovine prikazi privrednih, saobraćajnih, kulturnih, prosvjetnih i zdravstvenih prilika i društvenog položaja i ekonomsko-socijalne situacije seoskog i gradskog stanovništva su uopšteni, površni i stereotipni. Čitave oblasti društvenog života i egzistencijalne drame i duhovnog pauperizma širokih narodnih slojeva ostali su izvan vidokruga nadležnih organa državne vlasti.

Publikovani izvori ne daju nužna obavještenja o složenim agrarnim odnosima, ukidanju kmetstva, kolonizaciji, posjedovnoj strukturi individualnih poljoprivrednih gazdinstava po opštinama, srezovima i nacionalnoj pripadnosti zemljovalasnika, radikalizaciji procesa usitnjavanja seljačkih posjeda usljed prenaseljenosti sela, male sposobnosti neagrarne privrede da masovnije apsorbuje seoske paupere i zamiranja iseljavanja u inostranstvo zbog svjetske ekonomske krize i zarobljenosti mora seoskih naselja u vrleti i bespuća daleko od cestovnih i željezničkih saobraćajnica. Isto važi za pitanja zastarjelosti načina obrade zemlje, uzgajanja voćnjaka i vinograda i gajenja stoke, neznatne primjene mašin-

ske tehnike u obradi zemlje zbog nepovoljne konfiguracije terena i preovladavanja sitnih gazdinstava, rasprostranjenosti pojave ugarenja oranica kao posljedice nedostatka štalskog đubriva i nepoznavanja korišćenja vještačkih đubriva, veoma ograničenih mogućnosti agrarne privrede da proizvodi veće količine tržišnih viškova i šire se uključi u međunarodnu podjelu rada i zavisnosti Bosne i Hercegovine od uvoza velikih količina prehrambenih proizvoda iz Vojvodine i inostranstva. Neće uroditi željenim plodom ni napori istraživača da dođu do vjerodostojnih i potpunijih saznanja o rasprostranjenoj društvenoj i socijalnoj pojavi napoličarskih, nadničarskih i najamničkih odnosa na selu, pečalbarenju siromašnih seljaka u Vojvodinu u toku poljoprivrednih radova i sezonskom zapošljavanju seoskih paupera u preduzećima za eksploataciju šume, rudnicima i na izvođenju obimnijih javnih građevinskih radova, fiskalnom opterećenju seljaštva, zelenašenju na selu, privrednim vezama između grada i sela, agrarnom i poluagrarom karakteru varošica, varoši i gradova, radnim i plaćevnim uslovima radništva i službenika i društvenom, ekonomskom i socijalnom položaju feudalaca nakon sprovođenja agrarne reforme. Socijalna ugroženost, jednoličnost i nekvalitetnost ishrane i oskudnost u odjeći i obući osnovne narodne mase nisu dobile zasluženom mjesto u izvještajima. Na svoje socijalno beznađe i društvenu podređenost i anonimnost armija seoskih paupera gledala je fatalistički kao bogomdanu sudbinu, ne smatrajući državu odgovornom za seljačke nedaće i stradanja i pozvanom da riješi taj gorući društveni problem. Društvena, ekonomska i socijalna revitalizacija i kulturni preporod sela mogli su se izvršiti jedino snažnim razvitkom industrije, saobraćaja

i uslužnih djelatnosti, preobražajem ekstenzivne u intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju i ekspanzijom školstva, nauke, kulture i zdravstva.

Nepovoljan društveni i socijalni položaj, neprosvijećenost, arhaičnost običaja i navika i slaba pristupačnost širokih društvenih slojeva uticajima naprednijih sredina uslovili su da se kuće pripadnika tih slojeva grade van priznatih arhitektonskih normi. Za izgradnju stambenih objekata obično su korišćeni ćerpić, naboji od ilovače, drvo i kamen. Kuće i stanove karakterisali su skućenost stambenog prostora, oskudnost prirodne svjetlosti i nepostojanje vodovodnih, kanalizacionih i električnih instalacija, kupatila i klozeta. Noću je za osvjetljenje korišćena petrolejska lampa, zapaljeni komadi lučeva drveta i plamen sa otvorenog ognjišta. Seoski živalj se silom prilika morao snabdijevati vodom za piće ljudi i stoke i za održavanje higijene iz higijenski nezaštićenih izvora, čatrnja, bunara, potoka, rijeka, jezera i lokava. Pri tome nije bio svjestan kakvim opasnostima izlaže zdravlje i život. Unutrašnja opremljenost seoskih kuća bila je krajnje oskudna. Još očajnije stanje u tom pogledu bilo je kod siromašnog gradskog svijeta. Nerijetko su pod istim krovom živjele seoske porodice i stoka. Takvi slučajevi su 1934. godine zabilježeni čak i u siromašnim četvrtima grada Sarajeva. Samo bogati i imućniji građani i bolje plaćeni službenici živjeli su u solidnim i komfornim kućama i stanovima.** Stambena problematika i higijenske prilike života naroda uglavnom se ne tretiraju u izvještajima Kraljevske banske uprave Drinske banovine.

Zbornici *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini za 1929–1935. godinu* sadrže bo-

gate podatke o mreži zdravstvenih ustanova, broju ljekara i ostalog medicinskog osoblja i vrstama, rasprostranjenosti i suzbijanju zaraznih bolesti. S druge strane, u njima se malo ili se nikako ne govori o nepostojanju obavezne opšte zdravstvene zaštite stanovništva i ambulanti na selu, zdravstvenoj neprosvijećenosti seoskog i dobrim dijelom gradskog življa i ukorijenjenim navikama da se seljanke trudnice i većina trudnica u urbanim sredinama porađaju u svome domu bez stručne medicinske pomoći. To se štetno odražavalo na narodno zdravlje.

Izvještaji daju vjernu sliku o razvijenosti školske mreže, obuhvaćenosti djece sistemom osnovnog i srednjeg obrazovanja, brojnom stanju i strukturi nastavnog kadra i uslovnosti i opremljenosti školskih zgrada. Suprotno tome, iz njih se ne može ništa saznati o obuhvaćenosti djece osnovnim, srednjim i fakultetskim školovanjem po njihovoj nacionalnoj, etničkoj i socijalnoj pripadnosti, odnosu roditelja pojedinih naroda prema pitanju školovanja ženske djece, ekonomskoj nemogućnosti daleko najvećeg broja roditelja da djecu masovnije upisuju u srednje škole i na fakultete i haranju nepismenosti na selu i u gradu.

Objavljena dokumenta samo se uzgred dotiču tematike duhovnog i kulturnog života na području Drinske banovine. Iz druge izvorne građe i literature zna se da je duhovni život sela i, znatno manje, grada stajao u znaku folklornog kolorita, kolektivnih svetkovina, vjerskih obreda i običaja i primijenjene umjetnosti. Za nepismene i polupismene seoske i gradske mase živa riječ je bila nezamjenjiva u komuniciranju i kulturno-zabavnom iskazivanju. Rijetko je koji seljak i siromašni građanin čitao štam-

** Budimir Miličić, *Radnička klasa Sarajeva 1919-1941. godine*. Sarajevo: 1985, 197-200.

pu i literaturu. U seoskim i siromašnim gradskim sredinama knjiga je imala praktičnu vrijednost samo za učenike.

U publikovanoj izvornoj građi obavljena su velom tajni pitanja demografskih karakteristika Drinske banovine, agrarne prenaseljenosti, nataliteta i mortaliteta kod svake nacionalne zajednice i socijalne grupacije ponaosob, uzrocima visoke stope smrtnosti djece uzrasta do 5 godina, očuvanja znatnog broja kućnih zadruga kod seoskog življa srpske nacionalnosti, brojnosti članova domaćinstava, podređenosti žene u porodici i društvu, migracija i iseljavanja u inostranstvo.

Sve naprijed izloženo govori da će naučni istraživači biti upućeni na istraživanje i proučavanje serija dokumenata drugih arhivskih fondova, zbirki i publikacija u cilju sveobuhvatne obrade odabranih tema. Publikacije povjerljivih izvještaja Kraljev-

ske banske uprave Drinske banovine, bez obzira na uočene njihove manjkavosti, predstavljaju važnu izvornu građu za proučavanje prošlosti istočne, srednje i dijela sjeverne Bosne i zapadne Srbije. Arhivu Bosne i Hercegovine i redaktoru dr. Andreju Rodinisu pripada zasluga što su naučnici podarili dvije vrijedne knjige istorijskih izvora i time obogatili kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine. Za društvene nauke, naročito historiografiju, imalo bi neprocjenjiv značaj da izdavač i redaktor objelodane i izvještaje kraljevskih banskih uprava Vrbaske, Primorske i Zetske banovine za period 1929–1939. godine. Na taj način bismo imali kompletnu i jedinstvenu izvornu građu o Bosni i Hercegovini i susjednim područjima Srbije, Hrvatske i Crne Gore između 1929–1939. godine ■

Budimir Miličić

Sandra Biletić, Amira Hujdur (prir.) *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracionih logora u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: 2010, 331.

Pored standardnih dužnosti arhivskih ustanova koje se primarno ogledaju u zaštiti, obradi, čuvanju arhivske građe, jedna od njihovih značajnijih aktivnosti jeste i objavljivanje iste. Izdavački segment svoga rada Arhiv Bosne i Hercegovine obogatio je objavljivanjem publikacije *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracionih logora u Drugom svjetskom ratu*. Riječ je o zbirci pisama koju su saradnice Arhiva BiH Sandra Biletić i Amira Hujdur priredile, te uz saglasnost matične ustanove i ključnu finansijsku podršku United States Holocaust Memorial Museum Washington, predale javnosti na korištenje.

Zbirka je koncipirana tako da je 216 priloženih pisama razvrstano prvenstveno po godini porijekla i mjestu njihova nastanka. Svaka dopisnica je izvorno preštampana bez ispravljanja gramatičkih grešaka, zbog autentičnosti predstavljena u vidu faksimila, te prevedena na engleski jezik da bi se proširio opseg njene dostupnosti.

U nizu zbirki objavljenih dokumenata iz Drugog svjetskog rata, a koje najčešće prikazuju političke i vojne odluke i pregovore, rijetke su one koje tretiraju sudbinu običnih ljudi. Stoga je od iznimnog značaja ova koja odiše ljudskom toplinom. U njenom središtu nalazi požrtvovanost i humanost

jednog čovjeka, Hajima Altarca.

Bazirana isključivo na pismima logoraša koja su pristizala na Hajimovu adresu, zbirka postaje vrijedno svjedočanstvo njegove dobrote te surovosti života interniranih Jevreja. Iako kratka i koncizna, obavezno cenzurisana, pisma nam donekle otkrivaju pojedine segmente života zatočenika u koncentracionim logorima, njihove potrebe, patnje, strahove, nadanja...te tako, iako samo nakratko, daju uvid u njihove tragične sudbine.

Ono što nas najviše zanima kroz predočena pisma ne uspijevamo dokučiti. Ona nam ne otkrivaju sadržaj logoraške svakodnevnice, ali nam ne ostavljaju ni najmanju sumnju da im nije bilo loše, jer kako drugačije objasniti sve molbe za pomoć koje su pristizale Hajimu od rodbine, prijatelja i poznanika zatočenih u logorima Jasenovac, Stara Gradiška, Lepoglava, Lorbograd, Gornja Rijeka, Đakovo.

Analizom sadržaja dopisnica koje su bile „nagrada za dobar rad i vladanje“ saznajemo da su logoraši oskudijevali u osnovnim sredstvima za život. Stoga su u svojim pismima konstantno molili Hajima Altarca za malo hrane (kukuruz, marmelada, meso, hljeb, luk, brašno, tjestenina, grah, krompir, čaj, šećer, kafa, cigare), odjeće (košulje, cipele, haljine, drvene sandale, zimski veš, hlače), sredstava za osnovnu higijenu (sapun za veš, kalodont, aparat za brijanje, češalj), te medikamenata (zavoj, lijekovi, vata). Upravo na osnovu traženih sredstava mogu se utvrditi teškoće logoraškog života, ali i bolesti od kojih su obolijevali zatočenici (dijareja, tifus, malarija).

Sva pisma su dirljiva, ne samo zbog konteksta njihovih molbi već i neizmjerne zahvalnosti koju iskazuju svome „skrbniku“ Hajimu te vjere u spas, često ističući nadu da će biti u prilici da mu se oduže.

I dok pisma, s jedne strane, otkrivaju loše stanje logoraša, njihovu brigu za najbliže, tugu i melanholičnost zbog zlokobne sudbine, s druge strane, nailazimo i na tragove nade i vjeru u bolju budućnost. Ratne dane slično su proživljavali i Jevreja koji su uspjeli izbjeći logorašku sudbinu (živjeli su u Zagrebu, Sarajevu, Banja Luci, Fojnici). I oni su molili Hajima za malo novca, lijekova, hrane, te mu povjeravali svoja osjećanja: prisutna „gorčina i praznina za izgubljenim i dragim bičima“, ali istovremeno i „vjera u Boga kao i nada u skoro spasenje“.

Za pomoć su molili i poznanici zatvoreni u italijanskim sabirnim centrima. Za razliku od logoraša interniranih u logorima koji su bili pod direktnom ustaškom upravom, svi oni redom ističu da su dobrog zdravlja i da im je dobro „...hvala Bogu nije loš, jer smo pod talijanski komandom koje imaju osjećaj i milost prema nas.“

Slanjem paketa i pisama Hajim im je i materijalno i duhovno uspijeva pomoći, ali i dalje ostaje nepoznanica kako je to činio na tako transparentan način. Naime, Hajim Altarc, kao Jevrej, apotekar, u vrtlogu antisemitizma uspijeva izbjeći internaciju. Hajimovom hapšenju usprotivili su se njegovi sugrađani, stoga Drugi svjetski rat mirno proživljava u Varešu. Da je javno djelovao i vodio svoju ljekarnu, a o svemu tome bile obaviještene i vlasti, svjedoči nam i korespondencija sa Ljekarničkom komorom NDH, koja je zahtijevala registraciju njegove apoteke kod ovog državnog ljekarničkog saveza.

Ni njegova angažovanost na pomaganju interniranih Jevreja nije bila tajna. On je otvoreno u pismu logorniku Jasenovačkog logora Wieneru 1943. godine kazao da njegovo humanitarno djelovanje zbog „opasnosti da bude sam odveden u logor“

„ovdašnji svijet (to) naziva ludim šiljanjem u zrak“. Iako je tom prilikom iznio opći dojam „da slati u logor znači slati u zrak“, on je i dalje nastavio to činiti. Još jedno pitanje koje nam ostaje otvoreno nakon ove zbirke jeste eventualno postojanje mreže pomagača. Pisanje logoraša nagovještava da su na slanju pomoći bili su angažovani i njegova sestra Bukas, te izvjesni ing. Finci.

Svakako treba odati veliko priznanje Varešanima, koji su zauzeli hrabar i human stav u cilju zaštite svog sugrađanina. Ipak, sumnjamo da bi Hajim Altarac bez dodijeljenih mu građanskih prava uspijevao odoljeti internaciji te u tom kontekstu razumijevamo ing. Izraela iz Fojnice kada kaže: „Ti si sigurno miran i nemaš neugodnosti...“.

U knjizi je prikazana jednostrana korespondencija i na osnovu nje možemo samo djelomično rekonstruisati Hajimovu požrtvovanost i humanitarni rad za vrijeme katalizmičnih ratnih godina ali ne i dokučiti druge segmente njegova života (osjećanja, mišljenje, stavove). Pored ovog ratnog angažmana i činjenice da je bio apotekar, o životu i djelu Hajima Altarca ne znamo gotovo ništa. Na osnovu pisama samo naslućujemo da je imao brojnu porodicu (brata, sestre i rođake), koja je u vihoru rata doživjela tešku logorašku sudbinu.

Kao što nam je ostao zatajan cijeli njegov život, tako je, za sada, nepoznanica i fizički izgled Hajima Altarca. Naime, priređivači zbirke nisu uspjeli doći do njegove slike, ali nam kroz nekoliko fotografija dokazuju njegov ovozemaljski život u Varešu (rodni list, rodna kuća u Varešu, mjesto vječnog počinka - groblje na Kovačićima). Hajimov životopis ne upotpunjavaju ni ostali izvori i literatura koji, kako nas autorice obavještavaju u uvodnom tekstu, samo spominju njegovo ratno dobročinstvo i ugled koji je uživao među sugrađanima.

Arhiv BiH je saradnjom na izradi ove zbirke proširio vremenski opseg svojih objavljenih izvora, sa dominantnog perioda austro-ugarske uprave na period Drugog svjetskog rata. Upornim i predanim radom njegove uposlenice Sandra Biletić i Amira Hujdur izvukle su iz arhivske prašine i stavile javnosti na uvid zbirku pisama koja predstavljaju vrijedno svjedočanstvo o Hajimu Altarcu, njegovoj humanosti, hrabrim Varešanima i zatočenicima iz logora.

Bazirana isključivo na izvornoj arhivskoj građi koja se čuva u Arhivu BiH, publikacija je iznimno vrijedna za izučavanje pojedinih segmenata života Jevreja u koncentracionim logorima i van njih ■

Sanja Gladanac

Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)*. Sarajevo: Autorovo izdanje, 2010, 467 str.

Početakom devedesetih godina 20. stoljeća kada su nacionalističke ideologije suvereno zavladaile društveno-političkim prostorom Jugoslavije, Drugi svjetski rat se našao u središtu reinterpretacija međusobno suprotstavljenih nacionalnih narativa. Bošnjački nacionalni ideolozi su na optužbe srpskih, koji su ih prozivali i optuživali, prizivajući osvetu i osiguravajući legitimitet za buduće nakane, za učesće u zločinima nad Srbima, te ustaškom društveno-političkom sistemu kao izrazu mračne i ksenofobične fašističke ideologije uzvraćali podsjećanjem na antifašističke rezolucije bošnjačkog građanstva iz 1941/1942, te viktimiziranom kulturom sjećanja koja je imala dokazati da su Bošnjaci za vrijeme Drugog svjetskog rata bili prvenstveno žrtve, a ne značajan politički faktor koji je bitnije mogao utjecati na preoblikovanje domaće političke scene. Prostor za kolektivne nacionalne manipulacije je bio tim veći ako se ima u vidu da ključne prijeporne tačke nacionalnih ideologija, posebno u pogledu Bošnjaka, nisu bile historiografski tretirane i riješene. Bosna i Hercegovina i Bošnjaci dočekali su agresiju 1992. godine bez iscrpnije, opsežnije i validnije historiografske valorizacije i argumenata o zemlji i bošnjačkom nacionalnom kolektivu. Spomenuta praznina se sporo popunjavala i iza rata 1992-1995.

Ideološka paradigma koja dominira određenim vremenskim razdobljem i prostorom određuje i zamagljuje perspektive sudionika. Bilo da su pobornici ili protivnici dotične ideologije, intelektualni i drugi dje-

latnici stavljanjem u centar javnog diskursa čine je sveprisutnom i dominantnom, tačnije, čine je referentnom tačkom u odnosu na koju se donosi sud. U takvim uvjetima, a budući da je pojedinac subjektivni filter vlastite realnosti koja „boji“ njegov pogled na prošlost, ambicija da se u historijsku (re) konstrukciju uhvati njena slojevita i složena slika može se činiti krajnje pretencioznom, ako ne i bezizglednom.

Historiografija koja danas nastaje u Bosni i Hercegovini, a koja „odgovara“ društveno-političkoj potrebi, bilo da je njom izazvana, bilo da je u službi iste, gotovo se po *defaultu* valorizira sa stanovišta vladajuće i sveprisutne ideološke, tj. nacionalne paradigme, i štaviše, uglavljuje se u polarizovane nacionalne ideološke narative koji čine temelj kulture sjećanja nacionalnih kolektiva.

Na prvi pogled, primarno iz te perspektive, nameće se valoriziranje knjige *Bošnjaci i antifašizam, Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)* autora dr. Safeta Bandžovića, naučnog saradnika Instituta za istoriju u Sarajevu i, nije nebitno napomenuti, aktivnog učesnika nacionalno-kulturnog preporoda Bošnjaka početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Skorije istraživačke studije koje se tiču uspostave memorijalne kulture na području Sarajeva u postkomunističkom i postratnom dobu pokazale su da značajan segment novouspostavljujuće kulture pamćenja kod Bošnjaka čini pozivanje na izvjestan historijski kontinuitet borbe ovog kolektiva protiv fašizma. Stoga bi

knjiga koja će biti predmet razmatranja, s jedne strane, u službi naučne afirmacije antifašističkog kolektivnog identiteta, i ukoliko joj druge povoljne okolnosti budu išle u prilog, mogla postati značajno mjesto pamćenja unutar kulture sjećanja Bošnjaka, a u skladu sa veličinom i značajem teme koju obrađuje.

Knjiga se u osnovi, pojednostavljeno interpretirana, bavi položajem Bošnjaka u monarhističkoj Jugoslaviji kao srpskoj državi, konzistentnim manjkom političkog subjektiviteta ovog nacionalnog kolektiva, ličnom i imovinskom ugroženosti koje su ga zadesile u navedenom državno-pravnom okviru, administrativnim razbijanjem Bosne i Hercegovine, čiji su opstanak Bošnjaci razumijevali i razumijevaju kao bitan preduvjet svog nacionalnog opstanka, Sporazumom Cvetković-Maček kao ključnom traumom kolektivnog nacionalnog pamćenja, a koja je neposredno prethodila Drugom svjetskom ratu. Glavni dio razmatranja i najveći dio knjige posvećen je Drugom svjetskom ratu, perfidnoj ustaškoj politici prema muslimanima u Bosni i Hercegovini, stradanjima Srba (Jevreja, Roma), osvetničkim i svirepim akcijama četnika nad Bošnjacima i Hrvatima, anti-fašističkim rezolucijama bošnjačkog građanstva, učešću Bošnjaka u četničkom, ustaškom pokretu, njihovom zalaganju za autonomiju Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, muslimanskim milicijama, uvjetima prilaska Bošnjaka Narodnooslobodilačkom pokretu, bošnjačkim žrtvama, procesima i suđenjima u postratnom periodu, stigmama koje su se lijepile za kolektiv kreirajući stereotipan i općevažeci negatorski pogled na njegovu kulturu i identitet. Sumiran zaključak bi bio da su u prvo vrijeme, nakon raspada monarhističke Jugoslavije, nakupljeno neza-

dovoljstvo i frustracija položajem bošnjačkog kolektiva u njenim okvirima rezultirali mispercepcijama u sagledavanju fašističke ideologije i njene tvorevine NDH. Tokom Drugog svjetskog rata Bošnjacima, koji su se nalazili između čekića i nakovnja srpske i hrvatske nacionalizatorske ideologije, i njihovih egzekutora, osnovni interes je bio zaštita kolektivne egzistencije i sigurnosti. Realna politička slabost Bošnjaka i nepostojanje razrađene autentične bošnjačke nacionalne ideologije je za posljedicu imala njihovu političku disperzivnost i ideološku dezorijentiranost, usljed čega su ili postajali objektima ponuđenih ideologija ili se povlačili u sebe. Sve pobrojano porodilo je, po tvrdnji autora, bespomoćnost, zbunjenost i zatečenost bošnjačkog nacionalnog kolektiva, koji kao takav dočekuje i proživljava Drugi svjetski rat i promjene koje su nastupile iza njega.

Ipak, sve navedeno je samo jedan sloj ove studije koja po svojoj kompleksnosti i uloženom naporu autora odgovara i složenoj i višeslojnoj stvarnosti koju tretira. Bespredmetna je velika odgovornost koju je autor iskazao kroz količinu korištenih izvora (među kojima dominira literatura, štampa, objavljeni izvori), koji su, što je bitnije, različite ideološke i nacionalne provenijencije. Svoj stav autor provlači nenaometljivo i neopsesivno, „obogaćujući“ svoje zaključke kontratvrdnjama, donesenim u bilješkama teksta. Na taj način se čitalac, bez iskazane pamfletističke strasti, uvodi u nacionalnu i ideološku multiperspektivnost. I ono najbitnije vezano za knjigu, a još više za samog autora, jeste da, iako je knjiga naslovom posvećena prvenstveno bošnjačkom nacionalnom kolektivu i njegovom položaju u međuratnom i ratnom periodu, ona ustvari dubinom, slojevitosti i analize i ogromnim brojem podtema koje

tretira predočava čitaocu ratnu stvarnost u njenom najkompleksnijem pojavnom obliku koji nije predmet interesovanja ideologija koje teže pojednostavljenoj i politički upotrebnoj slici prošlosti. Izdiferencirani i u isto vrijeme široki pristup temi pokazuje da žrtva bez obzira na njenu etničku, vjersku pripadnost uvijek strada po istom principu, fašističke ideologije nalikuju jedna drugoj, a trenutni praktični i ideološki interesi i prioriteti politički snažne međunarodne javnosti uvijek su ispred njenih moralnih parola. Mimo zaraznih i rušilačkih ideologija koje se nameću kao sveprisutna stvarnost, pokazuje autor na velikom broju „muslimanskih“, „hrvatskih“ i „srpskih“

primjera, opstaju netaknuti moralni, jednostavni, ljudski mentalni sklopovi koji svojim djelovanjem razbijaju imaginarne crno-bijele kolektivne predodžbe o drugom. Antifašizam u tom smislu nije nacionalna, već univerzalno ljudska baština.

Na kraju knjige kao prilozi su donesene hronološkim redom Prijedorska, Sarajevska, Banjalučka, Bijeljinska, Tuzlanska, Mostarska i Zenička rezolucija. Šteta je što uz knjigu nije donesena i bibliografija koja bi veliki broj korištenih izvora učinila preglednijim ■

Sabina Veladžić

Boško Zuckerman, *Psihologija Holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji (1941-1945)*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011, 373 str.

“Antiideologije iskorištavaju ljudski strah i mržnju usmjerenu prema grupama koje predstavljaju potencijalnu prijetnju, stvarnu ili izmišljenu”.* Oslanjajući se na ovu tezu, moguće je promatrati propagandu koja se u jednom povijesnom razdoblju vodila protiv Jevreja kao grupe. O antisemitskoj propagandi je u svijetu dosta pisano, ali je podučje bivše Jugoslavije dugo ostalo u tami, jer se niko nije usudio čeprkati po osjetljivoj prošlosti, niti se to smatralo posebno interesantnim. Značajnu knjigu, prvu u Bosni i Hercegovini, napisao je dr. Fadil Ademović – *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: štampa i radio u Bosni i Hercegovini, 1941-1945*. Usamljena je pojava knjige dr. Milana

Borkovića – *Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1944*, u kojoj samo jedan mali dio nosi naslov *Štampa i propaganda Nedićeve vlade*. Zato ova knjiga Boška Zuckermana, koja predstavlja neznatno dorađenu njegovu doktorsku disertaciju, predstavlja izuzetan doprinos proučavanju Holokausta u Nezavisnoj državi Hrvatskoj i Nedićevoj Srbiji. Kako sam autor na početku knjige ističe: “Tema o kojoj govori ova knjiga do sada nije sustavno obrađena” jer je dosadašnja historiografija samo “po potrebi ekstrahirala protužidovske propagandne sadržaje koji, konzekventno tome, nisu sustavno i skrupulozno znanstveno istraženi.”

Iako čitalac očekuje da će se susresti samo sa propašću Kraljevine Jugoslavije i

* J. Fawkes, *Public Relations, Propaganda and the Psychology of Persuasion*. 2006, 270.-271.

psihološkim modelima protujevrejske propagande u NDH i Nedićevoj Srbiji (koji su, naravno, u najvećem dijelu preuzeti iz njemačkog modela), Zuckerman ide mnogo dalje od toga otkrivajući neka do sada zaista neistražena i nesistematizovana polja: židovsko "protuhrvatstvo", židovsko "protusrpstvo"; Židovi i narodnooslobodilački pokret, boljševizam, Sjedinjenje Američke Države, a onda nas iznenada odvodi u svijet i na polje svjetskog jevrejstva, cionizma i na pitanje Palestine. Tako se knjiga sa navedenim naslovom ograničava na *psihologiju Holokausta na prostoru NDH i Nedićeve Srbije u vrijeme Drugog svjetskog rata* i ne završava sa 1945. godinom i ne zadržava se samo na tome, već hrabro ulazi u koštac sa važnim pitanjima i odnosima unutar svjetskog jevrejstva i dotiče veoma osjetljivu temu cionističkog pokreta analizirajući tekstove u novinama sve do 1945. godine.

U propagandnim odjeljenjima nacističke mašinerije i novih fašističkih režima, kao što su bile NDH i Nedićeva Srbija, kreirane su poruke, usmjeravane i dozirane, vodeći računa o dinamici, razvoju i strategiji, kao i o stanju na bojištu i "konačnom rješavanju jevrejskog pitanja".

Nacističko opravdavanje Holokausta možda je najlakše uočiti iz teksta objavljenog u *Narodnim novinama*, Sarajevo, 26. juna 1941. godine: "Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otežavaju opskrbu pučanstva. Zato se smatraju kolektivno odgovornim i prema tome će se proti njima postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom". Samo dva mjeseca kasnije slijedi izjava Ante Pavelića u *Neue Ordnung*: "Što se tiče Židova, mogu vam izjaviti da će oni u najkraćem roku biti konačno likvidirani".

Već na samom početku rata putem plakata i proglašenja, kao i propagandnih knjižica, režim se obraća građanima pozivajući ih na dojavu praznih i napuštenih stanova, na prijavljivanje svega sumnjivog i slično. Kasnije, putem plakata, uočava se nerazdvojivost Jevreja i komunista i prijetnja čovječanstvu, čime se opravdavaju zločini protiv Jevreja tendenciozno ukazujući na njih kao na zlo koje treba iskorijeniti. Ovakav pristup koji je potkrijepljen i ukazivanjem da su Jevreji nosioci masonerije, prikazujući ih kao čudovišta, bio je najlakši put opravdanja fašističkih režima za primjenu Holokausta.

Po slovu i smislu tekstova, slika i ilustracija na plakatima u periodu od 1941. do 1943. godine Jevreji su krivi za sve. Nacistička propaganda posredstvom svih medija, a posebno plakata, za sve je optuživala Jevreje. Partizanski pokret otpora i Tito se tako usko vežu sa "Jevrejskom zavjerom" i Mošom Pijadom kao onim koji dirigira Titom i koji povlači sve konce. Besmislenost ovakve antisemitske propagande nije upitna, ali je ona pronašla put do širokih masa.

Propaganda je popularizirala zakonske pogromaško-genocidne akte, prenesene iz nacističkog zakonodavstva koji su se odnosili na Jevreje, Srbe, Rome i ostale. Holokaust na prostorima Bosne i Hercegovine nastavlja se kroz Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti, Zakonsku odredbu o sprečavanju skrivanja jevrejskog ili židovskog imetka, Zakonsku odredbu o obaveznoj prijavi imetka Jevreja i jevrejskih preduzeća. Uvedeno je obavezno nošenje žutih traka za Jevreje, pod prijetnjom najtežih kazni propisano je davanje izjava o "rasnoj pripadnosti predaka".

Da bi brže riješila pitanje otpreme Jevreja u logore i njihovo obespravljanje, propaganda je utjecala na stanovništvo rušeći

stotine godina dobrosusjedskog suživota, prijateljevanja, poslovanja i saradnje. Bilo je to, definitivno, najteže učiniti, posebno u gradovima poput Sarajeva, gdje su odnosi između svih naroda bili u granicama visoke tolerancije i zajedničkog suživota, u kojem su Jevreji imali izuzetno povoljan status zahvaljujući svom ogromnom učesću u razvoju grada i njegove ekonomije, prosvjete, kulture i nauke. Zato je, vjerovatno, Sarajevo i bilo posebna meta nacističkog režima kroz institucije NDH. Tako "Sarajevski novi list" u broju od 30. juna 1941. godine objavljuje: "takovo stanje u Sarajevu činilo je Židovima najidealnije živovanje i Sarajevo je bilo židovski Eldorado (...) Neka sada židovska "gospoda" ispaštaju ono što su zaslužila, mi im ništa drugo ne želimo".

Antisemitska propaganda u periodu pred Drugi svjetski rat i u prvim godinama rata prikazuje bezumlje koje je kroz medije, štampu, plakate i drugi propagandni materijal bilo prisutno u javnosti zvanične ustaške i četničke politike u Nezavisnoj državi Hrvatskoj i Srbiji, a kojom se nastojalo opravdati deportiranje i pogubljenje Jevreja. Preko 60.000 Jevreja Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije i Bosne i Hercegovine (oko 80 posto od ukupnog broja)

stradalo je u brojnim koncentracionim logorima širom Evrope.

Psihologija Holokausta predstavlja opsežan rad, kako po dubini tako i po širini, i čak prevazilazi granice očekivanog. Čitalac treba biti svjestan koliko je autoru trebalo vremena da bi sakupio podatke koji su razbacani po raznim fondovima (često i neobilježnim) u arhivima, bibliotekama i muzejima od Zagreba, preko Beograda do Sarajeva. Ipak, najveća vrijednost, bez sumnje, ogleda se u tome što je on uspio proniknuti u srž samog načina na koji se provodila antisemitska propaganda na ovim prostorima.

Kako sam autor u epilogu kaže: "Predočena analiza reprezentativne protužidovske propagande u NDH i okupiranoj Srbiji u periodu 1945-1945. godine, omogućava donošenje zaključka o temeljnom principu koji pokreće cijeli protužidovski propagandni stroj: objavljivanje i stalno ponavljanje besramnih i najbezočnijih laži i njihovo ucjepljivanje u svijest običnog čovjeka, dovodi do toga da laži nakon određenog vremena izgledaju kao istina."

Tako je, zahvaljujući i ovoj knjizi, misterij o Jevrejima nadživio svoje nacističke tvorce ■

Eli Tauber

Bela knjiga – 1984: obračun sa „kulturnom kontrarevolucijom“ u SFRJ. Priredili: Kosta Nikolić, Srđan Cvetković i Đoko Tripković. Beograd: JP Službeni glasnik i Institut za savremenu istoriju, 2010. 290 str.

Izučavanje kulture i kulturne politike socijalističke Jugoslavije nakon pada socijalizma dobilo je znatno više prostora, zbog mogućnosti autora da se slobodnije izražavaju o pojavama iz tog vremena. *Bela knjiga – 1984: obračun sa „kulturnom kontrarevolucijom“ u SFRJ*, priređivača Koste Nikolića, Srđana Cvetkovića i Đoke Tripkovića, djelo je koje obrađuje ne samo Bijelu knjigu, već autori kontekstualiziraju njezin nastanak i prate kulturne tokove i pitanje cenzure umjetnosti od kraja rata do samog izdavanja *Bijele knjige*. Knjiga se sastoji od dva dijela. Prvi dio predstavlja poglavlja "Darovana sloboda – nadzor nad kulturom" (str. 5-25) i "Protiv totalitarizma – za slobodu javne riječi 1981-1984." (str. 27-60). U prvom poglavlju autori obrađuju kontinuitet borbe vlasti protiv slobode izražavanja u Jugoslaviji neposredno nakon rata do Titove smrti, dok se u drugom poglavlju priređivači neposredno bave periodom poslije Titove smrti i izlaskom *Bijele knjige* u javnost, te njezinim efektom na javnost.

Priređivači u uvodna dva poglavlja prate odnos vlasti prema intelektualcima u periodu komunističke Jugoslavije. Po njihovome mišljenju, on je bio dvojak, jer su zavisno od njihovog držanja oni predstavljali ili prijetnju vladajućem režimu ili su bili njegova produžena ruka. U periodu neposredno poslije rata sistem državne kontrole je bio izuzetno rigidan i dopuštao je relativno malo slobode tadašnjim kul-

turnim stvaraocima i intelektualcima. Taj period je trajao do Šestog kongresa CKKPJ (1952) nakon kojeg počinje period relativnog popuštanja državne kontrole i slabljenja ideološki obojene kulture i umjetnosti. Period od 1952. do 1980. bio je period sa mnogo uspona i padova nivoa slobode koji su kulturni radnici imali na raspolaganju. Priređivači primjećuju kontinuitet borbe državnih vlasti protiv slobode izražavanja u Srbiji mnogo prije izdavanja *Bijele knjige*. Već 1966. godine u Srbiji se izdaje materijal *O negativnim pojavama u oblasti nauke i kulture i nosiocima takvih pojava*. Ipak, kako u knjizi možemo vidjeti, početak rušenja dotadašnjeg sistema zapravo nastupa tek nakon Titove smrti 1980. godine. Titova smrt je u praksi značila da je nestala odlučujuća snaga jugoslavenskog socijalizma, koja je sprečavala razvoj nacionalizma unutar jugoslavenske federacije. Porast nacionalizma u kulturi poslije Titove smrti jedan je od osnovnih razloga za izdavanje *Bijele knjige* koju izdaje CKSKH 1984. Uvjeti u kojima nastaje *Bijela knjiga* priređivači dosta dobro elaboriraju i stavljaju u kontekst događaja koji su uslijedili poslije Titove smrti. Najprije treba imati na umu nezadovoljstvo Srba Ustavom iz 1974, slabljenje njihove pozicije na Kosovu, ali i njihovo nezadovoljstvo aktuelnom vlašću, nemirenje sa ratnom prošlošću i ustaškim zločinima. Zbir tih faktora doprinosi jačanju nacionalizma u srpskom narodu krajem 70-ih i početkom 80-ih. To nezadovolj-

stvo se najprije javlja u kulturi i umjetnosti u vidu književnosti i filma. S druge strane, nasuprot nezadovoljnim snagama stajale su sredine koje su bile uglavnom zadovoljne svojim statusom i ustavnim rješenjima iz 1974. U dešavanjima na kulturnoj sceni Srbije te snage (CKSKH) vide prijetnju svojoj poziciji te izdaju *Bijelu knjigu* sa namjerom da se zaustavi tendencija jačanja nacionalizma u kulturi.

Drugi dio knjige (str. 61-251) predstavlja kompletna *Bijela knjiga* prikazana u njezinom izvornom obliku. Po riječima samih autora, tj. CKSKH, vidi se da je ona predstavljala hronološku analizu „politizacije i politikantskih poteza, koji se stavljaju pod krinku umjetničkog stvaralaštva i estetske kritike, a zapravo idu na optuživanje i Saveza komunista i svih organiziranih socijalističkih snaga kojima je on na čelu“. Najčešća tema politizacije su bili: Tito, Goli otok i Informbiro, proganjanje određenih kulturnih radnika, Krleža i historijski događaji. U *Bijeloj knjizi* je sadržan materijal koji je bio predmetom analize CKSKH od 1982. do 1984. godine kada je *Bijela knjiga* izdata. Navodeći imena djela i pisaca, autori su uz svoja mišljenja donijeli i kritička razmišljanja raznih intelektualaca i političara o tim djelima, kako afirmativna tako i negativna. Osim djela iz sfere književnosti autori razmatraju i stanje u filmu i drami. Osnovna briga autora *Bijele knjige* bila je da jedna „agresivna manjina“ kroz sredstva javnog informisanja, intervjuje, javne nastupe, ali i pozicioniranjem u značajna tijela javnog odlučivanja može nanijeti veliku

štetu tekovinama revolucije. Po mišljenju autora *Bijele knjige*, umjetnička vrijednost navedenih djela je mala ili nikakva, ali se iz političkih razloga ta djela veličaju i nameću kao djela velike vrijednosti.

Bijela knjiga je u vrijeme svog pojavljivanja 1984. godine izazvala veliki sukob partijskih vrhova u Srbiji i Hrvatskoj. Preko 80% prozvanih pojedinaca je dolazilo iz Srbije, što je narušilo dotadašnji princip da svaka sredina suzbija nacionalizam unutar svojih granica. Danas kao i tada ona izaziva oprečna mišljenja: da li se radilo o ideološkom nasrtaju na slobodu umjetničkog izražavanja ili je to bio jedan od posljednjih pokušaja da se spasi Jugoslavija od rastuće prijetnje nacionalizma. Činjenica je da su neki od autora djela koja su obrađivana u *Bijeloj knjizi* (Vuk Drašković, Dobrica Ćosić) kasnije postali značajne figure srbijanske političke scene govori da je kultura bila polazna tačka za jačanje nacionalizma u Srbiji 80-ih godina. Mislim da ova knjiga daje značajan doprinos proučavanju kulturne politike i stanja u kulturi socijalističke Jugoslavije. U isto vrijeme ona i otvara neka pitanja koja u bosanskohercegovačkoj historiografiji nisu dovoljno rasvijetljena. Tu, prije svega, mislim na pitanje cenzure i represije nad bosanskohercegovačkim intelektualcima u periodu 1945-1991. Ovu knjigu bih preporučio ne samo historičarima - istraživačima već i svima onima koje općenito interesuje razvoj kulturnih prilika u Jugoslaviji ■

Muhamed Nametak

Admir Mulaosmanović, *Bihaćka krajina 1971-1991. Utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, 159 str.

U okviru edicije *Historijske monografije* u izdanju Instituta za istoriju objavljena je knjiga Admira Mulaosmanovića pod naslovom *Bihaćka krajina 1971-1991. Utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*. Knjiga je nastala na osnovu rezultata do kojih je autor došao u istraživanjima za potrebe magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, te za međunarodne i domaće projekte na kojima je sudjelovao.

Ovom studijom se po prvi put ozbiljno, naučno opravdano i dokumentarno utemeljeno prilazi analizi političkih i privrednih prilika u Bihaćkoj krajini u periodu od 1971. do 1991. godine. Autor je kritički analizirao i posmatrao prilike i dešavanja u Bihaćkoj krajini te ih predstavio kroz prizmu dešavanja na republičkoj i saveznoj političkoj sceni, a u centar interesovanja stavio je aferu *Agrokomerc* i dešavanja vezana za politički slom braće Hamdije i Hakije Pozderac. Cjelokupna problematika raspoređena je u devet poglavlja (uključujući uvodna i zaključna razmatranja), te posebno *Izvore i literaturu*, *Registar geografskih pojmova* i *Registar ličnih imena*.

U uvodnom poglavlju predstavljen je prostor Bihaćke krajine, te su naznačene neke njene najosnovnije historijske, geografske i kulturološke odlike. Bihaćka krajina je opisana kao teritorija obilježena značajnim dešavanjima koja su najvećim dijelom izazvana povoljnim geostrateškim položajem tog prostora kroz historiju. Položaj Bihaćke krajine i historijska dešavanja

koja su se odvijala na tom prostoru utjecala su na kulturološko oblikovanje krajiškog čovjeka, koji je za vrijeme odvijanja brojnih ratova bio primoran na stalne migracije i odbranu od napadača. U prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata privredna zaostalost ovog područja utjecala je kako na kvalitetu svakodnevnog života tako i na skromnost kulturnih dešavanja. Međutim, od 70-ih godina paralelno sa razvojem privrede budi se i kulturni život.

Poslije kraćeg uvoda o geografskim, historijskim i kulturološkim prilikama u Bihaćkoj krajini, u drugom poglavlju *Stanje istraženosti* autor se ukratko osvrnuo na predstavljanje hipoteze, metodološkog okvira u istraživanju, stanja izvorne građe i literature, te stanje istraženosti zadate teme u literaturi. Naglasio je da njegova osnovna namjera u ovoj knjizi bila da sagleda privredni razvoj Bihaćke krajine kao i utjecaj zvanične politike, odnosno političke elite na taj razvoj. U centar istraživanja autor je stavio aferu *Agrokomerc* i dešavanja oko braće Pozderac, koja se znatno izdvajaju od svih dešavanja na prostoru Bihaćke krajine u periodu od 1971-1991. Dalje, upoznajemo se sa metodološkim obrascem koji je korišten u istraživanju. Pored klasičnog historijskog istraživačkog postupka u istraživanju je korištena i metoda intervjua ili *usmene historije*. Autor je istakao da mu je korištenje ove metode pomoglo da dođe do nekih novih saznanja o postavljenoj problematici, ali isto tako da dodatno argumentira neke ranije spozna-

je. Nakon iznošenja naučne pretpostavke i metodološkog obrasca predstavljen je i kratak uvid u stanje izvora i literature koji su korišteni prilikom istraživanja.

U poglavlju pod nazivom *Demografska kretanja u svjetlu privrednih tokova* predstavljene su osnovne karakteristike privrednih tokova u Bosni i Hercegovini, odnosno na prostoru Bihaćke krajine, ili četiri općine koje su činile ovaj prostor (Bihać, Cazin, Velika Kladuša i Bosanska Krupa). Bosna i Hercegovina je prije 1945. godine bila dominantno agrarna zemlja a dominiralo je uglavnom seosko stanovništvo. Jedna od najnerazvijenijih oblasti Bosne i Hercegovine bila je Bihaćka krajina. Situacija se poslije 1945. godine ubrzano mijenja, zahvaljujući snažnoj industrijalizaciji i deagrarizaciji koja je zahvatila cijelu zemlju, a time i Bihaćku krajinu, te ostvarila veliki utjecaj i na demografsku sliku tog područja. Autor je ilustrirao demografska kretanja kroz njihov prikaz na prostoru općine Bihać (1948-1961), naglašavajući da su se slični procesi odvijali i u druge tri općine.

Razumijevanje dešavanja na regionalnom i lokalnom nivou nije moguće bez sagledavanja šireg, u ovom slučaju saveznog i republičkog spleta događanja u političkom i privrednom životu. U poglavlju pod naslovom *Državni i republički kontekst* autor je ukratko skicirao osnovna dešavanja na političkoj sceni Socijalističke federativne republike Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, npr. ustavne reforme i njene posljedice, liberalizacija društva, potom previranja na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni (smjena Avde Hume i Osmana Karabegovića) i slično. Predstavljena su i osnovna dešavanja u privrednom životu zemlje, počevši od privredne reforme iz 1965. godine te reperkusije koje je ona izazvala u ekonomskom životu, narastajuće ekonom-

ske krize, sve veće zaduženosti Jugoslavije u svijetu, nezaposlenosti, potom pokušaja reanimacije jugoslavenske privrede. Također, autor je posebnu pažnju posvetio analizi pitanja odnosa regija prema centru, odnosno razvojnom programu nerazvijenih područja Republike. Prije svega, "novi razvoj" trebao je da se bazira na jačanju poljoprivrede, aktiviranju stanovništva koje je radilo u inostranstvu (podsticanjem za ulaganje deviza) i organizovanju tzv. nosilaca razvoja (velikih bosanskohercegovačkih preduzeća) u nedovoljno razvijenim područjima kako bi podstakli njihov razvoj.

U poglavlju *Bihaćka krajina u eri modernizacije* (1971-1991) autor je predstavio razvoj četiri općine Bihaćke regije, potom provođenje zvanične politike na njenom prostoru. Najprije je opisano stanje i razvoj infrastrukturne mreže u zadatom periodu (razvoj putnih komunikacija, informativne sfere, obrazovnih institucija i elektrifikacije). Potom je predstavljen proces provođenja zvanične politike dovođenjem tzv. "nosilaca razvoja" (velikih bosanskohercegovačkih preduzeća). Efikasnost nove politike autor je ispitivao analizom statističkih podataka o razvoju četiri općine Bihaćke regije (Bihać, Velika Kladuša, Bosanska Krupa i Cazin). Posljedica modernizacijskih tokova u Bihaćkoj krajini jeste organizovanje posebne skupine radnika u inostranstvu (najčešće u Njemačkoj i Austriji, a jednim dijelom i u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji) tzv. *gastarbajtera*. Ovu skupinu ljudi zvanična politika je od 80-ih godina nastojala uključiti u privredne procese u zemlji, podstičući ih da svoja sredstva ulažu u domaća preduzeća. Autor nije zanemario još jedan značajan faktor u "eri modernizacije" jednog prostora, a to su kulturološke transformacije. Ukratko su predstavljeni čimbenici koji su utjecali na ove transformacije u

Bihačkoj krajini u ovom periodu. To su prvenstveno *gastarbajteri*, koji su na svijest i razmišljanje ljudi djelovali "imitirajući Zapad u svome kraju", i zvanična politika koja je na razne načine nastojala unaprijediti kulturni i umjetnički život ove regije.

U posljednja dva poglavlja ove knjige *Agrokomerc, politika, politika, politika* i *Uloga Hakije i Hamdije Pozderca*, kao što se i iz naslova može vidjeti, autor otvara središnje pitanje ovog vremena u Bihačkoj krajini, odnosno Bosni i Hercegovini, pa možda i šire, a to je afera *Agrokomerc* i uloga i značaj braće Pozderac u ovim dešavanjima. Prije svega, kratko je predstavljen razvoj ove velikokladuške firme u periodu od 1971. do 1987. godine. Kao značajnije podatke autor je istakao izuzetan razvoj ovoga preduzeća, naročito u periodu izrazite ekonomske krize u Jugoslaviji. Jedan od faktora koji je doprinio kontinuiranom razvoju *Agrokomerc*a je ulaganje Jugoslavenske narodne armije, koja je u prostoru Bihačke krajine vidjela značajno vojno-strateško područje. Ključna politička ličnost koja se vezala za kombinat *Agrokomerc* bio je Hamdija Pozderac, a znatnim dijelom i njegov brat Hakija Pozderac, koji su bili porijeklom iz tog kraja. U to vrijeme 80-ih godina Hamdija Pozderac je bio istaknuta ličnost u jugoslavenskoj politici i igrao je značajnu ulogu u priprema za donošenje novog Ustava. Nove ustavne promjene trebale su osigurati pokrajinama Kosovu i Vojvodini dalju autonomiju. Tadašnjem srpskom rukovodstvu ta politika nije odgovarala, pa su odlučili Hamdiju Pozderca odstraniti sa njegove funkcije. Iako je bilo pokušaja i ranije, optužbe za plagijatstvo u nekim radovima u cilju kompromitovanja njegovog naučnog rada, najbolja prilika se pružila posred-

stvom nepravilnog poslovanja *Agrokomerc*a. Afera *Agrokomerc* konstruisana je 1987. godine u vezi s mjenicama bez pokrića koje je izdalo ovo preduzeće (u to vrijeme uobičajena praksa u poslovanju). Ova afera je doprinijela uklanjanju Hamdije Pozderca kao ključne političke ličnosti u to vrijeme i otvaranje slobodnog puta za sprovođenje velikosrpske politike. Zaključno razmišljanje autora sadrži i stav da su ova afera i uklanjanje Hamdije Pozderca bile najznačajnije akcije za "ustoličavanje srpske dominacije u Jugoslaviji i izrastanje Slobodana Miloševića u vodećeg jugoslavenskog političara". Također, autor ističe kako je veza afere i velikosrpskog koncepta sa događajima koji će uslijediti 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini, odnosno u Bihačkoj krajini naglašena, ali za jasnije odgovore neophodno je provesti dodatna istraživanja.

Knjiga je obogaćena i faksimilima dokumenata *Zapisnika Branka Mikulića sa sjednice političkog rukovodstva MOKSK Bihać, 22. 6. 1974.* i *Informacija o pregovorima Privredne banke Sarajevo i JTN-a.* Admir Mulaosmanović u knjizi *Bihačka krajina 1971-1991. Utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj* stručnoj javnosti prezentira rezultate istraživanja jednog do sada u nauci neobrađenog pitanja. Ova problematika je zanemarena uglavnom što zbog kratke vremenske distance odvijanja tih događaja, što zbog kompleksnosti samog pitanja. O dešavanjima oko afere *Agrokomerc* i braće Pozderac mogli smo čitati skoro isključivo u publicističkim djelima ili memoarskoj građi. Sve navedene, otežavajuće okolnosti čine ovo djelo vrijednijim naše pažnje ■

Aida Ličina

Karl Kaser, *Patriarchy after Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*. Studies on South East Europe (ed. Karl Kaser), Wien: LIT Verlag, 2008, 322 pp.

Ozbiljniji poznavaoци historiografskih kretanja u posljednjih nekoliko decenija uočili su neminovno susretanje historiografije sa drugim disciplinama budući da se to susretanje javilo kao potreba bez koje se teško dolazi do postavljenog cilja bilo kojeg istraživanja. U nastojanjima da se u rekonstrukciji događaja, pojava ili procesa izdignemo iznad ponekad suhoparnog slaganja utvrđenih činjenica u rekonstruirani mozaik, susretanje sa disciplinama koje omogućavaju dublje razumijevanje predmeta našeg interesovanja uvijek pruža mogućnosti inovativnijih pristupa. Knjiga – studija o kojoj je u našem slučaju riječ rezultat je komparativnog pristupa postavljenoj temi uz kombiniranje historiografskog i drugih metodoloških obrazaca (antropološkog, sociološkog i sl). Iako naslov ove knjige možda i previše sugerira na određeni zaključak, on nije ostavljen kao definitivno rješenje. Rekli bismo da je vjerovatnije riječ o autorovoj sugestiji čitaocima da aktivno razmišljaju o temi čiju aktuelnost i ne treba posebno naglašavati. Drugi dio naslova sugerira nam na centralno mjesto Kaserovog interesovanja – rodne odnose u društvima kojima je autor pronašao zajedničku vezivnu nit – višestoljetnu zajedničku prošlost ispunjenu prožimanjima različitih kulturoloških obrazaca, a koji su opet rezultirali pojedinim društvenim pojavama, koje navedeni prostor čine jedinstvenim. U tom jedinstvenom prostoru, kako ga autor naziva *Eurasia Minor*,

rodni odnosi nisu isključeni kao jedan od mogućih kriterija za utvrđivanje njegove jedinstvenosti.

Jedna od osnovnih karakteristika ovog prostora jeste višestoljetna zajednička prošlost u okvirima Osmanskog carstva. Bez sumnje, ova činjenica ostavila je velikog traga na društvene zajednice, što se može potvrditi nizom zajedničkih karakteristika vezanih, prije svega, za socijalnu dimenziju šire društvene zbilje. Temeljno opredjeljenje u prvom, po vremenskom zahvatu – najvećem poglavlju jeste vrijeme u kojem patrijarhat ima dominantnu ulogu u definiranju društvenih odnosa na već opisanom prostoru (*Patriarchy in Power*-approx. 1500-1950, 33-114). Osim detaljnog definiranja pojmova kojima operira u ovoj studiji kao što su iznijansirano diferenciranje između termina familija, porodica, rod, kuća, kućanstvo, porodica, srodstvo i sl., predstavljene su i šire odlike predindustrijskog društva, koje u osnovi ima značajnog povratnog utjecaja na kreiranje društvenih, pa time i rodničkih odnosa. Slijedeći ocrtani problemsko-tematski okvir, detaljnije je ukazano na ključne razlike između sistema organizirane vlasti nasuprot tradicionalnim oblicima društvenog organiziranja i koncepta vlasti u rodovsko-plemenskim zajednicama. U takvim uvjetima, iako na partikularnim primjerima postoje moguće fleksibilnosti, grupiranje je izvršeno prema prirodnim uvjetima stanovanja kao i običajnom na-

činu organiziranja zajednica gdje se izdvajaju dva modela, plemenski način organiziranja, gdje su plemena vezana za mjesto stanovanja i princip nomadske organizacije sa prisutnim migracionim tendencijama. U ovim društvenim zajednicama odnosi među grupama formirani bilo prema srodstvu ili nekom drugom obliku povezivanja, pokazuju snažno postojanje dominantno muške uloge u kreiranju i toku većine društvenih (u širem) i porodičnih (u užem smislu) procesa. Ocjenjujući istraživani prostor u cjelini, Kaser smatra kako je *Eurasia Minor* principijelno bliža mediteranskim i bliskistočnim nego zapadnoevropskim iskustvima, što je, cijeneći naslijeđe prošlosti, sasvim logičan zaključak. Brak, konzumacija braka, godine stupanja u brak, ugovoreni brakovi, seksualnost, šira porodična zajednica, patrilinearno formiranje porodice i principi nasljeđivanja samo su neki od primjera koji razlikuju spomenuta iskustva porodičnih odnosa.

No, bez obzira na navedeno, Kaser zaključuje kako izvorna podloga za temeljitije izučavanje kandidirane teme tek od 19. stoljeća pruža mogućnosti za dublje uvide u suštinu problema. Nastojanja da se prikažu kretanja u prethodnim stoljećima ipak su više bazirana na pretpostavkama među kojima se ističe osnovna karakteristika da su se društveni odnosi sporije mijenjali. Tek su, zapravo, velike promjene u kvalitetu, načinu i brzini života, nastale tokom 19. stoljeća, otvorile mogućnost za značajnije promjene i u rodnim odnosima, njihovoj dinamici i mijenjanjima pravaca njihova kretanja. Prije toga, osnovnu diferencijaciju prema kriteriju suštine mogli bismo tražiti u razlikovanju između sela i grada. I dok su seoske sredine ostale kompaktne, udaljene od talasa novih iskustava, gradovi su, uslijed veće otvorenosti uvjetovane nizom

različitih faktora, pružali donekle drugačije uvide budući da život u gradu otvara mogućnost za slabljenje do tada veoma jakih porodičnih veza.

Sagledano u cjelini, razmatrano razdoblje na širem području Balkana i Turske, uključujući i specifičnosti svake zasebne društvene zajednice, karakteriše nekoliko bitnih faktora koji su presudno utjecali na dugotrajno održavanje patrijarhalnih odnosa. U geografskom pogledu, sve zemlje navedenog regiona pripadaju pretežno planinskom tipu sa većinskim seoskim društvenim jedinicama. Zatim slijedi višestoljetno naslijeđe patrijarhata, koje se sporo mijenja. Među ostale faktore možemo ubrojati i dominaciju tzv. zatvorenih sredina nasuprot otvorenim, čiji je broj značajno manji, izrazito visok stepen nepismenosti (naročito među ženama i primjetna nevoljkost da se takvo stanje mijenja), veći broj ratova i pratećih im pojava kao što su prisilne migracije, izbjeglištvo i sl. Skoro istovremeno, počinje se stvarati nova ekonomska emigracija (sezonska ili čak prekomorska), što je donekle prijetilo narušavanju dotadašnjih patrijarhalnih odnosa, ali su drugi faktori onemogućavali ozbiljnije izmjene postojeće strukture. Prva polovina 20. stoljeća, slijedom niza veoma značajnih političkih promjena, koje će svoga efekta imati i na šire društvene mijene, označila je i otvaranje procesa opadanja moći patrijarhalnog modela rodnih odnosa. Time je otvorena linija za novo poglavlje u knjizi, o opadanju moći patrijarhata (*The Decline of Patriarchy*, approx. 1950-1990).

U 20. stoljeću, eri ubrzanih socijalno-ekonomskih promjena, a naročito njegovoj drugoj polovini, zapadnoevropska društva su ušla u novu fazu, često nazivanu postindustrijskom ili postmodernom, dok su područje Balkana i Turske postali

novim centrom ubrzane industrijalizacije i snažnih socijalnih promjena. Koliki je značaj druge polovine 20. stoljeća u promjeni pozicije patrijarhata, simbolički najbolje oslikava nivo važnosti koji je ovoj činjenici pokazan odnosom Ujedinjenih nacija (UN). Naime, 1975. godina bila je proglašena za Međunarodnu godinu žene, a dekada (1975-1985) Dekadom za ženu (116).

Statistički i drugi ekonomski pokazatelji iz ovog vremena govore kako je na nivou odnosa sela i grada došlo do neobično velikog populacionog depasmana sela u korist gradova. Proces ubrzane industrijalizacije zahtijevao je više radne snage koja sa sela dolazi u gradove što doprinosi ubrzanom rastu gradske populacije, ali i gradova uopće. Međutim, brzinu preseljenja nije pratila adekvatna brzina adaptacije na gradski način života što je u velikom broju slučajeva organizacije života, uključujući i politiku prema porodici, pratilo intervencionističke politike države prema ovim pitanjima. Time su porodica, odnos muškaraca i žena, postali dijelom zvaničnog političkog diskursa i brige, a s obzirom da se u većini slučajeva radilo o komunističkim zemljama, taj diskurs je slijedio zvaničnu politiku Partije. Pokazatelji prezentirani u ovoj knjizi, a koji govore o unutarporodičnim odnosima, bračnim partnerima i njihovom međuodnosu, ukazuju na snažno nastojanje države da kroz zakonodavstvo i politiku planiranja porodice definiira nove vrijednosti unutar privatnog života. Uporedo s time, do tada uobičajeni obrasci ponašanja unutar porodica počeli su se značajnije mijenjati. Kao rezultat ekonomskog jačanja i industrijalizacije, stepen ekonomske neovisnosti sinova od očeva i žena od muževa imao je ubrzani rast, što se u konačnici odražavalo na mijenjanje karaktera porodičnih odnosa. Kao rezultat

izvjesne promjene društvenih odnosa, pojačana je prisutnost žene u javnom prostoru. Istovremeno, "žensko pitanje" je postalo prisutnije u svakodnevnom saobraćanju i intenziviranju aktivnosti feminističkih pokreta. Uz navedena pitanja, Kaser je u ovom poglavlju ukazao i na značaj ideologije izgradnje tzv. "socijalističkog čovjeka" te odnosa ideologije i realnosti u socijalističkoj porodici, socijalnim promjenama ruralne i urbane porodice i izmjenama koje svaka vremenska epoha sa sobom donosi. Krajem 20. stoljeća, sa kolapsom komunističkih režima u jugoistočnoj Evropi, radikalnom izmjenom političko-ekonomske a time i društvene paradigme, došlo je i do promjena u rodnim odnosima. Rušenjem dotadašnjeg društveno-političkog koncepta, smjenom vladajućih elita, dobar dio društvenih odnosa vratio se na stepen pretkomunističkih modela društvene zbilje, što se odrazilo i na pojačan povratak patrijarhalnih vrijednosti na javnu scenu (*The Continuity of Patriarchy*, 187-271).

Slijedeći neoborivu činjenicu da karakter države ima svoga odjeka na model rodni odnosa, preostaje razmišljati kakvog utjecaja može imati promjena karaktera države na te odnose. Sa posljednjom decenijom 20. stoljeća i na pragu novog milenija porodica se suočava sa snažnim prisustvom neoliberalizma i globalizacije, čije se posljedice, zahvaljujući brzini i mogućnostima komunikacija, reflektiraju na kvalitet rodni odnosa. Na evropskom kontinentu, Evropska unija je postala značajan politički faktor koji, u zakonodavnom pogledu, vrši snažan proces ujednačavanja zakonskih rješenja svojih članica. Istovremeno, zemlje Balkana i Turska, kao aspiranti na članstvo u Evropskoj uniji (ili već njeni članovi), slijedeći takvu politiku, pružaju svojim društvima nove kvalitativne vrijednosti, ali i niz

izazova za čijim odgovorima valja tragati iako se to radi u teškoj ekonomskoj situaciji zemalja u tranziciji. Sve navedeno situira ova društva u novu, neporecivu historijsku realnost i zahtijeva redefiniranje pojedinih uobičajenih modela ponašanja. Premda su pojedini od tih procesa redefiniranja i promjena već otpočeli, ipak su razlike između društava na Zapadu i društava Balkana i Turske i dalje veoma velike.

U zaključnim razmatranjima (*Conclusions*, 273-281) rezimirana su saznanja detaljno analizirana u prethodnim poglavljima. Iako su već donekle naglašena temeljna zaključna polazišta za nova promišljanja, valja primijetiti kako je navedenom prostoru, osim u prošlosti, pronađeno i više zajedničkih imenitelja za savremena

društvena kretanja. To se prije svega odnosi na kraj 20. stoljeća i tada pokrenute procese društvene konvergencije koji su ili pri kraju ili još uvijek tragaju za odgovarajućim društvenim odgovorom. U tom smislu i ova knjiga veoma poticajno djeluje na razmišljanje ne samo o temi patrijarhata i rodničkih odnosa nego i o cijelom spektru društvenih pitanja koja čekaju odgovor. Traganje za njim nije stvar samo i isključivo države i njenih mehanizama. Odgovor treba da ponudi društvo u cjelini, a prvenstveno njegove najodgovornije strukture. Dakako, ni akademska zajednica ne smije zaboraviti svoj poziv i društvenu odgovornost ■

Amir Duranović

Bahrudin Bijedić, *Operacija "Leteći zmaj": progon jugoslovenskog diplomate na osnovu lažne optužbe*. Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2010, 399 str.

U vremenu kada se istraživač posljednje decenije socijalističke Jugoslavije susreće sa često obvezujućom historijskom distancom ili pak, u boljem slučaju, sa nesređenošću arhivske građe, veliki značaj imaju i radovi koji tretiraju barem jedan segment složene društveno-političke zbilje. Knjiga pred nama proširuje i obogaćuje naše saznanje o povijesnim događanjima 1980-ih godina. Izdavač ove kao i prethodne Bijedićeve knjige *The Windy City. Konzularne depeše* (2007), vrijedne historijske zbirke, jeste Historijski arhiv Sarajevo.

Ona predstavlja intimnu ispovijest o autorovom iskustvu sa američkim pravosuđem i snagama bezbjednosti. Okosnicu knjige čini tzv. operacija "Leteći zmaj" Federalne carinske policije SAD-a u Phila-

delphiji koja je trajala 18 mjeseci i rezultirala autorovim hapšenjem kao jugoslovenskog generalnog konzula u Chicagu. Autor podrobno piše o iskustvu u zatvoru, sudskom procesu tokom kojeg je terećen za zavjeru protiv Sjedinjenih Država, tj. za pomaganje u nelegalnom transferu novca i brisanju njegovog prljavog porijekla, ličnostima koje su bile akteri afere, reakcijama i pisanju domaćih i stranih medija, jugoslavenske vlade, prijatelja i saradnika. Oblikujući svojevrsnu cjelinu, u knjizi su predstavljeni službeni dokumenti jugoslovenskih organa vlasti, američkih sudskih organa, službena i privatna prijepiska, objavljeni članci u jugoslavenskim i američkim pisanim medijima, kao i lične bilješke nastale u toku sudskog procesa.

Nakon 22 godine motivi za ovaj montirani *sting proces* (namjerno i organizovano navođenje potencijalnog optuženika da učini krivično djelo) ni autoru nisu u potpunosti jasni. Naglašava da razlozi afere mogu biti američkog, ali i jugoslavenskog porijekla. Američki motivi ishodište imaju u općem stavu američke vlade prema komunističkim sistemima i komunističkim zemljama, nagomilanom gnjevu američkih službi bezbjednosti nakon događaja poput hapšenja Damira Cvitešića, doušnika CIA-e, konflikta sa Stopanskom bankom iz Skoplja, *razotkrivanje* američkih obavještajaca u Jugoslaviji, kao i glasanje SFRJ protiv interesa SAD-a u Vijeću sigurnosti OUN.

Međutim, motivi jugoslavenskih krugova za pokretanje ove afere, prema mišljenju autora, danas su mnogo jasniji. Autor ističe velikosrpske interese u ovom dijelu SAD-a gdje je najveća koncentracija srpskih iseljenika, sjedište Federalne i Raskolničke srpske pravoslavne crkve i veliki broj četničkih emigranata, kojima, prema mišljenju autora, generalni konzul, Musliman iz Bosne i Hercegovine, nije mogao adekvatno *servisirati*. Također, ne treba zanemariti stanje u Jugoslaviji, jačanje republičkih elita, kompromitaciju Bosne i Hercegovine i njene političke elite kroz različite afere. Između ostalog, pokušaj tužilaca da dokažu povezanost Bijedića i Fikreta Abdića imao je za cilj diskreditaciju moralnih vrijednosti i političkog kredibiliteta i dokazivanje korumpiranosti i nesposobnosti diplomata Muslimana. Ne odbacuje mišljenje da je afera montirana u Jugoslaviji s ciljem kompromitacije Ljubljanske banke, koja je podržavala koncepciju razvoja "Agrokomerca" iz Velike Kladuše, kao demonstrativno upozorenje bosanskohercegovačkim snagama koje su se zalagale za svestranu sa-

radnju Bosne i Hercegovine i Slovenije.

U knjizi autor na više mjesta eksplicitno kaže da suđenje nije bilo usmjereno protiv pojedinca, njega kao Bahrudina Bijedića, generalnog konzula, već protiv Jugoslavije kao samostalne države. Smatra da je proces bio planiran s ciljem da se okrivljeni predstave komunističkim napasnicima na imovinu i integritet SAD-a, čime se težilo jačanju američke zajednice i solidarnosti.

U prvom poglavlju knjige autor se prisjetio svojih konzularnih aktivnosti nekoliko dana pred hapšenje, toka hapšenja 1. decembra 1988. godine na Aerodromu Pawoukee i svog neugodnog iskustva sa američkom policijom i zatvorom. Slijede pisma koja je Bijedić uputio Ambasadi SFRJ u Washingtonu, Predsjedništvu SFRJ, Saveznom izvršnom vijeću, predsjedniku SIV-a Anti Markoviću, Saveznom sekretarijatu unutrašnjih poslova, Saveznom sekretarijatu inostranih poslova i Budimiru Lončaru, ministru pravde SAD-a, u kojima ističe svoju nevinost i neumiješanost u kriminalne radnje naglašavajući da se odlučno odriče diplomatskog imuniteta. Autor je također predstavio i službene dokumente američkog sudstva koji se odnose na izvještaj o hapšenju i optužnicu kao i protestnu notu vlade SFRJ upućenu vladi SAD-a, opširni izvještaj jugoslavenskog ambasadora Živorada Kovačevića, kao i službene izjave Huberta Cola i Vjekoslava Španjola, također optuženih, u kojima se ističe Bijedićevo nevinost.

Najveći dio teksta predstavljaju bilješke iz ličnog dnevnika Bahrudina Bijedića, pisanog tokom sudskog procesa, koji, u trajanju od 12. juna do 6. septembra 1989. godine, predstavlja najduži proces u historiji federalnog sudstva za istočnu Pennsylvaniju. Iz njih detaljno saznajemo o pripremama za sudski proces, biranju porote,

toku suđenja, dokazima i svjedočenjima. Kroz bilješke se može pratiti i autorova unutrašnja drama, koja je iznimno kolorirana detaljnim opisom ličnog doživljaja policajaca, novinara, sudija, tužilaca, advokata, saradnika, ali i prijatelja tokom ove *borbe za život*. Pišući o *ljudima bez boje, mirisa i okusa, policajcima koji liče na Musolinija, debelim i masnim tužiocima*, autor istovremeno ističe bezrezervnu podršku porodice i prijatelja, kako iz Jugoslavije tako i Amerikanaca, koja mu je bila od velikog značaja.

Dnevnik je ispresijecan dijelovima stegnograma sa suđenja, Bijedićevim svjedočenjem i unakrsnim ispitivanjem, svjedočenjem Richarda McCloskeya, agenta Carinske službe, i završnim riječima tužioca Thomasa Reutera, te advokata Michaela Goodea. U *Prilozima* je predstavljeno sudsko rješenje i obrazloženje kojim je Bijedić proglašen nevinim i oslobođen svake sumnje u nezakonite radnje. Također, predstavljen je i Bijedićev *Prijedlog za pravičnu naknadu*, upućeno državnom tužitelju SAD-a 1998. godine.

Čitaocu su ponuđeni na uvid i dokumenti koji svjedoče o stavu i aktivnosti jugoslavenske vlade. Suđenje je cjelokupno događanje oko operacije "Leteći zmaj" izazvalo je njenu veliku pažnju, jer se pribojavala da bi mogla narušiti dobre bilateralne odnose i političko-ekonomsku saradnju između Jugoslavije i SAD-a. O važnosti ovog pitanja govori činjenica da je Savezni sekretarijat za inostrane poslove organizirao posebnu radnu grupu sastavljenu od visokih funkcionera i stručnjaka, a Savezno izvršno vijeće interresorsku Komisiju za utvrđivanje okolnosti u vezi sa hapšenjem generalnog konzula SFRJ u Chicagu, koje su, kao primarni zadatak, imale *provedenje adekvatnih radnji* vezanih za ovo suđenje.

U dokumentima se iznosi stav da su optužbe neosnovane te izražava moralna i materijalna podrška Bijediću. Međutim, jasno je da Bijedić nije bio zadovoljan takvim odnosom. Jugoslavenskim vlastima spočitava evidentno oklijevanje, posebno SSIP-i, koje je bilo znatno rezervirano i sumnjičavo prema Bijediću, što je imalo za posljedicu nerazrješavanje nejasnoća glede njegovog statusa kao generalnog konzula. Autor izražava i svoju ogorčenost zbog neistinitog i zlonamjernog pisanja jugoslavenske štampe, što je posebno vidljivo iz priloženog pisma Borislavu Laliću, dopisniku TANJUGA iz Washingtona.

Knjiga je ilustrirana sa 36 fotografija Bahrudina Bijedića sa porodicom i prijateljima i faksimilima članaka u *Novostima* i *Slobodnoj Dalmaciji* objavljenim 8. septembra povodom oslobađajuće presude Bahrudinu Bijediću i Vinku Miru, direktoru filijale Ljubljanske banke u New Yorku. Knjiga je obogaćena i recenzijama dr. Ismeta Dizdarevića i dr. Husnije Kamberovića.

Istina, mogle bi se uputiti i određene zamjerke koje se odnose na selekciju stegnograma i njihovo umetanje unutar dnevnčkih bilješki, čime se narušava hronološki slijed i konstrukcija cjeline. Sadržaj kao i u potpunosti urađen indeks imena olakšali bi čitanje ovog značajnog rada. Također, zanimljivo bi bilo vidjeti daljnji razvoj karijere Bahrudina Bijedića, koja je nesumnjivo bila pod snažnim utjecajem spomenutih dešavanja, kao i pravosnažne odluke "nije kriv". Nadamo se da će to biti tema narednog autorovog djela. Već smo istakli da značaj knjige jeste u njenom osvjetljavanju vanjskopolitičkih odnosa Jugoslavije, kao i aktuelnih kretanja unutar samog jugoslavenskog i bosanskohercegovačkog društva. Međutim, iako nedovoljno naglašeno, ova knjiga ima još jednu dodatnu vrijed-

nost. Drugo poglavlje knjige naslovljeno *Porinuće u djetinjstvo* osvjetljava društvenu atmosferu Mostara i Sarajeva u poratnim godinama, dajući doprinos historiji bosanskohercegovačke svakodnevnice 1950-ih i 1960-ih godina. Autor je pored predstave o svojoj porodici stavio akcenat na međuljudske odnose u *teškim vremenima*, međusobnoj saradnji i pomaganju, ali i angažiranosti društvene zajednice, Saveza boraca na uspostavljanju *drugarstva, soli-*

darnosti, otvorenosti, povjerenju, međusobnoj toleranciji i uvažavanju.

Na kraju treba reći da ova knjiga ima veliki značaj i za historičare, politologe te pravnike. Osvjetljava određene historijske procese, ukazuje na organizovanost diplomatske mreže kroz specifično diplomatsko iskustvo i ukazuje na specifičan model upotrebe, tj. zloupotrebe aktualnih zakona i pravila sudskog procesuiranja ■

Dženita Sarač-Rujanac

Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedanken in Jugoslawien (1947–1970)*. Balkanologische Veröffentlichungen Osteuropa Institut der Freien Universität Berlin, hg. Von Holm Sundhaussen, Bd. 49, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.

Postoje knjige koje kao perle na lancu jednostavno sabiraju nova saznanja i podatke, a postoje knjige koje nas kroz multiplikacije u načinu razmišljanja direktnije vode na viši i apstraktniji analitički nivo. Konačno objavljena disertacija Heike Karge pripada posljednim. Istraživala je praksu sjećanja na Drugi svjetski rat u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji (FNRJ) i u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji (SFRJ) od kraja Drugog svjetskog rata do 1970. godine. U fokusu se nalaze postupci različitih odbora i komisija jugoslavenskog Saveza boraca u Narodnooslobodilačkom ratu u Jugoslaviji,¹ na komunalni, regionalni, republički i federativni nivo. Knjiga tako izvršava prakse-

ološki preokret i opisuje zaista "stvorenu" kulturu sjećanja. Ona predstavlja skladnu igru aktera i prakse u okviru službenog govora, a ne u razgraničenju od diskursa. Oficijelni narativ je obuhvatio Narodnooslobodilačku borbu (NOB),² koja je istovremeno prizivala socijalističku revoluciju, kao zajednički poduhvat svih naroda Jugoslavije za bratstvo i jedinstvo. Takav govor je činio glavni ideološki okvir FNRJ i SFRJ i izostavio je, dakle, građanski rat i zločine partizana tokom rata.

Prije nego što detaljnije predstavim sadržaj Kargine disertacije, želim još ukazati na slijedeću vezu, koja čini rad posebno aktualnim i smješta ga u trenutnu znanstvenu raspravu. Sam naslov nas već upu-

¹ Prateći Kargine postupke, pojednostavljujem radi lakšeg čitanja SBNOR i SUBNOR u "Savez boraca".

² Opet pojednostavljujem NOR, NOB i NR u NOB, jer ova preimenovanja nisu važna za moju argumentaciju.

čuje na to da se knjiga može i treba čitati također kao prilog debati o ulozi kulture sjećanja na raspad SFRJ. Uobičajeno tumačenje u zapadnoj Evropi vezano za početak rata devedesetih jeste da se u SFRJ nije smjelo raditi na Drugom svjetskom ratu, te da su se takva neriješena sjećanja vratila i pretvorila u argumente za rat. To se izražava frazom "zamrznutog sjećanja" koje se otopilo. Kargina polazna tačka u ovoj raspravi je da se ova teza ne smije provjeravati samo u službenom govoru, nego i pri realnom djelovanju.

Drugo poglavlje disertacije prikazuje uzdužni presjek 30 godina aktivnosti Saveza boraca. Savez je osnovan 1947. godine na svim nivoima državne hijerarhije, pri čemu su odbori na svakom nivou imali različite kompetencije. Mogli su se učlaniti aktivni borci NOR-a, te svi koji su aktivno podržavali NOB bez oružja (civili i preživjeli logoraši i zatvorenici, te borci za antifašizam u inostranstvu). Rano su počeli na vlastitu stranu dodavati pale borce i preminule civile. Sa preživjelim je, naprotiv, vladala veća opreznost, kako se ne bi dogodilo da previše ljudi ima socijalne i materijalne zahtjeve bazirane na priznanju ili članstvu u Savezu boraca. Karge to naziva "brigom o ratnoj generaciji". Savez boraca je dakle do kraja 50-ih godina bio zauzet socijalno-pravnim praksama sjećanja, ali u isto doba se također gradilo puno spomenika i provodila manifestacija sjećanja kao nikada kasnije: svečanim akademijama, partizanskim marševima, izletima do historijskih mjesta, posjetama familijama, održavanjem grobova. Ove lokalne manifestacije su se organizirale i finansirale isključivo na nivou općina, te je iznenađujuća spremnost doniranja za vrijeme pedesetih godina i pored nategnute ekonomske i socijalne situacije. Veliki dio

tih objekata sjećanja služio je za klasičnu komemoraciju, koja je odmah nakon rata bila velika potreba mnoštva stanovništva. Savez boraca je ponovno izvijestio da su pojedini spomenici zloupotrijebljeni od strane lokalnog stanovništva žaleći za nelegitimnim žrtvama četničkih ili ustaških zločina, ili pak žrtvama građanskog rata. Savez boraca je 1950. godine proveo anketu o žrtvama. Rezultati nisu nikada objavljeni (kao kod prethodnih i sljedećih popisa), te su čak nestali upitnici. Tako se nikada nije mogao verficirati 1945. godine od samog Tita propagirani broj od 1,7 miliona žrtva rata, koji je ostao "činjenica" do raspada Jugoslavije.

Otprilike 15 godina nakon završetka rata Karge ustanovljava raskrižje vremena, poslije kojeg počinje faza "brige o onima rođenim u ratu ili u postratnom periodu", u šta se pokušao uključiti veći dio stanovništva. Odmah poslije rata obavezno tražena aktivna podrška zamijenjena je stavom da su NOB služili i oni koji nisu direktno djelovali kao pripadnici ili pomoćnici okupatora i domaćih kolaboratora. To je važno i za bivše zatvorenike logora, za koje se prije toga sumnjalo da su preživjeli samo zato što su kolaborirali. Međutim, uvijek su bili i ostali isključeni iz sjećanja četnici, domobrani, ustaše i pripadnici njemačkog Wehrmachta. U ova doba opći društveni interes za rat je oslabio, a Savez boraca je natjeran da se preorijentira. Tabui u sjećanju se, naprotiv, nisu mogli ublažiti, ali ipak se način sjećanja prilagođavao ukusu mladosti, "modernizirao" se. Organizovale su se priredbe o NOB-u za djecu i mlade, godišnjice bitaka se obilježavale autorelijima (Sutjeska), na TV-u su se emitovali kvizovi o NOR-u i organizovale modne revije u partizanskoj odjeći, a primali su se i mladi ljudi u Savez boraca.

Poslije ovog prilično deskriptivnog dijahronog dijela disertacije počinju spomenute "multiplikacije" u Karginoj argumentaciji, limitirajući se na konkretne jedinstvene slučajeve na raznim nivoima FNRJ i SFRJ, i sa različitim funkcijama u kulturi sjećanja. U trećem poglavlju Karge se fokusira na realizirane spomenike u regijama, odnosno nesklad zahtjeva službenoga govora i zaista ostvarenih javnih realizacija. U govoru koji se razlikovao kvalitativnom inovacijom socijalističke revolucije od tradicije nacionalnih oslobodilačkih pokreta pokušalo se prisvojiti vrijeme i prostor. U vrijeme retrospektivno preko tradicije oslobodilačkih pokreta, prospektivno kao početak još trajne socijalističke revolucije. Prostor se – geografski i u sjećanju – sastavio kao izvojevan u zajedničkoj akciji. Karge kroz izabrane primjere diskutuje da li i kako su te aproprijacije prostora i vremena uspjele. Na četvrtom kongresu SBNOR-a 1961. godine je prezentirana inventura svih dosada realiziranih spomenika. Od 14 400 spomenika i objekata sjećanja jedino su 3500 bili "autentični", ostalih gotovo 10 000 bili su usmjereni "samo" na žrtve rata ili zločina okupatora, a uopće nisu bili vezani sa zajedničkim NOB-om ili socijalističkom revolucijom kao što se diskursivno zahtijevalo. Brojna mjesta sjećanja obilovala su dijelom eksplicitno religijskim simbolima, a djelimice implicitno kroz način oblikovanja. Na jednom kongresu u Bosni i Hercegovini javljeno je da su neke općine osnovale groblja partizana na već postojećim konfesionalnim grobljima. U Srbiji se konstatovalo kako postoji običaj da se dodaje spomen-ploča na već postojeće vojničke spomenike, poredeći NOR sa drugim ratovima i predstavljajući ga kao dio starije tradicije. Figurativno estetski se oblikovao u tradiciji "spomenika nepoznatom vojniku",

koji je jednostavno bio zamijenjen partizanom u istoj pozi i odori.

Prostorska aproprijacija se istaknula problemom da realizirani oblici i veličina spomenika u očima funkcionera Saveza boraca nisu odgovarale historijskim događajima. U regijama se očito, po ocjeni Centralnog odbora, nije znalo šta je historijski važno. Ukratko: ni prostor ni vrijeme se u lokalno realiziranim simboličnim reprezentacijama ratne prošlosti nisu uspjeli prisvojiti "top down", zaključuje Karge. Posmatrajući, dakle, lokalnu praksu, upućeni smo na pukotine i prijelome kulturnog i socijalnog okvira javne i oficijelne kulture sjećanja. Ovi postupci pri tome nisu forme aktivnog otpora, nego su jednostavno u njihovoj raznolikosti šire od oficijelne naracije, što samostalno stvara heterogeno značenje – toliko i o "smrznutom sjećanju".

Takva sloboda djelovanja nije postojala za one projekte na kojima je radio Odbor za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz NOR-a (Odbor IMNOR). IMNOR je direktno finansiralo Savezno izvršno vijeće i imao je samo slabe veze sa SBNOR-om, iako mu je formalno pripadao. Po nalogu vlade je prisilno kreirao zajednička jugoslavenska mjesta sjećanja. Osnovan 1952. godine od Tita i male grupe oko njega, realizovao je tokom 50-ih godina izgradnju mjesta koja su označila pokret i centralna zbivanja Glavnog (Vrhovnog) štaba i Centralnog komiteta KPJ tokom rata. Do više teškoća došlo je kod planiranih "apstraktnijih" spomenika kao npr. Spomenika ženi-borcu, partizanskom borcu ili drugu Titu. Nakon svih planova i odstupanja od planova zaista se realizovao jedino Titov spomenik u Titovom Užicu. Karge zaključuje da su drugi spomenici koji su bili bazirani na historijskim događajima, a ne na apstraktnoj temi, imali bolje šanse za rea-

lizaciju.

Ali šta je bilo sa onim mjestima na kojima nisu umrli pojedinci nego mase? Heike Karge ispituje u poglavljima 4-6 mjesta poput Sutjeske, Jasenovca i Sremskog fronta, te Kragujevca. Sva mjesta predstavljaju masovno preminule u ratu, za sva su postojali planovi da se izgrade kao jugoslavenske lokacije sjećanja, ali nisu svi bili za to. Sutjeska se poslije "otkrića" na najvišem nivou SBNOR-a 1954. godine izgradila kao jugoslavensko mjesto sjećanja par excellence. Radovi su dugo trajali, iako je mjesto ideološki bilo neproblematično. Sremski front bi ideološki bio odlična lokacija "bratstva i jedinstva", ali zbog diskusije o mobilizaciji velike mase žena i mladih nekoliko mjeseci prije završetka rata kao mjesto je postao dvojbjen. Visoki broj žrtava u tom trenutku rata izazivao je pitanje kompetencije Vrhovnog štaba i konačno političkog vodstva. Interes odbora IMNOR-a i Centralnog odbora Saveza boraca prema mjestima na kojima su ljudi masovno umirali budio se kao reakcija na pitanja iz inostranstva vezana za logore i na javni pritisak kroz organizacije preživjelih logoraša koje su se neformalno počele organizovati krajem 50-ih godina. Savez boraca bio je povezan sa stranim grupama rezistencije i reprezentirao je Jugoslaviju kao žrtvu okupatora i njihovih pomoćnika koja je dala svoj doprinos u internacionalnom antifašističkom otporu. Jugoslaveni i Jugoslavenke, koji su internirani i zatvoreni u inostranstvu ili koji su tamo umrli, vrlo su lahko dobili priznanje. Domaći preživjeli logoraši su se, naprotiv, samo neodlučno priznavali (umrli u logoru su odmah bili prihvaćani i njihove su porodice dobijale rente ili jedinstvene nadoknade), jer se odmah postavilo pitanje počinitelja i učesnika u zločinima. Naposljetku se upravo zbog jav-

nog pritiska počelo diskutovati o domaćim logorima – što je vodilo do više priznanja pojedinačnih žrtava. Krivci su ostali apstraktni neprijatelji, koji su se imenovali kao pojedinačne grupe – ustaše, četnici itd., ali to nije imalo nikakvih konkretnih ili pravnih posljedica. Ovakvi prazni pojmovi neprijatelja devedesetih godina lahko su se mogli aktivirati, zaključuje Karge.

Zanimljivo je kako Karge u šestom poglavlju knjige određuje da Jasenovac u FNRJ i SFRJ nikad nije bio tabu tema. Tabui su, kako ona zaključuje, bili isti za svaku temu, takoreći slijepa tačke oficijelnog govora u koje se nije smjelo dirati: broj žrtava općenito (također i broj žrtava u Jasenovcu), pitanje odgovornosti počinjenih zločina te krivca za iste. Na primjeru Kragujevca Karge dokazuje kakav su utjecaj imale rano formirane lokalne inicijative porodica ubijenih. Kad je Centralni odbor odlučio da želi dograditi mjesto masakra u jugoslavensku lokaciju sjećanja nije došao na prazan teren, nego su tamo već postojali grobovi koji su se morali poštovati i koji su u ovom slučaju spriječili da se ostvari početni plan projekta. U posljednjom, sedmom poglavlju Karge se okreće sjećanju na rat u školi i ocrtava ga preko debate u časopisu *Nastava istorije*, opisujući kako se u 70-im pokušavalo nametnuti đacima da opet "osjete" historiju NOB-a i tako se opredijele za zajedničku borbu, patnju i pobjedu države socijalističke Jugoslavije. Karge se time na kraju knjige vraća na polaznu tačku i pitanje kakvu je ulogu kultura sjećanja imala na raspad Jugoslavije. Ona odgovara teozom da je emocionalizirana nastava historije barem pokušala stvoriti spremnost da svaka generacija nosi romantično-herojsko dodijeljenu patnju kroz ratoborno nasilje. Ona zaključuje: "Pokušaj da se vade sjećanja iz rezervata vremena vodio je pre-

ko staze epsko-romantično insceniranog poučavanja istorije natrag u upravo to.“ (244)

Na koncu, čini mi se da metodičke multiplikacije koje je Heike Karge vodila na širokom polju diskursa o prošlosti i prvenstveno realizacije u FNRJ i SFRJ stvaraju osvježavajući analitički potencijal koji će – tako se nadam – naći puno nasljednika što na produktivan način pregledaju bezbrojna nespomenuta mjesta i kutije u raznim arhivima u potrazi za još diferenciranjem

slikom funkcioniranja jugoslavenske kulture sjećanja za konstrukciju vlastite države. Heike Karge planira izdati knjigu na hrvatskom jeziku, u kojoj će se, nadam se, moći vidjeti svi u radu dati spomenici, i prije svega nacrti i planovi nerealiziranih inicijativa. Jedini veliki nedostatak monografije je uzrokovan nekooperativnim ponašanjem raznih arhiva koji nisu dali dozvolu za štampu ■

Sara Bernasconi

František Šístek, *Naša braća na jugu (Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830-2006)*. Cetinje-Podgorica: Matica crnogorska, 2009, 304 str.

Ova knjiga je pokušaj da se rekonstruiše češki diskurs o Crnoj Gori i Crnogorcima, na osnovu predstava češke kulturne elite od 30-ih godina XIX vijeka, kada se javljaju prvi tekstovi o Crnoj Gori važni za stvaranje dominantne predstave iz kasnijeg vremena, do 2006. godine, kada je Crna Gora stekla nezavisnost, što se usljed promjena koje će donijeti jedan takav akt odrazilo i na češke predstave o ovoj zemlji. Knjiga je podijeljena u 11 poglavlja, obrađujući period od 1830. do 2006. godine. Iz naslova tih poglavlja mogu se nazrijeti promjene dominantnih čeških predstava o Crnogorcima: *Oživljena prošlost* (II, za period o. 1850-1870), *Naši crnogorski pobratimi* (III, 1870-1890), *Strgavanje romantične maske* (VI, 1905-1914) itd. Autor se nije bavio odnosima Češke i Crne Gore, već samo predstavama o Crnoj Gori i Crnogorcima brojnih putnika po ovoj zemlji, novinara, naučnika, umjetnika, državnika itd. Te predstave, ko-

liko god u određenim vremenskim periodima izazivale veliku pažnju češke javnosti, nisu bitnije utjecale na češko društvo, niti na odnose dvije zemlje. Općenito, dominantni češki diskurs o Crnogorcima kretao se od otkrivanja Crne Gore 1830-ih godina, preko glorifikacije i ponešto kritike u periodu 1904-1918, do ponovnog odlaska Crne Gore u *tamu* u vrijeme poslije 1945.

U drugoj polovini XIX stoljeća, dok je u češkoj politici bio dominantan nacionalni diskurs, kao i ideologija slavenofilstva, kreiraju se od strane kulturne elite pozitivni stereotipi o Crnogorcima, hrabrim ratnicima u maloj planinskoj zemlji, koji se stoljećima odupiru nadmoćnom Osmanskom carstvu. Oni su moralno jaki, samouvjereni, čvrstog karaktera, prirodni. To bi bila jedna od dominantnih predstava, koja će se dugo održavati, što je inače karakteristično za stereotipe. Na drugoj slici, Crna Gora je “živi muzej” praslavenske prošlosti, a

Crnogorci oličanje najboljih patrijarhalnih osobina svih Slavena općenito, pri čemu se ta patrijarhalnost i "praslavenska duša", prema češkim autorima, posebno prema piscu Jozefu Holečeku, sačuvala u kontinuitetu kroz stoljeća. (85) Takve predstave kreiralo je nekoliko istaknutih novinara, umjetnika i putnika: Prokop Hoholoušek (1819-1864), novinar i pisac, autor pripovjedaka o Crnogorcima; potom slikar Jaroslav Čermak (1830-1878), pisac Jozef Holeček (1853-1929), vjerovatno najzaslužniji za popularizaciju Crnogoraca u Češkoj, a time i snaženje pozitivnih stereotipa o njima. Čermakove slike su bile vrlo popularne, a i danas se mogu susresti na naslovnicama crnogorskih knjiga. Sam Čermak nije izbjegao stereotipiziranje "Turaka" kao ugnjetača, dok su tu Crnogorci, a posebno crnogorske žene, prikazani kao žrtve koje traže pomoć od kršćanskog svijeta. Crnogorske žene su heroine, one su ozbiljne, u njihovom prikazivanju nema erotskih momenata kao u prikazivanju muslimanki. Takav prikaz Crnogorki, koje održavaju jak duh, a pale su u ropstvo i traže pomoć, mogu se naći na njegovim slikama *Ratni plijen* iz 1868, te *Ropkinje* iz 1870. (52-53) Kasnije će i muzikolog Ludvik Kuba (1863-1956) preporučivati Česima da što prije posjete Crnu Goru, jer je ona "živi muzej ljudi" koji nestaje (117).

Osim kod Čermaka stereotipne predstave "Turaka" susreću se i kod već spomenutih autora, Hoholoušeka i Holečeka. Prokop Hoholoušek u pripovijetki *Crnogorci* (1843) piše da su "Turci" kukavice, te da su moralno propali (21). Kod Jozefa Holečeka, "Turci" (Holeček misli na Osmanlije, ali ne i na muslimane iz Bosne i Hercegovine) u orijentalističkom su maniru, povezani sa temama nasilja, erotike i vjerskog fanatizma (95). Oni su željni rata, umiru spokojno;

megalomani su, glupi i naivni (97-98).

To bi bili neki najznačajniji predstavnici češkog diskursa, koji su stvarali dvije spomenute dominantne predstave (do 1914. godine). Obje te predstave mogu se susresti i kod drugih naroda, dok su u slučaju čeških putnika one tvorile jednu imaginarnu Crnu Goru, koja je trebala, sa spomenutim ratničkim vrlinama stanovništva, te njegovim patrijarhalnim, iskonskim vrijednostima da služi Češkoj, koja nije imala političku samostalnost, kao uzor u smislu preuzimanja tih vrijednosti. U viziji nacionalnih radnika i romantičara, Češkoj je bila potrebna nacionalna država i homogeno društvo, prožeto vrlinama, kao što je crnogorsko. U djelima glavnih čeških autora o Crnoj Gori uglavnom nema kritičkog tona, niti neke realnije slike te zemlje, sve do početka XX vijeka.

Tada se, zbog razočarenja koje su političke prilike u Crnoj Gori, obilježene atentatima i jačanjem kneževog apsolutizma, izazvale u liberalnim krugovima češke javnosti, javljaju kritički tekstovi i pisma uperena prvenstveno protiv kneza Nikole i crnogorskog političkog sistema. Ipak, do Prvog svjetskog rata takvi tekstovi neće štetiti općoj pozitivnoj predstavi o Crnoj Gori, kao bratskoj i junačkoj zemlji. Tek će Prvi svjetski rat donijeti važnije promjene u percipiranju Crnogoraca, jer se znatniji broj Čeha, kao pripadnika austrougarske vojske, susretao svakodnevno sa Crnogorcima, o čemu će poslije rata pisati u svojim memoarima u ne baš najboljem svjetlu. Novo političko stanje poslije 1918, gdje više nije bilo nezavisne Crne Gore, a Češka je postala nezavisna država, doprinijelo je opadanju interesa za Crnogorce, te stvaranju izrazito negativne slike o knezu Nikoli, zbog toga što je u ratu napustio svoju državu i narod. Interes postoji najviše kod

turista, a slika o "braći na jugu" preživljava, važeći za sve Južne Slavene, zbog dobrih odnosa Čehoslovačke i Jugoslavije 30-ih godina XX vijeka. Dok u periodu Drugog svjetskog rata nije bilo neke izrazite ili zanimljive slike o Crnoj Gori, niti se mnogo pisalo o toj temi, poslije rata se prvih godina favorizira stara slika bratstva, koju inspirira Sovjetski savez. Ipak, nakon raskida Tita i Staljina 1948. god. interes češke javnosti za Crnu Goru skoro je zamro. To se može objasniti nepovjerenjem komunističke češke elite prema Jugoslaviji. Nakratko se vratila slika stare Crne Gore u bajci *Tri veterana* od Jana Veriha, koja će biti ekranizirana u istoimenom filmu Zdenjaka Svjeraka iz 1983, ali ne u svrhu glorifikacije, nego kao kritika češkog društva korištenjem stereotipa o Crnogorcima (233-234). Nakon raspada Istočnog bloka, nije se interes za Crnu Goru povećavao, jer je Srbija bila u središtu pažnje. Takvo stanje će ostati i do 2006, jer se češki mediji zanimaju nekim drugim, važnijim događajima, a Crna Gora se češće spominje u turističkim vodičima i putopisima čeških turista, koji se mogu pronaći na internetu. Češki turisti gledaju na Crnu Goru iz ugla državljana jedne relativno razvijene evropske države, ali ima i onih koji, u duhu starih romantičara XIX vijeka, traže u Crnoj Gori, i na Balkanu općenito, avanturu i iznenađenje. Tu se susrećemo sa manje ili više realističnim pogledima turista, a od starih predstava je malo toga ostalo.

Ono što na kraju fascinira jeste broj tekstova, knjiga, pisama napisanih od strane Čeha o Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka, bez obzira što jedna Češka, i da je bila politički subjekt, nije mogla imati nikakvih političkih i drugih interesa prema Crnoj Gori. Predstava o Crnoj Gori kao nezavisnoj slavenskoj državi koja se suprotstavlja nadmoćnom neprijatelju (Osmanskom carstvu) trebala je da bude važan element u izgradnji češke nacionalne samosvijesti i češkog identiteta, ugroženog habsburškim političkim pritiskom, a glavni promotori takve ideje bili su pored naučnika i novinara, romantičari i avanturisti, od kojih su neki (slično lordu Byronu, koji je učestvovao u grčkom ratu za nezavisnost) uzeli učešća u osmansko-crnogorskim ratovima. Crna Gora u češkom diskursu, mogla je biti model za cijeli Balkan, koji je od druge polovine XIX v. do Prvog svjetskog rata sigurno bio interesantan zbog političkih previranja. Ali, to nije bio Balkan iz zapadnoevropskih putopisa, zaostali svijet Orijenta i barbarstva, već svijet junačke borbe za nacionalnu afirmaciju i političku samostalnost, sve ono što je u to vrijeme, po mišljenju čeških naučnika i umjetnika, nedostajalo češkom društvu. Čim se ti ciljevi ostvare, trezvenije predstave će nadvladati stereotipe, a interes za Crnogorce će znatno opasti ■

Mensur Ramulj

Amir Kliko, Fikret Ćuskić, *17. Viteška krajiška brdska brigada ARBiH*.
Ključ – Sarajevo: Udruženje 17. VKBBR- Institut za istoriju, 2010, 320 str.

Kada je krajem septembra 1993. godine, pred iznošenje stava o *Owen-Stoltenbergovu* mirovnom planu, Sakib Ribić na Bošnjačkom saboru rekao da predstavlja vojnike, te da, između ostalog, na isti dolazi i kako bi izrazio stav "17. krajiške", dvoranom se prolomio aplauz sudionika. Od te jeseni pa do kraja ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini brigada je vodila mnoštvo bitaka, u kojima je neprijatelja napadala, ali i bitaka u kojima je branila bosanskohercegovačko stanovništvo, sela i gradove. Naporom autorskog dvojca, danas možemo o brigadi doznati više u monografiji koja za cilj ima utvrditi značaj 17. viteške krajiške brdske brigade i njen doprinos odbrani Bosne i Hercegovine. U kilometrima izražen, ratni put ove brigade je dugačak i naporan, put koji nije mogao biti prijeđen bez velikih žrtava njenih pripadnika. Činjenica koja ukazuje na značaj "17. krajiške" jeste i dodjeljivanje počasnih naziva brigadi – *slavna* 1993. godine i *viteška* 1995. godine, od Štaba Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine.

Autori u knjizi koriste dostupnu izvornu građu, materijal suda u Hagu, ratnu štampu, videomaterijal, a obavljen je i znatan broj razgovora s pripadnicima, logističarima i komandantima bataljona, načelnicima štabova i komandantom 17. VKBBR.

Nakon prvih vijesti o izbijanju rata u Bosni i Hercegovini i među ljudima porijeklom iz Bosne i Hercegovine na radu u inozemstvu počinje organizirano okupljanje i traženje načina da se vojnički i finansijski

pomogne odbrani domovine od agresije. U Zagrebu je bio smješten Krizni štab za pomoć Bosni i Hercegovini, na čijem je čelu bio Šefko ef. Omerbašić, zagrebački muftija. Formirane su dvije vojne jedinice – 1. krajiški bataljon i 7. brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine, koje su u velikoj većini činili dobrovoljci porijeklom iz Bosanske krajine. Pripadnici ovih vojnih jedinica obučavani su u Kasarni „Borongaj“ u Zagrebu, da bi u ljeto 1992, nakon pokušaja raznih opstrukcija, finansijskih malverzacija, uz neriješeno pitanje logistike i nabavke naoružanja, ipak bili priključeni vojnoj odbrani i prebačeni na teritorij Bosne i Hercegovine. Nakon izviđanja i provjere sigurnosnih uvjeta putovanja jedinica krajiških dobrovoljaca je iz Zagreba (uglavnom sa Borongaja i Velesajma), početkom jula 1992. godine, s nekoliko autobusa i privatnih vozila, bez ikakvog odobrenja Republike Hrvatske i bez dogovora dvaju državnih organa, preko Splita za dva dana stigla u Travnik. Na proputovanju kroz Hrvatsku nije bilo nikakvih incidenata i putovanje je prošlo bez problema. Po dalasku u Travnik jedinica dobija prve zadatke od Općinskog štaba TO Travnik. Sudjeluju u odbrani ova grada na turbetskim linijama odbrane, a preuzimaju i zonu odgovornosti u Jajcu. Preko linija odbrane koje je držala ova jedinica Vojska Republike Srpske pokušavala je pješadijskim napadima uz pomoć snažne artiljerije i avijacijom slomiti odbranu Jajca te zauzeti grad. Isprva im ovaj pothvat ne polazi za rukom. Međutim, pogoršanjem

odnosa na relaciji Hrvatsko vijeće obrane - Armija Republike Bosne i Hercegovine, raspadom sistema odbrane, Vojska Republike Srpske je u oktobru 1992. godine uspjela okupirati Jajce.

Autori ukazuju da se treba izdignuti od "burnih kafanskih rasprava", nenaučne literature, novinskih natpisa, ako želimo utemeljeno i na naučnim osnovama utvrditi dešavanja koja su dovela do pada Jajca. Pokušavalo se dati novo svjetlo i iznaći put koji bi se trebao slijediti da bi se došlo do odgovora na ovo pitanje. Smatra se da je do pada Jajca došlo zbog nesnalaženja i nesposobnosti lokalnih komandnih struktura HVO-a i ARBiH, te njihovih nadređenih, koji su pred sobom imali taktički i materijalno mnogo nadmoćnijeg protivnika.

Iz kazivanja generala Ćuskića, komandanta 7. brigade i kasnije 17. KBBR, saznamo nešto više o prvim problemima formiranja profesionalne vojne brigade, koordinaciji, opremi i obuci iste. Prvo borbeno iskustvo 7. brigade bile su borbe na Grepku, na Igmanu, gdje je jedinica imala i prve gubitke. Krajem jula i početkom augusta 1992. godine ova brigada sudjeluje u borbama za Trnovo i u odbrani Rogoja, gdje bilježe prve konkretnije ratne uspjehe, što je pozitivno djelovalo na moral boraca. Brigada je dala doprinos i u odbrani srednje Bosne. General Ćuskić pri tome ističe ulogu planskog izvođenja zadataka. U kazivanju govori i o "ružnim danima" za Krajišnike u srednjoj Bosni, od pada Jajca do formiranja 17. krajiške brdske brigade u novembru 1992. godine. Ova je brigada formirana od 1. krajiške brigade i 7. brigade ARBiH nakon što je došlo do odliva velikog broja boraca iz jedinica sastavnica, što je bio rezultat gubitka Karaule i pada Jajca u jesen 1992. godine. Službeno je nosila ime 17. brdska brigada. Naredba o

formiranju brigade izdata je 19. novembra 1992. godine, prva smotra je izvršena krajem istog mjeseca u Travniku. Stalna težnja i cilj vojnika u ovoj brigadi kroz čitav rat bit će oslobađanje Krajine. Od kraja januara 1993. godine službeno ime je 17. krajiška brdska brigada, a kasnije dobiva i počasne, već spomenute nazive. Brigada je imala manevarski karakter; popunjena je borcima kojima su matične općine okupirane, te nisu mogli biti u nadležnosti ni jednog općinskog štaba TO, a korištena je na više ratišta u Bosni i Hercegovini. Do kraja 1992. godine formirana je komanda brigade, logistika i dva borbena bataljona, unapređuju se uvjeti rada i boravka u kasarni, prevaziđeni su problemi vezani za logističke centre u inozemstvu. Prilivom novih boraca ubrzo su formirani 3. i 4. bataljon. Borci iz 84. brigade OSARBiH i 1. kotorvaroške bojne HVO-a sačinjavali su spomenuti 4. bataljon 17. KBBR. Početkom proljeća 1993. godine brigada je bila dobro uvojničena, ustrojena jedinica opremljena za tadašnje uvjete na jednom zavidnom nivou. Posljednjeg dana 1992. godine 1. bataljon 17. KBBR po naređenju Štaba Vrhovne komande Oružanih snaga RBiH izveo je marš iz Travnika prema Visokom s ciljem da se angažira u operaciji pod nazivom *Koverat*, koja je za konačan cilj imala deblokirati opsjednuto Sarajevo. Međutim, pogibija komandanta 2. bataljona brigade negativno je utjecala na daljnji tok borbe na visočkom ratištu, a time, ali ne i presudno, na sam tok operacije. Nove teškoće nastupaju u januaru 1993, ponovnim izbijanjem sukoba između Hrvatskog vijeća obrane i Armije BiH u srednjoj Bosni, koji su bili mnogo intenzivniji nego sukobi iz juna i oktobra 1992. godine. Ovaj je sukob rasplamsan nakon objavljivanja prijedloga mapa iz *Vance-Owenovog* mi-

rovnog plana. Autori ukazuju na iskrivljenje, propagandno, ratnohuškačko izvještavanje hrvatskih medija o angažmanu 17. KBBR tokom ovih sukoba.

Dvomjesečni angažman brigade u vojnim operacijama doveo je do zamorenosti i problema s disciplinom, koji su uskoro prevaziđeni, te dolazi do ponovnog pokušaja deblokade Sarajeva u kojem je učestvovala i ova brigada. Stabilizacijom situacije na visočkom ratištu krajem marta i početkom aprila 1993. otvorila se mogućnost povratka ove brigade u Travnik. Povratak je iskorišten da bi se na terenu afirmirala i da bi zaživjela ideja o formiranju operativne grupe *Bosanska krajina*, koja je bila angažirana na oslobađanju Bosanske krajine. Međutim, novi mirovni pregovori iz aprila 1993. godine i politička situacija nisu dozvoljavali kvalitetan odmor brigade u Travniku. Brigada je stavljena u stanje pune borbene spremnosti. Kasarna u kojoj je bila smještena 17. KBBR bila je doslovce okružena jedinicama HVO-a. Ne mareći za ovu činjenicu, u kasarni su organizirali svečanost povodom prve godišnjice Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Autori detaljnije opisuju borbe oko Travnika, na Igmanu i oko Viteza. Nešto prostora je posvećeno i pitanju odnosa brigade prema ratnim zarobljenicima, civilnom stanovništvu, logistici i životu boraca u kasarni. Travnik je, prema zamislama člnika Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, bio sjedište provincije središnja Bosna. U borbama protiv HVO-a jedinice 17. slavne krajiške brdske brigade uspješno su izvršile zadatke unatoč tome što su bile tehnički inferiornije i u lošijem taktičko-operativnom položaju. Početkom augusta 1993. godine u akcijama na Kamenjašu, Mravinjcu, te zauzimanjem Sebešića zarobljene su veće količine oružja. Kroz nekoliko faza: od

odbrane Travnika, povezivanje deblokiranih sela u kompaktan teritorij, spajanje sa Zenicom i operativnom grupom Zapad, Hrvatsko vijeće obrane dovedeno je u okruženje. Slijedio je relativno dug period pozicionog ratovanja popraćen novim žrtvama, gubicima na obje strane, sve do potpisivanja *Washingtonskog sporazuma*. U ovim sukobima s HVO-om poginulo je 127 boraca brigade, zbog čega je rasformiran 3. bataljon. Sukob je Vojska Republike Srpske nastojala iskoristiti, te je pokrenula operaciju s ciljem zauzimanja Sarajeva i preostalih slobodnih teritorija u istočnoj Bosni.

Nakon potpisivanja primirja i formiranja Federacije Bosne i Hercegovine, vojnicima 17. KBBR ponovno se bližim činilo ostvarenje cilja o oslobađanju Krajine. Da bi se pristupilo izvođenju ovog zadatka, početkom aprila 1994. godine formiran je 7. korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine. Utvrđena je zona odgovornosti tog korpusa. U Armiji RBiH dolazi do prekretnice: putevi logistike više nisu bili upitni, vojska je bolje opremljena i naoružana, u usponu je i vlastita namjenska vojna industrija, dok s druge strane, generalno gledajući, VRS više nije imala onoliku snagu i prednost nad ARBiH kao 1992. godine. Od ovog razdoblja pa sve do ljeta 1995. godine 17. KBBR sudjeluje u operacijama na vlašićkom platou. Objedinjena na istom rejonu, brigada je bila najvažnija udarna snaga Armije RBiH tog područja, te je uglavnom izvodila napadna borbena djelovanja. Sudjelovanje brigade u operaciji oslobađanja strateški važnog Kupresa bilo je višeznačajno: dalo je perspektive vojno-redarstvenoj akciji *Oluja* i učinilo moguće spajanje 5. i 7. korpusa ARBiH.

Posebno poglavlje autori su posvetili pripremanjima koje su poduzete za osloba-

đanje Vlašića, akcijom iz februara 1995. godine pod nazivom *Domet*, u kojoj je učešće uzela i 17. viteška krajiška brdska brigada. Ova je akcija sagledana i iz perspektive koju je autorima otvorio *Izveštaj Komisije za ispitivanje odgovornosti za gubitak teritorije u rejonu Vijenca i Vlašića VRS-a*, a knjizi je priložen i isječak iz dnevnika 1. KK VRS s kraja marta 1995. godine, koji daje jasniju sliku stanja na terenu. Za donekle uspješno izvođenje operacije oslobađanja Vlašića bili su potrebni nadljudski napori, čvrsta motiviranost, požrtvovanost i velika disciplina, budući je operacija vršena na planinskom teško pristupačnom terenu i u uvjetima "vrole" bosanske zime. Upravo su ovi uvjeti, što je u Armiji BiH odlično predviđeno, bili limitirajući faktor za daleko bolje tehnički i više materijalno naoružanu i motoriziranu Vojsku Republike Srpske.

U ljeto 1995. godine 17. viteška krajiška brdska brigada učestvovala je u još jednoj operaciji koja je za cilj imala deblokirati Sarajevo, te je nakon dvomjesečnih borbi, pretrpjevši velike gubitke od preko 30 poginulih boraca, ponovno povučena u travničku kasarnu. Nakon neuspješne deblokade Sarajeva brigada je od septembra angažirana u operacijama vezanim za oslobađanje Krajine i povezivanje s 5. korpusom Armije Republike Bosne i Hercegovine. Brigada je angažirana u završnim borbama za oslobađanje Donjeg Vakufa i dijela općine Jajce, a za to vrijeme na vlašićkom platou 7. korpus je u svojim akcijama dostigao liniju koja je postala i dejtonska linija između dva "bosanska entiteta". Iz Travnika je 20. septembra 1995. godine

krenula oko 15 kilometara duga kolona koju su sačinjavali vojnici, ali je među njima ovoga puta bilo i civilnih predstavnika vlasti općina Ključ i Sanski Most. Nakon prvih uspjeha u oslobađanju teritorija Bosanske krajine ubrzo je slijedila konsolidacija u VRS-u, te protunapad kojim je izgubljena znatna teritorija, a u pitanje je dovedena i pozicija Ključa, budući da su linije fronta bile nadomak ovog bosanskohercegovačkog grada. Ključ je u iscrpljujućim borbama i uz znatne gubitke brigade odbranjen. Ova je odbrana bila i jedna od posljednjih ratnih borbi vitezova iz "17. krajiške", koja je krajem rata ušla u sastav 5. korpusa.

Tekst prate brojne fotografije, tabela formacijske strukture 17. VKBBR, dva CD-a (jedan na kojemu su pohranjene fotografije i drugi na kojemu je pohranjen videomaterijal) i dovoljno vojnih karti koje olakšavaju razumijevanje i praćenje istog. Knjiga je tehnički opremljena na zavidnom nivou. Čitanje teksta, koji nužno obiluje vojnim terminima, olakšavaju skraćeno. U *Prilozima*, pored navedenog, nailazimo i na spisak šehida, poginulih i ranjenih boraca, te popis odlikovanih boraca iz ove brigade.

Možemo reći da je ova brigada bila jedna tanahna nit u klupku iz kojeg se tkala odbrana od agresije na Bosnu i Hercegovinu, te da se ovakvim pristupom i razmatranjem problematike na ovaj način u budućnosti može očekivati kvalitetnija slika i cjelovita historiografija o razvoju oružanih snaga Bosne i Hercegovine ■

Edin Omerčić

Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998). Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 366 str.

Nastavljajući tradiciju očuvanja sjećanja na svoje nekadašnje članove, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, izdavanjem *Spomenice*, dostojno je obilježio dvanaestogodišnjicu od smrti akademika Marka Šunjića. Nekada redovni profesor na predmetu Opšta historija srednjeg vijeka, profesor Šunjić ostavio je dubokog traga kako u bosanskohercegovačkoj historiografiji tako i u pedagoškom radu sa stotinama studenata, kojima se trudio usaditi svoju ljubav prema profesiji historičara. Ova Spomenica se sastoji iz dva dijela: prvog, memorijalnog, u kome je predstavljena biografija i bibliografija Marka Šunjića, kao i analiza utjecaja njegovog proučavanja bosanskog srednjovjekovlja na opći razvoj historiografije, a dodati su i jedan do sada na našem jeziku neobjavljeni rad profesora Šunjića. U drugom dijelu neki od najeminentnijih medievalista iz Bosne i Hercegovine i bliskog okruženja u petnaest naučnih radova odali su počast uspomeni na ovog velikog naučnika.

Iz prvog priloga, *Biografija akademika Marka Šunjića* (13-16), koji je priredila Elmedina Kapidžija, vidi se životni i naučni put Marka Šunjića, put koji ga je iz rodnog Rodoča kod Mostara odveo u intrigantne historijsko-političke vode. U svim aktivnostima profesora Šunjića može se prepoznati izražen pionirski duh zbog kojeg je u mnogočemu utirao put kasnijim generacijama. Bio je član prve generacije studija historije Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

generacije koja je dala još dvojicu akademika – Dževada Juzbašića i Milana Vasića i koja je potvrdila ispravnost odluke o osnivanju ovog studija. U političkim aktivnostima profesora Šunjića izdvajaju se funkcije potpredsjednika Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH kao najvažnija, i ambasadora u Venecueli kao najinteresantnija. Osvrt na naučni rad svog učitelja, kolege i suradnika dao je Đuro Tošić u radu *Средњовјековна Босна у научном дјелу професора Марка Шуњића* (17-23). Ističući Šunjićevo odlično poznavanje latinske paleografije i jezika, te na veliki rad u raznim arhivima, Tošić ističe nekoliko glavnih područja njegovih istraživanja – srednjovjekovnu historiju Dalmacije, odnose Bosne i Venecije, uništenje bosanskog kraljevstva te iseljavanja Slavena u Ankonitanske Marke. Upravo te, ali i mnoge druge teme istraživanja prepoznajemo u iscrpnoj *Bibliografiji radova akademika Marka Šunjića* (25-33), koju je priredio Esad Kurtović. Između ostalog treba istaći četiri objavljene knjige: *Dalmacija u XV. stoljeću* (1967), *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka* (1980), *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)* (1996) i *Narodi i države ranog srednjeg vijeka* (2003). Poseban dodatak ovom prvom dijelu je i rad prof. Šunjića *Slaveni nastanjeni na području ankonitanskog distrikta u 15. stoljeću* (35-52). Ova tema zauzima posebno mjesto u istraživačkom radu prof. Šunjića i do sada nije objavljivana na našem jeziku. Iz iscrpnog rada u ankonitanskim arhivima Šunjić je uspio da osvjetli ovu dugo vreme-

na nepoznatu temu. Kao osnovne razloge iseljavanja Slavena na područje Apulije i Marki prepoznaje glad i siromaštvo, ali i bijeg od sve jačeg osmanskog pritiska. Život tih Slavena u novoj domovini je vrlo živo opisan na primjerima njihovih zanimanja, imena i običaja i uvijek prisutne nade za bolji život u „obećanoj zemlji“.

Drugi dio Spomenice otvara rad Sime Ćirkovića *Jedan primjer kruženja darova* (53-58). Želeći odati počast preminulom kolegi radom na njemu bliskoj temi (odnosi Bosne i Venecije i bosanske izrađevine od srebra), čudnom igrom sudbine Ćirković je napisao i jedan od svojih posljednjih radova, što ovoj Spomenici daje posebnu težinu. Rad opisuje interesantan put jedne srebrene kupe od Bosne do Venecije, a odatle preko Drača do Jedrena, gdje joj se gubi trag. Ovako uska tema je iskorištena i za raspravu o mjerama za težinu u srednjem vijeku, naročito o mletačkoj marki i dubrovačkoj litri, ali i za spomen riječi *sdrauiza* u dokumentima italijanske provenijencije, s kojom kao da jedan stari historičar simbolično pozdravlja drugog i ističe svu čast poziva za učestvovanje u ovom projektu. I rad Desanke Kovačević-Kojić *Pliko srebro iz Bosne u trgovačkim knjigama braće Kabužić (1426-1433)* (59-68) također je vezan za najznačajniji izvozni artikal bosanskog srednjovjekovlja. Trgovačke knjige braće Nikole i Luke Kabužić predstavljaju jako važan izvor budući su to jedine očuvane trgovačke knjige na južnoslavenskom prostoru. Posvetivši ranije (1999) ovom izvoru znatno širi rad, autorica se u ovom članku ograničava samo na podatke o zastupljenosti plikog srebra iz rudnika srednje Bosne, a iz njih izvlači i informacije o trgovačkom značaju Podvisokog, o veza ma koje su ostvarivala ova braća za trgovinu sa Bosnom, te informacije o količini

izvoza srebra iz Bosne, njegovim cijenama i mjerama. U trećem članku *Katarska inicijacija i pristup crkvi bosansko-humskih krstjana (13./15. st.)* (69-81) Franjo Šanjek je, upoređivanjem ceremonijala pristupa crkvi u dva vremenski dosta udaljena izvora, obredniku provansalskih katarata (13. stoljeće) i Radosavljevom zborniku (15. stoljeće), pokušao dokazati svoje teze o bliskoj vezi francuskih katarata i bosanskih krstjana.

Još jedan veliki historičar je u ovoj Spomenici dao jedan od svojih posljednjih doprinosa historiografskoj nauci. Bogumil Hrabak je preminuo krajem 2010, a njegov članak *Žitno tržište Ferare i Dubrovčani (XIV-XVIII vek)* (83-90) samo je nastavak rada na proučavanju ekonomskih odnosa jadranskih centara u razvijenom srednjem i ranom novom vijeku. Žito, kao jedna od najosnovnijih namirnica ljudske prehrane, povezivalo je Dubrovnik i Feraru preko četiri stoljeća i učvršćivalo njihove zajedničke napore zaustavljanja mletačkog monopola nad trgovinom Jadranom. U sferi ekonomske historije je i rad Đure Tošića *Ispolice soli na Neretvi* (91-102). Ovaj rad veoma sličan jednom ranijem radu istog autora (*O krijumčarenju soli na Neretvi*, Tribunia 9, 1985) i govori o jednom interesantom načinu krijumčarenja soli – ispolici, koju autor definira kao davanje polovice soli Vlasima kao isplatu, bez obaveze plaćanja carine na tu polovicu. Naročito je osvjetljena uloga porodice Hrankovića u ovim malverzacijama sa carinom. Najobimniji rad ove Spomenice je članak Dubravka Lovrenovića *Profaniteror – Sveta retorika (Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)* (103-160). Ovim važnim radom autor analizira za Dubrovčane tako karakterističnu promjenu etiketiranja neprijatelja iz Bosne u ratnim okolnostima. U ovom slučaju okolnosti su Konavo-

ski rat, a neprijatelj Radosav Pavlović, koji se automatski etiketira, za srednji vijek u kojem je crkva igrala ogromnu ulogu u životima, najžešćim optužbama patarenstva i zatiranja Kristova učenja. Rad predstavlja značajan doprinos i proučavanju historijata Pavlovića, pogotovo njihove konfesionalne opredijeljenosti, koju autor definira kao pripadnost Crkvi bosanskoj, a iz te konfesionalnosti izvlači tijesne veze između patronatskog prava i prava na pokop, koje analizira pretežno na osnovu epitafa na stećcima. Brojnim ćirilskim dokumentima iz kancelarije Pavlovića analizira se i prezentacija teokratske vlasti Pavlovića i njihovih odnosa sa Dubrovnikom. Poznati bizantolog Tibor Živković u svom radu *On the beginnings of Bosnia in the Middle Ages* (161-180) (rad je u Spomenici objavljen na engleskom jeziku, a njegov prijevod na bosanski, uz dopuštenje autora, priredio je Emir O. Filipović u Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 39, 2010) fokusira se na najneistraženiji period bosanskog srednjovjekovlja – rani srednji vijek. Raspravljajući o uvijek spornoj temi pripadništva zemljice Bosne (grč. *χώρα Βόσωνα*) srpskim ranosrednjovjekovnim zemljama, autor izlaže zanimljivu informaciju – najnovija istraživanja *De administrando imperio* su otkrila važnu činjenicu da je ovaj izvor o Hrvatima/Srbima nekada pripadao izgubljenom latinskom izvoru *De conversione Croatorum et Serborum* Anastazija Bibliotekara. Autor ovaj važni izvor datira u 822. godinu i smatra ga dokazom da je Bosna već u to vrijeme slobodna kneževina, poput Travunije ili Zahumlja. To je veoma važan zaključak koji u korijenu mijenja dosadašnja znanja o položaju Bosne u ranom srednjem vijeku.

Nastavljajući svoj rad na paleografsko-diplomatičkoj analizi latinskih isprava,

Milko Brković člankom *Isprave o venecijanskom vraćanju Dalmacije Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu* (181-220) proučava osam isprava donesenih s kraja 1357. i početka 1358. u kojima se raspravlja o dogovaranju mira između Venecije i Ludovika I. Najvredniji dio ovog rada jeste to da autor u prilogu donosi transkripciju svih osam isprava. Prisustvo posjeda bosanske velikaške porodice Kosača na najvažnijem od Elafitskih otoka, Šipanu, zvanom i „Zlatni otok“, obrađuje Esad Kurtović člankom *Posjed Kosača na otoku Šipanu* (221-231). Ranija historiografija je vezala ovaj posjed za vrijeme hercega Stjepana Vukčića Kosače, dok ga autor povezuje sa akcijom prodaje Konavala Dubrovčanima od strane Sandalja Hranića 1419, uvjerljivo argumentirajući da je upravo Šipan ona privilegija koju Sandalj dobija kada u Župi dubrovačkoj stječe pravo kupnje posjeda vrijednosti 3.000 perpera. Što se tiče kvaliteta tog posjeda ističe se da se radi o vinogradu. Ova akcija Dubrovnika ocijenjena je kao fantastičan bankarski potez, jer su prihode sa Šipana vezali sa glavnicom od 18.000 perpera koje je Sandalj uložio u Dubrovniku i koje nije mogao podizati, već samo uživati kamate od toga, pa su ta sredstva postala za Dubrovčane mnogo operativnija. Kosače će uživati prihode sa ovog posjeda sve do sredine 16. stoljeća. Srđan Rudić se u sklopu svog istraživanja bosanske vlastele dotakao i porodice Vlatkovića, što nam prezentuje radom *О потомцима војводе Јурја (Ђурђа) Радивојевића - прилог родослову Влатковића* - (233-241). Treba spomenuti da se radi o jednoj od najuglednijih humskih porodica, koja će ostvariti ženidbene veze čak sa kraljevskom dinastijom, a interesantan je i prilog ovog rada u kome autor shematski predstavlja rodoslovlje Vlatkovića. Marica Malović-Đukić radom *Porodica*

Zagurović u Kotoru (XIV-XV vek) (243-255) daje prikaz jedne patricijske porodice u Kotoru kroz njene četiri generacije tokom srednjeg vijeka, u kojem se vidi izrastanje te porodice zahvaljujući trgovini, prvenstveno solju i metalima, od došljaka iz Bara do članova Velikog vijeća Kotora. Na istom tragu proučavanja srednjovjekovnih velikaških porodica smo i u radu Amira Klike *Lašvanska vlastela Šantići* (257-284). Ovaj historičar se do sada već bavio proučavanjem porodice Šantića, čiji je najistaknutiji predstavnik bio tepčija Batalo, u svoje vrijeme jedan od najmoćnijih velikaša u bosanskom kraljevstvu. Ono što je karakteristično za ovaj vlastelinski rod jeste to da se skoro cijelo stoljeće, od 1366-1463, uvijek bilježe pod istim prezimenom. Tepčija Batalo se kao svjedok pojavljuje u nizu povelja s kraja 14. i početka 15. stoljeća – autor identificira njih deset, uz mogućnost postojanja još nekoliko koje nisu definitivno sigurne sa datacijom. Posjede ove porodice autor locira između današnjeg Turbeta i ušća Lašve, u plodnoj dolini te rijeke i na platou Vlašića.

Reminiscenciju na viteške turnire i ceremonijale, kao najspecifičniji oblik društvenog okupljanja u srednjem vijeku, svojim radom *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika* (285-306) daje Emir O. Filipović. Po broju (1.500 vitezova i 3.000 paževa) i profilu svojih učesnika (3 kralja, 3 poglavara država, srpski despot, 13 hercega, 21 grof itd.), turnir je zaista bio grandiozna scena na kojoj su učešće uzela i četverica najistaknutijih predstavnika bosanskog srednjovjekovlja i time dokazali da je Bosna nesumnjivo pripadala evropskoj kulturnoj tradiciji. Autor uglavnom rješava problematično pitanje ličnosti bosanskog kralja prisutnog u Budimu i opredjeljuje se za logičnu tezu da

je to bio Ostoja, a ne Tvrtko II. U identitet ostale trojice učesnika postoje manje sumnje – to su herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić, vojvoda Sandalj Hranić Kosača i, najvjerojatnije, knez Pavle Radinović. Pogotovo je bilo primjetno prisustvo Hrvoja, koji je u svoju odoru i pratnju potrošio veliki novac, što će ga eventualno koštati grada Kotora i kuće u Dubrovniku. Najzanimljiviji podatak iz rada Nevena Isailovića *Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka* (307-325) jeste usporedba termina *familiaris* (=familiar, sluga) i *dobri ljudi* odnosno *čeljadin*. Treba odmah istaći da se ne radi ni o kakvoj posluzi, već o velikaškim vazalima koji su u ime Hrvatinića upravljali dalmatinskim komunama ili njihovim posjedima. Posljednji rad u Spomenici jeste članak Hrvoja Petrića *O srpskopравoslavnim doseljavanjima u Kraljevini Slavoniju do početaka 16. stoljeća* (327-348), kojim autor analizira postepena doseljavanja pravoslavnog stanovništva u Kraljevini Slavoniju, koju u 15. stoljeću smješta na prostor županija – Zagrebačke, Varaždinske, Križevačke, Dubičke, Sanske i Virovitičke.

U zaključku, treba istaći da ova Spomenica predstavlja monumentalni epitaf životu velikog naučnika i profesora Marka Šunjića, i da je svaki od šesnaestero učesnika uklesao svoj doprinos u nju. Dodatnu dimenziju Spomenici daju i jedni od posljednjih radova Sime Ćirkovića i Bogumila Hrabaka, dvojice historičara iz iste generacije kao i profesor Šunjić, koji su zajedno sa njim obilježili čitavu jednu epohu balkanske historiografije. Širina prikazanih tema i njihov značaj dugo vremena će osigurati Spomenici zavidno mjesto u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Upravo zbog tako koncentrisane kvalitete radova u Spomenici, ali i zbog čuvanja uspomene

na dragog profesora i vrsnog stručnjaka, mora se pohvaliti napor članova Redakcije, koji su u ovim za izdavačku djelatnost jako

teškim vremenima uspjeli ostvariti značajan rezultat ■

Dženan Dautović

Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009, (ur. Dževad Juzbašić). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, knjiga CXXXI, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 39, 2010, 239.

U povodu stogodišnjice rođenja akademika Branislava Đurđeva u decembru 2009. godine održan je Međunarodni okrugli sto pod nazivom *Naučno djelo Branislava Đurđeva*. U organizaciji skupa učestvovali su ANUBiH, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Orijentalni institut i Institut za istoriju u Sarajevu. Referati održani tom prilikom objavljeni su kao zbornik u posebnim izdanjima Odjeljenja humanističkih nauka Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U Zborniku su referati prezentirani redoslijedom kojim su izlagani na skupu. Skup je otvorio akademik Dževad Juzbašić ispred ANUBiH-a, a nakon toga skupu se ispred Organizacionog odbora obratila dr. Behija Zlatar, direktorica Orijentalnog instituta Sarajevo. Njihova izlaganja nalaze se u uvodnom dijelu Zbornika, zajedno sa još dva obraćanja. Naime, prof. dr. Lamija Hadžiosmanović i akademik Vladimir Premec u svom kratkom obraćanju skupu biranim riječima prisjećali su se nekih momenata iz druženja sa prof. dr. Branislavom Đurđevom.

Nakon toga u Zborniku je prezentirano sedam referata koji se odnose na Branisla-

va Đurđeva kao osmanistu. Treba reći da su stavovi izneseni u pojedinim referatima u ovom Zborniku isključivo mišljenja njihovih autora. A ta mišljenja su dijametralno suprotna. Na jednoj strani su referati koji ukazuju na ogroman doprinos Branislava Đurđeva osmanistici, posebno u rješavanju pojedinih pitanja kao što je karakter osmanskog feudalizma, problem Srpske pravoslavne crkve i dr. Tako Aladin Husić u svom referatu ističe značaj istraživanja Branislava Đurđeva za historiografiju jugoistočne Evrope, a Adnan Pepić u referatu *Značaj Branislava Đurđeva za izučavanje historije Crne Gore* naglašava da je profesor Đurđev dao neprocjenjiv doprinos u izučavanju historije Crne Gore u osmanskom periodu. Na doprinos profesora Đurđeva u pisanju *Istorije naroda Jugoslavije II* ukazao je prof. dr. Enes Pelidija u svom referatu, koji u uvodu naglašava da "u plejadi istaknutih historičara BiH koji su svojim djelima ostavili vrijedan trag, jedno od značajnih mjesta pripada akademiku B. Đurđevu". Lejla Gazić posvetila je svoj prilog njegovoj ulozi u izdavačkoj djelatnosti. U ovu skupinu spadaju i referati Ramize

Smajić o pravcima razvoja osmanistike u jugoslavenskom i postjugoslavenskom periodu, te Eme Miljković *Branislav Đurđev i Despotov kanun*.

S druge strane, imamo referat Nenada Filipovića pod nazivom *Pitanje osmanske vlasti u Crnoj Gori, razvoj jugoslovenske osmanistike i Branislav Đurđev*. U referatu su iznesene ocjene poput one da "ne stoji tvrdnja da je B. Đurđev najznačajniji historičar u BiH", te posebno ne u osmanistici. Kada je riječ o karakteru osmanske vlasti u Crnoj Gori, autor ističe da "Đurđev taj problem nije razriješio nego ga je nepotrebno te samoreklamerski zamrsio." To je mišljenje autora. Da je ovo usamljen primjer ocjene doprinosa Branislava Đurđeva historijskoj nauci uopće, osmanistici posebno, govore brojne druge ocjene koje ga svrstavaju među istaknutije osmaniste. Naime, općenito je prihvaćeno mišljenje u historijskoj nauci da je Branislav Đurđev razvoju osmanistike dao značajan doprinos, osim studije *Iz historije Crne Gore pod osmanskom vlašću*, u kojoj je pokazao neutemeljenost dotadašnjih romantičarskih shvatanja u historiografiji (da Crna Gora nikad nije priznavala osmansku vlast), između ostalog, i studijama o socijalnoj i klasnoj prirodi osmanskog feudalizma, s posebnim osvrtom na pitanje svojine, a potom i o položaju i ponašanju pojedinih društvenih slojeva u vrijeme osmanskih osvajanja južnoslavenskih prostora. Naredna četiri referata, Nenada Maočanina, Olge Zirojević, Aleksandra Antonova i Dritana Egre ne odnose se, doduše, konkretno na naučno djelo Branislava Đurđeva, ali se bave problemima iz osmanistike.

Osim bavljenja konkretnim historijskim temama, Đurđev se bavio i pojedinim teorijskim pitanjima iz historije historiografije i problemima iz historijske metodologije.

Na to se odnosi narednih pet referata. Njegov doprinos kao teoretičara historijske nauke najbolje se ogleda u referatu akademika Muhameda Filipovića pod nazivom *Problem filozofije historije i metodologije historiografskih istraživanja u djelu Branislava Đurđeva*, gdje kaže da je najznačajnije u cjelokupnom historiografskom opusu Branislava Đurđeva za nas ono što je on napisao i mislio o historiji kao posebnoy nauci, tj. da je najznačajniji dio njegovog ukupnog naučnog opusa njegov rad na filozofiji historije i na metodologiji historiografskih istraživanja. Prema akademiku Filipoviću, Đurđev je jedini od historičara koji se ozbiljno bavio odnosom historije i filozofije. Akademik Filipović svoj referat je završio riječima: "Smatram da je Đurđev bio ozbiljan mislilac u oblasti historiografije". O metodološkim problemima historijske nauke kojima se bavio profesor Đurđev govore referati Vesne Mušeta-Aščerić *Metodološki pristup Branislava Đurđeva problemima historijske nauke*, referat Adnana Velagića *Marksističko poimanje problema historije u djelima Branislava Đurđeva*, te referat Safeta Bandžovića *Metodološki pristup Branislava Đurđeva etničkoj historiji BiH: muslimani i bošnjaštvo*.

Đurđev je bio dosljedan marksist čija shvatanja historije i osnovni metodološki pristup problemima historije kao nauke i njenom humanističko-filozofskom usmjerenju počivaju u svojim polazištima na nekim ključnim stavovima Marksove historijske misli. Pri tome treba imati na umu da je Đurđev uvijek isticao da Marks za njega nije bio obaveza nego inspiracija. Kao izvanredan poznavalac filozofsko-historijskih i metodoloških pitanja, formulisao je u našoj historiografiji idejna polazišta koja su naučno utemeljena i danas. Svojim brojnim radovima iz historijske metodologije

još za života postao je cijenjen metodolog. Kao zagovornik tradicionalne historiografije, ne one u Rankeovskom smislu, bio je često u situaciji da polemizira sa predstavnicima tzv. strukturalne historiografije. Sklonost Branislava Đurđeva da polemizira određene probleme u historijskoj nauci najbolje se ocrta u referatu Dine Mujadževića pod nazivom *Polemika između Mirjane Gross i Branislava Đurđeva*.

Nakon prezentiranih referata sa Okruglog stola na kraju Zbornika pridodata je biografija i bibliografija radova Branislava Đurđeva. To je urađeno s razlogom da bi se sagledao njegov ukupan doprinos razvoju historijske nauke u Bosni i Hercegovini, koji je neupitan, te ukazalo na bogatu bibliografiju radova koja broji preko 300 bibliografskih jedinica ■

Vesna Mušeta-Ašćerić

Godišnjak. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 2010, Knjiga 39, 262 str.

U Sarajevu je 2010. godine objavljeno trideset i deveto izdanje *Godišnjaka* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Kao i prethodnih 38 publikacija i ovo izdanje nastavlja tradiciju koja *Godišnjak* svrstava među najreferentnije časopise iz oblasti arheologije i historije ne samo Bosne i Hercegovine već i cjelokupne jugoistočne Evrope. Na prvi pogled uočljivo je da je novo izdanje ovog uglednog naučnog časopisa, obogaćeno novim vizuelnim identitetom, koji se ogleda u promijenjenom izgledu korica i povećanom formatu stranica. Naime, uobičajeni B5 standard zamijenjen je A4 formatom, što je rezultiralo boljom preglednošću sadržaja časopisa, te ga približilo tokovima moderne naučne publicistike. Pored naučnih radova bosanskohercegovačkih arheologa, etnologa i historičara, u ovom broju objavljeni su i članci autora iz Hrvatske, Srbije, Njemačke, Austrije i Australije. Time se jasno ukazuje na nastavak tradicije naučne misli koju ovaj časopis njeguje od početka svog objavljivanja. Rad

Redakcije rezultirao je objavljivanjem četrnaest članaka sa uskostručnim sadržajem te sa dva prikaza ranije objavljenih naučnih radova. Pri izradi sadržaja časopisa korištena je vidljivo hronološka metoda, tako da su na prvim stranicama objavljeni oni radovi koji obrađuju tematiku iz najstarijih epoha ljudskih zajednica, preko antike, srednjeg vijeka pa sve do novovjekovne historije.

U skladu sa tom metodom razvrstavanja objavljenih tekstova, ovo izdanje *Godišnjaka* započinje člankom Blagoja Govedarice "Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga". Već u uvodnom dijelu spomenutog članka naglašen je arheološki značaj nalaza tumula kao prvih građevina koje nemaju isključivo sakralni značaj, one slave i ljudsko biće kao dio prostora u kome egzistira. Autor članka s pravom primjećuje kako se kroz gradnju monumentalnih humki od V i IV milenija može pratiti socijalno raslojavanje, što posebno dobiva na značaju ako se ima u vidu da je to ono razdoblje kada je veći dio Evrope bio nase-

ljen neolitskim stanovništvom. Kroz značaj simbolike tumula nastoji se ukazati na potrebu za dubljim istraživanjem grobnih tumula koji se mogu datirati u V milenij. Iako postoji obimna arheološka građa, taj materijal još uvijek nije u odgovarajućoj mjeri interpretiran i stavljen u kulturnohistorijski okvir koji bi u najvećoj mjeri uvažavao mentalnu konstrukciju prahistorijskog čovjeka. Kroz prizmu ove problematike Govedarica je posebnu pažnju posvetio krugu kao najstarijoj formi definisanog sakralnog prostora. Forma kruga je zapravo oblik koji je u prirodi dominantan i stoga je bio blizak prahistorijskom čovjeku. Kroz konkretne primjere nalazišta tumula sa kružnim oblikom (od paleolitskih šatora, preko anadolskih gorskih svetišta do evropskih grobnih tumula), Govedarica je uočio da se u većini slučajeva radilo o vjerskoj ideologiji nomada. Ovaj oblik humke je upravo dominirao u stepama sjeverno od Crnog mora, ali i kod drugih nomada čije su životne navike ciklične i otporne na promjene. Prateće fotografije i ilustracije tekst dodatno približavaju čitatelju.

Njemački arheolog Elke Kaiser u opširnom članku pod naslovom "Der Übergang zur Rinderzucht im nördlichen Schwarzeerraum" ("Prelaz na uzgoj goveda na sjevernom području Crnog mora") također je naučnu pažnju usmjerila ka nomadskom stanovništvu koje je naseljavalo sjeverne obale Crnog mora. Kako bi na što pravilniji način utvrdila početak specijalizovanog stočarstva u tom dijelu Evrope, Kaiser je dominantno koristila statističku metodu pri istraživanju. Na osnovu statistički dobivenih rezultata uočene su značajne promjene u stočarskom uzgoju u periodu ranog bronzanog doba. U radu se podvlači da je istraživanje rezultiralo pokazateljima koji ukazuju da je postojeći uzgoj ovaca i

koza u sjevernim stepama počeo biti potiskivan uzgojem goveda. Ipak, autorica naglašava da ova problematika nije u potpunosti istražena i da arheolozi trebaju dati odgovore na mnoga naučna pitanja.

Članak "Praistorijsko naselje Brdašće u Laktašima" autorsko je djelo Orhana Jama-kovića i Zdenka Žeravice. To je rad koji ima posebnu naučnu vrijednost jer predstavlja prvo sumarno i detaljno objavljivanje rezultata dobivenih nakon terenskih iskopavanja 1960. godine na lokalitetu Brdašće u Laktašima kod Banje Luke. Autorski dvojac je uspio arheološki materijal, koji je bio pohranjen u Muzeju Bosanske krajine u Banjoj Luci, analizirati sa aspekta određivanja stvarne kulturne stratografije. Svi u radu navedeni pokazatelji, koji su rezultat korištenja najsavremenijih arheoloških metoda istraživanja, ukazuju da se naselje na Brdašću može datirati u najmlađe faze kasnog bronzanog doba i da prelazi prema željeznom dobu. Arheološki materijal omogućio je Jamakoviću i Žeravici da zaključie kako naselje na lokalitetu Brdašće pripada jedinstvenom kulturnom sloju u kojem su se izdvojile dvije osnovne građevinske faze što se mogu vezati za dugi period nastanka naselja na tom lokalitetu.

Mitovi i legende, kao dio kulturno-historijske usmene tradicije, mogu se iskoristiti kao historijski izvor, a koji kao takvi mogu pomoći da se dođe do određenih naučnih spoznaja. Tako u članku "Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca" Adnan Kaljanac kroz interpretaciju pisane građe i arheoloških nalaza nastoji dati odgovore na pitanja o razlozima zbog kojih su Enhelejci zauzimali tako značajno mjesto u grčkoj mitologiji, kojoj etničkoj skupini su pripadali, da li postoji veza između Enhelejaca i Ilira. Kaljanac u velikoj mjeri uspijeva dokazati da Enhelejci o kojima govori Le-

genda o Kadmu nisu Iliri, ali da je moguće da predstavljaju eponimni narod iz kojeg je nastalo ime Ilir. Beotski Enhelejci svoje porijeklo mogu vezati za jezero Kopaida sa čijih su se obala pokrenuli i kretali Kadmejskim putem od Halkidika do Jadranskog mora, gdje su osnovali svoje emporije ili apoikije. Budući da se nakon preseljenja nisu odrekli vjerovanja u jegulje, Grci su ih, kako je to u radu primijećeno, prozvali Ilirima, jer si Iliri obožavali zmije - životinje slične jeguljama.

Religija kao dio prepoznatljivog etničkog identiteta je i tema rada naslovljenog "Posebnosti autohtonih kultova u rimskoj Istri", čiji je autor Vesna Girardi-Jurkić iz Hrvatske. Specifičnosti autohtonih istarskih kultova autorica je obrazložila kroz detaljnu opservaciju i analizu antičkih epigrafskih spomenika, koji pripadaju posebnoj skupini označenoj kao votivni spomenici. Vidljivo je da je Girardi Jurkić svoju naučnu pažnju o ovoj problematici usmjerila na ona autohtona božanstva čija su imena izvorno očuvana. U izvornom onomastičkom obliku pojavljuju se imena Borija (*Boria*), Trita, Nebre (*Nebres*), Sentona, Eja (*Eia*), Ika ili Ica i Irija Venera (*Iria Venes*). Statističkom analizom autorica je došla do podatka da je na području Istre 93% imena autohtonih božanstava ženskog porijekla, što dovodi u vezu sa matrijarhatom, koji su njegovali Liburni prije rimskih osvajanja. Ujedno zadržavanje domaćih kultova, koji su se manifestirali na prikazu majke koja rađa dijete ili tračkog konjanika, omogućilo je opstanak liburske i histarske duhovne kulture sve do pojave kršćanstva.

Poput spomenutog članka Vesne Girardi Jurkić i članak Salmedina Mesihovića "Aevum Dolabellae – Dolabelino doba" obrađuje tematiku koja je u vezi sa rimskom upravom na prostoru zapadnog Balkana.

Autor navodi da je izvršeno niz naučnih istraživanja i napisano više radova koji se odnose na prisustvo Publija Kornelija Dolabele u rimskoj provinciji Dalmaciji, ali i da ova naučna problematika iziskuje daljnja promatranja izvorne građe i dosadašnjih naučnih zaključaka. Svoju argumentaciju o značaju Dolabele, kao jedne od najvećih historijskih figura svoga vremena, Mesihović je potkrijepio analizom epigrafskih natpisa i rimskih pisanih izvora. Članak je koncipiran tako da detaljno opisuje okolnosti u Iliriku koje su prethodile Dolabelinom dolasku na mjesto namjesnika, potom je navedena Dolabelina biografija, nakon čega slijedi analiza epigrafske građe, koja se odnosi na ovu historijsku ličnost. Analiza epigrafske građe je pokazala da je Dolabela bio zaslužan za cestovnu mrežu u dužini većoj od 400 rimskih milja (588–600 km), izgrađenu za samo pet godina. Taj podatak je pokazatelj da se u ovom slučaju radilo o jednoj od najvećih građevinskih djelatnosti u historiji koja se odvijala na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i cjelokupnog zapadnog Balkana. U skladu sa svim navedenim, u radu je Mesihović zaključio da je Dolabela bio carski legat koji je najzaslužniji za konačno uvođenje ilirskog, gorštačkog, protohistorijskog svijeta u razvijenu civilizaciju Mediterana.

Iz kasnijeg perioda rimske uprave u provinciji Dalmaciji dva su ulomka keramičkih posuda čiju je analizu izvršio Adnan Busuladžić. Rezultati te analize objavljeni su u članku "Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog". Busuladžić je u radu najprije opširno objasnio značenje i značaj zmije u mitologiji Ilira, Grka i Rimljana, te ulogu tog životinjskog totema u mitraizmu i kršćanstvu. Detaljno iznošenje faktografskih činjenica vezanih za kult zmije omogućilo

je autoru da rezultate analize dva ulomka keramičkih posuda iz Japre stavi u odgovarajući kontekst. Značajno je istaći da su u pitanju dva do sada neobjavljena arheološka nalaza, koji su se nalazili u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Na osnovu komparativne analize, Busuladžić je utvrdio da je riječ o različitim fragmentima dvije kultne zdjele sa tri ručke oko kojih su bile omotane zmijske. Obje posude definirane su kao kultne posude mitraističkog kulta, gdje je zmija imala određenu ulogu. Datacija opisana dva nalaza se, prema autorovom uvjerenju, može precizirati najkasnije do prvih desetljeća IV stoljeća. Dobiveni rezultati su još jedna potvrda rasprostranjenosti Mitrinog kulta na tlu Bosne i Hercegovine u antičkom razdoblju.

Na prostoru srednje Bosne, u općini Vitez, dogodilo se krajem 2009. godine otkriće kasnoantičke nekropole na lokalitetu Grovnice u Malom Mošunju. Stoga se u aprilu 2010. godine pristupilo zaštitnim arheološkim istraživanjima čije je rezultate u članku "Kasnoantička nekropola na lokalitetu Grovnice u Malom Mošunju – Općina Vitez" opisala rukovoditeljica spomenutog istraživanja Snježana Vasilj. U članku je navedeno da je tokom istraživanja na lokalitetu Grovnice istraženo ukupno devet grobova, dvije grobnice na svod i jedan nepotpuno definirani objekat. Na osnovu postignutih rezultata, utvrđeno je da je najprihvatljivije grobnice definirati kao dio ranokršćanske, odnosno kasnoantičke tradicije. Od pokretnih nalaza autorica je posebno istakla dvije željezne pređice koje se ubrajaju u materijal rimske provincijalne tradicije kasne antike. Također, Vasilj je iskoristila priliku da u članku skrene pažnju na problem devastacije ovog lokaliteta.

Radovi u *Godišnjaku* vezani za srednji vijek započinju člankom Tibora Živkovića

"O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku". Rad je ranije objavljen u *Spomenici akademika Marka Šunjića (1927–1998)* na engleskom jeziku, a u *Godišnjaku* je objavljen u prijevodu, koji je priredio Emir O. Filipović. Živkovićev rad ima posebnu naučnu težinu jer se bavi manje istraženim dijelom bosanske srednjovjekovne historije. Analizom poznatog djela bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta *De administrando imperio*, Živković je došao do određenih zaključaka. Naime, na osnovu dokaza iznesenih u ovoj studiji, a sudeći prema izrazu *kastra oikoumena*, Bosna je prije 822. godine bila kneževina na sličan način kao i Zahumlje, Travunija, Konavle, Moravija, Duklja, Paganija, Hrvatska i Srbija.

Datacija ćirilnog epigrafskog natpisa na stečku iz Konjskog kod Trebinja je tema članka Esada Kurtovića "Dobrašinovići iz Vrsinja (Datiranje natpisa na stečku Vukašina Dobrašinovića iz Konjskog kod Trebinja)". Kurtović naglašava u uvodnom dijelu da je potreba za istraživanjem ove vrste historijskih izvora bitna, jer datacija natpisa značajno pomaže u praćenju jezika i pisma u srednjem vijeku. Navedena su i ranija datiranja natpisa nadgrobno spomenika Vukašina Dobrašinovića, sa svim njihovim dobrim i lošim aspektima određivanja datuma nastanka spomenika i njegovog natpisa. Na osnovu faktografskih podataka, koji su zabilježeni u pisanim izvorima, o porodici Dobrašinovićima iz Vrsinja autor je ponudio kao *terminus post quem* est natpisa juni mjesec 1428. godine. Gornja granica za datiranje natpisa (*terminus ante quem* est) u radu nije navedena, jer Kurtović smatra da je potrebna još jedna paleografska obrada natpisa kroz prizmu određivanja ponuđene donje granice koja je iznesena u članku.

U radu Emira O. Filipovića "Trijumfalni

salavoluk cara Maksimilijana I i bosanska heraldika“ predstavljena je carska politika Maksimilijana I Habsburškog, cara Svetog rimskog carstva, Trijumfalni slavoluk kao umjetničko i historijsko djelo, te bosanski grb na njemu i na ostalim heraldičkim spomenicima Maksimilijanovog vremena. Autor detaljno objašnjava značaj pojave bosanskog grba na Maksimilijanovom Trijumfalnom slavoluku kao historijskog pokazatelja Maksimilijanovih vojnih ambicija usmjerenih protiv Osmanlija i njegove ideje o jednom univerzalnom kršćanskom carstvu. Filipović smatra da je tradicija o starom grbu Bosanskog kraljevstva, ukoliko je ikad i postojala na evropskom Zapadu, već od kraja XV i početkom XVI stoljeća, bila u potpunosti izgubljena, te se iz te heraldičke konfuzije izrodio simbol ruke sa mačem koji će vremenom postati grbom bosanskog kraljevstva. Upravo ruka sa mačem kao grb Bosne pojavljuje se na središnjoj kompoziciji Trijumfalnog slavoluka. Konačan epilog, kako se navodi u zaključku rada, ova heraldička priča dobila je tek 1889. godine usvajanjem ovog grba za zemaljski grb Bosne i Hercegovine.

Duhan kao industrijska biljka od XVII stoljeća bio je jedna od osnovnih kultura koje su se uzgajale u Hercegovini. O toj historijskoj činjenici i značaju duhana piše Marija Naletelić u radu “O povijesti duhana u Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata“. Hronološki je Naletelić prikazala dolazak duhanske kulture na prostor Hercegovine, odnosno odnos osmanske i austro-ugarske vlasti prema uzgajivačima duhana te značaj te biljke za privrednu historiju južnog dijela Bosne i Hercegovine. Treba napomenuti da autorica u radu posebno naglašava neke historijske zanimljivosti poput nagrada koje su hercegovački proizvođači duhana u XIX stoljeću dobivali

u prestižnim evropskim centrima ili opisa uvjeta rada zaposlenih u tvornici duhana u Mostaru. Takav pristup historijskim činjenicama ovaj rad približava tzv. historiji svakodnevnice, koja je sve popularnija u modernoj historiografiji.

“*Das Volkstum* ist der Völker Jungbrunnen – Friedrich Salomo Krauss und die ethnographische Erforschung Bosniens – Herzegowinas“ (“Narodno obilježje je samom narodu izvor mladosti - Friedrich Salomo Krauss i etnografsko istraživanje Bosne i Hercegovine“) jeste članak Lejle Sirbubalo koji je u *Godišnjaku* objavljen na njemačkom jeziku. U ovom slučaju, u pitanju je rad posvećen etnografskom izučavanju Bosne i Hercegovine za vrijeme okupacije i aneksije te analizom djela etnografa i seksologa Friedricha Saloma Kraussa. Autorica je opisala njegov istraživački put u Bosnu i Hercegovinu koji je trajao od 1884. do 1885. godine i imao je za cilj da proučava običaje naroda u Bosni i Hercegovini. Pisanje Kraussa o Bosni i Hercegovini nesumnjivo ukazuje na težnje Beča da bosanskohercegovački narod približi njemačkom dijelu Monarhije. Sirbubalo je u Kraussu prepoznala ličnost čiji radovi imaju izuzetnu, kako etnografsku tako i historijsku važnost i stoga mu je posvetila svoju naučnu pažnju, promovirajući njegova istraživanja kroz ovaj članak.

Svoje mjesto u trideset i devetom izdanju Glasnika našao je još jedan članak sa etnološkom tematikom. To je rad “Tekstualna konotacija svetog mjesta na primjeru predaje o slici Gospe sa Kondžila“ Marija Katića iz Zadra. Katić je u radu analizirao tekst i kontekst dostupnih zapisa o slici Gospe sa Kondžila, ali i predaje za koje je smatrao da su tematski sa slikom povezane. U radu su obrađeni tekstovi sa područja sjeveroistočne Bosne bez obzira kojem

konfesionalnom usmjerenju pripadaju i ko ih je zapisao. Na osnovu toga, Katić je došao do određenih hipoteza koje detaljno obrazlaže u radu, a koje mogu dati određene odgovore na pitanja vezana uz ovu problematiku.

Pored radova eminentnih i afirmiranih stručnjaka, Redakcija je ukazala povjerenje i dvojici studenata Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta, koji su objavili prikaze skorije objavljenih knjiga. Imajući u vidu kvalitet koji u sebi sadrže naučni radovi objavljeni u *Godišnjaku*, ne može se pobje-

ći utisku da i ovo izdanje kao i ranija uspijeva održati dignitet arheologije, historije i etnologije. Tim više što su u ovom izdanju u velikom broju objavljeni članci nove generacije stručnjaka. Tako se može zaključiti da ovaj broj *Godišnjaka* predstavlja spoj više generacija naučnih radnika, koji su na iznimno kvalitetan način prezentirali svoja otkrića i istraživanja iz raznih segmenata humanističke naučne misli ■

Amra Šaćić

Disidentstvo u suvremenoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, 439 str.

Zbornik radova *Disidentstvo u suvremenoj povijesti s Međunarodnoga znanstvenog skupa* održanog u Zagrebu 19. studenoga 2009. godine u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest obuhvaća dvadeset pet radova povjesničara koji su obradili različite aspekte vezane za problematiku disidentstva. „Organizacijski odbor zamislio je da se temi disidentstva pristupi isključivo analitički, s težištem na nekoliko pitanja: metodološki problemi; povijesno-politički okvir: sustav u Hrvatskoj i Jugoslaviji, odnos inozemstva prema disidentima; pojedinci, društvene skupine i pokreti u Hrvatskoj: odnos politike i kulture te *studije slučaja*“. (9) Dvadeset četiri autora istraživala su različite aspekte vezane za problematiku „disidentstva, opozicije i otpora“. To su: Katarina Spehnjak, Zdenko Radelić, Nada Kisić Kolanović, Stipe Kljajić, Josip Mihaljević, Marko Zubak, Igor Graovac, Albert

Bing (Hrvatski institut za povijest, Zagreb); Krsto Cviić (London); Daniel Ivin (Zagreb); Srđan Cvetković (Institut za savremenu istoriju, Beograd); Aleš Gabrič (Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana); Husnija Kamberović, Vera Katz (Institut za istoriju, Sarajevo); Marijana Stamova (Bugarska akademija znanosti, Balkanološki institut, Sofija); Radmila Radić, Zoran Janjetović (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd); Andreja Gržina (Zagreb); Mira Radojević (Filozofski fakultet, Beograd); Anđelko Vlašić (Zagreb); Branimir Šutalo (Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb); Marko Fuček (Zagreb); Iva Kraljević Bašić (Zagreb) i Dino Mujadžević (Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod).

U Zborniku radova o disidentstvu u suvremenoj povijesti polazi se od problematike njegovog pojmovnog definiranja i

moćnosti da se neki od teorijskih koncepta primijeni u analiziranju povijesne prakse jugoslavenskog društva. Međutim, posebnost povijesnog prostora i vremena donekle ograničava upotrebu modela primjenjivih na jugoslavensko društvo. Kada je riječ o zemljama *realnog socijalizma*, i tu se pojavljuju velike razlike, kao npr. između Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Estonije na jednoj, i Bugarske, Rumunije, na drugoj strani, te Sovjetskog Saveza, koji je uglavnom bio predmetom zanimanja zapadnih autora. Jugoslavija u odnosu na te zemlje nije imala toliku pozornost jer se u većini radova jedino Milovan Đilas smatrao najpoznatijim jugoslavenskim disidentom, prema kojem se određivalo što je to jugoslavensko disidentstvo. U istraživačkom postupku postavljaju se mnoga pitanja kao npr.: da li su disidenti oni koji su bili isključeni iz Partije i tako postali otpadnici od vlasti, a pri tome sebe nisu smatrali disidentima, nego pravovjernim komunistima; da li su to bili pripadnici građanske opozicije koja je nakon rata politički i ekonomski onemogućena u djelovanju; zatim, kako tumačiti IB-ovce koji se ne uklapaju ni u jednu od poznatih definicija, a kako pripadnike književnih, umjetničkih i intelektualnih krugova kojima vlast nije otvorila slobodne mogućnosti djelovanja, već ih je cenzurama, zabranama i sudskim kažnjavanjima izopćavala ili izolirala iz društva; možda se tu mogu svrstati vjerske zajednice i mnogi drugi, ovisno o definiranju pojma. Bez obzira na malobrojnost radova o jugoslavenskim disidentima, metodološkim problemima pri izboru odgovarajuće definicije i istraživačkog obrasca, Zbornik radova o disidentstvu u suvremenoj povijesti pruža zanimljive radove o brojnim temama i otvara nove mogućnosti za istraživanje ovog pitanja ne samo u Hrvatskoj

već i u ostalim bivšim jugoslavenskim republikama i pokrajinama.

Nakon uvodnog rada "Disidentstvo kao istraživačka tema – pojam i pristupi" autorice Katarine Spehnjak, u kojem se izlaže detaljan pristup temi, od različitih mogućnosti definiranja samog pojma do postavljanja u povijesni kontekst jugoslavenskog socijalističkog društva, u Zborniku je tematizirano mnoštvo zanimljivih pitanja.

Dinamiku političkih promjena unutar komunističkog društva na primjeru SFRJ obradio je Krsto Cvičić dijelom i iz perspektive suvremenika, objašnjavajući proces razvijanja i djelovanja disidenata u Jugoslaviji i obračuna komunističke vlasti s njima, zaključujući kako su oni ipak imali značajnu ulogu u slomu Jugoslavije. Autor cijeli proces dovodi u vezu sa disidentstvom u SSSR-u i ukazuje na utjecaje staljinizma na zemlje Istočnog bloka i na jugoslavensko društvo.

Objašnjavajući pojam disidentstva u zemljama koje su bile pod komunističkim režimom, Daniel Ivin se posebno osvrće na odnos disidentstva i hrvatske povijesne poluistine na primjeru memoarskog djela Dušana Bilandžića *Povijest izbliza*. Nemogućnost jasnog definiranja pojma disidentstva i istraživanja ove problematike Ivin nalazi u teretu politike i podjele na "lijeve" i "desne" u Hrvatskoj.

Pedesete godine prošlog stoljeća u Jugoslaviji obilježio je sukob s Informbiroom i pokušaj liberalizacije unutar KPJ osobito povezano s imenom Milovana Đilasa, čije ideje su dijelom prihvaćene i u Hrvatskoj. O đilasovcima u Hrvatskoj, hrvatskoj historiografiji, listu *Naprijed* i sudbini ljudi okupljenih oko ovog lista nakon pada Đilasa piše Zdenko Radelić. U ovom radu oslikan je proces političkog i društvenog marginaliziranja određenih skupina i pojedinaca

koji su postali neka vrsta "odmetnika".

Nada Kisić Kolanović svoj rad posvećuje Ivi Politeu (1887.-1956.), znamenitom hrvatskom odvjetniku, koji je svoju svjetsku odvjetničku karijeru gradio na kritičkom suočavanju s nekontroliranom moći države u odnosu na pojedinca. Prateći rad Politea u vremenu od 1918. do 1956. godine, kada je umro, zanimljivo je njegovo djelovanje poslije 1945. godine i zagovaranje traženja jednakih prava i zakona za sve građane prema modelu moderne zapadnoeuropske države. Njegova biografija, politički i društveni angažman i sukob s represivnim državnim aparatom u Jugoslaviji, daju za pravo autorici da odvjetnika Politea, doživotnog počasnog predsjednika Međunarodne unije advokata, može postaviti u kontekst disidentstva.

Jugoslavenski režim u razdoblju 1953.-1985. obilovao je složenim i promjenljivim unutarnjim i spoljopolitičkim događajima koji su utjecali na razuđenost i heterogenost disidentskog fronta. Srđan Cvetković je ukazao na sličnosti i razlike u tretiranju disidenata u zemljama realsocijalizma, a posebno u Jugoslaviji i njenim pojedinim republikama, te disidente dijeli na federaliste, centraliste i nacionaliste.

Aleš Gabrič je na primjerima publiciste Jože Pučnika i pravnika Franca Miklavčiča te njihove kritičke misli o komunističoj vlasti pojasnio surovost represivnog aparata prema političkim neistomišljenicima u Sloveniji. Životne priče koje su doživjeli mogu se usporediti sa sudbinama disidenata u užem smislu riječi.

Slučaj Avde Hume u Bosni i Hercegovini obradio je Husnija Kamberović smještajući sliku o ovom istaknutom političaru u skupinu konstruiranog disidentstva, čime se otkrivaju nastojanja vladajuće elite pri učvršćivanju vlasti i ometanje smjene ge-

neracija u političkom vrhu.

Sljedeći rad u Zborniku ukazuje na neke najvažnije revolucionarne mjere koje su onemogućavale disidentstvo u Bosni i Hercegovini. Autorica Vera Katz navodi nekoliko primjera javno iskazanih drugačijih mišljenja u odnosu na partijsku politiku kao ilustraciju za takvu tvrdnju.

Marija Stamova obradila je pregled bugarske historiografije o zadatoj temi, zatim političku situaciju zbog koje disidentstvo nije bilo rasprostranjeno, te se javilo relativno kasno u odnosu na ostale zemlje Istočnoga bloka.

Radmila Radić objašnjava djelovanje Katoličke i Srpske pravoslavne crkve, koje se na neki način također mogu predstavljati dijelom disidentskoga pokreta. Autorica se bavi i pitanjima vezanim za definiciju pojma disidentstva i glavnim odlikama disidentskoga pokreta u Jugoslaviji.

Primjer za disidentsko djelovanje Zoran Janjetović nalazi u liku i djelu popularnog pisca Branka Ćopića, nazivajući ga "lojalnim disidentom". Mada je Ćopić bio član Komunističke partije, to ga nije sputavalo da u nekim svojim djelima na satiričan način opiše novo socijalističko društvo i pripadnike "nove klase". Istraživanje disidentstva na ovom primjeru ukazuje na suprotnosti između partijskih ideala i poimanja uloge pisca u izgradnji socijalističkog društva.

O djelovanju istaknutog glasila *Naprijed* pisala je Andreja Gržina prateći ga od 1943., kada je pokrenut kao partijski list, preko pedesetih godina, kada je postao tjednik za društvena i kulturna pitanja otvoren za tekstove Milovana Đilasa i druge autore koji su zagovarali liberalizaciju unutar KPJ do 1954., kada je i prestao izlaziti. Opisujući sudbinu vodećih ljudi toga lista i sukobe unutar same redakcije, autorica objašnjava

i ovaj vid disidentstva upravo zbog njihovih stavova.

Krajnje oprečne doktrinarne formulacije katoličanstva i komunizma, odnosno kršćanstva i marksizma tema su članka "Vodice između *križa* i *zvijezde*" autora Stipe Kljajića. Na primjeru jednog događaja vezanog za Veliki petak 1948. godine u dalmatinskom mjestu Vodicama analiziran je otvoreni sukob dviju institucija: Katoličke crkve i Komunističke partije.

Postavljanje pitanja pomlađivanja u partijskom i državnom vrhu dovelo je do neugodnih situacija u pojedinim partijskim organizacijama. Josip Mihaljević analizira slučaj Vicka Krstulovića, koji je zbog svojih stavova nakon Petog kongresa SK Hrvatske gurnut na marginu političkog djelovanja, ali ne i u disidente u punom smislu riječi.

Poslijeratna politička emigracija davala je podršku opozicionom političkom mišljenju u Jugoslaviji. Na primjeru djelatnosti Saveza "Oslobođenje" i njegova lista *Naša reč* prema oporbenim krugovima unutar KPJ, posebice Milovanu Đilasu i Mihajlu Mihajlovom, najpoznatijim jugoslavenskim disidentima, Mira Radojević je prikazala ovaj vid disidentstva.

O časopisu *Nova Hrvatska* pod uredništvom Jakše Kušana, tiskanom u Londonu, pisao je Anđelko Vlašić. Za razdoblje od 1958. do 1962. godine autor je obradio pisanje lista o političkim, gospodarskim, kulturnim, znanstvenim i ostalim događajima u životu Hrvata pod jugoslavenskim komunističkim režimom, iz kojeg je bilo vidljivo zagovaranje budućnosti Hrvatske izvan jugoslavenskih državnih okvira.

Branimir Šutalo analizirao je pravno-zakonodavni sustav u Jugoslaviji, a u okviru njega fenomen političkog zatočeništva. Obradio je neke od aspekata položaja poli-

tičkih zatvorenika nakon sloma Hrvatskog proljeća na primjeru Kazneno-popravnog doma Stara Gradiška. Opisujući sudbinu političkih zatvorenika, autor je ukazao na surovost u degradiranju političkih neistomišljenika, njihovo sustavno ponižavanje, te načine fizičkog i psihičkog maltretiranja.

O zapadnoj kulturnoj produkciji u listu *Naprijed* pisao je Marko Fuček analizirajući elemente dostignute liberalizacije u Jugoslaviji nakon razlaza sa SSSR-om. Autor je naglasio vidljivu otvorenost lista prema zapadnoj kulturi s jedne, ali i oštru kritiku prema nekim djelima koja nisu odgovarala komunističkoj vlasti u Jugoslaviji s druge strane.

"*Praxis: neuspjeh kritičkog marksizma*" esej je Marka Zubaka, u kojem ukazuje na određene pokušaje nastanka kritičke misli u komunističkom društvu.

Uz Milovana Đilasa, Mihajlo Mihajlov (1934.-2010.) bio je jedan od najpoznatijih disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji. Na temelju bilježaka diplomatskih predstavnika Velike Britanije iz 1966. godine Katarina Spehnjak opisuje njegovo djelovanje, te na tom primjeru pokazuje odnos jugoslavenske vlasti prema disidentima.

O događajima iz 1966. godine piše i Iva Kraljević Bašić. U središtu pozornosti u svibnju i lipnju 1966. godine bio je Većeslav Holjevac, predsjednik Odbora za dodjelu nagrada znanstvenim i kulturnim radnicima Republičkog fonda za znanstveni rad SR Hrvatske "Božidar Adžija", kojeg su sa te pozicije smijenili na poticaj Vladimira Bakarića i Dražena Žanka zbog odluke o dodjeli godišnje nagrade Milanu Kangrgi i Gaji Petroviću, pripadnicima *Praxisova* filozofskoga kruga.

Na temelju transkripata razgovora Vladimira Bakarića, nesumnjivo najutjecajnijeg čovjeka u socijalističkoj Hrvatskoj, i

njegovih suradnika između 1964. i 1968. godine, koji se čuvaju u Državnom arhivu u Zagrebu, Dino Mujadžević iznosi njihove stavove i oštru kritiku intelektualnoga kruga oko časopisa *Praxis*, smatrajući ih odgovornima za studentske demonstracije.

O studentskoj pobuni 1968. godine govori rad Igora Graovca u kojem autor iznosi tvrdnju da te demonstracije ne predstavljaju disidentstvo, nego radikalizaciju komunističkih rješenja.

Albert Bing autor je posljednjeg rada "Disidenti/divergenti, ljudska prava i osamostaljivanje Hrvatske", u kojem analizira različite aspekte disidentstva, a naročito one koji su odigrali važnu ulogu u osamostaljivanju Hrvatske devedesetih godina 20. stoljeća. Autor se osvrće i na novo di-

sidentstvo koje nastaje nakon osamostaljenja Hrvatske i smatra ih "divergentima", odnosno pripadnicima inteligencije s političke margine.

Zbornik radova *Disidentstvo u suvremenoj povijesti* pobudit će zanimanje za daljnje istraživanje ove teme jer na jednom mjestu razrađuje, analizira i metodički postavlja problem disidentstva baveći se pitanjem definiranja pojma, zatim prikazivanjem pojedinaca, društvenih skupina i pokreta, te utjecaje politike, inozemstva i kulture prema njima. Za povijest 20. stoljeća Zbornik je veoma značajan i zanimljiv s obzirom na činjenicu da je od događaja prošlo preko četrdeset godina i različitost interpretacija se umnožava ■

Vera Katz

Zbornik Nikše Stančića. (ur. Iskra Iveljić) Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF press, 2011, 388 str.

Objavlivanjem Zbornika Nikše Stančića nastavljena je jedna fina pojava, koju, tihu i samozatajnu - kakva jeste, treba održavati i ubuduće. Naime, na ovaj se način zaslužnim profesorima Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu iskazuje poštovanje, zahvalnost i priznanje za marljiv, mukotrpan i plodotvoran rad - službu na imanju muze Clio. Nakon izdavanja spomenica Ljubi Bobanu (1996), Filipu Potrebi (2004) i Josipu Adamčeku (2009), zbornika Mirjani Gross (1999) i Miri Kolar Dimitrijević (2003), te *Radova* posvećenih Josipu Lučiću (1994) i Igoru Karamanu (2005), pred nama je i Zbornik akademika Nikše Stančića koji je dobar dio svog životnog vijeka posvetio proučavanju hrvatske

povijesti 19. i 20. stoljeća, s naglašenim interesovanjem za prilike u Dalmaciji.

Kroz stvaralački i životni put akademika vodi nas Božena Vranješ - Šoljan. Nikša Stančić je rođen na Hvaru, u Starome Gradu 1938. godine. U rodnome gradu je završio osnovno školovanje. Nakon završetka gimnazije u Splitu odlazi na studije u Zagreb, gdje je i diplomirao kao izvrstan student 1964. godine na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta. Po završetku studija radi na Radio-televiziji Zagreb, potom kao kustos Povijesnog muzeja Hrvatske. Početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća primljen je kao asistent na Katedru za hrvatsku povijest. Doktorirao je 1979. godine disertacijom *Hrvatska nacionalna ideolo-*

gija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869). Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu je radio do umirovljenja 2008. godine. Od 2000. godine je suradnik, a od 2004. godine i redoviti član HAZU. Za djelo *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* 2002. godine od Republike Hrvatske dobio je državnu nagradu za znanost. Uređuje naučne časopise i stalno je prisutan u stručnom, naučnom i javnom životu.

Na Odsjeku za povijest je kao predavač naslijedio Jaroslava Šidaka i Mirjanu Gross, a sljedbenik je i njihova metodološkog pristupa od kojeg ne odstupa i koji je svojim radom obogatio, te historiografiji ponudio izvjestan i siguran pomak - šire, više. O ovome svjedoči bogata bibliografija u koju spada pet monografija, deset knjiga, brojni naučni radovi i članci u časopisima i zbornicima, te manje brojne, ali ništa manje vrijedne ocjene, prikazi i enciklopedijske natuknice. Autor je i nekoliko kataloga muzejskih izložaba.

U *Zborniku* je pored životopisa i bibliografije radova ovog uvaženog profesora mjesto našlo još ukupno 23 rada. Radovi akademika Franje Šanjeka ("Knjižna kultura hrvatskog srednjovjekovlja"), Mirjane Matijević – Sokol ("Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225.-1247.)") i akademika Petra Strčića tiču se srednjovjekovne problematike. Dva se priloga dotiču problematike u vezi sa Osmanским carstvom. To su rad Nenada Moačanina o tzv. "Geografsko - statističkom" opisu

Bosanskoga pašaluka nastalog sredinom 17. stoljeća i rad Hrvoja Petrića koji govori o pravoslavnim trgovcima sa područja Osmanskog carstva u Banskoj Hrvatskoj i Varaždinskoj krajini na početku 18. stoljeća.

Najveći dio priloga odnosi se na različita pitanja iz historije 19. i 20. stoljeća. Autorice i autori dolaze najvećim brojem iz Hrvatske, ali *Zbornik* ima i međunarodni karakter budući su pored hrvatskih u njemu zastupljeni znanstvenici, kolege i bivši đaci profesora Stančića koji dolaze iz Austrije, Poljske, Bosne i Hercegovine te Sjedinjenih Američkih Država. Svoju su naučnu dužnost prema profesoru tako iskazali još i Zvezdana Sikirić – Assouline, Vlasta Švooger, Iskra Iveljić, Stjepo Obad, Antoni Cetnarowicz, Ivan Botica, Mirjana Gross, Marko Trogrlić, Josip Vrandečić, Stjepan Matković, Arnold Suppan, Franko Mirošević, Ivo Goldstein, Tihomir Cipek, Husnija Kamberović, Tomislav Galović, Drago Roksandić.

Posljednji rad u *Zborniku* je o prozopografiji, metodi koja je u nas još uvijek nedovoljno istražena. Autorica Nives Rumenjak se pozabavila upravo mogućnostima ove metode te našoj historiografiji ukazuje na nove obzore, nudi nove izazove i metodološke pristupe u istraživanju određenih tema. Ako uzmemo u obzir da je svaki kraj ujedno i novi početak, onda slijedi da je ovaj članak zaslužen našao prostor upravo na ovom počasnem mjestu ■

Edin Omerčić

Okrugli sto *Iljas Hadžibegović - čovjek, naučnik, pedagog*. Sarajevo: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Institut za istoriju u Sarajevu, 27. april 2011.

Prof. dr. Iljas Hadžibegović rođen je 27. juna 1938. godine u Crniču, općina Bugojno, a umro je nakon teške bolesti 10. februara 2010. godine u Sarajevu. Od njegove smrti prošlo je nešto više od godinu dana, te se među njegovim kolegama i saradnicima javila ideja da se podsjetite na život i djelo svoga profesora, saradnika i prijatelja. Upravo s tom namjerom pokrenuta je inicijativa da se organizuje okrugli sto posvećen prof. Hadžibegoviću. U tom smjeru osnovan je Organizacioni odbor u sastavu: doc. dr. Edin Radušić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Zijad Šehić, mr. Amila Kasumović i ass. Amir Duranović. Već 27. aprila 2011. godine u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Instituta za istoriju u Sarajevu organizovan je Okrugli sto *Iljas Hadžibegović - čovjek, naučnik, pedagog*. Namjera organizatora je bila da se na jednom mjestu okupe kolege, prijatelji i porodica prof. dr. Iljasa Hadžibegovića kako bi se svi zajedno mogli prisjetiti njegovog života i djela.

Na skupu je bilo predviđeno učešće dvanaest kolega i saradnika prof. dr. Iljasa Hadžibegovića. Međutim, zbog bolesti svoje prisustvo je otkazao prof. dr. Ahmed S. Aličić. Izlaganja su bila podijeljena u četiri panela koji se dotiču različitih segmenata profesorovog života. Poslije svakog panela bila je predviđena *Diskusija i sjećanje*, u okviru kojih su svi prisutni mogli iznijeti svoje mišljenje o nekom od referata ili sjećanje na profesora.

Uvodničar Okruglog stola bio je prodekan Filozofskog fakulteta prof. dr. Salih Fočo, koji je u svome govoru pohvalio aktivan rad Odsjeka za historiju, naročito kada je u pitanju prisjećanje na starije kolege, a za profesora Iljasa Hadžibegovića je istakao, između ostalog, da je *on bio čovjek koji je odan nauci*. Prije početka prvog panela doc. dr. Edin Radušić, nekadašnji asistent prof. dr. Iljasa Hadžibegovića, iznio je nekoliko važnih biografskih podataka o profesoru.

U okviru prvog panela *ILJAS HADŽIBEGOVIĆ, NAUČNI PROFIL* svoje referate predstavilo je sedam izlagača. Imali smo priliku čuti radove u kojima se problematizira pitanje naučnog rada Iljasa Hadžibegovića, od sagledavanja njegovog općeg razumijevanja historije austrougarskog perioda, preko predstavljanja profesora kao historičara socijalne historije i historičara radničkog pokreta, do razmatranja užih pitanja poput predstavljanja stranaca u Bosni i Hercegovini u njegovim djelima. Akademik Dževad Juzbašić se u referatu *Iljas Hadžibegović i njegovo razumijevanje historije BiH austro-ugarskog razdoblja* kritički osvrnuo na djela Iljasa Hadžibegovića. Ovim radom predstavljen je kratak pregled tema, koje su bile fokus njegovog istraživanja, a istaknuto je kako je profesor Hadžibegović koristio besprijekoran metodološki pristup u analizi izvora i korištenju literature. Akademik Juzbašić je potcrtao kako opus prof. dr. Iljasa Hadžibegovića

u cjelini ostaje trajno naučno djelo. Doprinos općem sagledavanju rada Iljasa Hadžibegovića dao je i referat prof. dr. Zijada Šehića *Angažman Iljasa Hadžibegovića u pisanju sinteza historije BiH 19. i 20. stoljeća*. Autor prikazuje učešće prof. Hadžibegovića na četiri izuzetno značajna projekta koja su za cilj imala sintetički prikaz historije Bosne i Hercegovine. Prvenstveno, riječ je o *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije* (1985), potom o *Istoriji Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (1990), te o *Historiji Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (1993) i o projektu koji je vođen u Beču pod nazivom *Die Etnische und konfessionelle Struktur Bosnien und Herzegowina* (1994). U dva referata sagledan je opus prof. Hadžibegovića kao historičara socijalne historije i historije radničkog pokreta. To su referati doc. dr. Edina Radušića *Iljas Hadžibegović – historičar socijalne historije* i dr. Budimira Miličića *Iljas Hadžibegović – historičar radničkog pokreta*. Radušić u svome referatu ističe kako je Iljas Hadžibegović vodeći historičar socijalne historije XIX i XX stoljeća. Osnovni fokus istraživanja u njegovim djelima čine društvo i socijalna transformacija. Budimir Miličić svojim referatom osvrnuo se na rad prof. Hadžibegovića kao historičara radničkog pokreta, te je istakao njegov doprinos jugoslavenskoj historiografiji radničkog pokreta. Mr. Seka Brkljača se u radu *Iljas Hadžibegović i historija gradova Bosne i Hercegovine* osvrnula na pregled historije gradova Bosne i Hercegovine u djelima prof. Hadžibegovića, te modernizacijskim procesima koji su utjecali na njihovu transformaciju. Prvi panel je zatvoren izlaganjem autorice mr. Amile Kasumović sa referatom *Stranci u Bosni u radovima Iljasa Hadžibegovića*. Ovim referatom skrenuta je pažnja na pitanje migrantskih skupina

u Bosni i Hercegovini, njihovo doseljavanje i socijalni sastav doseljenika u djelima prof. Hadžibegovića. Istaknuto je, između ostalog, kako je profesor u svome radu zauzimao različite pristupe u obradi ovog pitanja, od onog sintetičkog, nastojanja općeg prikaza određenih nacionalnih grupa, preko analize nacionalnih, etničkih i konfesionalnih struktura u pojedinim gradovima do problematiziranja pitanja jedne nacionalne grupacije.

ILJAS HADŽIBEGOVIĆ, DIREKTOR INSTITUTA ZA ISTORIJU naziv je drugog panela, u okviru kojeg smo imali priliku čuti referat prof. dr. Husnije Kamberovića, sadašnjeg direktora Instituta. U svome obraćanju prisutnima na Okruglom stolu Kamberović je govorio o periodu kada je prof. Iljas Hadžibegović obavljao funkciju direktora Instituta za istoriju, od oktobra 1987. do septembra 1990. godine. Bilo je riječi o brojnim aktivnostima koje su se u to vrijeme odvijale u Institutu, od nabavke nove, savremenije opreme, aktivnosti na organizaciji tekućih poslova, preko angažovanja novih mladih ljudi za saradnike, do utjecaja na cjelokupnu naučnu politiku ove institucije, organizovanje skupova, pokretanje novih projekata, te intenziviranje međunarodne saradnje u radu Instituta. Jedan od najznačajnijih projekata koji se vodio dok je prof. Hadžibegović bio direktor Instituta je projekat DC XIII/2. Nakon prestanka obavljanja dužnosti direktora Instituta za istoriju profesor nije prekinuo veze sa institucijom u kojoj je započeo svoj naučni rad, već je, prema riječima Husnije Kamberovića, nastavio davati sugestije u cilju unapređivanja rada Instituta.

Treći panel, posvećen pedagoškom radu prof. Iljasa Hadžibegovića *ILJAS HADŽIBEGOVIĆ, PROFESOR I PEDAGOG*, otvorila je dr. Vera Katz referatom *Iljas Hadži-*

begović – učitelj i prijatelj te se osvrnula na prof. Hadžibegovića kao profesora, mentora, kolegu, i prije svega, prijatelja. Autorica je iznijela nekoliko zanimljivih i dirljivih epizoda iz njihovog zajedničkog rada i druženja. Kako bi se slika Iljasa Hadžibegovića kao profesora i pedagoga upotpunila, svoj doprinos dao je i asistent Amir Duranović referatom *Iljas Hadžibegović – profesor*. Duranović se prisjetio njegovih posljednjih predavačkih dana te ga je predstavio korištenjem modela *društvo, pojedinac i historija*.

Prof. dr. Ibrahim Karabegović i prof. dr. Tomislav Išek su u okviru četvrtog panela *ILJAS HADŽIBEGOVIĆ, KOLEGA I PRIJATELJ* iznijeli referate kojima su se prisjetili prof. Iljasa Hadžibegovića kao kolege i prijatelja. Prof. dr. Ibrahim Karabegović govorio je o njihovom druženju i naučnoj saradnji za vrijeme postdiplomskih studija u Beogradu. Karabegović opisuje saradnju sa njim na pojedinačnim i timskim projektima, te brojnim međunarodnim konferencijama. Naročito nadahnuto izlaganje imao je prof. dr. Tomislav Išek, koji je govorio o prijateljstvu i saradnji sa prof. Hadžibegovićem od najranijih studentskih dana, saradnje na počecima karijere, preko odnosa stručni saradnik - direktor Instituta, te na koncu o kolegijalno-prijateljskom odnosu koji su njih dvojica imali.

Poslije svakog panela bile su predviđene *Diskusije i sjećanja*, u okviru kojih su svi prisutni imali priliku i mogućnost da se osvrnu na referate koje su čuli, kao i da iznesu neka sjećanja vezana za prof. Iljasa

Hadžibegovića. U diskusiji su sudjelovali akademik prof. dr. Dževad Juzbašić, prof. dr. Ibrahim Karabegović, prof. dr. Tomislav Išek, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Ismet Dizdarević, mr. Seka Brkljača, dr. Reuf Hadžibegović (brat prof. Hadžibegovića), prof. dr. Adila Pašalić-Kreso i Hasan Osmanagić – *zajednički prijatelj historičara*. Tokom diskusije svi su naglasili da je bio odličan naučnik, sjajan mentor s puno razumijevanja i podrške, strog ali pravedan profesor. Diskusija je potakla i mnoga pitanja o bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Okrugli sto posvećen prof. Iljasu Hadžibegoviću završen je uspješno. Ovom prilikom imali smo mogućnost da se podsjetimo profesora Hadžibegovića, njegovog naučnog rada, pedagoške aktivnosti, kolegijalnosti i srdačnosti. Prije svega, smatramo da je zadatak historije, a potom i historičara, da otrgne činjenice od zaborava, da ih pravilno prezentira i tumači. Stoga se iskreno nadamo i radujemo što će izlaganja sa ovog okruglog stola imati i svoju pisanu verziju. U skladu s tim, u ime Organizacionog odbora, doc. dr. Edin Radušić je pozvao sve prisutne da dostave svoje priloge o životu i djelu prof. dr. Iljasa Hadžibegovića, te je naveo da će ti prilozi naći svoje mjesto u časopisu *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, historija umjetnosti i arheologija)*, koji će biti objavljeni kao Spomenica prof. dr. Iljasu Hadžibegoviću. *Sve što se pamti nestaje, sve što se zapiše ostaje* ■

Aida Ličina

Dani Instituta za istoriju u Sarajevu
Sarajevo: NUB BiH, 17-18. decembar 2010. godine

Prvobitno zamišljena kao Dani otvorenih vrata Instituta za istoriju u Sarajevu, zbog neuvjetnosti prostorija u kojima je smješten Institut, manifestacija je preimenovala u *Dane Instituta za istoriju u Sarajevu*. Posljednjih godina Institut za istoriju u Sarajevu organizovao je nekoliko vrlo uspješnih naučnih konferencija i okruglih stolova o različitim temama iz bosansko-hercegovačke historije, koje su diktirale kako naučne tako i društvene potrebe. Međutim, ova manifestacija bila je nešto drugačijeg karaktera. Pružila je priliku svim saradnicima naučnog dijela Instituta da predstave teme kojima se bave u svom istraživanju, a koje se, iz određenih razloga, nisu mogle uklopiti u ranije spomenute skupove.

Manifestacijom se željelo približiti javnosti rad ove naučne institucije, te obilježiti više od pedeset godina njenog uspješnog rada. Kako je istakao Husnija Kamberović, direktor Instituta, jedan od ciljeva ove manifestacije bio je da se svi zainteresirani upoznaju sa radom Instituta, te da se dijalogom pokuša doći do smjernica koji će taj rad poboljšati. U uvodnom izlaganju dr. Kamberović je govorio o nastanku Instituta, njegovom razvoju, trenutnim uvjetima rada, broju uposlenika i njihovim projektnim zadacima, kao i o zajedničkim projektima. Također je predstavio izdavaštvo koje se ogleda kroz nekoliko serija: monografije, memoari, zbornici i periodika (*Prilozi i Historijska traganja*). Izneseni su i prijedlozi za novu organizaciju Instituta, kojom bi se

djelimično promijenilo postojeće stanje. U skladu s tim, planirano je formiranje četiri odjeljenja u naučnoj obradi: Odjel za proučavanje antičke i srednjovjekovne historije (do XV stoljeća), Odjel za historiju novoga vijeka (od XV do konca Prvog svjetskog rata), Odjel za savremenu historiju (XX stoljeće) i Odjel za izučavanje posljednjeg rata (1992-1995). Predviđeno je osnivanje centara izvan Sarajeva, kao model institucionalne podrške razvoju historijske nauke na regionalnom nivou. To bi, između ostalog, trebalo doprinijeti afirmaciji Instituta kao jedne općebosanske institucije. Svoje obraćanje na otvaranju manifestacije dr. Kamberović je završio predstavljanjem planova za organizaciju međunarodnih naučnih skupova kojima bi se obilježile značajne godišnjice iz bosanskohercegovačke prošlosti (1941, 1463, 1943, 1914). Nakon toga uslijedila je prezentacija istraživačkog rada Instituta. Zbog tematske i metodološke raznolikosti prezentiranih referata nije bilo moguće grupisati ih po tom principu. Stoga je red izlaganja određen naučnim zvanjem izlagača, a u okviru toga hronološkim slijedom tema.

Prvi radni dan, 17. decembra, odvijao se u tri sesije, a nakon svake sesije bila je predviđena i disukusija. Timski projekt Instituta za istoriju "Historijski leksikon Bosne i Hercegovine" predstavila je dr. Vera Katz, voditeljica projekta. Ideja za ovaj projekat potekla je od dr. Nedima Šarca, a na prijedlog dr. Husnije Kamberovića, Naučno vijeće Instituta je 2007. godine donijelo odluku

o njegovom pokretanju. Prema predviđenom planu, rezultati projekta trebali bi biti prezentirani kao jednosveščani leksikon u izdanju Instituta po uzoru na slične stručne leksikone. Kako je u svom izlaganju dr. Katz istakla, cilj je da se izradi leksikon u kojem bi se u formi natuknica (oko 10.000) poredanih abecednim redom, na osnovu pouzdanih i sistematizovanih znanja, izložili opći pojmovi iz političke, privredne, kulturne i duhovne djelatnosti, zatim geografski pojmovi koji su vezani za mijenjanje državno-političkih okvira, te ličnosti koje su svojim radom doprinijele razvoju bosanskohercegovačkog društva kroz historiju. Iako dinamiku realizacije projekta usporava nedostatak finansijske podrške, voditeljica projekta je naglasila da rezultati dosadašnjeg rada nisu zanemarljivi. Naime, okončana je izrada abecedarija čime su stečeni uvjeti za početak druge faze realizacije projekta.

Izlaganjem dr. Safeta Bandžovića počelo je predstavljanje pojedinačnih naučnoistraživačkih projekata. Kako je sam na početku svog izlaganja rekao, tema muhadžirskih pokreta predstavlja njegovo životno opredjeljenje, te se već dugi niz godina bavi ovim pitanjem i sasvim sigurno predstavlja jednog od najboljih poznavalaca muhadžirskih pokreta na području Bosne i Hercegovine. S obzirom na ograničeno vrijeme, dr. Bandžović je uspio iznijeti samo dio rezultata svoga višegodišnjeg rada. Osvrnuo se na neka od ključnih pitanja iz ovog istraživačkog projekta i naglasio da problem bošnjačkih muhadžira treba posmatrati u balkanskom i evropskom kontekstu, jer je nemoguće posmatrati dešavanja u Bosni bez praćenja tih procesa u Srbiji, Makedoniji, Grčkoj, Bugarskoj i Turskoj.

Svoje izlaganje dr. Senija Milišić je za-

snovala na rezultatima istraživanja na projektu pod nazivom "Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini u periodu nakon Drugog svjetskog rata". U izlaganju je dala pregled ustanovljavanja bosanskohercegovačkih naučnih i obrazovnih institucija i okolnosti njihovog razvoja u prvim desetljećima poslije Drugog svjetskog rata, periodu koji je naročito značajan u vezi s pitanjem izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine. Institucionalizaciju nauke u tom periodu posmatrala je kroz dvije faze. Dok je prva faza (1945-1951) važna zbog stvaranja osnove za formiranje visokoškolskih ustanova, druga faza (1951-1958) predstavlja viši stepen razvoja s obzirom da nastavnici više nisu bili opterećeni izgradnjom fakulteta i intenzivnom nastavom, te su se mogli posvetiti naučnom radu.

"Hrvatsko proljeće u Bosni i Hercegovini" naziv je naučnoistraživačkog projekta dr. Husnije Kamberovića. S obzirom da je riječ o relativno novom projektu, dr. Kamberović je samo nagovijestio ključna pitanja kojim će se baviti u svom istraživanju, a tiču se prelijevanja institucije hrvatskog nacionalnog pokreta na Bosnu i Hercegovinu, njihovog utjecaja na razvoj hrvatske nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini u tom periodu, te reakcija u Bosni i Hercegovini na ključne događaje *Hrvatskog proljeća*. Po Kamberovićevim riječima veoma je važno i pitanje koliko su bosanskohercegovački Hrvati učestvovali u *Hrvatskom proljeću*, te kako su ideje tog pokreta utjecale na međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini, ali i na odnos između Bosne i Hercegovine i Hrvatske s obzirom da su ti odnosi 1960-ih i 1970-ih godina bili jako zategnuti.

Drugu sesiju otvorila je mr. Ramiza Smajić. Naziv projekta na kojem trenutno radi je "Demografske promjene na pro-

storu Bosanskog ejaleta od 1683 do 1718. godine". Međutim, ovom prilikom prisutnim je predstavila nepublicirani dio ranije završenog projekta pod nazivom "Dovišta i kulturna mjesta na području Bosanske krajine". U kompleksu vjerovanja i obreda stanovništva Bosanske krajine, mr. Smajić je nastojala pokazati kontinuitet kulturnih mjesta od paganskih kultova - svetkovi- na, preko "bogumilske" religijske tradicije i relikata, do pravoslavlja, katoličanstva i islama. Kroz određene primjere pokazala je da se i kod islamskog stanovništva, pod utjecajem naslijeđa, odnosno otvorenosti prema ranijim religijama, formirala određena praksa koja je prerasla u tradiciju. Svoje izlaganje zaključila je konstatacijom da su duhovni supstrati u historijskom toku Bosanske krajine izrazito kompleksni i bogati, te kao takvi posebno interesantni za dalja istraživanja.

Mr. Hana Younis je govorila o trgovini u Sarajevu od 1851. do 1878. godine, što predstavlja njen aktuelni projektni zadatak u Institutu za istoriju. U svom izlaganju osvrnula se samo na jedan segment trgovine i izložila neke specifičnosti kreditnog sistema iz navedenog perioda, odnosno ulogu trgovca u tom sistemu. Na konkretnom primjeru pokazala je kako je izgledalo kreditiranje u praksi tokom ekonomskog prijelaznog perioda, kada se u Bosni uspostavlja sistem u kojem jedan mali broj trgovaca uspijeva akumulirati novac i time preuzeti ulogu banke, te popuniti prazninu koja je nastala liberalizacijom i povećanjem obima trgovine, koji u Bosni nije pratio otvaranje banaka i sličnih institucija.

"Zanatstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941. godine" tema je kojom se u svom istraživanju bavi mr. Seka Brkljača. Nakon kratih napomena koje su mr. Brkljaču zainteresirale da se bavi izučavanjem zanatstva

ovog perioda, predstavila je i cilj svog naučnoistraživačkog projekta, a to je rekonstrukcija zanatstva u Bosni i Hercegovini u periodu između dva svjetska rata u širem okviru društveno-ekonomskih i političkih prilika. Kao ključna pitanja na koja će nastojati u daljem radu iznaći odgovore navodi: kako i pored konstantne krize zanatstvo ne umire, u kakvim uvjetima se održava i kako se bori da se održi, te kakav je odnos države prema zanatstvu. Dalje je sebi u istraživački zadatak stavila istraživanje društveno-političkog konteksta zanatlijskog pokreta, njegovog mjesta i uloge u modernizacijskim procesima.

Mr. Sonja Dujmović odlučila se da na ovoj manifestaciji predstavi svoju magistarsku tezu "Srpsko građanstvo 1918-1941.", koju je uspješno odbranila 2004. godine u Beogradu. U uvodnom dijelu izlaganja mr. Dujmović se osvrnula na položaj srpskog građanstva u periodu austro-ugarske uprave, da bi glavnu temu o bosanskohercegovačkom srpskom građanstvu između dva svjetska rata razradila kroz tri segmenta, stav prema ukidanju pokrajinske uprave, zatim stav prema Šestojanuarskoj diktaturi i na kraju prema Sporazumu Cvetković-Maček. Izlaganje je zaključila ocjenom da su tenzije koje su pratile čitav međuratni period bile velikim dijelom posljedice političke neusaglašenosti elita naroda zajedničke države oko identiteta države i oblika vladavine u njoj. U takvoj situaciji bosanskohercegovačko srpsko građanstvo nastojalo se održati koristeći se nacionalnom ideologijom. Međutim, njihovi politički centri nalazili su se van Bosne i Hercegovine, u Srbiji, zbog čega je srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini početkom Drugog svjetskog rata i proglašavanjem NDH ostalo obezglavljeno.

Naslov referata mr. Muhidina Pelesića

bio je "Tiranija totalitarne propagande i zloupotrebe nacionalne kulture u Nezavisnoj državi Hrvatskoj: fenomen uništavanja historijske stvarnosti i naslijeđa Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu", što je dio njegovog šireg projektnog zadatka. Mr. Pelesić je naglasio da je ustaška propaganda kulturu smatrala bojnim poljem na kojem su se nastavljale bitke vođene na političkom planu. Ustaški dužnosnici smatrali su da između politike i kulture ne postoje bitne razlike, te je borba vođena idejama. Izdvojio je primjer Munira Šahinovića Ekremova, jednog od najopakijih ustaških propagandista u NDH kao jednog od "glavnih kreatora te mračne scene u Bosni i Hercegovini".

Mr. Dženita Rujanac je predstavila svoj nedavno okončani naučnoistraživački projekt "Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1981. do 1991. godine. Odnos nacionalnog i religijskog identiteta u svakodnevnicima 'običnih' ljudi". Rezultati projekta objedinjeni su u magistarskoj tezi pod nazivom "Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine", koja je 10. novembra 2010. godine odbranjena na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. U izlaganju je mr. Rujanac prezentirala svoj rad po poglavljima, koja su ujedno činila i osnovna istraživačka pitanja. Iz predstavljenog se moglo vidjeti da je riječ o vrlo kompleksnom istraživačkom problemu, koji je imao za cilj utvrditi šta je primarno u identitetu Bošnjaka 1980-ih godina, kako se to ispoljavalo i u kakvoj je vezi sa drugim odrednicama identiteta.

Posljednji izlagač prvog dana Manifestacije bio je mr. Admir Mulaosmanović, koji je predstavio svoj rad na doktorskoj disertaciji "Političar Alija Izetbegović od osnivanja SDA do povlačenja iz Predsjedništva Bosne i Hercegovine". Riječ je o pro-

jektu koji se nalazi u početnoj fazi istraživanja, a čiji je cilj izrada političke biografije prvog predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine. Ovom prilikom mr. Mulaosmanović je detaljnije govorio o ženevskim pregovorima, koji vremenski obuhvataju 18 mjeseci. Fokusirajući se na Owen-Stoltenbergov mirovni plan, te reakcije Fikreta Abdića na propast ženevskih pregovora, naglasio je da se kroz njihovu analizu može sagledati političko djelovanje Alije Izetbegovića u ovom periodu važnom za državu Bosnu i Hercegovinu.

Drugog dana manifestacije, 18. decembra, u okviru dvije sesije predstavljeni su naučnoistraživački projekti stručnih saradnika Instituta za istoriju čiji bi krajnji rezultati trebali biti magistarski radovi. Pored predstavljanja predmeta i ciljeva istraživanja projekta pod nazivom "Bosna u drugoj polovini XIII stoljeća", Elmedina Kapidžija je detaljnije izložila jedan segment svoga rada pod nazivom "Trgovina bosanskim robljem". Predmet istraživačkog projekta Sedada Bešlije su mjere i metode, odnosno cjelokupna strategija kojom je Osmansko carstvo stabiliziralo svoju vlast na prostoru Bosne do kraja XVI stoljeća. Fokus u svom istraživanju Bešlija je stavio na *istimalet* politiku Osmanske države. U izlaganju je dao teorijsko pojašnjenje ovog pojma, koje se ujedno odnosi i na teorijsko objašnjenje suštine samog projekta. Enes S. Omerović je u uvodnom dijelu pojasnio prostorni, vremenski i tematski okvir svog projekta pod nazivom "Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918-1921)", koji se nalazi u završnoj fazi izrade. Ovom prilikom govorio je o verbalnom deliktu kao raširenoj pojavi na području Bosne i Hercegovine, čiji je uzrok bio otpor prema novoj državi i svemu onome što je tu državu personificiralo. "Državno školstvo od 1941. do 1945.

godine“ naziv je projekta Sanje Gladanac. Kako je u svom izlaganju naglasila, cilj projekta je prikazati organizaciju, karakter, sadržaj, cilj i dostignuća državnog školskog sistema. Posebnu pažnju posvetila je ideološkoj obojenosti školskog sistema, pokušavajući pronaći odgovore na pitanja da li je i u kojoj mjeri školstvo bilo podređeno ustaškoj ideologiji, odnosno koliko je doprinijelo odgoju djece u tom duhu. Za ovu manifestaciju odlučila se detaljnije predstaviti zakonsko uređenje školstva u navedenom periodu.

Posljednja sesija ponudila nam je četiri vrlo zanimljiva referata u kojem su svoje projekte predstavili Muhamed Nametak “Agitprop kultura u Bosni i Hercegovini (1945-1952)”, Aida Ličina “Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece od 1974. do 1986. godine”, Sabina Veladžić “Mobilizacija javnog mnijenja u Bosni i Hercegovini 1990-1992. kroz nacionalna glasila – *Javnost, Herceg-Bosna, Muslimanski glas*” i Edin Omerčić “Bosna i Hercegovina u političkim projekcijama intelektualnih krugova u periodu 1991-1996.” Na početku svoga izlaganja Nameetak je objasnio termin “agitprop”, koji se uglavnom veže za sve komunističke režime, pa tako i bosanski režim nakon Drugog svjetskog rata, a zatim je detaljnije govorio o narodnom prosvjećivanju, koje će predstavljati jedno poglavlje od ukupno četiri koja bi u konačnici trebala činiti rad. Izlaganje je zaključio konstatacijom da pokret narodnog prosvjećivanja nije imao samo prosvjetnu, već i ideološku svrhu, da samo prosvjećivanje i kulturno uzdizanje nije bilo jedini cilj narodne vlasti. Aida Ličina se u svom izlaganju posebno osvrnula na kriterije koje su kandidati morali ispunjavati da bi dobili traženu stipendiju iz Titovog fonda. Kroz analizu kriterija za do-

djelu stipendija nastojala je istaći važnost ovog fonda, odnosno njegovu ulogu u odgojno-obrazovnom, idejno-političkom, klasno-socijalnom i kadrovskom pogledu. Pitanje kriterija za dodjelu stipendija predstavlja središnje pitanje ovog projekta, kroz koje će se prelamati postavljeni ciljevi i postignuti rezultati u toku postojanja i rada Titovog fonda. Sabina Veladžić je govorila o istraživačkim problemima na koje je stavila poseban akcenat u sklopu svoga magistarskog rada koji se nalazi u završnoj fazi izrade. Za potrebe ovog izlaganja usredotočila se na prikaz malog, ali kako je sama naglasila, u tematskom smislu važnog segmenta rada pod naslovom “Rasprave o nacionalnom imenu Bošnjaka unutar bošnjačke intelektualne političke elite početkom 90-ih godina XX stoljeća”. Izlaganjem Edina Omerčića završeno je dvodnevno predstavljanje naučnoistraživačkih projekata koji se realiziraju u okviru Programa rada Instituta za istoriju. Svoje istraživanje Omerčić je usmjerio na ulogu, ciljeve, utjecaj i nastojanje oformljenih i institucionaliziranih intelektualnih krugova koji su u periodu od 1992. do 1995. godine djelovali u četiri regionalna centra, Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli i Sarajevu. Ovom prilikom govorio je o djelovanju intelektualnih krugova formiranih u Banjoj Luci čije je djelovanje uglavnom bilo određeno prema SDS-u.

Teme koje su izložene, kao i diskusije koje su ih pratile pokazale su raznovrsnost istraživačkih radova, te različite pristupe istraživačkim problemima. Iz navedenih kratkih prikaza izlaganja svih učesnika ove manifestacije vidimo da je otvoren niz novih tema koje do sada nisu dobile zasluženno mjesto u našoj historiografiji, te se njihovo uključivanje u Program rada Instituta pokazuje kao sasvim opravdano.

Okupljanje historičara više generacija, njihova razmjena mišljenja i iskustava dobro će doći svima koji žele unaprijediti svoj rad,

a naročito mladim naučnim radnicima koji se nalaze na početku svojih karijera ■

Elmedina Kapidžija

Međunarodna naučna konferencija *Lasting Socio-Political Impacts of the Balkan Wars*. USA, Salt Lake City, The University of Utah, 5-8. maj 2011.

Nakon što je protekle, 2010. godine, organizirana konferencija o Berlinskom kongresu, ključnom momentu redefiniranja osmanskog prisustva na evropskom kontinentu,* započeti četverogodišnji projekt Turskih studija na Univerzitetu Utah u Salt Lake Cityju nastavljen je ovogodišnjom konferencijom o balkanskim ratovima. Trodnevna konferencija okupila je respektabilan broj historičara, sociologa, politologa i drugih znanstvenika iz Sjedinjenih Američkih Država i Evrope. Težište tematskih opredjeljenja bili su balkanski ratovi 1912-1913. godine s posebnim osvrtom na rezultate, kratkotrajne odjeke i dugoročne društveno-političke posljedice sukoba novoizrastajućih balkanskih nacionalnih država sa nestajućim Osmanskim carstvom u predzoru formiranja moderne Republike Turske. Upravo su ove odrednice, u najširem smislu, bile ključne riječi većine prezentiranih referata. U jeku borbe dva međusobno suprotstavljena društveno-politička koncepta, prevaziđene imperije i izrastajuće moderne nacionalne države, ratovi 1912-1913. godine odlučujuće su djelovali na definiranje političke i demografske karte Balkana. Pored navedenog, proteklih skoro stotinu godina, tema balkanskih ratova na različite načine bila

je sastavnim dijelom političkog, naučnog ili nekog drugog diskursa, koji je ocrtavao kolektivnu memoriju pobjednika, odnosno poraženih. Na konferenciji se govorilo o pobjednicima i pobijedenima, o iskustvima i sjećanjima, o savremenim tumačenjima i različitim perspektivama.

Prvi panel (*The Origins of the Balkan Wars*) kroz nekoliko referata ponudio je uvid u šire društveno-političke okolnosti koje su dovele do početka balkanskih ratova, njihovih uzroka, pozicija pojedinih članica Balkanskog saveza, kao i stanja diplomatskih odnosa najzainteresiranijih velikih sila naspram Osmanskog carstva, ali i drugih zemalja jugoistočne Evrope. Uvidom u naslov referata stječe se dojam kako su temeljna tematska opredjeljenja ovogodišnje konferencije definirala njen kasniji tok, gdje su pojedina pitanja bitna za sagledavanje cjelokupnih odnosa u regionu na početku 20. stoljeća sagledana do najsitnijih pojedinosti (Isa Blumi, *Georgia State University*, "Shifting Possibilities Before and After 1912: Empire to Nation-State"; Richard C. Hall, *Georgia Southwestern State University*, "Bulgaria and the Origins of the Balkan Wars 1912-1913"; Feroze Yasamee, *Manchester University*, "The Balkan War of 1912: an assessment of responsibilities";

* *Prilozi*. Sarajevo: Institut za istoriju, 39, 2010, 287-291.

Erik-Jan Zurcher, *Leiden University*, "The refugee elite of the early Republic of Turkey").

U Drugom panelu (*Impact on the Ottoman State*) fokus referata bio je usmjeren na pozicije Osmanskog carstva, odnosno utjecaj balkanskih ratova na Carstvo. Tako su izlagači u ovom panelu predstavili stanje odnosa u Komitetu jedinstva i progresa, koji nakon 1908. godine i Mladoturske revolucije igra sve značajniju političko-ideološku ulogu u društvu koje prestaje biti osmansko, a sve više postaje tursko, zatim posljedice dezintegracije osmanskog položaja na Balkanu, stanje u Albaniji, te ulogu osmanske diplomatije u vrijeme balkanskih ratova (Bunyamin Kocaoğlu, *Sakarya University*, "Political Consequences of the Balkan War on the Union and Progress Movement"; Çağdaş Sümer, *Middle East Technical University*, "What did the Albanians Do?: Post War Disputes on Albanian Attitudes, "; Serap Demirci, *Boğaziçi University*, "Ottoman Dissintegration in the Balkans nad its Repercussions"; Gül Tokay, *Istanbul*, "Ottoman Diplomacy and the Origins of the Balkan Wars").

Nakon prezentiranja utjecaja balkanskih ratova na Osmansko carstvo kao državni aparat i sistem vlasti, u Trećem panelu (*Impact on the Ottoman Society: Insurgency nad Security*) diskutiralo se o stanju odnosa u osmanskome društvu, koje je u vrijeme balkanskih ratova, ali u ranijem periodu, pretrpjelo značajne strukturalne deformacije. To se prije svega odnosi na kretanja u pojedinim etničkim skupinama toga društva (Armeni, Makedonci, Bugari itd.), ali i na stanje u pojedinim veoma bitnim društvenim faktorima kao što je vojska (Garabet Moumjian, *UCLA*, "Rebels with a Cause: Armenian-Macedonian Relations 1890-1913"; Mehmet Hacisalihoglu, *Yıldız*

Technical University, "Young Turk Policy of Macedonia: Cause of the Balkan Wars?"; Melis Hafez, *University of California*, "And the Awakening Came as a Result of the Balkan War. The Changing Conceptualization of the Body in Late Ottoman Society"; Preston Hughes, *Utah*, "The Impact of the Balkan Wars on the Emergence of Modern Turkey"; Doğan Akyaz, *Ankara*, "The Political and Military Consequences of the Balkan Wars on the Republican Military").

Drugi radni dan konferencije započeo je Četvrtim panelom (*Impact on the Republic of Turkey*), koji je u tematsko-hronološkom pogledu bio nastavak već pokrenutih krupnijih pitanja utjecaja balkanskih ratova na izrastanje moderne Republike Turske. Nove društvene okolnosti bile su prilika za formiranje novih, do tada rijetko prisutnih društvenih grupa (ženski pokret), koje su imale značajnu ulogu u kreiranju društvene stvarnosti proizvedene balkanskim ratovima. Pored toga, u ovom su panelu otvorena i pitanja kolektivne memorije i sjećanja u modernoj turskoj književnosti, zatim ulozi posljedica balkanskih ratova u kreiranju modernog turskog nacionalnog identiteta, kao i pitanja posmatranja balkanskih ratova iz pozicije statusno neutralnih područja (Serpil Atamaz Hazar, *Suny New Platz*, "The Balkan Wars and the Turkish Women's Movement"; Ömer Cakir i Nesime Ceyhan Akca, *Cankırı Karatekin University*, "The Effects of the Balkan Wars to the Turkish Literature"; Mehmet Arisan, *Istanbul Teknik University*, "The Loss of the Lost: Selective Memory and the Construction of the Modern Turkish National Identity"; Eyal Ginio, *The Hebrew University of Jerusalem*, "Making Sense of the Defeat in the Balkan Wars: Voices from the Arab Provinces").

Pitanje balkanskih ratova posmatrano

je i iz perspektive zemalja direktno uključenih u vojna sukobljavanja kao i onih na granici sukoba. Pitanje izgradnje nacionalnih država na prostorima sa etnički heterogenim društvenim strukturama nosi sa sobom i pitanje koncepta izgradnje nacionalne države, ali i temu etničkog čišćenja, veoma često prisutnog 'metodološkog obrasca' izgradnje nacionalnih država. Peti panel (*Nation-State Building and Ethnic Cleansing*) kroz nekoliko referata izoštrio je poglede iz različitih perspektiva na društvene i druge odjeke balkanskih ratova u jugoistočnoj Evropi. Na ovom panelu se, prije svega, govorilo o pitanjima sjećanja, modelima kreiranja imidža Drugog kao neprijatelja, nacionalizma, agresivnosti i drugim temama usko povezanim za koncept izgradnje moderne nacionalne države (Melissa Bokovoy, *University of New Mexico*, "Remembering the Balkan Wars in Words and Images in Serbia, 1912-1941"; Jon Schmitt, *Georgia State University*, "Savagery and the 'Modern' State: Competency and Civilization in the Late Ottoman and Early North American Empires"; Fatme M. Myuhtar-May, *Arkansas State University*, "Nationalism of Coercion: The Case of Pomak Christianization in Bulgaria 1912-1913"; Amir Duranović, *University of Sarajevo*, "Aggressiveness of Bosnian and Herzegovinian Serbs in the Public Discourse during the Balkan Wars").

Drugi radni dan konferencije zatvoren je šestim panelom (*Population Movements*) na kojem se generalno govorilo o utjecajima balkanskih ratova na migracije stanovništva kao i na pojedina viđenja navedene problematike (Nedim İpek, *Ondokuz Mayıs University*, "Balkan Wars and Population Movement; Patrick Adaimak, *University of California*, "Perceiving the Balkan Wars: Western and Ottoman commentaries on

the 1914 Carnegie Endowment Balkan Wars Inquiry"; Emre Sunu, *University of California*, "Lâ'li's Choice: Balkan Wars in Pre-World War I Ottoman Propaganda and the Case of *Donanma Journal*").

Završni dio konferencije počeo je Sedmim panelom (*Regional Powers and the 'Final Solution of the 'Eastern Question',*), kojim su sagledana kretanja kako regionalnih sila, tako i drugih zainteresiranih strana za "konačno rješenje Istočnog pitanja". Prezentirani referati odnosili su se na viđenje određenih društvenih i političkih pitanja u zemljama koje su na neki način bile povezane ili sa Osmanskim carstvom ili regionom jugoistočne Evrope (Tuncer Çağlayan, *Ondokuz Mayıs University*, "The British Documents nad the Last Year of the Committee and Progress Government"; Pamela Dorn Sezgin, *Gainesville State College*, "Between Cross and Crescent: British Diplomacy and Press Opinion Toward the Ottoman Empire in Resolving the Balkan Wars 1912-1913"; Tamara Scheer, *Andrássy University Budapest*, "Austria-Hungary's Struggle for Status quo and the Serb and Montenegrin Propaganda in Sanjak of Novi Pazar 1879-1908"; Francesco Caccamo, *G. D'Annunzio University Rome*, "The Balkan Wars in the Perspective of the European Powers: The Italian Case").

Završni, Osmi panel (*Regional Powers II*) također je kroz nekoliko tematski dosta preciziranih referata zaključio raspravu o pojedinim dijelovima regiona ili Osmanskog carstva za vrijeme balkanskih ratova. Prezentirana je bugarska politika prema manjinskim grupama, odnosi pojedinih misionarskih zajednica prema regionu, te je ukazano na značaj armenskog pitanja u vrijeme balkanskih ratova, teme koja će postati prisutnija u međunarodnoj diplomatiji tokom Prvog svjetskog rata (Osman

Köse, *Ondokuz Mayıs University*, "Minority policies of the Bulgarian State"; Ömer Turan, *Middle East Technical University*, "The Balkan Wars and the American Missionaries"; M. Hakan Yavuz, *University of Utah*, "Said Nursi, the Balkan Wars and the Armenian Question").

* * *

Sagledana u cjelini, konferencija je bila izuzetna prilika za susret različitih ideja i viđenja iste teme. Istovremeno, bila je to prilika da se pojedini učesnici upoznaju sa novim i drugačijim pristupima u osmišljavanju, organiziranju i realiziranju značajnih projekata kao što je projekat Turskih studija pri Univerzitetu u Salt Lake Cityju. Višegodišnji projekt Turskih studija ima za cilj

identificirati, proučiti i naučno argumentirati uzroke i tok događaja koji su presudno utjecali na formiranje modernog turskog nacionalnog identiteta, čija su temeljna opredjeljenja utkana u osnove moderne Republike Turske. Ozbiljnost u pristupu, adekvatna finansijska podrška i stroga znanstvena odgovornost pri realizaciji projekta obećavaju da će planirani zbornik radova, koji bi se trebao objaviti do sredine naredne godine, biti znanstveno utemeljen skup radova koji će pitanje balkanskih ratova sagledati u cijelosti. Preostaje nada da će nastavak realizacije ovoga projekta u godinama koje su pred nama pokazati rezultate čije su pojedinosti bjelodane već sada ■

Amir Duranović

Međunarodna naučna konferencija *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*. Konjic-Mostar, 23-24. juni 2011.

Dosadašnju praksu organiziranja naučnih skupova, konferencija, okruglih stolova i drugih vrsta susreta historičara povodom značajnih datuma iz historije Bosne i Hercegovine Institut za istoriju iz Sarajeva nastavio je i ove godine. Dosadašnje, uglavnom samostalne nastupe zamijenila je organizacija uz podršku Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta iz Sarajeva, Odsjeka za historiju Fakulteta humanističkih nauka iz Mostara i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta iz Tuzle. Iz skorije prošlosti Bosne i Hercegovine 1941. godina svakako spada među značajnije godišnjice koje vrijedi obilježiti i organizacijom naučnog skupa. S tom namjerom, Institut za istoriju, kao nosilac projekta, okupio je u Konjicu i Mostaru historičare koji se uže

bave historijom Bosne i Hercegovine 20. stoljeća. Namjera je bila da se 70 godina nakon ustanka iz 1941. godine ponovo govori o Bosni i Hercegovini 1941, ustanku, sjećanju na ustanak i, konačno, da se iznova pogleda na proteklih 70 godina. Istovremeno, organiziranje konferencije u Konjicu i Mostaru pokazatelj je najmanje dvije intencije. Prvom se željelo posjetiti mjesta sjećanja na 1941, odnosno Drugi svjetski rat u širem smislu, budući da su pojedina mjesta iz Hercegovine, u konkretnom slučaju, istinski toposi kolektivne memorije na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini. S druge strane, ovom konferencijom nastojalo se nastaviti dosadašnju praksu otvaranja Instituta za istoriju prema drugim sredinama u Bosni i Hercegovini

kako bi se pokazalo da organizacija konferencija, skupova i tribina ne mora nužno biti vezana isključivo za jedno mjesto, odnosno za jedan grad. Konferencija o Bosni i Hercegovini 1941. godine samo je jedan u nizu susreta koji pokazuju mogućnost adekvatnog naučnog dijaloga izvan, uvjetno kazano, velikih centara.

Prvi radni dan konferencije održan je u objektu D-0 (ARK) u Konjicu. Zajedničko svim prezentiranim referatima jeste pristup koji se indirektno odnosi na 1941. godinu u historiji Bosne i Hercegovine. Naime, u prvom panelu su ponuđeni referati koji su pitanje 1941. godine posmatrali kroz prizmu spomeničke kulture i kulture sjećanja, muzeološko čuvanje fotografskog materijala, ideološku upotrebu memorije na 1941. godinu za kreiranje stereotipnih pogleda na pojedine etničke grupe osamdesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji, jubilarno obilježavanje bitnih datuma iz života Josipa Broza Tita, kao i memoarsko-historiografske polemike o pojedinim dešavanjima s početka rata 1941. godine. O spomenicima NOB-a kao mediju za prenošenje pouka i izgradnju kolektivnog identiteta, koji bi trebali biti trajni dokument i čuvar sjećanja na revolucionarnu borbu, čija je temeljna karakteristika jedinstvo narodnooslobodilačkog pokreta, govorila je Amra Čusto (*Ustanak 1941: kreiranje revolucionarne tradicije kroz spomenike NOB*). O nastanku Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, njegovoj društvenoj namjeni, prvim kolekcijama fotografija, od kojih su prve snimljene u Hercegovini 1941. godine, kao i značaju prikupljanja, čuvanja i prezentiranja muzeološkog materijala s ciljem očuvanja sjećanja na narodnooslobodilačku borbu govorila je Alma Leka (*1941. godina na fotografijama Zbirke fotografija Historijskog muzeja BiH*), dok je presenta-

cija Dženite Rujanac bila znatno drugačija od uobičajenog historiografskog pristupa pojedinom problemu. Naime, analizom pojedinih scena iz filma *Nož* (1999) Dženita Rujanac je govorila o društveno-političkim odnosima u Jugoslaviji osamdesetih godina, kada je nastao istoimeni roman Vuka Draškovića, te je navedeni materijal iskoristila kao argumentaciju za tezu o modelima kreiranja zamišljenih granica i stereotipnih predodžbi o pojedinim etničkim grupama (*Međa između nas i njih 1941. Imaginarna granica u filmu Nož /1999/*). O 1941. godini, kao jednoj od značajnijih u historiji komunističkog pokreta u Jugoslaviji, odnosno jednoj od prijelomnih godina značajnih za izgradnju komunističke Jugoslavije i izgradnji kulta ličnosti Josipa Broza Tita govorila je Aida Ličina (*Sjećanja na 1941. godinu: Obilježavanje dvostrukog jubileja Josipa Broza Tita*), a Husnija Kamberović je 1941. godinu posmatrao kroz prizmu polemika pokrenutih sedamdesetih godina 20. stoljeća čije je polazište bilo suprotstavljeno razumijevanje ustanka iz 1941. godine i dešavanja na početku rata u tada aktuelnim memoarsko-historiografskim raspravama (*Bura oko 1941 – na marginama jedne polemike*).

Drugi radni dan konferencije održan je u Mostaru (Muzej Hercegovine, Spomen – kuća Džemala Bijedića), gdje su prezentirani referati direktno pokrenuli niz društveno-političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih pitanja iz historije Bosne i Hercegovine na početku Drugog svjetskog rata. Odličan uvod za pitanja o 1941. godini dala je Seka Brkljača referatom kojim je prezentirana političko-ekonomska situacija u Bosni i Hercegovini 1939-1941, "doba neizvjesnosti", (*Bosna i Hercegovina u prvim godinama svjetskog rata od 1939. do 1941. godine*), što je nastavak konferencije uči-

nilo dodatno prohodnijim za razumijevanje pojedinih referata, od kojih su neki bili usko vezani za pojedine konkretne teme. Jedna od takvih je i prezentirana od strane Stjepana Matkovića, kojom je Matković oslikao odnos Mile Budaka prema Bosni i Hercegovini (*Mile Budak i njegove spone s Bosnom i Hercegovinom*). Prijelom društveno-političkih odnosa iz 1941. godine nije nužno značio i prekid postojanja građanske politike generalno, a ni muslimanske građanske politike u konkretnom slučaju. Jedan od razloga njenog postojanja tokom Drugog svjetskog rata svakako je i nastojanje NDH da proširi bazu svoga političkog djelovanja kao i da ojača izvorišta svojega legitimiteta. O navedenim kretanjima i odnosima unutar muslimanske građanske politike, njenim odnosima sa drugim zajednicama govorio je Zlatko Hasanbegović (*Muslimanske društvene i političke elite i slom Kraljevine Jugoslavije*). Posebno se osvrnuo na odnose istaknutijih muslimanskih političara prema kraljevskoj porodici, odnosima između muslimana i Jevreja i eskalaciji njihovih međusobnih odnosa u vrijeme demonstracija s početka 1941. godine. Pojedini pokreti i dešavanja iz Drugog svjetskog rata još uvijek su kontroverzna pitanja o kojima argumentacijsko sučeljavanje u historiografiji traje do danas. Doprinos razumijevanju dubokih podijeljenosti muslimanske zajednice iz vremena rata predstavljen je referatom Adnana Velagića (*Muslimanske milicije u Hercegovini u Drugom svjetskom ratu*), kao i kritičkom analizom memoarske građe pojedinih ličnosti koje su aktivno doprinosile svakako zbunjujućoj muslimanskoj političkoj orijentaciji u Drugom svjetskom ratu, o čemu je govorio Adnan Jahić (*Zbivanja u Bosni i Hercegovini 1941. prema Hronici Mustafe Mulalića*).

Perspektiva novostvorene NDH predstavljena je i kroz dva tematski dosta konkretna referata. Prvim je Nikica Barić prikazao djelovanje jednog povjerenstva na početku rata čiji je osnovni zadatak bio uspostavljanje javnog reda i mira (*Jedan dokument o djelovanju Povjerenstva za ispitivanje i uspostavljanje javnog mira i poretka u velikim župama Krbava i Psat, Sana i Luka, te Pliva i Rama /studeni 1941. godine/*), a Sanja Gladanac je, u tematski dosta širem referatu, prezentirala školski sistem i državno školstvo NDH, njegovo zakonsko regulisanje kao i ideološku pozadinu, te stanje u obrazovnom sistemu (*Uspostava državnog školstva u BiH 1941. godine*). U završnom dijelu konferencije nešto detaljnije se govorilo o historiografskoj literaturi i memoaristici. Područje sjeveroistočne Bosne i njegovu historiografsku obrađenost u odnosu na dešavanja iz 1941. godine predstavio je Azem Kožar (*Historiografska literatura o sjeveroistočnoj Bosni 1941*) dok je Salkan Užičanin Tuzlu i okolinu u vrijeme ustanka 1941. godine prezentirao kroz kritičku analizu memoarske literature (*Memoarska literatura o Tuzli i okolini u ustanku 1941*). Posljednji referat prezentiran na konferenciji bio je uistinu tematsko osvježenje. Referatom je, naime, Sulejman Mulić prikazao zdravstvene prilike u Hercegovini sa posebnim osvrtom na Konjic, čime je konferencija zaključena. Vrijedi ipak naglasiti kako je ovim referatom mozaik šarolikih tema upotpunjen jednom temom koja nije tako česta u historiografiji i za koju bismo mogli kazati kako je nepravedno zapostavljena u našim istraživačkim projektima (*Zdravstvene prilike u Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata sa posebnim osvrtom na konjičko područje*).

Iz prethodno prezentiranih podataka proizlazi nekoliko bitnih razmišljanja. Zajedničko nastojanje naprijed navedenih institucija u svakom slučaju je hvale vrijedno djelovanje za koje vjerujemo kako će u budućnosti rezultirati još konkretnijim projektima s ciljem jačanja međusobne saradnje i koordiniranog djelovanja. Dosadašnji postignuti pozitivni pokazatelji u svakom slučaju trebaju biti uzeti u ozbiljnija razmatranja kada se budu osmišljavali i realizirali novi zajednički nastupi. S tim u vezi je svakako i pitanje organizacije kako ove tako i drugih konferencija. Evidentno je, naime, da u pojedinim segmentima može i moralo bi doći do stanovitih poboljšanja. To se, prije svega, odnosi na pravovremeno planiranje zajedničkih projekata s ciljem

suštinskog poboljšanja zajedničkog djelovanja. Povremeni izostanci diskusija o temama prezentiranim na konferencijama, kao što je bio slučaj sa ovom konferencijom, govori kako bismo u njihovom planiranju i realizaciji mogli uvoditi modele već prisutne u organizacijskim koncepcijama većih konferencija. Time bismo, vjerujem, doprinijeli širenju naučnog dijaloga, izgradnji kulture argumentiranog debatiranja, izoštravanju naučnih pogleda na pojedina pitanja, razvoju nauke, u konačnici. Odgovornost je na nama. Zbog nas i onih koji će doći poslije nas. Zato vjerujemo kako će stvarni dometi prezentiranih referata biti poznati tek nakon što budu publicirani, čemu se najiskrenije nadamo ■

Amir Duranović

IN MEMORIAM

ODLAZAK DOBROG PROFESORA O prof. dr. Ibrahimu Karabegoviću

“Kako je u Institutu”? – bilo je pitanje koje je jedva čujnim glasom izustio profesor Karabegović dok mi je, već onemoćao, jedva držao ruku za vrijeme jedne od mojih posljednjih posjeta njegovom domu. Pokazao je time svoju duboku i, rekao bih, trajnu vezanost za Institut za istoriju u Sarajevu.

Rođen 5. juna 1931. u Modriči, Ibrahim Karabegović djetinjstvo je provodio poput ostale živahne djece u pitomoj Posavini, igrajući fudbal i pohađajući osnovnu školu u rodnom gradu. Izbijanjem Drugoga svjetskog rata započeo je gimnazijsko školovanje, privatno polagao prva dva razreda u Banjoj Luci, a potom nastavio školovanje u Derventi, te u Doboju, gdje je 1951. maturirao. Odmah je upisao studij historije u Sarajevu, a nakon diplomiranja vratio se u Modriču i do 1963. radio kao nastavnik u osnovnoj školi, a potom i kao profesor u gimnaziji. Od 1963. vezan je za Sarajevo i Institut. Nakon što je magistrirao u Beogradu, izvjesno vrijeme kao stipendist proveo je na specijalizaciji u Bonu i Amsterdamu, a zatim doktorirao u Sarajevu 1976. godine.

Vežu sa Institutom nije prekidao ni nakon što je 1994, zbog opće destrukcije i devastacije Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, prešao na taj fakultet i u zvanju redovnog profesora držao nastavu iz nacionalne historije 20. stoljeća. Svi koji su u tom razdoblju slušali predavanja kod profesora Karabegovića saglasni su u ocjeni da je bio “zanimljiv predavač, vrstan pedagog i ugodan sugovornik u diskusijama vođenim o vrlo zanimljivim, ali često politiziranim temama”, kako je to zapisala jedna mlada historičarka i bivša studentica profesora Karabegovića. Uistinu, radilo se o dobrom profesoru, poštovanom od studenata i svih kolega. Čini mi se da je profesor Karabegović bio jedan od rijetkih historičara koga smo svi cijenili zbog njegove *ljudskosti*: on je svima pristupao s nekom ljudskom toplinom, pa i kada ste s njim diskutirali o najtežim i najosjetljivijim povijesnim temama, do izražaja je dolazila njegova prirodna jednostavnost koja mu je omogućavala da i najsloženije povijesne fenomene svede na svima razumljive forme. Teze koje je u nauci zastupao izgledaju tako jednostavne i razumljive. Profesor Karabegović je najbolji primjer da razumljivo mogu pisati samo oni koji dobro razumiju ono o čemu pišu.

Profesora Karabegovića najviše pamtimo po onome što je učinio kao direktor Instituta za istoriju. On je direktor bio u dva navrata: prvi put od 1978. do 1987, te ponovo od 1998. do 2002. godine. Uz dr. Envera Redžića, koji je krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina usmjerio razvoj Instituta, rekao bih da je profesor Karabegović najviše doprinio njegovom razvoju u najrespektabilniju naučnu instituciju iz oblasti historijske nauke u Bosni i Hercegovini. Zato nimalo ne čudi što su ljudi u Institutu i u vrijeme kada je Karabegović 2002. otišao u penziju svaki njegov dolazak u Institut karakterizirali riječima da je dolazio *direktor*. On je, jednostavno, bio “direktor”. U današnjem društvenom kontekstu, kada ta riječ ne znači puno, u vremenu užasne devalvacije svega i svačega, odnos prema Karabegoviću kao *direktoru* i u vrijeme kada on to nije više bio, a takav odnos prema njemu smo gotovo svi njegovali u Institutu, pokazuje njegovu ljudsku veličinu, ali i poštovanje koje smo svi iskazivali prema njemu. On je to zasluživao svojim odnosom prema nama. Sjećam se našeg putovanja u Zagreb, u zimu 2001. godine: Duboki snijeg prikovao je Sarajevo, a nas dvojica vozom koji se jedva probijao iz grada krećemo u Zagreb na odbranu moje doktorske disertacije. Za mene je prisustvo moga direktora bilo veliko ohrabrenje, a boravak u Zagrebu i poštovanje koje su svi iskazivali prema Karabegoviću, te njegovo izuzetno dostojanstveno i, rekao bih, gospodsko držanje činilo me je izuzetno ponosnim.

Osim kao direktor Instituta, profesor Karabegović je razvoju naše historiografije doprinio svojim organizacionim aktivnostima u Društvu istoričara Bosne i Hercegovine, čiji je bio predsjednik jedno vrijeme, a značajna je i njegova uloga koju je imao kao predsjednik Zajednice institucija za noviju i najnoviju istoriju Jugoslavije.

Od organizacionih doprinosa razvoju naše historiografije valja spomenuti i njegov angažman oko Društvenog cilja DC XIII/2, koji je pokrenut upravo u vrijeme kada je Karabegović bio direktor Instituta. Bio je to najvažniji projekt koji je uopće pokrenut u našoj historiografiji, a mnogi i dan-danas svoje radove objavljuju na temelju istraživanja provedenih u okviru tog projekta.

Profesor Karabegović je, također, dao značajan doprinos nastanku knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, koja je objavljena u opkoljenom Sarajevu 1995. godine. On je vodio čitav posao. Sjećam se dobro toga vremena: svi su kriteriji bili poremećeni, teško je bilo uspostaviti poštovanje i čuvati dostojanstvo nauke, ali je profesor Karabegović kao šef Redakcije jednostavno nametnuo kriterij i – svi smo ga uvažavali i poštovali. Kada sam kasnije o tome razmišljao, shvatio sam da je jedino on tada mogao voditi tu Redakciju i “miriti” nas tada mlade i nadobudne sa onima koji su imali puno više iskustva, znanja i mudrosti od nas.

U svom naučnom radu profesor Karabegović je njegovao umjerenost, ali i izuzetnu temeljitost. Napisao je dvije značajne knjige, priredio tri izuzetno važne zbirke arhivskoga gradiva, sudjelovao u izradi nekoliko hronologija, napisao blizu pedeset naučnih članaka, rasprava i priloga, niz osvrta i prikaza, a njegovi istupi na konferencijama, posebno onim organiziranim u austrijskom gradu Linzu, primjer su naučne korektnosti i poštenja.

Za ocjenu rezultata naučnog rada profesora Karabegovića treba svakako imati u vidu vrijeme u kojemu se on naučno razvijao: karijeru je počeo sredinom 1960-ih godina, kada se historiografija, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i šire, najviše bavila historijom radničkoga pokreta. To su teme kojima se i on najviše bavio, ali je zanimljivo da se profesor Karabegović, za razliku od drugih, u svojim istraživanjima fokusirao više na reformističku nego na revolucionarnu struju u radničkom pokretu. Možemo slobodno danas reći da je profesor Karabegović bio najbolji poznavatelj reformističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini u razdoblju između dva svjetska rata.

O tome se prvi put oglasio već 1966, objavivši rad o listu “Glas slobode” od 1909. do 1929. kao izvoru za proučavanje historije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Slijedio je niz članaka o revolucionarnoj štampi u BiH, rascjepima u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu, saradnji bosanskohercegovačkih i srbijanskih reformista, oblicima podrške radničkog pokreta u BiH revolucijama u Rusiji i Mađarskoj poslije Prvog svjetskog rata. Bio je to logičan hod ka pojavi prve knjige, koju je profesor Karabegović objavio 1973. pod naslovom *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini između revolucionarne i reformističke orijentacije od 1909. do 1929. godine*. Riječ je, zapravo, o zbirci njegovih članaka u kojima istražuje nastanak, razvitak, osnove na kojima je počivao, organizacione forme, ideološke dosljednosti i nedosljednosti, te utjecaj u radničkoj klasi i društvu reformističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Nekoliko godina nakon toga uslijedila je monografija pod naslovom *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919-1941. godine* (Sarajevo: Svjetlost, 1979). Time je profesor Karabegović zaokružio istraživanja o reformističkom radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Mada iz današnje perspektive može izgledati da je riječ o neinteresantnoj temi, rekao bih da je riječ o jako važnom aspektu bosanskohercegovačke historije. A koliko je profesor Karabegović ovom knjigom doprinio raščišćavanju ovog pitanja najbolje pokazuje činjenica da nakon toga nije napravljen nijedan novi iskorak u istraživanju fenomena reformističkog radničkog pokreta, a profesor Karabegović se situirao na poziciju nespornog autoriteta za ovu tematiku.

Šta je, zapravo, profesor Karabegović učinio u ovoj knjizi? On je uočio postojanje pukotine u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu i shvatio je da se korijeni reformizma i reformističkih tendencija moraju tražiti ne samo u postojećim društveno-ekonomskim i političkim prilikama u Bosni i Hercegovini nego i u utjecajima općeg procesa diferencijacije u međunarodnim okvirima. To ga je u daljoj analizi dovelo do saznanja da je reformistički pokret u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu sastavni dio šire pojave u međunarodnim okvirima. Karabegović je dalje pratio proces transformacije socijaldemokracije prije Prvog svjetskog rata u izrazito reformističku frakciju poslije Prvog svjetskog rata, te dalje grananje unutar reformističkog pokreta, tragajući za bosanskohercegovačkim specifičnostima. Istodobno je ukazivao na socijalne osnove reformizma, te odnose reformista prema parlamentarizmu, nacionalnom pitanju i revolucionarnom radničkom pokretu.

Poslije ove dvije velike i zapažene monografije Karabegović se fokusirao na objavljivanje arhivske građe o djelatnosti pojedinih radničkih aktivista (o Ivanu Krndelju i Mitru Trifunoviću), a u suradnji sa Božom Madžarom i Iljasom Hadžibegovićem pripremio je i građu o kongresima Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu od 1905. do 1919. godine. Tada su nastali i njegovi zapaženi, veći ili manji radovi o Filipu Filipoviću, Đuri Đakoviću, kao i važni enciklopedijski prilozi o Vladimiru Gaćinoviću i Trifku Grabežu, te njegov doprinos u nastajanju *Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, gdje je faktički sumirao svoja istraživanja o radničkom pokretu neposredno nakon Prvoga svjetskog rata.

Profesor Karabegović je dao zapažen doprinos izučavanju lokalne historije. U tom smislu su posebno vrijedni njegovi radovi o razvoju Doboja i Modriče u razdoblju između dva svjetska rata.

U 1990-im kod profesora Karabegovića već se osjetio određeni umor od bavljenja naukom. Ipak, njegovi radovi o Jevrejima Bijeljine do 1941, te onaj o slici koju su o Sarajevu stvarali strani putopisci od polovine šesnaestog do kraja sedamnaestog stoljeća ostat će da svjedoče o naučnom poštenju velikog čovjeka – Ibrahima Karabegovića. Dvadesetsedmojulska nagrada te nagrada za naučni doprinos “Veselin Masleša” samo su dio pokazatelja vrijednosti koje je u sebi imao profesor Karabegović.

Smrt profesora Karabegovića pretekla nas je da dvije stvari završimo skupa: namjeravali smo pripremiti poseban zbornik u čast profesora Karabegovića, i time iskazati naše poštovanje prema njemu dok je još živ. Nismo stigli, ali smo se dogovorili kako to treba izgledati. I drugo – u posljednje vrijeme je pisao neke vrste svojih memoara. Nije to završio, ali će trebati pogledati dijelove koje je napisao. Vjerujem da mogu biti korisni za sve nas.

I na kraju, profesor Karabegović je bio naučnik i čovjek koji je izuzetno volio život. Prisjećam se njegovih blistavih očiju i radosti koju je mogao samo očima iskazati dok je Tomislav Išek, nedavno, evocirao zajedničke uspomene na poslijediplomske studije u Beogradu ili odlazak u Budimpeštu poslije ovoga rata. To je za mene bio znak da je profesor Karabegović bio zadovoljan životom na ovom svijetu. I mi smo bili zadovoljni i radosni što smo se barem dio tog vremena družili s njim. Dragi Ibro, hvala Ti.

Profesor Ibrahim Karabegović je umro 28. augusta 2011. u Sarajevu ■

Husnija Kamberović

INDEKS AUTORA

Andrijašević, Živko M.

Filozofski fakultet, Podgorica,
Crna Gora

Berberović Ljubomir

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Bećirović, Denis

Filozofski fakultet, Tuzla,
Bosna i Hercegovina

Bernasconi, Sara

Švicarska

Bešlija, Sedad

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Dautović, Dženan

Student I ciklusa studija, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Драгичевић, Павле

Филозофски факултет, Бања Лука,
Босна и Херцеговина

Duranović, Amir

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Gladanac, Sanja

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Hasani, Mustafa

Fakultet islamskih nauka, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Inaba, Mitsutoshi

Tokio, Japan

Išek, Tomislav

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Jalimam, Salih

Pravni fakultet, Zenica,
Bosna i Hercegovina

Kamberović, Husnija

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Kapidžija, Elmedina

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Katz, Vera

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Kurtović, Esad

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Lajnert, Siniša

Hrvatski državni arhiv, Zagreb,
Hrvatska

Ličina, Aida

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Mesihović, Salmedin

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Miličić, Budimir

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Mušeta Aščerić, Vesna

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Nametak, Muhamed

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Novalić, Nedžad

Student I ciklusa studija,
Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Omerčić, Edin

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Omerović, Enes S.

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Radušić, Edin

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Ramulj, Mensur

Student I ciklusa studija,
Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Sarač Rujanac, Dženita

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Šaćić, Amra

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Šadinlija, Mesud

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Taslidža, Faruk

Fakultet humanističkih nauka, Mostar,
Bosna i Hercegovina

Tauber, Eli

Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine,
Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Veladžić, Sabina

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Vrbošić, Josip

Pravni fakultet, Osijek,
Hrvatska

Zilić, Adis

Fakultet humanističkih nauka, Mostar,
Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12pt 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa – kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003., 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv: Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000: br. 29, 39 - 44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*. (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123./46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25.02.1999)

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevod rezimea na engleski jezik:

Nermina Filipović

Lektor:

Mr. Mirela Omerović

DTP:

Tarik Jesenković

Štampa:

Štamparija "Fojnica"

Za štampariju:

Šehzija Buljina

Izdavač:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* referiraju i prenose:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main, (<http://www.ceeol.com>)

EBSCO Publishing, United States of America